ABC
CERTIFIED

مِهراڻ

نمبر ۴/ ۱۹۹۶ع

(آڪٽوبر- ڊسمبر ۱۹۹۶ع)

سنڌي ادبي بورڊ

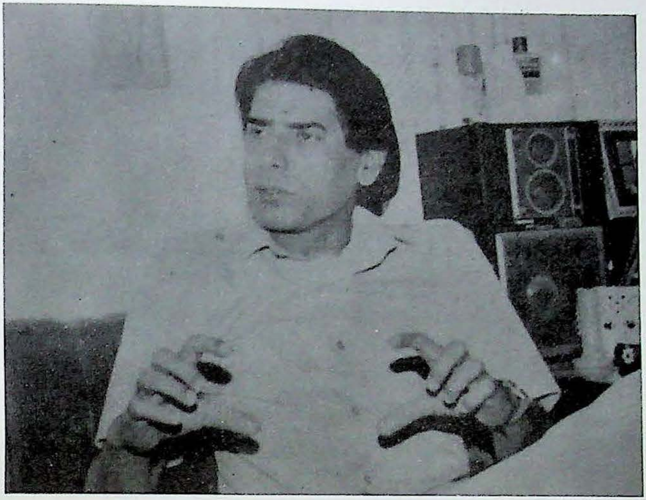

سرورق جو چترڪار

هڪ اسڪولي ٻار پنهنجي ماءُ ۽ ڀاڄاين جي هٿان وهاڻن جي ڇوَن. رنگ برنگي چولن جي آڳن
ڳلن تي فري هينڊ ڊزائن ۾ وروڪڙ وليون. گل ۽ پتا ليڪجندي ڏسي پنهنجي اسڪول جي هوم ور
بوڪ ۾ اسڪيچ ناهيندي. رنگن جي سحر انگيز جهنگل ۾ وڃائجي ويو. سالن جي سفر کان پو
جڏهن هن ٻار پاڻ کي ڳولهي لڌو تہ ان وقت تائين هو سنڌ جي مصوري جي ڪئنواس تي ڇانئجي چڪ
هو.

فتاح هاليپوٽو/ شرجيل

اڄ سنڌ ۾ فقط مصوري جي حوالي سان ئي نہ. پر شاعر ۽ ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ بہ هڪ
ڄاڻگندڙ نالو آهي. هو پنهنجي ناهيل چتر جي هر لڪير سان ۽ سرجيل هر سِٽ سان ڪميٽيڊ آهي.

اها شرجيل جي راءِ نہ بلڪہ يقين آهي تہ: "انسان اڪيلي سر ڪجهہ بہ نہ هوندو آهي" هو اهو
بہ چئي ٿو تہ: "اسان وٽ صرف ۽ صرف ڪمٽمينٽ جي گهٽتائي آهي. اها جيسين نٿي پيدا ٿئي تيسين
سڀ وسيلا اسان کان ڏور رهندا."

سنڌ جي هارين نارين ۽ مفلس طبقي جي ڏکن ڏوجهرن ۽ انساني حقن جي آزادي جي اُڌار ج
عڪس سرجيندڙ هن فنڪار. 'قاضي احمد' ۾ ١٢ ڊسمبر ١٩٣٨ع تي جنم ورتو.

١٩٧٠ع واري ڍاڪي ۾ پبلشنگ جي دنيا ۾ رسالن ۽ ڪتابن جي لي آئوٽ ۽ ٽائيٽلز کي هڪ
نئون موڙ ڏنائين.

"پن ڇڻ کان پوءِ" شرجيل جي ڪهاڻين جو مجموعو آهي. جيڪو ١٩٧٩ع ۾ پڌرو ٿيو.

١٩٨٣ع ۾ سندس نثري شاعري جو مجموعو 'چوليون' جي سري هيٺ عام آڏو آيو.
مصوري ۾ پنهنجو منفرد انداز رکندڙ شرجيل. اڄڪلهہ پنهنجي آتم ڪٿا لکڻ ۾ مصروف آهي.

- نصير مرزا

وڏي وَٽ هئا، ٻاروچا ٻنيور ۾
(لطيف)

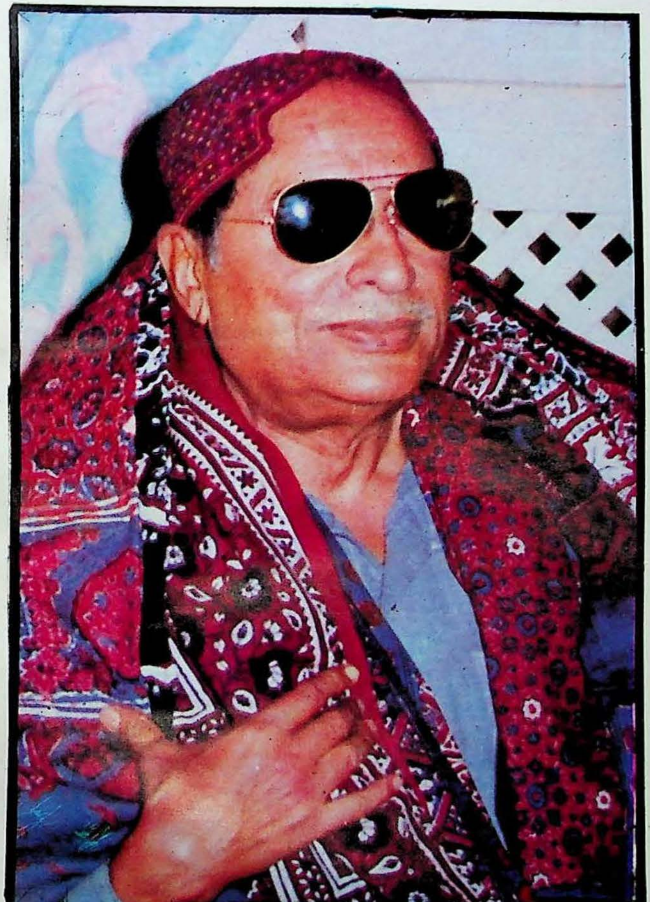

قاضي عبدالمجيد "عابد"

ولادت
٢- مارچ ١٩١٥ع

وفات
٢٧- آگسٽ ١٩٩٦ع

شاهہ جي رسالي تي هلندڙ تحقيقي رٿا

گذريل ٽيهن سالن کان، يعني سنہ ١٩٦٦ع کان وٺي راقم جي ڪوشش سان سنڌ جي سَرتاج شاعر شاهہ عبداللطيف جي سوانح ۽ ڪلام تي تحقيقي ڪم ٿي رهيو آهي. پهرين پندرهن سالن ۾ بنيادي مواد گڏ ڪيو ويو، ۽ ارڙهن کن ننڍا وڏا ڪتاب شايع ڪيا ويا جن ۾ هيٺيان ست وڏيڪ اهم آهن: (١) سنہ١٩٦٧ع ۾، شاهہ صاحب جي سوانح بابت مير عبدالحسين خان سانگي جو فارسي ۾ لکيل ڪتاب "لطائف لطيفي" شايع ڪيو ويو. (٢) مرزا قليچ بيگ جو لکيل ڪتاب "احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي" سنہ ١٩٧٢ع ۾ ڇاپيو ويو. (٣) ١٩٦٩ع ۾ برٽش ميوزم لنڊن وارو قلمي رسالو شايع ڪيو ويو. (٤) ان بعد ١٩٧٢ع ۾ "شاهہ جي رسالي جا سرچشما". ۽ (٥) سنہ ١٩٧٤ع ۾ "شاهہ جي رسالي جي ترتيب" تيار ڪري ڇاپيا ويا. (٦) ١٩٧٤ع ۾ سرُ ڪلياڻ سان شروع ٿيندڙ ۽ آڳاٽي قلمي، رسالي جي پيٽ سان رسالو شايع ڪيو ويو. (٧) سنہ ١٩٧٧ع ۾ سرُ سسئي سان شروع ٿيندڙ ڏهن قلمي رسالن جي پيٽ سان شايع ڪيو ويو . انهن ڪتابن جي مهاڳن ۽ مقدمن ۾، شاهہ جي سوانح ۽ رسالي جي گهڻن رخن کي روشن ڪيو ويو.

سنہ ١٩٨٠ع کان وٺي "شاهہ جي رسالي" جي جامع ۽ مستند معياري متن تيار ڪرڻ واري رٿا تي ڪم شروع ڪيو ويو. اهڙي جامع ۽ مستند متن تيار ڪرڻ جي ضرورت گهڻي وقت کان وٺي پئي محسوس ڪئي وئي، ۽ سنہ ١٩٢٠-١٩٣٠ع وارن سالن ۾ آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي ننڍي پيماني تي ان جي شروعات ڪئي، جيتوڻيڪ اها پايہ تڪميل تي نہ پهتي. سنہ ١٩٥٠ع بعد وري ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم ان ڪم کي شروع ڪيو پر سندس وفات سبب اهو ڪم رهجي ويو.

رسالي جي جامع ۽ مستند متن تيار ڪرڻ جي ضرورت انهيءَ ڪري آهي جو شاهہ جي بيتن ۽ واين جا قلمي توڙي ڇاپي مجموعا جن کي "رسالا" سڏجي ٿو سي هڪ ٻئي کان مختلف آهن. سو بہ انهن مان هر هڪ ۾ شاهہ جي ڪلام سان گڏ ٻين جو ڪلام پڻ شامل آهي.

رسالي جي جامع ۽ مستند متن تيار ڪرڻ لاءِ ضروري هو تہ قلمي توڙي ڇاپي رسالا سامهون هجن. انهيءَ سلسلي ۾ وڏي ڪوشش ڪئي وئي. تان جو ڇاليهن کان وڌيڪ قلمي رسالا دستياب ٿيا ۽ سڀ ڇاپي رسالا هٿ ڪيا ويا. انهن سڀني جي مسلسل مطالعي ۽ پيٽ بعد، هيٺين طور ڏهن جلدن جي تياري ۽ اشاعت واري تحقيقي رٿا جو خاڪو مرتب ڪيو ويو:

جلد پهريون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

شاهہ جي سوانح ۽ رسالي جي تاريخ بابت تفصيلي مقدمي سان سرڪلياڻ، سر يمن جو جامع مستند متن بابت مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد ٻيو. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر کنڀات، سر سروڳ، سر سري- راڳ ۽ سر سامونڊي جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد ٽيون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر گهاتو، سر ڪاموڏ، سر ڪاپائتي، سر بلاول، سر پرڀاتي، سر ڪارايل ۽ سر ڏهر جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت.

جلد چوٿون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر آبري، سر معذوري، سر ديسي، سر ڪوهياري ۽ سر حسيني جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد پنجون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر ليلان، سر راڻو، سر ڪاموڏ، ۽ سر سورٺ جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد ڇهون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر رپ، سر پورب، سر رامڪلي ۽ سر آسا جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد ستون. شاهہ جو رسالو: شاهہ جو ڪلام

سر مارئي، سر سهڻي ۽ سر سارنگ جو جامع ۽ مستند متن، مقدمي ۽ تفصيلي سمجهاڻي سميت

جلد اٺون. شاهه جو رسالو: شاهه جو ڪلام
سر ڪليان کان وٺي سر سارنگ تائين سيني سرن جو جامع ۽ مستند متن، مهاڳ ۽ مقدمي سان
جلد نائون. شاهه جو رسالو: رسالي جو ڪلام
ڀاڱو پهريون. مٿين ٻنهين، جن جلدن جي ارڙهن سُرن ۾ شامل "رسالي جو ڪلام" يعني ٻين سالڪن، فقيرن ۽ سگهڙن جو ڪلام جيڪو شاهه جي ڪلام سان گڏ رسالن ۾ موجود آهي.
جلد ڏهون. شاهه جو رسالو: رسالي جو ڪلام
ڀاڱو ٻيو. رسالي جي باقي ٻين سيني سرن ۾ شامل ٻين سالڪن، فقيرن ۽ سگهڙن جو ڪلام جيڪو شاهه جي ڪلام سان گڏ رسالن ۾ موجود آهي.

هي، تحقيقي رٿا جنهن تي گذريل سورهن سالن کان وٺي ڪم هلي رهيو آهي سا سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سلسلي ۾ هن صدي جي چند وڏن ڪارنامن مان هڪ آهي. هن کان اڳ ٽي رٿائون پوريون ٿي چڪيون آهن: جامع سنڌي لغات (پنجن جلدن ۾)، سنڌي لوڪ ادب (چاليهن جلدن ۾)، ۽ سنڌي ٻولي ۽ شعر جو اساسي ذخيرو (جنهن ۾ ڪاتب عزت بن سليمان جو لکيل منظوم ذخيرو ۽ شاهه لطف الله قادري جي رسالي کان وٺي ڪليات حمل ۽ غلام محمد خانزئي جو رسالو شامل آهن.)

رسالي بابت رٿا وارن مٿين جلدن مان پهرين اٺن جلدن ۾ "شاهه جو پنهنجو ڪلام" جيڪو جدا جدا رسالن ۾ موجود آهي، سو تفصيلي پيٽ ۽ سمجهاڻي سان مرتب ڪرڻو آهي. آخري ٻن جلدن ۾، ٻين سالڪن ۽ شاعرن جو اهو ڪلام جيڪو جدا جدا رسالن ۾ شاهه جي ڪلام سان گڏيل آهي تنهن کي تحقيق سان صحيح صورت ۾ مرتب ڪرڻ آهي.

هن وقت تائين جيڪو ڪم پورو ٿيو آهي يا ٿي رهيو آهي تنهن جو تفصيل هن طرح آهي. (الف) جامع ۽ مستند متن، پهريون، ٻيو ۽ ٽيون جلد ڇپجي ويا آهن. اهي سنڌ حڪومت جي ڪلچر ڊپارٽمينٽ ڇپايا آهن. پهريون جلد سن ١٩٨٩ع ۾، ٻيو سن ١٩٩٢ع ۾، ٽيو سن ١٩٩٤ع ۾ ڇپيو. (ب) ١٩٩٤ع کان وٺي نئين سر "علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت" هيٺ، باقي جلدن جي تياري ۽ اشاعت جو ڪم هٿ ۾ کنيو ويو آهي ته جيئن تيزيءَ سان ڪم هلائي هن اهم رٿا کي جيترو جلد ٿي سگهي پورو ڪري سگهجي. باقي جلدن مان، ڇهين جلد تي تحقيقي ڪم پهريائين پورو ٿيو ۽ اهو ڇپائي لاءِ ڏنو ويو. ڇهه سؤ پنجاهه صفحن وارو هي جلد، جنهن ۾ رامڪلي ۽ آسا جهڙا وڏا سُر شامل آهن، تفصيلي مقدمي ۽ سمجهاڻي سان ڇپجي پورو ٿيو آهي.
(ج) هن وقت آخري ٻن جلدن نائين ۽ ڏهين جي تياري جي تڪميل تي ترجيحي طور توجهه ڏنو ويو آهي ته جيئن جملي قلمي ۽ ڇاپي رسالن ۾ شامل ٻين سالڪن ۽ شاعرن جي ڪلام کي پوري پيٽ ۽ تحقيق سان جدا ڪجي ته جيئن شاهه جي پنهنجي معياري ڪلام جو صحيح اندازو ڪري سگهجي. رسالي ۾ شامل ٻين سالڪن، شاعرن ۽ سگهڙن جي بيتن ۽ وائين کي پرکڻ البت هڪ مشڪل ڪم آهي پر هن رٿا هيٺ ٻه بنيادي مقصد ڌيان ۾ رکيا ويا آهن: هڪ ته جيئن شاهه جو پنهنجو ڪلام صحيح صاف صورت ۾ پوري حسن ۽ جمال سان پڙهندڙن جي سامهون اچي وڃي. ٻيو ته شاهه جي ڪلام سان گڏ جيڪو ٻيو ڪلام رسالن ۾ شامل آهي سو پڻ سنڌي شعر ۽ ادب جو هڪ قيمتي سرمايو آهي جنهن کي شاهه جي ڪلام کان جدا ڪري صحيح صورت ۾ محفوظ رکڻو آهي. اميد ته ڊسمبر ١٩٩٦ع تائين، رسالي ۾ شامل ٻئي ڪلام بابت نائين ۽ ڏهين جلد جي تياري پوري ٿي پهچندي. ساڳئي وقت ٻين جلدن جي تياري تي پڻ ڪم هلي رهيو آهي.

هت اهو ڄاڻائڻ ضرور آهي ته هي؛ تحقيقي ڪم ڪنهن ذاتي نفعي لاءِ نه پر شاهه جي عظمت ۽ خدمت خاطر هٿ ۾ کنيو ويو آهي. هن وڏي ۽ مشڪل ڪم ۾ جيڪي مسئلا پيدا ٿيا آهن سي سڀ ڌڻي جي ڪرم سان حل ٿي ويا آهن. سنڌ جي سيني سڄاڻ سڄڻن کي هن تحقيقي رٿا جي تڪميل ۽ اشاعت ۾ مدد ڏيڻ جي دعوت ڏجي ٿي. وڌيڪ معلومات لاءِ، هن ٻنهي تي خط و ڪتابت ڪرڻ گهرجي:

-ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
"علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت"
١٢-سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس
حيدرآباد سنڌ.

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي ادبي ۽ تحقيقي دستاويز]

جلد ۴۵] آڪٽوبر - ڊسمبر ۱۹۹۶ع [نمبر ۴

نگران

حسين شاهه راشدي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سب ايڊيٽر

طارق عالم

سهڪاري ڪارڪن

رفيق جمالي

P-22248
13.1.98

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو سنڌ

(Regd. No. NS-20)

The "MEHRAN', Quarterly
Vol:45, No.4, Year:1996
(Established in 1955)

An age old leading journal of scholarship in Sindhi Language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.

Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi Literature.

Contemporary Creative Literature, History, Civilization, Education, Music, Folklore, Archaeology, Numismatics, Lexicography and General Culture of Sindh are the main topics of material usually published in this periodical.

Besides translations of World literature are also presented.

Correspondence about publication be addressed to:
Editor:
"Mehran" Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro (Post Code: 76070)
Via: Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone:(0221) 771276-771300

For Subscription please contact:
Manager Book Stall
Sindhi Adabi Board
Tilak Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan.
Telephone:(0221) 615179

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

مواد موڪلڻ لاءِ
ايڊيٽر
"مهراڻ" ٽماهي
سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ
(پوسٽ ڪوڊ ٧٦٠٧٠)
فون نمبر: ٧٧١٢٧٦

خريداريءَ لاءِ لکپڙهه
مئنيجر بڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي،
حيدرآباد، سنڌ
فون نمبر: ٦١٥١٧٩

ساليانو چندو: ١٥٠-٠٠ رپيا

في پرچو: ٤٠-٠٠ رپيا

(نوٽ: خريدارن کي ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلڻ لاءِ ساليانو چندو چار سؤ رپيا)

Printed and Published by Nafees Ahmed Shaikh
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, JAMSHORO, Sindh.
(Composing Supervised by Siraj Ahmed Gupchani and printing Supervised by Syed Sikander Ali Shah)

گذارش

ڪجاڙو ڪهان

مهران جو هي؛ پرچو 1996ع ڪي آخري سلام آهي. پيڪوڙيل چپن ۽ درد جي شدت سبب نيڻ سڀني ۾ پرچي آيل لڙڪ موتين جو روڪيل الوداعي سلام، جنهن ۾ اسان جا جهڪيل ڪنڌ ۽ ڪڇيل ٻانهن جون لرزندڙ آڱريون به شامل آهن.

الوداع...

الوداع اي 1996ع جا ٽڪل گام سورج. اڄ جڏهن تون پنهنجو سمورو ٻلُ وڃائي چڪو آهين تہ توکي اُها سرد رات بہ ياد اچي وني هوندي، جنهن رات اسان پنهنجي حال سارو ٻاٽ ڪي انت تائين پهچائڻ لاءِ پنهنجن نيڻن ۾ اوجاڳن جا ديپ جلائي.

تنهنجو آڌر ڀاءُ ڪيو هو. پر تو صلي ۾ اسان کي ڇا ڏنو ۽ ورتو ڇاڇا...؟ ذهن ۾ اکٽ سوال. ڏندن وچ ۾ زخمي ٿيل زبان ۽ نيٽن ۾ پَڇي پُري پيل اُميدن. آسرن ۽ چاهتن جا آنينا. جنهن جي هر ذري ۾ تون پاڻ کي ڇڳي پَرَ ڏسي بہ سگهين ٿو تہ محسوس بہ ڪري سگهين ٿو.

ڪهڙا نہ اُملهہ مانڪ تو اسان کان کسي ورتا.

ڪو هڪ گهاءُ هجي تہ سهي وڃجي. ڪو هڪ درد هجي تہ وساري ڇڏجي. هتي تہ سمورا سينا گلاب گهاون سان مهڪيل آهن ۽ درد آهن جو ساموندي لهرن جيئن ختم ٿيڻ جو نانءُ ني نٿا وٺن.

سائين قاضي عبدالمجيد عابد!

سائين امير علي چانڊيو!

سائين فيروز گل!...

۽ ان کان بہ اڳتي ڪيترن ني ٻين بہ احترام لائق نالن جي جيءُ جهوريندڙ فهرست.

شايد انهن اُملهہ انسانن لاءِ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي فرمايو آهي:

مــون سـي ڏنــا مــاءُ، جـنـين ڏنــو پـريـنءُ کـي،
تـنـين سـنـدي ڪـاءِ، ڪـري نـہ سـگـهـان ڳـالـهـڙي.

مرحوم قاضي عبدالمجيد عابد

سنڌي صحافت، ادب ۽ سياست جو قابل احترام نانءُ! هيري جيئن جنهن جي شخصيت جا ڪيترائي مَنَ ۾ پيهي وينڌڙ روپ هئا. پاڻ جڏهن وفاقي وزارت جي ڪرسيءَ تي ويٺا تڏهن بہ انسان دوست ۽ غريب پرور رهيا پر جي وزارت جي ڪرسيءَ کان الڳ رهيا ٻوءِ بہ سندن زندگي جو نصب العين انسانيت جي خدمت ۽ خدا ترسي ني رهيو.

پنهنجي ادبي ۽ صحافتي زندگيءَ ۾ پاڻ ناميارا اديب ني نہ پر جڳ ڀڏرا صحافي بہ هئا. جن قلم جي ٻورهيي ۾ هميشه اٿمني خوشي محسوس ڪني. ان ڏس ۾ سندن هميشه ياد رکڻ جهڙن ڪارنامن مان هڪ "عبرت" اخبار بہ آهي، جنهن جي شروع ٿيڻ سان سنڌي اخبار نويسي کي نئون رخ مليو.

عبرت اخبار ۾ لکيل سندن ڪالم، صحافتي دنيا ۾ اهم مقام رکن ٿا.

ادبي حوالي سان "سفر يورپ جي ڊائري" يورپ جو سفرنامو آهي. انوکي اسلوب ۾ لکيل هي سفرنامو. هن وقت تائين لکيل سفرنامن ۾ پنهنجو مَٽُ پاڻ آهي. مرحوم قاضي عبدالمجيد عابد اسان کان 27 آگسٽ تي وڇڙي ويا. سندن وفات تي هر علم دوست ۽ ادب پرور انسان جي دل درد سان پرچي وني ۽ نيڻ لڙڪن جو آماجگاهہ بڻجي پيا. ڪنول جهڙي اُجري من رکندڙ شفيق انسان جي وفات تي ادارو مهران سنڌس پونئرن جي ڏک ۾ برابر جو شريڪ آهي.

مرحوم امير علي چانڊيو

جيئن فقط ساهہ کڻڻ، سمهڻ، جاڳڻ ۽ کائڻ جو نانءُ هجي ها تہ هي شاعر، هي اديب، هي فلاسافر، هي سائنسدان، هي مصور ۽ راڳي، هي موسيقار ۽ انقلابي جنم نہ وٺن ها. اصل زندگي ساهہ کڻڻ کان بہ ڪجهہ اڳــي، ڪجهہ مٿي، ڪجهہ مختلف آهي.

اهڙي زندگي جيئندڙ هڪ يگانو انسان امير علي چانڊيو مرحوم به هيو. جنهن جي مختصر زندگي ڪنهن هوا جي جهوٽي جيئن گذري وئي. سندس اهڙي ڊيگهه واري زندگي، ڪي هن جي جيئري هوندي به فقط محسوس ڪري سگهجي پيو ته جدا ٿي وڃڻ کان پوءِ به محسوس ڪري سگهجي ٿو.

مرحوم امير علي چانڊيو سنڌي ادب جو خاموش پانڌيئڙو هيو. جيڪو سهڻا شعر رچيندڙ شاعر ئي نه پر بهترين ترجمه نگار ۽ ان کان وڌيڪ اعليٰ پيماني جو تنقيدنگار به هيو. مرحوم جي هميشه ياد رهڻ جهڙين ڪيترين ئي لکڻين ۾ تاج بلوچ ۽ شيخ اياز جي شاعري تي تنقيدي ايپاس. سنڌي ادب ۾ اهم حيثيت رکن ٿيون.

10 آڪٽوبر تي امير علي چانڊيو اسان کان جدا ٿي ويو. سندس وفات سنڌي ادب لاءِ گهري گهاءُ کان ڪنهن به طرح گهٽ ناهي.

مرحوم استاد فيروز گل

سنڌي موسيقي جو هڪ مڃتاڻون نالو، جنهن سنڌي شاعري کي اهڙين ته دل ۾ پيهي ويندڙ ڌنن سان رچايو جو راڳ جا عاشق، استاد فيروز گل جي ڪمپوزيشنس جا اسير بڻجي ويا. هُن پنهنجي حياتي ۾ ٢٢ فلمن جي موسيقي ترتيب ڏني. ڪيسٽ ڪمپنين لاءِ سوين ڌُنون تيار ڪيون. فيروز گل جي ڪريڊٽ تي سڀ کان اهم ۽ ساراهه جوڳو ڪم 'سنڌ ثقافت کاتي' طرفان 'شاهه عبداللطيف ڀٽائي' جي سُرن کي موسيقيءَ جو ويس ڍڪائڻ آهي. جن مان 19 سُرَ عابده پروين جي مڌر آواز ۾ مڪمل ٿي چڪا آهن. باقي سُرَ تڪميل جي مرحلي تي هئا ته موسيقيءَ جو هيءُ سدا بهار نالو؛ 14 آڪٽوبر تي پرڏيهه ۾ لاڏاڻو ڪري ويو ۽ ڇڏي ويو پنيان، پنهنجي شخصيت جا ڏنڌلا عڪس، هارمونيم مان نڪتل سرل ڇنا آلاپ ۽ امر ڪمپوزيشنس.

مرحوم محمد دائود بلوچ

ڏات جي ڏيهه جو اهڙو راهي، جنهن لاءِ لکيل لفظ، ڳالهايل لفظ کان وڌيڪ اهميت لائق. هن پنهنجي سموري حياتي ادب ۽ ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ وقف ڪري ڇڏي. مرحوم نه فقط سنڌي ٻولي ۾ سُٺيون ڪهاڻيون سرجيندڙ ڪهاڻيڪار هو پر هُنَ 'منصور پبليڪيشن' جو بنياد وجهي سنڌي ادب کي ڪيترائي تعريف جوڳا ڪتاب پڻ ڏنا.

محمد دائود بلوچ 14 آڪٽوبر تي اسان کان جُدا ٿي ويو. سندس اوچتي وفات هن جي پوئلڳن لاءِ ئي نه پر ادبي دنيا لاءِ به صدمي جو باعث آهي.

'مهراڻ' /4-1996ع

20 مئي 1996ع تي مهراڻ جي ذميواري مون کي سونپي وئي. اڪثر وقت کان گهڻو دير سان شايع ٿيندڙ 'مهراڻ' کي پنهنجي ڏاڻ ۽ وِتُ آهر جيترو ٿِجي سگهيو بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪيم. ان ڪوشش ۾ ڪيترو سڦل/ اسڦل رهيم، ان جو اندازو 'مهراڻ' کي پڙهندڙ اديب ۽ ادب دوست بهتر لڳائي سگهن ٿا.

ها ايترو ضرور ٿيو جو اڪثر وقت کان گهڻو دير سان شايع ٿيندڙ مهراڻ وقت سر نڪرڻ لڳو، جنهن جو ڪريڊٽ مون سان گڏ ادبي بورڊ جي سمورن پورهيت سائين ڏانهن وڃي ٿو، جنهن ۾ ڪمپيوٽر آپريٽرز کان وٺي ڇاپي خاني جا محنتڪش ۽ بائينڊنگ سيڪشن جا ساٿي برابر جا حصيدار آهن.

سٺن مهينن جي مختصر مدت ۾ مهراڻ جا ٽي شمارا اوهان تائين پهچائي پاڻ کي ڪنهن حد تائين خوش محسوس ڪري رهيو آهيان ۽ سمورن مهربان اديبن جو پڻ ٿورائتو آهيان جيڪي هر وقت پنهنجي بهترين مواد سان مهراڻ کي سينگارڻ ۾ مون سان سهڪار ڪندا رهيا.

هڪ وک اڳتي

سنڌ ثقافت کاتي جي سيڪريٽري ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن جناب عبدالحميد آخوند، تماهي 'مهراڻ' جي سهڪاري ليکڪن ڀاران وڏي عرصي کان مهراڻ ۾ شايع ٿيندڙ سندن لکڻين تي نه ملندڙ رائلٽي جي جائز گهر کي اصولي طور مڃيندي، رائلٽي ڏيڻ جي اجازت ڏني آهي. ادارو 'مهراڻ' چيئرمن صاحب جي اهڙي هاڪاري رويي لاءِ ٿورائتو آهي.

- طارق عالم

*

سٽاءُ

★ شاعري

شمشير الحيدري/ ولي سروري	٣
محسن ڪڪڙاڻي	۴
غلام حسين رنگريز	۵
تاج بلوچ/ اياز گل	٦
ادل سومرو	٧
حسن درس	٨
بخشڻ مهراڻوي	١٠
مظهر لغاري	١١
وسيم سومرو/ انب گوپانگ	١٢
ضمير ڦل/ ايوب ڪوسو	١٣
مصطفيٰ ارباب	١۴
عبيد راشدي	١۵
نياز ملاح/ ياڪب لاڪو/ مرليڌر	١٦
سيف بخاري تنها/ اسلم چنہ/ حبدار سولنگي	١٧
نڪانور پارا ـ سنڌيڪار ارشاد ڪاظمي	١٨
جپاني هائيڪو ـ سنڌيڪار رضيہ طارق	٢٠

★ مقالا

١. روحل فقير جو هندي ڪلام	ـ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي	٢٣
٢. جديد سنڌي شاعري	ـ ڊاڪٽر فهميده حسين	٣٣
٣. مغربي فنِ مصوري جي مختصر تاريخ	ـ ڊاڪٽر محمد علي پٺاڻ	۴١
۴. ٽڙ جا ڏوهيڙا	ـ حاجي محمد ڪنير	٦٠
۵. سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ شاعري، مختصر جائزو	ـ اياز گُل	٧١

★ ڪهاڻيون

١. مس گرين	ـ انيس انصاري	٧٩
٢. گلدستي مان ڇڄي ويل گُل	ـ لياقت رضوي	٨۵
٣. اڌورو ڊائلاگ	ـ قاضي اياز مهيسر	٩٢
۴. سوڙهي ڌرتي	ـ عزيز ڪنگراڻي	٩٧
۵. صحرا جو چنڊ سهڻو آهي	ـ سليم چنا	١٠۵
٦. اڪيون جنين آسري	ـ عبدالله ملاح	١٠٨
٧. سن سنيٽ بوليوارڊ	ـ گلزار ـ سنڌيڪار: نصير ڪنڀر	١١١
٨. سُريت	ـ روشي چين ـ سنڌيڪار: يوسف سنڌي	١١۴

★ ڪالم

●- خواب، خوشبو، چوکري	ـ تنوير جوڻيجو	١٣٠
●- تولڻ تکيندي ڏينا اُجهاڻا	ـ حميد سنڌي	١٣٤
●- پٽر ۽ پٽريون	ـ مراد علي مرزا	١٣٨
●- مان صدين تائين ڳائيندس	ـ تنوير عباسي	١٥١
●- مور اُڏاڻو مور	ـ نصير مرزا	١٦٠
●- مائي غلام فاطمه "لال"	ـ اختر درگاهي	١٩٠
●- راولپنڊي جي هڪ روح پرور رات	ـ محمد امين کوسو	١٩٥
●- شاهه جو رسالو	ـ محمد پنهل ڏهر	١٩٨
●- سنڌي ادب	ـ امام راشدي	١٩٩
●- ليٽرس ٽو ايميلي	ـ ولي رام ولڀ	٢٠١
●- هر سُر اُداس هوندو	ـ محمود مغل	٢٠٣
●- جادو لاٿي ويم جيءَ ۾	مهتاب علي، شاهه	٢٠٦

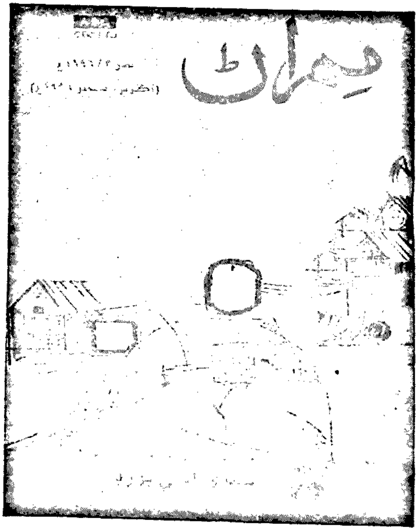

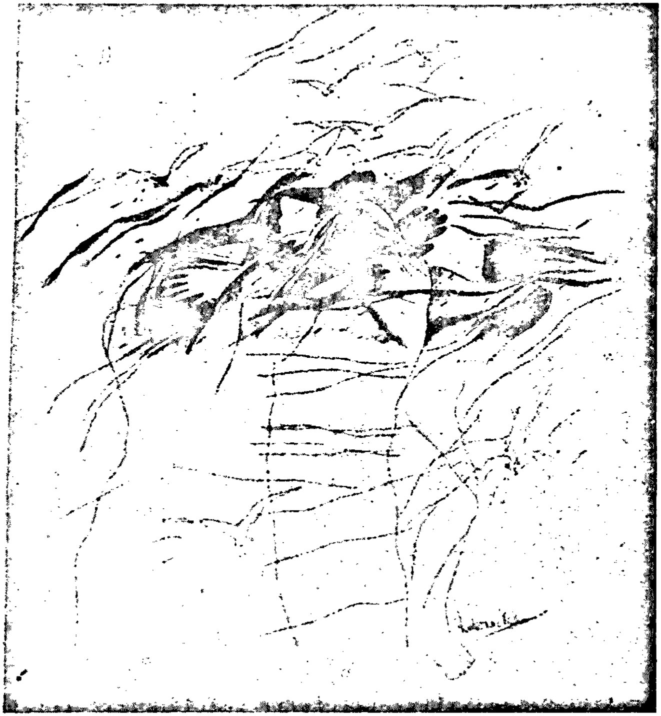

شاعري

مان پڃري جو در کولي توکي آزاد ڪيان ٿو اي پرندا!
اڄ کان تون آزاد آهين ۽ ايترو اُڏري سگهين ٿو،
جيترو تنهنجن پَرن ۾ سگهه آهي.
مان هن پڃري جون تيليون ڀڃي پوري ڇڏيان ٿو
تنهنجا پَر ڦهرين پڙڪي سان چون ٿا 'آزادي'
ايتري آزادي جيتري هوا کي آهي جنهن کي ڪنهن
جار ۾ ڦاسائي نه سگهبو آهي،
جا املتاس جي وڻ ۾ سنگيت پيدا ڪري رهي
آهي،
ايتري آزادي جا سَرهه کي آهي جو هو پهاڙ جي
وڏن پٿرن تان ڇلانگ ڏيندو ويندو آهي،
جيتري اُنهن پکين کي هوندي آهي جي هزارين ميل
سفر ڪري منڇر کي ڳولي لهندا آهن ۽ منڇر جون
لهرون اُنهن جي پرواز سان ريس ڪنديون آهن،
ايتري آزادي جيتري ستار جي سُر کي هوندي آهي
جنهن کي ستارا جهپي وٺندا آهن،
ايتري آزادي جيتري نديءَ کي هوندي آهي جا
ڪنهن وقت به ساڳي جاءِ تي نه هوندي آهي ۽ هير
جي هندوري ۾ جهوٽا کائيندي ويندي آهي.
اُڏار جي آزادي،
هوا جي وهڪري ۾ ترڻ جي آزادي،
پهاڙ جي چوٽيءَ تي پهچي هر پٿر سان راند روند
جي آزادي.
مان تنهنجا سڀ روڙا هٽائي ٿو ڇڏيان،
تون آزاد آهين منهنجا گيت
جنهن تير ڪمان مان نڪري پٺ تي نه موٽندو آهي،
توکي تيز رفتاريءَ سان پرواز جي اڻ موٽ آزادي
آهي.

– شيخ اياز

شمشير الحيدري

غزل

دروازو کُليل آهي، من کوني اچي نکري،
سڀ لوک سُمهيل آهي، من کوني اچي نکري.

• چندِ رات چِٽي آهي، ککريون بہ وَسي هليون،
هر بات بٽيل آهي، من کوني اچي نکري.

• ڀن کڙکيو هوا تي کو، يا سانت ڀريو سُڏکو،
کو روح رُليل آهي، من کوني اچي نکري.

• سڀ پيار کري چُکتو، ڀُوريوسين سپني پوٽيون،
دل ڀو بہ اڙيل آهي، من کوني اچي نکري.

• دل خام خياليءَ ۾، اکين کي ڏتاري ڀني،
هيءَ اِن تي هريل آهي، من کوني اچي نکري.

• هن وقت جي پيالي ۾، مٺ ڀنهنجي حياتيءَ جو،
باقي کو بچيل آهي، من کوني اچي نکري.

• هن برهه جي بستيءَ ۾، "شمشير" جيهو جوڳي،
کجهہ ڏينهن ٽِکيل آهي، من کوني اچي نکري.

✤

ولي سروري

غزل

گذرٽي جنيش بہ آهي تنش گذر ٿني ٿي
بسا اوقات مشکل ساڻ بسر ٿني ٿي

صدي هرکا خوشيءَ جي مختصر ٿني ٿي
گهڙي مشکل جي ليکن طول تر ٿني ٿي

کرشمون آهي خاموشي سڀ جوني
صدف ۾ بوند پاڻيءَ جي گُهرَ ٿني ٿي

وجود گل ٿٿو بلکل رهي باقي
جڏهن خوشبو فضا ۾ منتشر ٿني ٿي

چڱاني چنن ڏينهن بعد مس بُڏبي
بُراني کيڏو جلد ني مشتهر ٿني ٿي

کجي ٿي صاف ڌوني ڌوپ ڏني جا دل
اهاني ماهرو جو رهگذر ٿني ٿي

کجي کيڏو بہ صبرو ضبط ومي نوشي
دل حساس اثر انداز پر ٿني ٿي

چراغ دل نخون دل کجي روشن
شب يلدا جي نوراني سحر ٿني ٿي

ٺڙيءَ کان لاهي جيکو ٿو وٽيون وهہ جون
کني کاري انهيءَ تي بي اثر ٿني ٿي

کجي دست طلب ليکن وسلي سان
ولي کوشش تڏهن کا کارگر ٿني ٿي

✤

محسن ڪَڪِڙائي

غزل

هي رُڪوع ۽ قيامُ نيٺ جا،
سڀ سنيها، سلامُ نيٺ جا.

ڪنهن شهنشاهه کي مَچن ني ٿا،
جيڪي آهن غلامُ نيٺ جا.

ساري دنيا جي مَرتبن کان مٿي،
درد وارن لئه دامُ نيٺ جا.

اَک ڏِنا مُنهن تي آسَ جا پاچا،
دل پَڙهيا پِني پيامُ نيٺ جا.

برف جي باهه ۾ بَريو ٿي بُت،
حُسن آڇيا حمامُ نيٺ جا.

هانءَ جو نارُ، مَستيون مَن جون،
هي به آهن ڪمامُ نيٺ جا.

ڪجهه نه چوندي به سڀ چَئي ٿا وڃن،
ڳُجهه - ڳُجهاندر نظامُ نيٺ جا.

ڪنهن به پِي شئي جي لوڙَ ني نه پوي،
جي مِلن جامُ، جامُ نيٺ جا.

زندگي، نُور ۽ سُرور، سَپني،
پيارُ نيٺ جا، نامُ نيٺ جا.

اَڻ - مَيا، اَڻ - ڳڻيا، رکيا "محسن"،
پاڻ وٽ احترامُ نيٺ جا.

✤

غلام حسين رنگريز

غزل

نظر نظر نفرتون ڏنيونسي،
اکين بہ ڪيڏا عذاب پوڳيا.

لهو لهو آگريون اُهي جن،
محبتن جا گلاب پوکيا.

اوهان جي شهر پناهہ ۾ جانان
فقير دل کي اُجها بہ ڳوليا.

ڪکن پنن جيئن ڳلي ڳلي ۾،
هَوا اسان جا ها خوابَ رولِيا.

هِي خون دل جو خطيب! آهي،
اوهان جو آهن شرابَ روکيا.

گناهگارن جي درختِ دل،
ڏسو نہ ڪيڏ ثواب بوکيا!

مان آرسيءَ ۾ عجب نشاني،
وجودَ ايڏا اعتابَ پوڳيا.

✣

غلام حسين رنگريز

نظم

شام لهي ٿي ڪينجهر تي
۽ سارا پنڇي آکيرن ڏي اُڏرن ٿا،
ٽاريءَ ٽاريءَ ٽڪ پچن ٿا:
ڏور شفق ۾ گهوري گهوري،
ڪوني ڪويل سپنو ڳوليان ٿو،
۽ پنهنجا ڦٽ ڦلوريان ٿو.
آهي اُماوس ڪينجهر تي پر،
جهرمر جهرمر تارا چمڪن ٿا،
نوريءَ جا جڻ نيڻ لڳن ٿا،
دور بتيلي ۾ ڪو ڏينو ٽمڪي ٿو
۽ ويڳاڻو من،
وڪريل آسون ميڙي،
ڪنڌيءَ کي بہ تڪي ٿو
ڪوني بتيلو، ڪوني بتيلو!
ڪوني بتيلو، ڪوني بتيلو!؟

✣

تاج بلوچ

غزل

جيت چانڊوڪيون سرخرو ٿينديون،
گل - پريون جڏهين روبرو ٿينديون.

پوريتن جي اڌام تان صدقي!!
چاهتون پاڻ جستجو ٿينديون.

عڪس ڍهندا ۽ نهندا لفظن جا،
سونهن ۽ مرڪ واهرو ٿينديون.

چند بي ربط وصل جون رانيون،
ورهه منهنجي جي آبرو ٿينديون.

آءٌ تنها ۽ دربدر، منظور،
تنهنجون رسوايون چار سو ٿينديون.

تنهنجي چوڙين جون سڏڪندڙ مُرڪون،
منهنجي چاهت جي آرزو ٿينديون.

ڦڪيون چانڊوڪيون، زرد چهرن جون،
تاج ڪڏهين نه ماهرو ٿينديون:

✤

اَياز گل

غزل

مَنَ ۾ ڪو مهمانُ ضروري آ پيارا!
دردن جو درمانُ ضروري آ پيارا!

دل روني پر مُرڪَ چَپن تي رکڻي آ
دُشمنَ تي دهمانُ ضروري آ پيارا!

هوريان هوريان هُن کان دُور هليو وڃبو
سُورن جو سامانُ ضروري آ پيارا!

بيشڪ سارا رُوپ رکو پل ماڻهوءَ جا
اَندر ۾ انسانُ ضروري آ پيارا!

ڪڏهن لِڪائي رکجي پيارُ زماني کان
ڪڏهن اهو اعلانُ ضروري آ پيارا!

چاڻان ٿو مشڪل آ، ڳڙجڻ ۽ پرچڻ
رکجي پر اِمڪانُ ضروري آ پيارا!

دردَ، دلاسا، اُلڪا، آسون سانديڻ لئہ
دِل جهڙو گُلدانُ ضروري آ پيارا!

✤

ادل سومرو

غزل

مان ڪڪر جو روپ ڌاري ٿو اچان
يا تہ هي سورج نئي ناري ٿو اچان

نيڻ منهنجا ٿي ويا هِن پاڪُ جو
هُن جي چهري کي نهاري ٿو اچان

توسان گڏجڻ جو بهانو جيئڻ ملي
ڪجهہ نہ ڪجهہ تو وٽ وساري ٿو اچان

ريشمي ڪنهن خواب جان مونکي لڳيون
جي گهڙيون تو وٽ گذاري ٿو اچان

دوستو! ڪجهہ ٿمڪ آندا هِن اوهان لئہ
درد سڀ گهر ۾ سمداري ٿو اچان

زندگيءَ جي هِن تڪي طوفانَ ۾
پيار کي هُن پَرِ اُڪاري ٿو اچان

ڪو وسيلو ناهي منهنجو تو سِوا
سونهن تُنهنجي تي سهاري ٿو اچان

ڪنهن بہ مون کان نانءُ جي آهي پُڇيو
نانءُ تُنهنجو ئي اُچاري ٿو اچان

هر مصيبت ۾ سدا منهنجا پرين!
مان فقط توکي پڪاري ٿو اچان

ڪهڙي رستي کان اچين ناهي خبر
گُلَ مان هر هنڌ پٿاري ٿو اچان.

★

ادل سومرو

بيت

منهنجي اندر ۾ جڻ، لهرون نچن ٿيون
ڊوڙيو اچن ٿيون، يادون پيڙين وانگيان.

پهچي پرينءَ گهاٽ تي، اکيون پوريائين
۽ پوءِ ڏنائين، ساڏ پيلي ۾ سانوري.

راتِ رُناسين پَاڻ، ٻاهرِ وٺو مينهن
ڏينهن ٿيو تہ نينهن، پٽرو ٿي پيو پنهنجو.

وُڪري ويسُ آنءُ، توکي ڳوليندي
تنهنجو منهنجو نانءُ، ملي ويا پاڻَ ۾.

ڏيهاڙي ٿا ڪيترا، مون ڏي خط اچن
اکيون پر ڳولن، تُنهنجي تي تحرير کي.

ڪيڏو پنڌ ڪيو آهي، گڏجي توسان مون
پوءِ بہ ساڳيو نون، ڇو مون لئہ آن اوپرو.

اکيون ٿيون پٿر، ڏسندي تُنهنجي واٽ
گهاٽَ گهاٽَ تي لاٽَ، پيارَ پکيڙي روشني.

خوابن جي مندر ۾، تنهنجو بُت رکيل
منهنجو ڪنڌ جُهڪيل، تُنهنجن پيرن تي پرين.

سُونهن سراسرِ سچُ، جي تون سمجهين ٿو
پوءِ تہ اوري اچُ، ڪهڙو پيارُ پري جو.

جي تون سمجهين ٿو، سونهن سراسر سگهہ
پوءِ اُنهيءَ جا اگهہ، ڪٿينہ ڪهڙي ڳالهہ ڪان!

✺

حسن درس

ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو

ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو
جيڪو جَرَ تي جاڳي ٿو
ننڍ وسي ٿي واريءَ تي
ٿوهر ٿوهر ننڊ ڪري ٿو
هڪڙو خواب سهانو جيڪو
روز اکين ۾ ڪيبَ پري ٿو
ڪارو نانگ مٿان چاندوڪي
ڪارونجهر تي مور نچي ٿو
مون کي هڪڙو خيال اچي ٿو
ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو
جيڪو جَرَ تي جاڳي ٿو.
هوڏانهن لَڪُ جبل جو ڏاڪو
شام پهاڙن مَنجهه رڙهي ٿي
پنهنجي خودسان پاڻ وڙهي ٿي
"پٿر پٿر تنها آهي"
هر نَن نَنيڙي نانگڻ آهي
"واسينگن جو پنڌ پري آ"
جت ڌرتي جي سختي آهي
ڪِنن جنجي بد بختي آهي
ماٺو ماٺوءَ ساڻ ملي ٿو
پٿر منجهه گلاب کِلي ٿو
لڪي شاهه صدر ني سانجهي
ڏيئي مان هڪ ڏيکُ ڏسان ٿو
ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو
جيڪو جَرَ تي جاڳي ٿو.
هوڏانهن لاڙ لکيني جو لڪو
سارين منجهه سُهاني آهي
مون ۾ پاڻ اُهاني آهي
دل جي ڪيٽي بندر تي ڪا
تنهنجي ٻيڙي ،لنگر ٿيندي
نٿي منجهه اگهاڙو ٿيندين
مون نہ انين ڪو جاتو هو
سڀ سجاول جون بازاريون
تنهنجي خوشبوءِ ۾ ڪُلنديون
ماجر ساري مهڪي پوندي
مون نہ انين ڪو جاتو هو.
مَڪلي روز پوي ٿي مُرڪي
ڪنهنجي ڪاڻ ڪتابَ جلائيون
اوجاڳي جا خواب جلائيون
فاتح سَڀُ سُتا پيا آهن
سڀ مجاور چَرسُ پيئن پيا
دُور مُهاڻو پنهنجي پُٽ کي
ان جي ڪَمَ تي ڳاربون ڏي ٿو
پاڻيءَ ۾ ڪو شڪو ٿئي ٿو
آڙي نيٺ اڏامي پئي ٿي
ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو
جيڪو جَرَ تي جاڳي ٿو.
ڪَهندي نيٺ ڪهيندي ڪاڇو
پنهنجو پاڻ لنا‌زي پاڇو
تو ڪان دُور ٿباسين ڇا ٿيو
ڇنڊڙ ٻُور ٿياسين ڇا ٿيو
پيلا گُل ٻنباسين ڇا ٿيو
سڪرُ سون سريکو آهي
روهڙي روح لتاڙي ايندين
جي دريا تي ٻُلجي ويندين
پنهنجي خود کي پاڻ تڪيندين
تنهنجي ذات ني نوسان ملندي
تو مان روني سامهون کِلندي
"سچل عشق ٻُڌا نهين ٿيوي"
ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو
جيڪو جَرَ تي جاڳي ٿو.

★ ★ ★

حسن درس

سُورجُ پَرن پويان لڙي ٿو پيو...

پکي پرديس جا، سورج پرن پويان لڙي ٿو پيو،
'ورڙ' اُن وات تي ويٺل اکيان جت رڻ رڙي ٿو پيو.

لڳي ونئي لاڙ سان آ لنئون، اوهان کي ڇا پلا پيو ڇئون،
اسان کي عشق ساربن جينن چندي ڦوڪي چڙي ٿو پيو.

عمر جي آگريـن مان ڏسُ ڦلن وانگي ڇڻون ٿا پيا،
سڄڻ سگريٽ سستي جيئن سڄو ماٺو سڙي ٿو پيو.

پُراڻي عشق پوڙهي جي وڃت تڙ ڦُوڪ مان نڪتي،
ملڻ هي 'مير محمد' جو جوانين کي جُڙي ٿو پيو.

اوهان مُرڪي ملي آخر هليا ويا شهر پنهنجي ڏي،
اسان جي ڳالهہ جي ڳُلَ تان اجا ڳوڙهو ڳڙي ٿو پيو.

وطن ۾ بي وطن معشوق عاشق جو ملڻ ڪهڙو،
زمانو زور تي تَڙَ تان تماچين ٽي تڙي ٿو پيو.

✶

حسن درس

هڪ دوست جي شعر جو جواب

'پريميو ڪولهيءَ' کان پڇندين تہ توکي هو ٻڌائيندو،
اکيون ڪهڙيون، پرين ڪهڙا، سڄڻ دل جو ڇڪڻ ڪهڙو.

سيارو ڦوهہ جواني ۾، نہ تو سوچيو تہ ڪيئن لڪجي،
پيالو پُر، اکيون ڇلڪن، اسان جو پيو سِڪڻ ڪهڙو.

سِٽون اُڌرن، اٿن ڏرڪن، وڄن ٿيون ساز وانگي جي،
لڄارا لفظ دامن ۾ پلا تن کان لِکڻ ڪهڙو.

✶

حسن درس

تو گهايل گَهر ڏٺا ناهن...

هنيلا هرڻ ٻاٽيءَ مان پيئن ٿا سج جا ڪرڻا،
جيئڻ جي لاءِ اجا ڪنين جرڪندڙ جر ڏٺا ناهن.

سُکهڙ جي سِٽ ۾ سوگهي حياتي جي حقيقت آ،
اجا اُنَ ديد تنهنجي سَپُ دُنارا در ڏٺا ناهن.

ٻري کان پاڻياري جي ٻَڙي ۽ گجَ جا گُلڙا،
گهڙي جي ني رکڻ لاءِ ٻرَ، تو گهايل گهر ڏٺا ناهن.

ننگر جون نينگريون ناسي، جبل جو رنگ ڪارو آ،
مصور، مور ناچوءَ جا مڙئي منظر ڏٺا ناهن.

✶

حسن درس

مان وچايان، تون نہ ويهين، ڇو نہ پو ويڙهي ڇڏيان،
زندگي پلي اهڙي، ٽُڪَ تي رلي، جهڙي.

✶

حسن درس

هي شعر، گهرَ مٽيءَ جا

هڪ ڏيک يادگيري، هڪ شام جو تصور،
ڪرندڙ گلاب آهي هڪ نام جو تصور.

ڪلندي خُمار جيڪي ڪيڪار ڪن خيالي،
ملندو اُنهن اکين مان آ جام جو تصور.

مُرڪي ملڻ جو ماٺو، ڪلندي روئڻ جو ڪتڪو،
آغاز جو انديشو، انجام جو تصور.

نيري نهار تائين آهي لڪيو پيو چڻ،
پجري سندو پکيءَ لاءِ ڪنهن دام جو تصور.

هي شعر، گهر مٽيءَ جا ۽ ديس دونهن جهڙو،
منظر اُداس، عورت ۽ گام جو تصور.

✶

بخشڻ مهراڻوي

آءُ تو کان سواءِ

آءُ تو کان سواءِ،

ائين خالي ٿي ويو آهيان،

جيئن سناٽا!

آوازن کان خالي ٿي ويندا آهن،

جيئن ٽاريون،

پکين کان خالي ٿي ونديون آهن

جيئن اکيون،

خوابن کان خالي ٿي ونديون آهن،

جيئن گهر،

ماڻهن کان خالي ٿي ويندا آهن

جيئن آسمان،

چنڊ تارن کان خالي ٿي ويندو آهي،

جيئن وجود پساهن کان خالي ٿي ويندو آهي

*

بخشڻ مهراڻوي

جنهن لاءِ اکين ۾ انتظار جي موسم..

جنهن لاءِ
اکين ۾ انتظار جي موسم ٽڪيل آهي
جنهن لاءِ
سموريون انائون قتل ڪري ڇڏيون سگهجن
جنهن لاءِ
پنڌ ڪري ٿو سگهجي،
زندگي جي آخري اسٽيشن تائين.
جنهن لاءِ
خاموشيءَ کي
گفتگو جا گلاس پياري ٿا سگهجن،
جنهن لاءِ
دريءَ ۾ ڏينا جاڳن ٿا،
جنهن لاءِ
ڳولا جي خيال کان
پولارن جي تلاش وٺي ٿي سگهجي،
ها فقط تنهن لاءِ،
جا ان جي ڪٿي به نه هئڻ جو ڏک،
يا ان جي وڃائجي وڃڻ جا سمورا سڏڪا،
اکرن ۾ اوتي سگهجن ٿا!!؟؟

*

مظهر لغاري

تون تہ مون ۾ بارشن جيئن ٿي وَسين

تيز ڪاتي بڻي خدائي
بيوفائيءَ جي سرءَ ۾
نيون دليون چشديون وڃن
آئون تنهنجي آڱرين ڪي ٿو چُمان
پاڻ ۾ ڍهندو وڃان ٿو نو اندر لڪبو وڃا
تون تہ مون ۾ برف وانگر ٿي ڙجين
تون تہ منهنجي لاءِ سيارو پڻي اُٿين.
پڻي نڪي دانشوري - ڇا ٿي ڦڪي؟
"هيءَ سماڻي!
ڏوڙ ڇاڻي آهي وئي اڳتي وڌي"
ديس کي چهرو ڏئي سڄ سال ٿيا
تون تہ روزانو ڏسين ٿي آرسي
عشق منهنجي جي نہ آهي قوم ڪا
حسن تنهنجي جو نہ آهي دين ڪو
موسمون تنهنجي پراندي جي پُنيان
شاعري جڻ تنهنجي سرگوشي هُجي
جڻ نہ تنهائيءَ جي مٺ نوشي هُجي
مون ۾ شيشي جيئن ٿي ڪُلندي وڃين
تون تہ مون ۾ بارشن جيئن ٿي وَسين.
حُسن تنهنجي جو ڪُفر مون تي لٿو
عشق جا اڇا ڪبوتر- نيهن جا نيرا لفافا
روز ٿا ڳولين مونکي مون اندر
روز ٿا رولين مونکي مون اندر
زخم ٿا ساوا رهڻ چاهن سدا

تون پڻي اهڙي ڪرين چاره گري
هن نديءَ جي ساحلن تي
مان ۽ مهنجي بي گهري
پاڻ تي وينا ڪلون
تون نديءَ جيئن مون ۾ ٿي لهندي وڃي
پر سڪي! منهنجي چپن تي اَڄ وانگر ٿي رهين
تون جي جوڻيءَ ۾ ٿي ڪوني گُل وجهين
موسمون مَنجبو وڃن
هيءَ نگاهن ۾ هجڻ تنهنجو نہ بانهن ۾ هجڻ
جيترو هيءَ فاصلن جي ويجهڙائي ٿي وڌي
زندگيون گهتجبو وڃن
هيڪلائيءَ جي هوا ۾ خواب ٿا لُتجبو وڃن
دل جي خيمي جا رسا ڪٽجبو وڃن
هيڪلائيءَ جي هوا
مون منجهان مونکي اڏاريو ٿي وڃي
تون سُتي پئي آهين مون ۾ ننڊ جان
تنهنڪري جاڳان پيو
آئون جڻ وڻ ڪو هُجان
دل جي آکيري ۾ بس تون ٿي رهين
تون مٿان اُڏري وڃين
ريشمي ڪنهن ڏور وانگيان
تون تہ مون ۾ پئي ڪُلين
تون تہ مون ۾ پيئي جڻ جُهولو جُلهين.

✹ ✹ ✹

وسيم سومرو

ٻه آزاد نظم

نم - چنبيليءَ کي ڏسڻ سان،

ياد ٿيون مون کي اڄ،
هُو سانوريون-
سانوريون: جن جي ڪن ۾،
ڇا ته جهومڪ ٻي جُهليا
نم - چنبيليءَ جي ڏگهين لامن ۾
جيئن ٿا:
گل جُهلن ايرنگ ٿي-

•

ٻهر جو وڻ،

ٻار ٿو پوکي اڱڻ تي،
ٻار کي هيءَ سُڌِ ڪٿي آ؟
ٻهر جي ساواڻ پويان،
ڪو، ڪنڊن جو راڄ آهي،
ٻهر جو وڻ،
ٻار ٿو پوکي اڱڻ تي-

✸

انب گوپانگ

بيت

مُرڪي محبوبن، جڏهن پڇيو حال،
لٿا مرض ملال، جرڪي پيو جيئڙو.

تون منزل نون ماڳ، آءٌ مسافر سيرين،
جيڪر ڪريين جاڳ، ته ڪُٺن پنڌ پهاڙ جا.

ٻهر ڪارو ڪوئلو، اندر ميهو ڪير،
سازينئي شڪ شرير، دل ٻڻ دونهاٽي ڇڏيني.

تو بن منهنجا سپرين، گهڙي گهڙيءَ گهاءُ،
منهنجي اڱڻ آءُ، کُلن دريون دل جون.

ڳالهيون ڳُڻ سنڌ، رُڃن ۾ رفيق،
لڪني ڪي ليڪ، جي اچين، تان اچي وڃي.

تو بن منهنجا سپرين، مُندون سڀ مانام،
لاري، ڪهين لام، لانئين ته لالَ ٿيان.

تو من منهنجا سپرين، جيئن ڪو ڇٽيل ٻنُ،
سُڻ او ساڄن، توريءَ تن من اوپرو.

جي مان رُلي رڻ ۾، راتو ڏينهن رڙان،
سورن منجهه سڙان، ته به اکر نه اُڪلي اُبتو.

ٻاروني وسي مينهن، ته ٻڻ ٿَرُ ٽڪجي!
اسان ٻلا ڪينن، ڊاپون هڪڙي ڊُڪ مان.

✸

ضمير ڦل

غزل

گھاوَ ڏيندڙ معتبر ٿا لڳن،
درد منھنجا همسفر ٿا لڳن.

ھر ڪنھين گلدان ۾ گُل ڪاغذي،
خُوشبوئن جا بند - دَر ٿا لڳن.

تون اچا ڳالھاءِ! ڪجھ ڳالھاءِ جو،
لفظ تنھنجا مشڪ عنبر ٿا لڳن.

گُلَ جنجھريل لام دروازي مٿان،
نيڻ ڪنھن جا منتظر ٿا لڳن.

ايترا ٿو خواب سانڍيندو وتين،
نيڻ تنھنجا شاھ بندر ٿا لڳن.

ڪير ٿو سوچي گلابي مند تي،
ذھن سارا منتشر ٿا لڳن.

❖

ايوب کوسو

غزل

تنھائين جا لڪ اسانکي،
ماري وجھندا پَڪ اسان کي.

ڪونہ ڳٺي ھو سڳھنديون اکيون،
ايذا آھن ڏَڪ اسان کي!

تو بن وسريا ناھن ڍوليا،
چانڊوڪين جا چَڪ اسان کي!

ھيرَ ٿڌي ۾ ياد اوھان جي،
ڏيندي آھي ٿَڪ اسان کي!

اندر ۾ ٿي ھُرڪُر جاڳي،
تون نہ پرين ھينئن ٽَڪ اسان کي!

ڏات جي ڏيھہ ۾ گِھلي آيا،
ڦُلڙين وارا نَڪ اسان کي!

شھر ۾ ھوندي دل تي آھن،
ٻَھراڙين جا آڪ اسان کي.

❖

مصطفيٰ ارباب

نثري نظم

ايوارڊ

مونکي ڪجھ ٻہ ٿئي
هو پريشان ٿي وڃي ٿي
هن کي ڪابہ تڪليف پُهچي
تہ منهنجو سُڪون غائب ٿيو وڃي
اسين هڪ ٻئي لاءِ
پيدا ڪيا ويا آهيون
ماڻهو
اسان جي زندگي جو
مثال ڏين ٿا
خوشي پکين وانگر
ختم ٿيندي ٻئي وڃي
پر اسان جا چهرا
گلن وانگر تزيل رهن ٿا
هر سال
بيوہ وانگر ڪنڌ جُهڪائي
گذري وڃي ٿو
اسين ڪڏهن ڏسڻ ۾ ايندا سون
اُن ڪميٽي کي
جيڪا
اداڪاري جو ايوارڊ ڏيندي آهي.

مصطفيٰ ارباب

نثري نظم

وقت روڪي سگهجي ٿو

وقت روڪي سگهجي ٿو
بند ٿيل گهڙيال ۾
مرندڙ ماڻهوءَ جي اکين ۾
محبوبہ جي ٻانهن ۾
گراموفون جي اٽڪندڙ سوئي ۾
ءِ
ڪنهن ڪئمرا جي فوٽوگراف ۾
وقت روڪي سگهجي ٿو
ءِ اُن سان گڏ
انهن ماڻهن کي بہ
جيڪي ڪنين حوالن سان
وقت کي روڪيندا آهن
خواب بابت
ڪنهن بہ نتيجي تي پهچڻ کانسواءِ
هر شيءِ کي روڪي سگهجي ٿو.

عبيد راشدي

نثري نظم

نينگريون جلد وڏيون ٿيو وڃن
(ٻاروتڻ سياري جي سج جيان مختصر مختصر)
تڏهن تہ جُهرالي ڏينهن جي
هڪ منجهند
پنهنجين ننيڙين کي
ننڊ ڪرڻ لئہ
چوندي چوندي رڪجي ويو هئم
ڀلي تہ جيڏين سان
مينهن ۾ وهنجن
۽ فطرت جي رنگن ۾ رنگجن
ڪهڙي خبر تہ
ورندڙ بارش ۾
وڏيون ٿي چُڪيون هجن-

*

عبيد راشدي

نثري نظم

هڪ سياري جي منجهند
جڏهن بند ٿيل A.C جي
ٻاهرين پاسي کان وينٽل ڀڪين
ڪجهي ننڊ ڦٽائي تہ
ڪاوڙ مان کين ڀڄائي ڇڏيون هئيم
۽ پوءِ ڪوشش جي باوجود
سمجهي نہ سگهيو هئس
تڏهن احساسن ۾ لڙهندي
لکيو هئم:
"هي عالمي سياستڪار
قومن کي بي وطن ڪرڻ کانپوءِ
سڪون جي ننڊ سمهي سگهندا هوندا."

*

ڊاڪٽر فهميده حسين

جديد سنڌي شاعري

اڪيڊمي آف ليٽرس پاران جڏهن مون کي جديد شاعريءَ تي مقالو پڙهڻ لاءِ چيو ويو تہ سچ تہ آءٌ منجهي پيس تہ "جديد" مان سندن ڇا مراد آهي؟ لفظ جديد جي لغوي معنيٰ مطابق تہ جديد شاعري معنيٰ نئين شاعري اجوڪي، هاڻوڪي يا موجوده دور ۾ ٿيندڙ ڪهڙي بہ قسم جي شاعري! سوچيم تہ ڇا مون کي انهيءَ تي لکڻ لاءِ چيو ويو آهي؟ پر ان تي لکڻ لاءِ هي موزون وقت ناهي ڇو تہ اڄ ٿيندڙ شاعريءَ کي وقت جو امتحان يا ٽيسٽ آف ٽائيم پاس ڪرڻ ڏنو وڃي ۽ سڀاڻي ان تي ڳالهائجي- پوءِ پلا جديد شاعريءَ مان ڪهڙو مطلب ورتجي؟ انگريزي ۽ فرينچ حوالن کي نا ڏسون تہ اتي "ماڊرنزم" جي حوالي سان ٿيندڙ شاعريءَ جو مزاج ئي پنهنجو آهي. انهيءَ کي سنڌي ۽ اردو ۾ "جديديت" انهيءَ حوالي سان چوندا آهن جنهن جي مواد ۽ مفهوم کي ڏسي بدر ابڙي ان جي لکندڙن کي "پيڙائي ادب" سڏيو هو. بهرحال اها سرمائيداريءَ جي منطقي نتيجي طور پيدا ٿيندڙ فرد جي وينڳاڻپ اندر جي پيڙا سان لاڳاپيل، داخلي احساس جي حوالي سان ڪيل شاعري آهي جنهن تي مايوسي فراريت جا الزام لڳي چڪا آهن ۽ جنهن تي رسول بخش پليجي پنهنجي نظرياتي تنقيد جي حوالي سان لکيل ڪتاب "سنڌي ذات هنجن" ۾ ڪافي چوٽون چنڊيا آهن. ان "جديديت" واري لاڙي واري شاعري نہ سنڌيءَ ۾ اينتري گهٽي ٿي آهي ۽ نہ ئي ان کي ادب ۾ اينتري جاءِ ملي آهي جو ان تي سيمينار ڪجن. جيتوڻيڪ اردوءَ وارا ان ڏس ۾ ڪيترائي ڪتاب ۽ مقالا لکي چڪا آهن ۽ "نئين شاعري" جي عنوان سان وڏا وڏا بحث ڪيا ويا آهن - تہ پوءِ پلا اسان جي اجوڪي هن سيمينار ۾ ڪهڙي جديد شاعريءَ تي ڳالهائڻو آهي؟ شيخ اياز، تنوير عباسي، نياز همايوني، بردو سنڌي، امداد حسينيءَ وارن جي لڏي جي شاعريءَ کي بيشڪ جديد شاعري ڪندڙ چيو ويندو آهي پر انهن تہ اهو سلسلو اڄ کان چاليهہ پنجاهہ سال اڳ شروع ڪيو هو پوءِ بہ اڃا تائين انهن کي جديد شاعري ڪندڙ يا جديد شاعر ئي سڏيو وڃي - سوچيو؟ اصل ۾ انهيءَ لفظ "جديد" جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ ۾ فرق سبب ائين ٿيو آهي. متبادل انگريزي لفظن جي هڪ جهڙائي سبب پڻ ڪجهہ مونجهارو پيدا ٿئي ٿو. انگريزي لفظ "ماڊرنزم" جو متبادل لفظ آهي "جديديت" جڏهن تہ هڪ ٻئي لفظ "ماڊرنٽي" جو مطلب آهي "جدت" . اسان کي انهن ٻنهي لفظن کي ڌار ڌار سمجهڻ گهرجي. ماڊرنزم هن وقت ادب ۾ هڪ رجحان هڪ لاڙي کي ٿو چئجي جيڪو گهڻو ڪري ترقي پسند ادب جي مخالفت ۾ وجود ۾ آيو هو. اهو هن دور جي هڪ مخصوص قسم جي آرٽ لاءِ ڪم آندو وڃي ٿو. البت "ماڊرنٽي" ان جدت يا نواڻ کي ٿو چئجي جيڪا ڪنهن بہ دور جي آرٽ ۾ ٿي سگهي ٿي ۽ هميشه نئين رهڻ ڪري هميشه جديد سڏي سگهجي ٿي. ممڪن آهي شروع شروع ۾ ان کي ماڻهو ٿورو ڏکيائيءَ سان قبول ڪندا هجن پر پوءِ اها فني يا فڪري سلسلي ۾ اچي وڃي ٿي. ڪو نئون خيال موضوع، احساس، طرز اسلوب ان جي دائري ۾ اچي سگهن ٿا. ان کي معنوي اعتبار کان توڙي اسلوب ۽ ڏڪشن جي خيال کان نئون چئي سگهجي.

ڪي ماڻهو سمجهندا آهن تہ جدت معنيٰ روايت کان بغاوت! اها ڳالهہ بہ ٿوري منجهائيندڙ آهي، ادب ۾ آرٽ ۾

جدت جو ضد روايت کي ضرور چيو ويندو آهي پر ڏٺو وڃي ته "روايت" کي به مختلف معنائن ۾ استعمال ڪري سگهجي ٿو - "روايتي" نيڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ "روايت پسند" ٿيڻ بي ڳالهه آهي. روايتي ٿيڻ سان روايت پرستيءَ جو عنصر لاڳاپيل آهي جنهن ۾ رجدٽي (rigidity) آهي ڪابه لچڪ ڪانهي. ان کي ضرور "جدت" جو ضد چئبو پر "روايت پسند" ماٺهو هروڀرو "روايت پرست" ۽ روايتي ڪونه ٿيندو آهي. زندگيءَ جي هر شعبي ۾، ادب، ثقافت، تاريخ توڙي سياست ۾ ڪي روايتون بيمار ۽ بيڪار هونديون آهن ته ڪي وري صحتمند ۽ سماج لاءِ ڪارائتيون هونديون آهن - جدت جي تقاضا اها آهي ته صحتمند روايتن جي سلسلي کي اڳتي وڌائيندي، بيمار فرسوده يا مدي خارج روايتن جي خلاف ٿجي.

روايت ۽ جدت جي انهيءَ پس منظر ۾ جڏهن اسين سنڌي شاعريءَ کي پرکيون ٿا ته اسان کي سمجهه ۾ اچي ٿو ته آخر چاليهه يا پنجاهه سال جي عرصي کان ٿيندڙ هڪ خاص قسم جي شاعريءَ کي اڄا تائين سنڌيءَ جي جديد شاعري جو ٿو چيو وڃي.

سنڌي ادب ۾ اهو بحث دراصل مولانا گراميءَ جي طويل مقالي "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات" کان پوءِ وڌيڪ چٽو ٿي سامهون آيو هو جڏهن اها تفريق وڃي ترقي پسند ۽ رجعت پسند واري جهيڙي تائين پهتي هئي ۽ ادب براءِ زندگي ۽ ادب براءِ ادب جو بحث چڙي پيو هو. پوءِ هڪ ٻئي تي گارين جا ڏوڙ يا هئا، ڪفرءِ الحاد جون فتوائون هيون ۽ اشتراڪي ۽ اسلاميءَ جا لقب القاب هئا. ليفٽسٽ ۽ رائيٽسٽ اديبن جون لابيون ٺهي ويون هيون - بهرحال وقت گذري ٿو وڃي، باقي رهي ٿيون اهي شيون جن ۾ واقعي زنده رهڻ جي سگهه هجي ٿي، جن جا دائمي قدر هميشه روشن رهن ٿا جن جي مدد سان نيون ۽ پراڻيون روايتون سلسلي کي اڳتي وڌائين ٿيون.

جيئن ته زندگيءَ ۾ ڪابه شي مستقل ڪانهي، جامد ڪانهي - نه سوچ، نه ويچار، نه علم، نه ادب، نه سماج ۽ نه ان جا قدر - هر شي ارتقاءِ پذير آهي ۽ حرڪت ۾ برڪت واري اصول موجب بهتريءَ ۽ ترقيءَ ڏانهن وڌندڙ ۽ تبديل ٿيندڙ آهي - پلا سدائين ته ساڳئي هڪڙي ئي رنگ ۽ ڍنگ سان هڪ ئي لائين تي هلندڙ ادب ته ڪونه رهندو. وقت سان نون خيالن، نون گهارڙتن نئين ڏڪشن ۽ نئين اسلوب جي ضرورت پوندي آهي سو جيڪو ڳالهه جديد هو سو دور جي حساب سان قديم ٿي ويو آهي ۽ ان کان پوءِ گهڻو ڪجهه اچي ويو آهي پر ان راهه ۾ ڪي سنگ ميل به آهن جيڪي هميشه گائيڊ ڪندا رهندا ۽ شايد انهن ۾ موجود "جدت" ۾ اينتري شدت هئي جو اڄ به انهن کي جديد سڏڻ تي دل ٿي چوي ... بهرحال ان "جدت" پنيان ڪي غير شعوري ته ڪي وري شعوري محرڪ هئا. جن مان هندستان ۾ سن ۱۹۳٦ع ڌاري ساهتيہ پريشد جي ناگپور واري تاريخي اجلاس ۾ جاري ڪيل اعلان نامو به هڪ آهي جنهن کي جديد ادب جو بنيادي منشور به سڏيو ويو هو. ان جي پوئيواري ڪندي سموري هندستان ۾ جيڪا عمومي تبديلي ادب ۾ آئي ان ۾ سنڌ جي حوالي سان آيل تبديليءَ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيندڙ جديد يا نئون ادب اسان جو اڄ جو موضوع آهي، جنهن ۾ شاعريءَ جي حوالي سان اهم ترين نالا شيخ اياز، نياز همايوني، تنوير عباسي، بردو سنڌي، نارائڻ شيام، قمر شهباز، شمشير الحيدري، تاج بلوچ ۽ امداد حسينيءَ جا آهن.

فيض احمد فيض پنهنجي هڪ مقالي ۾ لکيو آهي ته "شاعريءَ جي جوهر کان علاوه ڏسبو ته شاعريءَ جا زمان ۽ مڪان جي حوالي سان مختلف دائرا ٿين ٿا. مڪان جي حوالي سان پهريون دائرو پنهنجي ذات جو ٿيندو آهي، ٻيو قوم ۽ سماج جو ۽ ٽيون هم عصر انساني برادريءَ جو. زمان جي حوالي سان هڪ ماضيءَ جو دائرو ٿئي ٿو جنهن ۾ ڏسبو ته.شاعر پنهنجي ماضيءَ جي روايت سان ڪيترو ڳنڍيل آهي ۽ ان کان ڪيترو آگاهه آهي، ٻيو حال جو دائرو -

يعني هو پنهنجي دور جو ڪيترو اثر ٿو قبول ڪري ۽ ان جون تقاضائون ٿو پوريون ڪري ۽ ٿيون مستقبل جو دائرو جنهن ۾ ڏسڻ ته آئيندي جو هن وٽ ڪهڙو تصور آهي - هڪ سٺو شاعر ماضي ۽ حال کي سامهون رکي مستقبل لاءِ ڪي خواب ڏيندو آهي. جيتري قدر ڪنهن شاعر جا اهي دائرا وسيع هوندا اوترو سندس تخليق جو معيار به اعليٰ ۽ اوچو هوندو. شاعريءَ جو جوهر ذات ۽ ذات، سان سلهاڙيل هوندو آهي.

هاڻي اچو ته اسين پنهنجن هنن جديد شاعرن کي انهن معيارن تي پرکيون:

مڪان جي دائري ۾ ڏسو ته پهرئين نمبر تي پنهنجي ذات جو دائرو آهي هڪ شاعر يا فنڪار پنهنجي اندر جي واردات کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏک، خوشي، محبت نفرت جا جذبا ۽ احساس داخلي انداز ۾ پيش ڪندو آهي. اسان جا هي شاعر پنهنجي ذاتي حوالي سان جيڪا شاعري ڪن ٿا ان ۾ هر پڙهندڙ انسان کي پنهنجو حوالو به ملي سگهي ٿو ڇو ته ان ۾ سندن دلي ڪيفيتن جو ڀرپور اظهار آهي.

نارائڻ شيام جي هنن سٽن ۾ ڏسو ته ڪيترو درد، اڪيلائي ۽ ويڳاڻپ جو احساس آهي:

اٿين ته سپن جي رات وهاڻي
پر ڪنهن پوڳي ڪنهن ماڻي
دهلي هيڏي ساري بستي
شيام تنهن پي دل ويڳاڻي

نياز همايونيءَ جي گيت جي هنن بولن ۾ ڏسو ته ڪيتري نه پيار ۽ پيڙا آهي:

تنهنجي دنيا سپ رنگ سانول
مون وٽ روپ نڪو بهروپ الا
تنهنجي دنيا جيت جا ميلا
منهنجي دنيا هيڪل ويا ڪل
مون وٽ روپ نڪو بهروپ الا
تنهنجي دنيا سندر سپنا
منهنجي دنيا اڪڙيون اوجاڳيل
مون وٽ روپ نڪو بهروپ الا

هنن سٽن ۾ ڪيڏو ترنم، ڪيڏي لئي ۽ لفظن جي سهڻي جڙت آهي جن سان پنهنجي احساس کي ظاهر ڪيو ويو آهي.

جيتري قدر قوم ۽ سماج ڏانهن جوابداريءَ جو سوال آهي ته هنن شاعرن پنهنجي ملڪ ۽ ماڻهن جي ڏکن ڏوجهرن، استحصال ۽ پرماريت ۽ هيٺائي ۽ مجبورين کي محسوس ڪري انهن ۾ حالتن سان وڙهڻ ۽ انهن کي بدلائڻ جو شعور پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

شيخ اياز چوي ٿو.

جي هانءَ نه هارين ڪوهيارل، هي ڏينهن به گهاري ويندا سين
جو ٻير پساري وٺو آن، اٿ ڏونگر ڏاري ويندا سين
آ مرڻو هر ڪنهن ماڻهوءَ کي، پر هيئن نه مرنداسين او سائي
ڪا آڳ لڳائي ويندا سين، ڪو ٻارڻ ٻاري ويندا سين.

ان کان پوءِ وري مجموعي طرح سان هم عصر انساني برادريءَ جي حوالي سان انسانيت لاءِ درد، بک، بيروزگاري ۽ استحصال کي ڏسندي اسان جو شاعر چوي ٿو:

جنهن وقت لکن ۾ لوسائيل
انسان ڳلين مان نڪرن ٿا
جنهن وقت دکن ۾ دونهائيل
مزدور ملن مان نڪرن ٿا
مان پنهنجي تند تپايان ٿو
۽ درد دلين مان نڪرن ٿا
مان ڏوهي هان مان ڏوهي هان!

انهن کان پوءِ اڄون ٿا زمان جي دائرن تي.

پهريون آهي ماضيءَ جو دائرو. ڏسڻو اهو آهي ته اسان جي هنن شاعرن جو پنهنجي ماضيءَ جي روايت سان ڪيترو ۽ ڪهڙو تعلق آهي؟

هنن کان اڳ جا شاعر انگريزيءَ جي نيوڪلاسيڪل دور جي شاعرن وانگر فارسيءَ جي ڌارين روايت جي انڌي تقليد ۾ پنهنجي صحتمند روايت کان ڪٽجي نه صرف نلهي نقالي ڪري رهيا هئا بلڪ پنهنجن ماڻهن ۽ ملڪ ۽ انهن جي ٻوليءَ جي مزاج جي برخلاف موضوعن، فارم، اسلوب ،ڪشن وغيره ۾ هوبهو فارسي شاعري پيش ڪري رهيا هئا. اوپرا موضوع اوپرا ڪردار، ڌاريان اصطلاح، غير متعلق تشبيهون ۽ استعارا، پراون وزن بحر ۽ عروض جي اصولن جي سختيءَ سان پيروي ڪرڻ جي تاڪيد، سڀ ڪجهه پنهنجي روايتن کان انحراف جي ڪري ٿي رهيو هو. هنن جديد شاعرن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪلاسيڪي ادب جي روايت کي آندو ۽ جڻ ته انهيءَ جي تجديد ڪئي. گڏوگڏ خالص فارسيءَ جي صنفن جهڙوڪ غزل ۽ نظم وغيره کي سنڌي ويس پارايو، انهن ۾ نواڻ آندي. موضوع ۽ ٻوليءَ ۾ بنيادي تبديلي ڪئي. فارسيءَ جا پسنديده موضوع ڪل ٿي هئا "شمع پروانه"، "ساقي ميخانه" ۽ گل وبلبل" عشق جو، حُسن جو محبوب جو تصور بلڪل ايراني هو. ٻولي جا لفظ ۽ اصطلاح به ايراني هئا... محبوب، معشوق، مه لقا، ماه رُو، آهو چشم، نازڪ اندام نازنين جا ابرو رخسار، لب، خال، زلف، بس عاشقن جي قلب کي سمبل ڪري، زخمي ڪري بي موت ماريو وينا هئا.. اهڙا اهڙا لفظ استعمال ٿيندا هئا جيڪي سنڌي ماڻهوءَ جي مٿان گذري ويندا هئا. هر شي تي فارسيت طاري هئي ۽ بقول علامه دائود پوٽي جي سنڌ جي شاعريءَ مان سنڌيت جي بوءِ نڪري چڪي هئي. سنڌي مزاج واري سادي ۽ سنجيدگي باقي نه رهي هئي رڳو تڪبندي ۽ نقالي هئي.

آخوند لطف الله جو هي شعر ڏسو:

ڪمال ذوق سخن جي ۽ مغز معنيٰ لاءِ
نه هوم فخرِ رسا ۽ هُيم نه طبعِ روان
مگر بخاطرِ احباب ونزهتِ دلها
لکيم هي قصهِ مطبوع بادلِ شادان

انهيءَ شعر لاءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي جهڙو عربي فارسيءَ جو عالم ٿو لکي ته "هي ڪيئن بکيئو ڪهڙو سنڌي سمجهندو؟"

جديد شاعرن تي تنقيد ڪرڻ وارن جي گروهه مان ڊاڪٽر ابراهيم خليل جو شعر به ملاحظه ڪريو:

سطرن اڳيان جو جلوه خوبانِ ارجمند
هڪ بزم حُسن منهنجي ٿي شعرن ڪان بهرمند

غلام محمد شاهه گدا ڪي ڊاڪٽر ابراهيم خليل ڏاڍو ساراهيو آهي ۽ سندس تشبيهه جي خوبصورتي هن شعر مانِ واضح ڪئي اٿس.

عارض جي نزاڪت آهي نسرين ڪان ڏهه چند
گلبرگ زبان ان ۾ آهي غنچه دهنُ جي

هاڻي ڏيو منهن!!

صنفن ۾ مخمس، مسدس، مستزاد، قصيدو، رباعي مثنويءَ تي زور هو جن مان ڪيترييون صنفون سنڌيءَ ۾ نه هلي سگهيون.

اهڙيءَ طرح سان فارسي وزنن بحرن جو سمورو سٽاءُ سنڌيءَ جهڙي متحرڪ زبان جي مزاج جي خلاف هو ان ڪري انهن موجب ڪا سنڌي سٽ ٿي پڙهي وڃي ته اها غلط هئي ۽ جي حرڪتن سان صحيح ڪري ٿي پڙهي وڃي ته وزن بحر ۾ ٿي فرق پيو مثلاً هيءَ سٽ ڏسو:

"تنهنجي زلفَ جي بندَ ڪمندَ وڏا"

ان کي فارسي لهجي ۽ وزن موجب پڙهبو ته ٿيندي

"تنهنجي زلف جي بند ڪمندَ وڏا"

آهي نه غلط؟

ان کان سواءِ ماحول کي ڏسو ته پنهنجن وٽن ٿٽن، ماڳن مڪانن گلن ڦلن بدران "نرگس بيمار" جو ذڪر هو. گل لاله، سرو صنوبر، ۽ باغ عدن جو احوال هو جنهن مان ڏنل ڪجهه به ڪونه هو صرف انهن بابت پڙهيل هو. مشاهدي بدران مطالعي جي بنياد تي شاعري ڪئي ويندي هئي.

-- اهي سڀ ڳالهيون پنهنجي ماضيءَ جي روايت کان هٽيل ۽ ڪٽيل هيون پرحال ۾ به غلط روايتن جو بنياد وجهي رهيون هيون سو انهن مان مستقبل جي ڪهڙي خواب جي اميد ٿي ڪري سگهياسين؟

اهڙي قسم جي روايت پرستيءَ کان انڪار ۽ انحراف ڪندي نه صرف جديد فڪر ۽ فن کي نئين طريقي سان آندو ويو پر پنهنجو مقامي لهجو، سادو سپاءُ ۽ نج مزاج اپارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. نوان لفظ، نوان اصطلاح ۽ محاورا، نيون تشبيهون ۽ استعارا آڻي انهن مان ڪيترين صنفن کي سنڌي رنگ ڏنو ويو ڳنڍوڳنڍ پنهنجي ڪلاسيڪي روايت جا صحتمند قدر اپاري پنهنجي ان روايت کي ٻيهر جيارو ويو جنهن کي سرد خاني جي حوالي ڪيو ويو هو...

بلڪ ائين چوڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو ته جديد شاعرن ڪلاسيڪي ادب جي تجديد ڪئي. ٻوليءَ جي حوالي سان به - نه اصناف جي حوالي سان به - بيت، وائي، ڪافي، ڏوهيڙو واپس اچي ويا ۽ انهن ۾ نئون روح ڦوڪيو ويو. پر انهن جي به انڌي تقليد ڪرڻ بدران انهن ۾ نوان تجربا ڪيا ويا نوان موضوع، نوان ڪردار، نئين ٻولي، سڀ ڪجهه نئون ٿي ويو. جديد علمَ، جديد تاريخي شعور، بين الاقوامي رجحان ۽ لاڙا انهن ۾ شامل ٿي ويا. اها سنڌي ادب خاص ڪري شاعريءَ جي لاءِ هڪ قسم جي Renaissance نئين سجاڳي يا نشاط ثانيه ثابت ٿي ۽ جڻ ته سنڌي ادب ۾ نئون ساهه پيو.

هن دور جي شاعريءَ ۾ صحتمند روايت جو تسلسل به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته نئين روايتن جو بنياد پوندو به ڏسي

سگهجي ٿو. پنهنجي هر شي تي فخر ڪرڻ جو احساس ملي ٿو ايران جي ٿڌيءَ موسم ۽ گلن ڦلن سان جهنجهبل باغن باغيچن جي ڪري شاعرن فخر مان پنهنجي وطن کي باغ عدن، فردوس برين وغيره ٿي سڏيو ته ڇا اسين پنهنجي گرم، خشڪ ۽ ريگستاني ملڪ کي فخر لائق نٿا سمجهي سگهون؟ ان سان محبت نٿا ڪريون؟ اهڙي حقيقت پسنديءَ جو مظاهرو ڪندي شيخ اياز لکيو:

جت لُڪ لڳي جت اڪ ٽپن
سو ديس مسافر منهنجو ڙي
جت سج ڦلا ٿي نڪري ٿو ۽ آڳ الا ٿي نڪري ٿو
جت ڏينهن ڪڙهانيءَ جيئن ڪڙهن
سو ديس مسافر منهنجو ڙي

سچي ڳالهه هوندي آهي احساس جي، جيڪو ڪنهن شي کي Own ڪرڻ ۽ پنهنجو سمجهڻ سان لاڳاپيل آهي تڏهن ته چوي ٿو.

مسافر! رڳو نم جي ڇانوَ ۾ اچي ويهه ۽ ڪڏهن نار من
نه ڇائين ته هن ديس ۾ آهه ڇا. ته سمجهين ته ڇاتي ٿيون مگن

پنهنجا وڻ ٽڻ گل ڦل ڇا سروَ صنوبر ۽ نرگس لاله کان گهٽ آهن؟ پوءِ انهن جو ذڪر ڪرڻ ۾ ڪهڙو شرم؟ چوي ٿو:

ڪنديءَ نه سگري ٻيرَ نه پلڙو
سانوڻ سلڙو ڇانگون نه ڇيلڙا
مارو اڪيلڙا-

آءَ رابيل مرجهائين ٿا پيا
ڪا سڳند آهي جنهن جي نه تو بن سري

--

رات جي رانيءَ ڪني ڦلهار آ
واءَ ۾ ڪنهن سانوريءَ جي سار آ

--

بهار ۽ خزان جي روايتي ذڪر بدران پنهنجون موسمون ۽ مندون شاعريءَ ۾ آيون.

--

ڏسي چيٽ جو چنڊ آڪاس ۾
اسان کي اچي ويو ياد پنهنجو سڄڻ

--

ايران جي محبوبه جا رخسار پلي گل لاله جهڙا هجن ۽ اکيون غزال هجن. اها رقيبن جي هنج ۾ ويهي سدن دليون ٿي گرمائي ۽ اسان جي سنڌ جي سادي سودي سانوري ڳوناٺي ڇوڪريءَ ۾ شاعر ڇا ٿو ڏسي؟

تنوير جي ٿنڀون جوڙيندڙ نينگري ڏسو:

شاعر جي تصور کان سهڻي
نندپڻ جي يادن کان پياري
ايڏي سادي ايڏي مٺڙي
جڻ آهي ڀٽائيءَ جي ڪافي

اياز جي لاڙي وينگس جي ڪردار نگاري ڏسو:

لاڙي وينگس
چڄ چڙي ٿي
ان ڪشن تي اڏري آيل
ڪانوَ تڙي ٿي
هن جا نيڻي پار بکايل
ڏيءَ رڙي ٿي
هيل بہ تر ۾ سوکڙو آ
پوک سڙي ٿي
ڏس تہ وڏيرو آ، وَهُڙو آ
گهات گهڙي ٿي.

ڪلاسيڪي دور جي تاريخي ۽ نيم تاريخي ڪردارن کي بہ هن دور جي شاعريءَ ۾ جاءِ ملي - دودو سومرو، شاهہ ڀٽائي، مومل، سسئي مطلب تہ پنهنجي ڌرتيءَ جي روايت سان لاڳاپيل ڪردارن بابت لکيو ويو.

امداد حسينيءَ جو نظم آهي تہ:

ڪاڪ جي جادو نگر ۾
وقت جي مومل پنهنجي سڌڪا ڀري
زندگيءَ جي رڄ ۾
وقت جي سسئي پنهنجي واڪا ڪري
ڪير آهي جو ٻڌي؟
وقت جا سيئي پنهون ۽ ميندرا
جنگ تي آهن ويا
ها اتان موٽي اچڻ - ڪَرَ مِٺو آ-

اهي سڀ شيون ڏسي لڳي ٿو تہ نظم يا غزل جي صنفن ۾ بند بند ۾ شعر شعر ۾ فارسي وزن بحر ۾ بہ سنڌ سمائي پئي آهي. انهن صنفن کان سواءِ انگريزي، فرينچ، جاپاني ٻولين مان نين صنفن کي آندو ويو. بلينڪ ورس، سانيٽ انگريزيءَ مان، ترائيل فرينچ مان، هائيڪو جاپان مان آيا پر انهن جو مزاج بدلائي ديسي بڻايو ويو، موضوع، ماحول، ٻولي سڀ ڪجهہ نج سنڌي ڏسبو

هائيڪو کي نيڙوءَ جي نالي سان اياز، تنوير ۽ امداد ڏاڍي ڪاميابيءَ سان لکيو.

امداد جو هائيڪو آهي:

هـيـنـڙي اڄـنـم هـول
اڄي وڃي نہ اڄي وڃي
پـڇـي ونـي ڪـيـرل
يا
اڳڻ اداس اڪيلو نـم
اڪـين پر لـهـي آنـي
ٽـيـڙوءِ جـي ٽـم ٽـم

تنوير جوي ٿو

ســارا مــاڻهــو ســون
سنڌ جي ماڻهوءَ مـثل
آهـن ڪـٿ بـہ ڪـونـہ

هائيڪو جي فني گهرجن پر قدرتي ماحول موسم توڙي محبت جي ذڪر کي قائم رکندي ساڳني گهارڻي پر ڪامياب تجربا ڪيا ويا. انهن صنفن کان سواءِ بنا قافيي نظم، آزاد نظم مختصر نظمن پر بہ جديد فڪر، بين الاقوامي احساس ۽ ديسي ٻوليءَ جو حسن امتزاج نظر اچي ٿو جنهن جو سمورو منظر سنڌي آهي. تنوير جو "موهن جو دڙو"، نياز همايونيءَ جو "مڪلي" سراج جو "ڪراچي" اياز جو "منهنجي منزل سنڌ" حيدر بخش جتوئيءَ جو "درياهہ شاهہ" - اهڙا سڀ موضوع انهن ڏارين صنفن پر آيل آهن ۽ ان طرح سان اها شاعري سنڌي مزاج سان موافقت رکندڙ ٿي پئي ۽ ماڻهن ڏنل سان قبولي.

تنوير عباسيءَ پنهنجي هڪ مضمون پر جديد سنڌي شاعريءَ جون جهہ خصوصيتون ڄاڻايون آهن - پهرين اها تہ ان جو لهجو سادو وڻندڙ ۽ نرم آهي. ٻي اها تہ ان پر انفراديت آهي، ٽين خصوصيت ڪلاسيڪي ورثي کي سنڀالڻ واري اٿس، چوٿين نمبر تي هو موضوعن جي پابنديءَ کان ڇوٽڪاري کي رکي ٿو. پنجينءَ پر هيئت ۽ فارم جا تجربا آهن جنهن پر ڪلاسيڪي سنڌي صنفن کان علاوه ٻاهران آيل صنفن پر ٻيا نوان نوان تجربا ڪيل آهن ۽ آخري خصوصيت آهي ان جو ترنم ۽ موسيقيت -

مجموعي طرح سان انهن ڇهن سگهجي ٿو تہ هنن، جديد شاعرن پنهنجو نئون سائنٽفڪ نقطہ نظر ڏنو، سماجي شعور تي زور ڏنو، تبديليءَ کي اٿترجاڻايو، جمهوري قدرن ۽ انسان دوستيءَ جو تصور آندو ۽ ادب ۽ زندگيءَ جي تعلق جي وضاحت ڪئي ۽ ثابت ڪيو تہ ڪوبہ سچو اديب ۽ شاعر پنهنجي دور جي تقاضائن کان بي خبر ۽ بي نياز رهي نٿو سگهي - اهائي ڳالهہ تہ هر دور جي "جديد" ڳالهہ آهي

مددي ڪتاب:

١. مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات- مولانا غلام محمد گرامي، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ١٩٩٢ع
٢. مهراڻ (ٽہ ماهي) شاعري نمبر- جلد ١٨ نمبر ٣-٤-١٩٦٩ع سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.
٣. تررورا- تنوير عباسي- سحتي پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٨٨ع
٤. سنڌيءَ پر آزاد نظم جي اوسر- شمشيرالحيدري -حيدري انسٽيٽيوٽ آف لٽريچر اينڊ آرٽس - حيدرآباد ١٩٨٧ع
مضامين خليل- ڊاڪٽر ابراهيم خليل - زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ١٩٨٣ع ۽ مختلف شاعرن جا شعري مجموعا.

●

ڊاڪٽر محمد علي ڀٽي

مغربي فن مصوري جي مختصر تاريخ

فن مصوري دنيا جي هڪ اهڙي عظيم ۽ واحد ٻولي آهي، جيڪا دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سمجهي وڃي ٿي. هيءَ ٻولي اينتري ئي پراڻي آهي جيتري انسانذات، جنهن ان کي هر دؤر ۾ پنهنجي ريتن رسمن ۽ ثقافتي توڙي جاگرافيائي حدن اندر ۽ حالتن موجب پنهنجي پنهنجي انداز سان پنهنجي اظهار جو ذريعو بڻايو آهي. بلڪ ائين چوڻ کپي ته فن مصوري ئي هڪ اهڙو وسيلو آهي، جنهن سان انسان جو هر ايندڙ نسل پنهنجي ابن ڏاڏن جي طور طريقن کان واقفيت حاصل ڪري ٿو. تاريخدانن لاءِ پڻ فن مصوري هڪ اهڙي ذريعي جو ڪم ڏئي ٿو، جنهن سان هو پراڻي وقت جي واقعن، مذهبي ۽ ثقافتي حقيقتن کي چڱيءَ طرح ڏسي ۽ سمجهي سگهي ٿو.

هن سلسلي ۾ پهريان لفظ "فن" جو گهرائي سان جائزو وٺنداسين، تڏهن ئي اسين فن مصوريءَ کي سولائي سان سمجهي سگهنداسين. دنيا جي هر خطي ۾ رهندڙ قبيلن ۽ قومن جي رهڻي ڪهڻي، ريتن رسمن ۽ رواجن جو پنهنجو هڪ جدا گانه طريقو هوندو آهي، جنهن کي مجموعي طور ثقافت چئجي ٿو. ۽ اهي ماڻهو پنهنجي ثقافت جي حدن اندر رهي پنهنجي روز مره جي زندگي گذارڻ ۾ سهولت حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪي ڪجهه ايجاد ڪن ٿا، ان کي انهن جي فني پيداوار يا تخليق چئبو آهي ۽ جنهن رنگ يا طريقي سان اها تخليق يا پيداوار هو وجود ۾ آڻين ٿا، ان کي سندن ڪاريگري يا فن سڏيو وڃي ٿو. مثلاً لوهار، واڍو، ڳانڌو يا موسيقار، اديب، شاعر، رازو، ڪاشيگر، ڪنڀار وغيره سڀ پنهنجي پنهنجي فن جا صاحب آهن ۽ هو ان وسيلي فن جي تخليق يا فني ايجاد پيش ڪن ٿا.

اهي فني ايجادون يا تخليقون ٻن قسمن جون هونديون آهن ـ هڪڙيون جسماني ٻيون دماغي (Physical & Creative) جيتوڻيڪ هر فني تخليق ۾ اهي ٻئي عنصر ضرور شامل هوندا آهن. تنهن ڪري ئي سچو ۽ حقيقي فنڪار ان کي چئجي ٿو، جيڪو پنهنجي فني تخليق يا پيداوار ۾ دماغ استعمال ڪري ۽ پنهنجي پورهئي سان ان کي نون طريقن معرفت اڳ موجود مثال يا نموني کان بهتر بنائي ان جي اصلاح ڪري. ان ۾ وڌيڪ جِتاءُ ۽ سونهن پيدا ڪري، بلڪ ائين چوڻ کپي ته هو جيڪو ڪجهه پنهنجي دل ۽ دماغ ۾ محسوس ڪري ٿو ان ڪيفيت کي پنهنجي هنر وسيلي ان فني پيداوار ۾ ظاهرڪرڻ جي قوت رکي. اهڙي سوچ ۽ امنگ رکندڙ جاکوڙيءَ کي فنڪار چئجي ٿو.

"فن مصوري" جيئن ان جي نالي مان ئي پڌرو آهي ته اهو فن جنهن کي ڪو مصور پنهنجي سوچ يا تصور ۾ ڪو خاڪو ويهاري ان کي رنگن يا ٻين وسيلن سان ڪينواس تي ظاهر ڪري. اهڙي طرح خيالن جي ان اظهار جي فن کي دنيا جي تاريخدانن ۽ ٻين اظهار جي طريقن ۽ نمونن کان تمام مٿانهون درجو ڏنو آهي. انساني سوچ ۽ فڪر هر دور ۾ ان جي تقاضائن مطابق بدلبو رهي ٿو، ان ڪري هر خطي جون سماجي ۽ فني ضرورتون به شعوري يا لاشعوري طرح بدلبيون رهنديون آهن. هر زماني جو تمام حساس طبقو جيڪو ذات جي ڏيهه سان وابسته آهي سو ان دؤر جي بدلبل سوچ ۽ ثقافتي ضرورت مطابق بدلجندو رهي ٿو. تنهن ڪري ٿوري يا گهڻي قدر هر فن ۾ تبديلي واقع ٿيندي رهندي آهي.

فن مصوريءَ جي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو ته انسان ذات جي شروعاتي اڻ سڌريل دؤر ۾ به ضرورت مطابق سندس سوچ شعوري يا لاشعوري طرح چترڪاري جي عمل کي جاري رکيو آهي. تاريخ ۾ بلڪل واضح آهي ته پٿر جي زماني جا ماڻهو غارن ۾ جهنگلي جانورن جي سڃاڻپ لاءِ سندن جون شڪليون ۽ خاڪا ناهيندا هئا يا وري شڪار ڪرڻ لاءِ انهن خاڪن تي نشانا چٽيندا هئا. اهڙيءَ طرح ان بي سمجهيءَ واري زماني ۾ جڏهن ماڻهو اجا وحشي جيوت مان پير ئي ٻاهر نه ڪڍيو هو، جڏهن هن کي نه ڪپڙي لٽي جي سمجهه هوندي هئي ۽ نه کائڻ پيئڻ جو ڪو ڏانءُ. تڏهن به هو پنهنجي خيالن جي اظهار لاءِ ذريعا استعمال ڪرڻ لڳو جن مان غارن جي ديوارن تي ناهيل خاڪا تمام وڏي اهميت رکن ٿا. تنهن کان پوءِ جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تيئن تيئن انساني سوچ به ترقي ڪندي ويئي.

Figure -1.
(Cave Painting)

فرانس جي هڪ قديم غار جي ديوار تي ٺهيل چترڪاري (15,000-1,000 B.C)

پٿرجي زماني ۽ ان کان اڳ جي غارن مان جيڪي انساني ۽ حيواني خاڪا ظاهر ٿيا آهن تن، مان به ثابت ٿئي ٿو ته انسان شعوري يا لاشعوري طور فن مصوريءَ ڏانهن لاڙو رکندو اچي ٿو، جنهن ذريعي هن انساني زندگيءَ سان وابسته احساس ۽ ان جي مسئلن جو اظهار خاڪن ۽ رنگن ذريعي پيش ڪيو آهي. فن مصوريءَ جي شروعاتي تاريخ ۾ مصرين جي دؤر يعني (3200 B.C) کان وٺي (800 B.C.) قابل ذڪر آهي. مصر جي آرٽ ۾ فن عمارت سازي، مجسمه سازي، چترڪاري، جاميٽري، سائنس ۽ عام رواجي هنر تمام گهڻو اوج تي هئا. مصرين جو فنون لطيفه سان تعلق سندن مذهبي عقيدت ۽ ان سان وابسته ڏند ڪٿائن تي مشتمل هو. حالانڪ آرٽ جي باريڪين جي حساب سان مصرين جي آرٽ خاص ڪري مجسمه سازي ۽ چتر ڪاري ايتري پختي ڪونه هئي، تنهن جي باوجود به پنهنجي طور مصرين پنهنجين تخليقن ۾ تصويرون بي حرڪت (Static) جڙتو، هڪ هنڌ بيٺل ۽ چهرا پاسيرا ناهيا آهن.

مصرين جي فن مصوريءَ کان پوءِ يوناني آرٽ جو دؤر تقريباً ٨٠٠ ق.م. کان شروع ٿئي ٿو. جنهن جو خاص مرڪز ايٿنس (Athens) هو. يوناني آرٽ ۾ فن مصوريءَ کان سواءِ مجسمه سازي ۽ عمارت سازي خاص طور گهڻو زور ورتو. مغربي آرٽ جي تاريخ ۾ يوناني دؤر جي آرٽ کي ڪلاسيڪل دؤر سڏيو ويندو آهي. يوناني آرٽ جو دارومدار سندس معاشرتي انداز فڪر، مذهبي نظرين ـ ارسطو، سقراط ۽ بقراط جي فلاسافي تي مشتمل هو. مثلاً: سندن اهو نظريو هو ته زمين تي انسان خدا جو پاڇو يا خليفو آهي، تنهن ڪري يوناني مجسمن ۽ تصويرن ۾ انسان کي لازمي طور گهڻو طاقتور، رعبدار، بي عيب ۽ مڪمل ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

يوناني فن مصوريءَ جو پڇاڙيءَ وارو دؤر يعني (Hellenistic Period 23-336 B.C) کي آرٽ جي تاريخ ۾ گهڻي اهميت ڏني وئي آهي ڇاڪاڻ جو (Hellenistic) دؤر ۾ فن مجسمه سازيءَ ۾ ايڏو ته حسن ۽ جماليت آئي جو انهن محسوس ٿيڻ لڳو ته اهي مجسمه پٿر جا گهڙيل نه پر جيئرا جاڳندا انسان هجن. انساني بدن جي جاڻ (Anotomy) پنهنجي عروج تي هئي. ماڻهن جا انداز، ايڪشن ايترا ته قدرتي ٿا لڳن جو انهن ٿو محسوس ٿئي ته جاڻ انهن ۾ چرپر ٿيندي. هن دؤر ۾ فن مصوريءَ جا ترجمان اصل ۾ ته يوناني هئا پر پوءِ آهستي آهستي انهن تي رومن قوم جو اثر حاوي ٿي ويو.

رومن جي فن مصوريءَ جي باقائده ابتدا تقريباً (300 B.C) کان شمار ڪري سگهجي ٿي، پر سندن مصوريءَ جي سڃاڻپ (1 A.D.) صديءَ کان (500 A.D.) واري دؤر ۾ انفرادي حيثيت حاصل ڪئي. رومن حڪومتن پنهنجي سياسي بالادستيءَ سان گڏوگڏ سڄي يورپ ۾ پنهنجي طرز جي آرٽ پسند ڪئي. هن دؤر ۾ خاص ڪري مذهبي عمارتن، ديولين (Churches) جي ديوارن تي ٺهيل فن مصوريءَ جا شاهڪار (Fresco) فريسڪو طريقي سان ٺاهيا ويا (يعني چُن جي آلي پلستر ۽ آبي رنگن جي امتزاج سان ٺاهيل تصويرون). رومن دؤر جي مجسمه سازي (Terracotta) ۽ مختلف ڌاتن جا ٺاهيل مجسما ڪافي مشهور آهن. رومن آرٽ جو مرڪز اٽلي ۾ هو، جتي مختلف ملڪن مان فنڪار اچي پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا.

رومن دؤر ۾ سماجي توڙي سياسي ڪاروبار تي مذهبي رنگ غالب هئڻ ڪري ديولين کي سهڻو ۽ رعبدار بنائڻ لاءِ فن عمارت سازيءَ جا شاهڪار خاص ڪري ڪولو سيم (Colloseum) ۽ (Pentheon Temple) وغيره اڄ به مشهور ۽ موجود آهن. رومن آرٽ ۾ اڌ گولائي (Semi Circular) محرابون، ٿلهيون ديوارون، ننڍيون چنيون ۽ ڪن جاين مٿان وچ ٿي وچ تي اڏيل گنبذ جي ڊزائين رومن آرٽ جي فن عمارت سازيءَ جون خاص نشانيون آهن.

رومن دؤر جي آخر ڌاري سياسي توڙي سماجي حالتون ابتر صورتحال اختيار ڪري چڪيون هيون، چوڌاري انقلاب جا آواز ابري رهيا هئا. ان وقت جي رومن بادشاهه ڪنسٽنٽائن (Constantine) پنهنجي گادي جو هنڌ روم مان بدلائي قسطنطنيه بنايو، تنهن کان پوءِ رومن بادشاهت ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي، هڪ مغربي ۽ ٻي مشرقي. ان ڇڪتاڻ ۾ رومن شهنشاهيت جو خاص ڪري مغربي حصو تباهه ۽ برباد ٿي ويو ۽ ان جي نتيجي ۾ نيٺ سڄي رومن شهنشاهيت جو زوال آيو. انهن حالتن جو ظاهر آهي ته فن مصوري تي به تمام گهڻو اثر پيو ۽ آهستي آهستي يورپ جي فنون لطيفه جي وچ واري تاريخ جي دؤر (Medieval Period) جي ابتدا ٿي.

يورپ ۾ عيسائيت جي شروع واري دؤر ۾ فن مصوريءَ جون ٻه شاخون ايريون انهن کي (Early christian and Byzantin period) سڏيو وڃي ٿو.

(Early christian) عيسائيت جي شروع واري دؤر ۾ جيئن ته عوام جي ذهن ۾ سماجي حالتن تي مذهبي رنگ ڪافي چڙهيل هو، تنهن ڪري فنونِ لطيفه جي هر شاخ کي مذهب جي پکيڙڻ لاءِ تمام گهڻو استعمال ڪيو ويو، جن ۾ خاص ڪري عمارت سازي، مجسمه سازي، موسيقي، ناٽڪ ۽ چترڪاري ڪافي اثرائتا ثابت ٿيا. مذهبي تقاضائن کي پورو ڪرڻ لاءِ خاص قسم جون ديول تعمير ڪرايون ويون، جنهن جو بنيادي نقشو عيسائي صليب (Cross) واري ڊزائن تي لازمي قرار ڏنو ويو جنهن کي (Basilica) چيو وڃي ٿو.

Figure - 2.
(Basilica Plan)

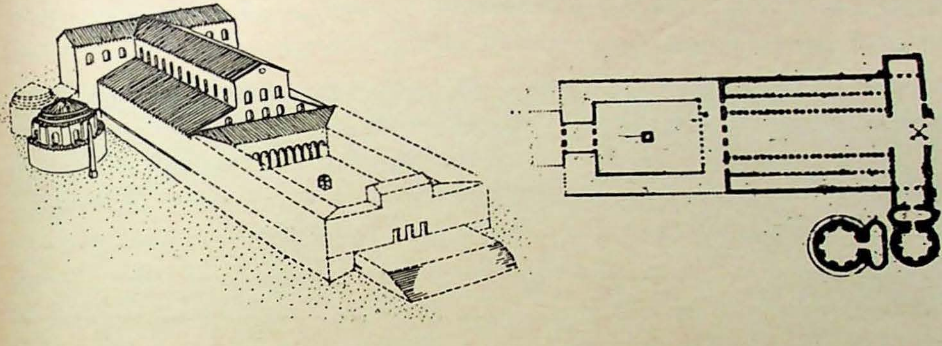

عيسائيت جي شروع واري دؤر جي بسليڪا (BASILICA) سينٽ پيٽر چرچ جو پلان (338 A.D)

ان دؤر ۾ چرچ جي عمارت عبادت کان سواءِ پادري ۽ عيسائي عالم حضرات لاءِ گڏجي ويهي پنهنجي مذهبي مسئلن کي سمجهائڻ، سمجهڻ ۽ صلاح مشورا ڪرڻ لاءِ به ڪتب ايندي هئي. گرجا جو ٻاهريون ڏيک بلڪل سادو پر اندريون ڏيک پروقار ۽ سينگاريل هوندو هو. جنهن ۾ اندر داخل ٿيڻ شرط روحاني ڪيفيت پيدا ڪرڻ لاءِ عمارت جي درن درين کي خاص قسم جي رنگين شيشن (Stained glass) تي مذهبي تصويرن سان هڪ روح پرور ماحول پيدا ڪيو ويندو هو. اهڙن فن عمارت سازيءَ جي نمونن مان (Saint Patrics & saint Paul) جون ديولون اڄ به دنيا ۾ مشهور آهن. هنن عاليشان ديولن جي ديوارن تي فن مصوريءَ جا نادر نمونا ٺاهيا ويا آهن جن کي (Fresco) چيو وڃي ٿو.

مجسمه سازيءَ جو هڪ ٻيو انداز، جنهن کي (Relief) چيو وڃي ٿو جيڪو ديوار کان ڪجهه ٻاهر ابريل هوندو آهي، اهو طريقو مسيحي دؤر کان اڳ يوناني ۽ رومي دؤر ۾ به گهڻو مشهور ٿيو هو تنهن هوندي به (Early Christian) دؤر ۾ ڪافي مشهور رهيو.

برنطيني دؤر (Byzintine) ۾ ديول کي مذهبي موضوع جي مصوريءَ سان وڌيڪ سينگارڻ شروع ڪيو ويو. تنهن کان سواءِ ديول جي اندرين ديوارن ۽ محرابن تي شيشي يا پٿر جي ننڍن ننڍن ٽڪرن سان شڪليون

ناهيون ويندڙيون هيون جنهن کي موزيڪ (Mosaic) چئجي ٿو. هن دؤر ۾ ڪاٺ ۽ ڌاتن تي اُڪر جي هنر ۾ گهڻو زور ورتو جنهن ۾ گهڻو ڪري يوناني طرز جي اُڪر جو ڪم ڪيو ويندو هو.

Figure -3.

(Mosaic Work)

بزنتائن دؤر ۾ نهيل موزيڪ ورڪ جو هڪ ڏيک (547 A.D)

فن مصوريءَ جي مسيحي ۽ بزنطيني وقت جي شروعات (300 A.D.) کان (1000 A.D.) تائين جي عرصي کان پوءِ فن مصوريءَ ۾ هڪ اهڙو دؤر آيو جنهن کي (Romanisque) رومن طرز وارو دؤر چئجي ٿو. هن دؤر ۾ فن عمارت سازي، ڌاتن مان نهيل بت سازي، ڪاٺ تي اُڪر ۽ هاٿي ڏند جي جڙاوت واري هنر ڪافي نالو پيدا ڪيو. گڏوگڏ فن خطاطي جي زيبائش به تمام گهڻو پسند ڪئي وئي.

جيئن رومن دؤر جي فن تي يوناني اثر هو تيئن رومانسڪ (Romanisque) دؤر ۾ وري رومن اثر غالب هو ۽ جيئن ته رومن ديول جا دروازا ۽ دريون محرابي يا اڌ گول وانگر هئا. ان ڪري اهي ساڳيون ڊزائن تقريباً

800 سالن کان پوءِ وري منظر عام تي آيون. ۽ ان سا گڏوگڏ فنون لطيفه ۾ بيا بہ ڪنترائي جوهر ڏيکاريا ويا جيڪي ٻن مسيحي دؤر جي زماني ۾ رائج هئا ۽ جيڪي پراڻن ڪتابن ۽ قلمي نسخن مان هٿ ڪيا ويا هئا. فن مصوريءَ جي ان طرز گهڻو ڪري اٽلي ، فرانس، جرمن ۽ انگلينڊ ۾ گهڻي حد تائين اثر ڇڏيو. اٽليءَ جي سرزمين (Romanisque) فن جو خاص مرڪز هئي.

فن عمارت سازيءَ جي حوالي سان گوٿڪ (Gothic) دؤر (1150-1400) ۾ تعمير ٿيل ديول خوبصورتي جي لحاظ کان اڄ تائين مشهور آهن. ۽ انهن جي آرائش ۽ زيبائش ۾ مصورن، مجسمہ سازن ۽ ماهر تعميرات جو ڪم قابل تعريف آهي. هن دؤر ۾ ديولن اندر مجسمن جي آرائش ڏسڻ وٽان آهي. گرجا ۾ ٿنڀن جي جاءِ تي سجا سارا مجسمہ اهڙي انداز سان بيهاريا ويا جو ٿنڀن يا پلرن جي ضرورت بنجي ويا. (Gothic) دؤر ۾ مجسمن ۾ چرپر يا (Action) اچي چڪو هو ۽ مجسما بلڪل جيئرا جاڳندا انسان محسوس ٿيڻ لڳا. جيڪي ڪافي مهارت سان ناهيا ويندا هئا. بعد ۾ سنگتراش آهستي آهستي انهن مجسمن کي ديولن کان ٻاهر بہ آندو ۽ انهن کي حقيقت جي ويجهو ناهڻ لڳا. بلڪ انين ٿي لڳو تہ اهي مجسمہ ڄڻ ڳالهائيندا يا انهن ۾ چرپر جو احساس ٿيندو هو. بعد ۾ تمام وڏا مصور ۽ مجسمہ ساز پيدا ٿيا جن مصوريءَ جي دنيا ۾ انقلاب آندو.

گوٿڪ دؤر ۾ ديول جون عمارتون تمام اوچيون ٿي ناهيون ويون، خاص ڪري هن دؤر ۾ درن ۽ درين کي اڌ گول محراب مان بدلائي بيضوي محراب جي شڪل ۾ ناهڻ شروع ڪيو ويو. جنهن کي (Horse Shoe Arch) گهوڙي نعل جي شڪل جهڙو محراب چئجي ٿو. جيڪڏهن حقيقتاً ڏٺو وڃي تہ اهي محرابي دروازا ۽ قُبا وغيره مسلمانن جي طرز تعمير کان متاثر ٿي ناهيا ويا هئا جاڪاڻ جو انهيءَ دؤر ۾ اندازاً ١٢٠٠ عيسوي صديءَ ۾ اسپين ۾ مسلمانن مسجدون ۽ مذهبي عمارتون تعمير ڪرايون جن تان وري يورپ وارن متاثر ٿي پنهنجي (Gothic) دؤر جي محرابي طرز تعمير شروع ڪئي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو فن مصوريءَ سان تعلق رکندڙ فنڪارن پنهنجي فن ۾ نمايان ترقي ڪئي ۽ اڳتي هلي هنن فن مصوريءَ جي هڪ سونهري دؤر کي جنم ڏنو جنهن کي (Renaissance) يعنيٰ نئين سجاڳيءَ وارو دؤر چيو وڃي ٿو جيڪو ١٤٠٠ کان ١٦٠٠ عيسوي صدي تائين شان ۽ شوڪت جي لحاظ کان فن مصوريءَ جو سڀ کان اعليٰ دؤر سڏيو وڃي ٿو.

"Renaissance" لفظ جي معنيٰ آهي ’ٻيهر جنم‘ اهو نالو ان تي ان ڪري پيو جو خاص ڪري اٽليءَ جي مصورن ان دؤر ۾ ڪلاسيڪي دؤر جي پراڻن اصولن کي ٻيهر جياريو ۽ عمل ۾ آندو. جن ۾ قديم يوناني ۽ رومي دؤرن جا فني اصول ۽ قدر اچي وڃن ٿا. اٽلي، فن مصوريءَ جو مرڪز هو. اتان جي مصورن ڪلاسيڪل دؤر جي داناڻي توڙي ثقافتي ريتون ۽ طريقا واپرايا. انين نئين ۽ پراڻي دؤر جي امتزاج سان فن مصوريءَ جي هڪ نئين سوچ ۾ اضافو آيو ۽ فن ۾ خالص تخليق جو رجحان وڌيو جيڪو بعد ۾ اٽليءَ کان سواءِ سڄي يورپ ۾ پکڙجي ويو. هن دؤر جي فن مصوريءَ کي سمجهڻ لاءِ هن دؤر کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو آهي. هڪ اوائلي نئين سجاڳي (Early Renaissance). ٻيو اعليٰ نئين سجاڳي (High Renassance) ۽ ٽيون آخري نئين سجاڳي (Lat Renaissance).

نئين سجاڳي (Renaissance) جي دؤر جي شروع ۾ مصورن اڳئين دؤر جي عقيد ۽ مذهبي قصن کي مد نظر رکندي تصويرون ناهيون ۽ پنهنجا فن پارا تخليق ڪيا. جيڪي پهريان ديولن جي ديوارن تي (Fresco Techniques) ۾ نقش ڪيا ۽ پوءِ آهستي آهستي هن دؤر جي آخري حصي ۾ مصورن پنهنجون تصويرون پنهنجي پنهنجي ڪارگاهه (Studio) ۾ ناهڻ شروع ڪيون جن کي (Easle Paintings) چئجي ٿو. اهي تصويرون ديوارن جي بجاءِ ڪينواس تي ناهڻ شروع ڪيون ويون.

نئين سجاڳي (Renaissance) جي شروعاتي دؤر جا مصور جن ۾ جان وين آئيڪ (Jan-Van-Eyck 1385-1440)، مساچيو (Masaccio 1401-1428)، دوناٽيلو (Donatello 1386-1486)، دوچيو(Duccio 1250-1318)، جياٽو (Giotto 1286-1336)، اڪيلو (Uccello 1397-1475)، مينٽيگنا (Mentegna 1431-1506) باٽي چيلي (Botticelli 1444-1510) وغيره قابل ذڪر آهن جن پنهنجي تصويرن کي چرچ جي ديوارن تي مذهبي عقيدن موجب بڻايو. نئين دؤر جي شروعاتي مصورن محدود رنگ استعمال ڪيا، مثلا نيرو، ڳاڙهو ۽ پيلو رنگ عام طرح سان استعمال ٿيل آهي. مختلف مصورن جي پنهنجي انداز مصوريءَ جي ڪري هن دؤر ۾ ڪيترائي مصوريءَ جا مڪتب (School of thoughts) وجود ۾ آيا. بهرحال شروع ۾ رنگن جي محدود هجڻ جي باوجود تصويرن ۾ عنوان (Subject) تي گهڻي محنت ٿي ڪئي وئي. سندن ڊرائينگ اجا ايتري پختي نه هئي، تصويرن ۾ لباس ۽ ماحول اجا به يوناني ۽ رومن طرز جو نعيل آهي.

نئين سجاڳي (Renaissance) جي اوج وارو دؤر اعليٰ سجاڳيءَ وارو دؤر يعني (High Renaissance) چئجي ٿو. اهو تقريباً ١٥٠٠ کان ١٦٠٠ عيسوي صديءَ تائين رهيو. هن مختصر عرصي جي مصورن ۽ مجسمه سازن فن مصوري جي تاريخ ۾ سونهري دؤر جو اضافو ڪيو. اُنَ وقت جي مصورن ۾ ليو نارودو-دا- ونچي (Lionardo-da-Vincci 1452-1519) ميڪل اينجلو (Michel Angelo 1475-1564)۽ رافيل (Raphael 1483-1520) فن مصوريءَ جا بادشاهه ڪري ليکيا وڃن ٿا. انهن کان سواءِ بيا به ڪيترائي مصور هن دؤر ۾ پيدا ٿيا جن مان، ٽشن (Titian 1477-1576)، ٽنٽوريٽو (Tintoretto 1518-1594) جا نالا ڪافي مشهور آهن. هنن مصورن جون تخليقون فن جي دنيا ۾ زنده جاويد بڻجڻ جو درجو رکن ٿيون ۽ اهي مصور به پنهنجن شاهڪارن سبب سدا حيات شهرت جا مالڪ آهن. هنن مصورن مان پهريان ٽي مصور اٽليءَ جي علائقي (Florence) سان تعلق رکندڙ آهن ۽ ٻيا يورپ جي مختلف علائقن سان تعلق رکن ٿا. هي ٽئي مصور تقريباً هم‌عصر هئا ۽ فن مصوريءَ جي عظمت ۽ شهرت لاءِ ڪافي جدوجهد ڪيائون. وڏي ڳالهه اها آهي ته هم عصر هئڻ جي باوجود به سندن مصوريءَ جو انداز مختلف هو، پر ڪي ڪاوشون مشترڪ هيون جيڪي هيٺيون آهن.

١. سندن تصويرن ۾ پُروقار خوبصورتيءَ ۽ پختگيءَ جو عنصر موجود آهي. پوشاڪن جا سِرَ تمام سادا ۽ سهڻا آهن، ائين ٿو لڳي جڻ اصل آهن. تصويرن ۾ (Composition) تي گهڻو ڌيان ڏنل آهي ۽ اهي تمام آساني سان ۽ قدرتي انداز ۾ ڊزائين ٿيل آهن جن ۾ تسلسل ۽ (Rythem) آهي.

۲. تصويرن ۾ ماحول، پڙاڏو ۽ اونهائي (Depth) آهي، تنهن ڪري انهن ۾ اظهار ۽ ڪيفيت محسوس ٿئي ٿي.
۳. روشني ۽ ڇانو (Light & shade) سبب تصويرن ۾ زندگي محسوس ٿئي ٿي.
۴. وڏي ڳالهه ته انهن تصويرن ۾ چهري جا تاثرات (Moods) ۽ جذباتي احساس به محسوس ٿين ٿا.

Figure - 4.
(Mona Lisa)

مشهور چترڪار ليناردو -دا-ونچي جو ناهيل شاهڪار پورٽريٽ "مونا ليزا" (1605)

ليو ناردو جي پينٽنگ مونا ليزا (Mona Lisa) ته تمام مشهور آهي جنهن ۾ سندس چهري جي تاثرات ۽ مرڪ ۾ زندگي محسوس ٿئي ٿي. فن مصوريءَ جي هن دؤر جي فني نقطه نگاهه کان اهم ڳالهه هيءَ آهي ته مصورن جي (Drawing)، (Design ، Composition) ۽ جاندارن جي جسماني بيهڪ ۽ انهن جي عضون جي ڄاڻ (Anotomy) بيحد قدرتي ٿي محسوس ٿئي، ۽ واضح طور ڏسڻ ۾ اچي ٿي. اڄ تائين ڪوبه مصور ان دؤر جي مصورن جي انهيءَ ڪمال کي نه پهچي سگهيو آهي. هن سلسلي ۾ 'مِيڪَل اينجلو' ۽ 'ليوناردو' جي تحقيق

جي اها حد هئي ته انساني عضون جي ڊرائينگ کي صحيح طور معلوم ڪرڻ لاءِ قبرستان مان مردا ڪڍي انهن جي چير ڦاڙ ڪري انساني جسم جي باري ۾ پنهنجي علم ۾ اضافو ڪندا هئا. اڄ به ڊاڪٽر ۽ سرجن انساني جسم جي صحيح معلومات لاءِ هنن مصورن جي ڪڍيل ڊرائينگ کان مدد وٺندا آهن.

ميڪل اينجلو جي تصويرن کان سواءِ هن جا ناهيل پٿر جا مجسما به پنهنجو مثال پاڻ آهن. جن ۾ زندگي محسوس ٿئي ٿي؛ ائين ٿو محسوس ٿئي ڄڻ ته اهي پٿر جا مجسما نه پر جيئرا جاڳندا انسان هجن.

Figure - 5.
(Mosess of Michelanglo)

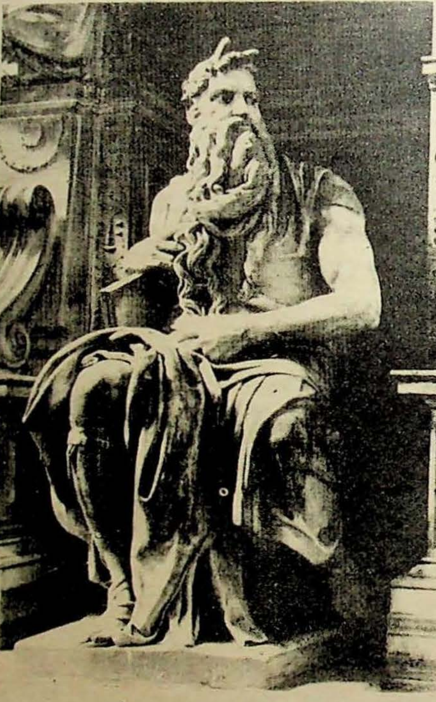

مشهور چترڪار ۽ بت تراش ميڪل اينجلو جو سنگ مرمر مان تراشيل "حضرت موسيٰ" (Moses) جو مجسمو (15-1513)

مجسمه سازيءَ ۾ ڪماليت حاصل ڪرڻ تمام اٽانگو ۽ ڏکيو ڪم آهي. 'ميڪل اينجلو' جي تصويرن ۾ گهڻو ڪري عيسائيت جون ڪهاڻيون، قصا ۽ داستان ڏيکاريا ويا آهن. ميڪل اينجلو جي مصوريءَ جو شاندار مثال اٽليءَ جي هڪ ديول (Sistine Chapel) تي منعڪس ٿيل آهي. هن افلاطون جي نظريي موجب ته "خدا هر هنڌ موجود آهي ۽ هر ماڻهوءَ ۾ خدا نظر اچي ٿو." واري اصول تي مجسمن ۽ تصويرن کي تمام گهڻو طاقتور،

حسين، جاندار ۽ رعبدار ٿاهيو آهي. گهڻو ڪري هن جي تصويرن ۾ لباس ۽ جهري جا نقش يوناني آهن. ڊيول (Sistine Chapel) جي تصويرن جو پس منظر پڻ يوناني طرز تعمير موجب ڏيکاريل آهي. هن ڪلاسيڪل ڏند ڪٿا جي بنياد تي "روز جزا" (Last Jugment) جي عنوان هيٺ سب تي نهل تصويرن ۾ قيامت جو منظر ٿاهي فن مصوريءَ جي تاريخ ۾ هڪ اعليٰ ۽ لافاني مقام حاصل ڪيو آهي.

مطلب ته اعليٰ سجاڳي (High Renaissance) جي دؤر جا سڀ مصور پنهنجي فن جي عروج تي هئا ۾ اتفاق سان ان وقت جي مصورن رنگن جي ڪوجنا اجا پوريءَ ريت نہ ڪئي هئي. اڳتي هلي موجوده دور (Modern age) جي مطالعي مان اسان کي خبر پوندي تہ ١٩ صديءَ جي مصورن فن مصوريءَ ۾ ڪهڙي ردو بدل ڪئي ۽ رنگن جي باري ۾ ڪهڙو طريقو استعمال ڪيو.

سجاڳيءَ جي پڇاڙيءَ واري دؤر (Late Renaissance) ۾ فن مصوريءَ جي دنيا هڪ ٻئي دؤر ۾ داخل ٿي، جنهن کي (Mannerism) چئجي ٿو يا فن مصوريءَ جي تاريخ ۾ ان دؤر کي (Renaissance Art) ۽ (Baroque Art) جي ٻِل چئي سگهجي ٿو. باروق آرٽ (Baroque Art)، ١٧ صديءَ جي آرٽ جو نالو آهي. ان دؤر ۾ فن مصوريءَ ۾ ڪافي تبديليون آيون ۽ هرهڪ فنڪار پنهنجي پنهنجي معلومات ۽ ڪوشش وسيلي پنهنجي ثقافتي انداز فڪر جي روشنيءَ ۾ پنهنجي تخليقن وسيلي فن جي تاريخ ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڦيرو ضرور آندو آهي. باروق دؤر جي مصورن ۾ خاص ڪري، ولاسڪس (Velazquez 1599-1660)، روبنس (Rubins 1577-1640)، وين ڊائڪ (Van-Dyck 1599-1641)، ڪيرا ويگيو (Carravagio 1513-1610) ۽ ريمبرانٽ (Rembrandt 1606-1669) ۽ مجسمہ سازن ۾ برنيني (Bernini 1598-1680) جا نالا قابل ذڪر آهن.

باروق دؤر جي فن مصوريءَ ۾ جيڪا تبديلي آئي اها آهي (Oil painting) جي ذريعي اظهار خيال. باروق کان اڳ جي مصورن جو پسنديده طريقو (Technique) ديوارن تي تصويرون يعني (Fresco Technique) هئي. اهو طريقو ڏکيو ۽ محنت طلب هو. جنهن ۾ وڏين ديوارن ۽ ڇتن تي چيرولي ۽ ٻين مصالحن سان ڀريائين صرف اينٽري لِمباڻي ڪندا هئا. جيتري ان جي سُڪڻ کان پهرين تصوير مڪمل ڪرڻ لاءِ لازم هجي. ان ڪري ديوارن يا ڇتين جي ننڍن ننڍن ٽڪرن کي چيرولي (Lime Plaster) سان لِمباڻي ڪري آبيءَ رنگن سان چيروليءَ جي سُڪڻ کان پهرين تصوير کي مڪمل ڪيو ويندو هو۽ اهو طريقو بيحد ڏکيو هو ۽ جنهن ۾ نهايت تيزيءَ سان ڪم ڪرڻو پوندو هو.

پر باروق دؤر ۾ مصورن اهو مسئلو ڏاڍي مهارت سان حل ڪيو. هُو تصويرون ديوار يا ڇت جي بجاءِ ڪينواس تي ٺاهڻ لڳا. جنهن تي تصوير ٺاهڻ کان اڳ مختلف طريقن سان تياري ٿيندي هئي. بيو تہ ديول جي ديوارن تي چترڪاري ڪرڻ بدران هنن پنهنجي ڪارگاهہ (Studio's) ۾ تصويرون ٺاهڻ شروع ڪيون ۽ ٿيون تہ آبي رنگن جي بدران هنن السي جو تيل (Linsed Oil) ۽ وارنش استعمال ڪيو. هن دؤر جا مصور السيءَ کي ڪاڙهي پوءِ استعمال ڪندا هئا تہ جيئن تصويرون پڪيون، سنيون ۽ سون سالن تائين سلامت رهي سگهن.

١٧ عيسوي صديءَ ۾ مصوريءَ جي هن دؤر ۾ ٻيو خاص فرق اهو آيو تہ مصورن مذهبي عقيدن تي مشتمل عنوان بدران دل کي وڻندڙ (Visual Impression) موضوعن تي بہ تصويرون ٺاهڻ شروع ڪيون. آهستي آهستي يورپ جي سڀني ملڪن ۾ فن مصوريءَ جو اهو نئون طريقو قبول ٿيو. باروق (Baroque Style) گهڻو ڪري اٽليءَ

۾ زور ورتو ۽ فنڪارن پنهنجي تصويرن ۾ اينري ته ڪشش پيدا ڪئي جو ڏسڻ وارو پنهنجو پاڻ کي تصوير ۾ سمايل محسوس ڪندو هو ڄڻ ته تصوير جو هڪ جُز هجي.

Figure - 6.
(Diego Velazquez)

مشهور چترڪار ڊيگو ولاسڪس جو ناهيل شاهڪار "شهزادي ۽ خادم" (The Maids of Honor 1879)

باروق (Baroque) مصورن جي ڊزائين، آبجيڪٽو ڪمپوزيشن (Objective Composition)، اُپين ۽ ملسيرين ليڪن (Diagonals) جي استعمال ڪري تصوير ۾ هڪ جوش، ولولو، شور ۽ تيزيءَ جي ڪيفيت پيدا ٿيل اهي، جيڪا باروق فن مصوريءَ جي دؤر جي نمايان خصوصيت پڻ آهي.

ان جي برعڪس فرانس ۾ وري روڪوڪو (Rococco) ١٨ صديءَ جي پهرين اڌ ۾ فن مصوريءَ ۾ تڏائي،

سڪون ۽ نرماڻي جو اظها رٿيل آهي. تصويرن ۾ آرائشي ڪم (Decoration) ۽ نزاڪت جو عنصر وڌيڪ شامل آهي: انهن ٿو لڳي ڄڻ باروق جي جوش ۽ تحريڪ کان تنگ اچي مصورن تصويرن ۾ سڪون ۽ آرام پيش ڪرڻ ٿي چاهيو. بعد ۾ اهي روڪوڪو (Rococco) اسٽائيل ۾ تخليق ٿيل تصويرون گهرن ۾ آرائش طور استعمال ٿيڻ لڳيون. مصوريءَ سان گڏوگڏ هن دؤر ۾ فرانس جي ماڻهن ۾ فن آرائش جو شوق پڻ پيدا ٿيو ۽ تمام سٺا ۽ نزاڪت ڀريا رهائشي گهر ٺهرايائون. روڪوڪو دؤر جو ٺهيل اندروني آرائش جو سامان وغيره اجا تائين بـ مشهور آهي. فن مصوريءَ جي هن لوڪ پسند حسن اراتي سبب فرانس جي ماڻهن ۾ مصوريءَ جو وڌيڪ شوق جاڳيو ۽ انهن فن مصوريءَ کي هڪ نئين راهه ملي روڪوڪو آرٽ يعني ١٨ صديءَ واري دؤر کان وٺي اڄ ڪلهه جي دؤر تائين جي مصوري کي آرٽ جي تاريخ جو (Modern) دؤر مڃيو وڃي ٿو.

(Modern Art) جي دؤر ۾ ڪيترن ئي قسمن جون ۽ نهايت تڪڙيو تبديليون آيون، خاص ڪري سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي متعارف ٿيڻ جي ڪري مصوريءَ جي انداز ۾ ڪافي فرق پيو. سائنس وڏي تيزيءَ سان ترقي ڪئي، ان ڪري (Modern) دؤر جي فن مصوريءَ ۾ پڻ نوان نوان تجربا ٿيندا رهيا.

عام ماڻهو ماڊرن آرٽ (Modern Art) مان شايد تجريدي آرٽ جو مطلب ڪڍندو، پر ائين نـ آهي، ڇاڪاڻ جو ١٨٠٠ع صدي کان وٺي ١٩٥٠ع تائين تقريباً ڏيڍ سو سالن جي عرصي ۾ فن مصوريءَ ۾ ڪيتراني دؤر آيا آهن، ان ۾ سائنسي طريقن سان ڪيتراني تجربا پڻ ڪيا ويا آهن، ان ڪري (Modern Art) کي فقط تجريدي آرٽ سمجهڻ صحيح نـ ٿيندو بلڪ ان کي جيڪڏهن آزاديءَ جي اظهار جو دؤر چئجي تـ وڌيڪ مناسب ٿيندو. (Modern) جديد دؤر ۾ جيئن جيئن سائنس پنهنجا قدم تيز ڪنيا تيئن تيئن مصورن پڻ هر دؤر ۾ ان جي ثقافتي ۽ دنياوي برابري جي سوچ مطابق پنهنجي پنهنجي انداز فڪر ۾ تبديليون آنديون آهن. ماڊرن آرٽ جي شروعاتي دؤر يا منزلن ۾ مصورن تي اڳ جي دؤر جي فن مصوريءَ جا ڪجهه اثر ۽ نشان ڏسڻ ۾ اچن ٿا پر پوءِ آهستي آهستي وقت سان گڏ تجريدي آرٽ (Abstract Art) ذاتهن راغب ٿي مختلف ۽ نون خيالن موجب چترڪاري ڪرڻ لڳا. حقيقتاً (Modern Art) جو بنياد وجهڻ وارو مصور سيزان (Cezanne 1839-1906) ليکيو وڃي ٿو. بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن (Renaissance Art) جو بنياد وجهڻ وارو مصور جياٽو (Giotto) ليکيو وڃي ٿو. ان ڪري هي ٻئي مصور فن مصوريءَ جي تاريخ ۾ وڏي عزت جي نگاهه سان ڏٺا وڃن ٿا.

ماڊرن دؤر ۾ جيئن تـ فرانس فن مصوريءَ جو مرڪز بڻجي چڪو هو، ان ڪري 'روڪوڪو' کان متاثر ٿي هڪ ٻيو دؤر آيو جنهن کي رومانوي دؤر (Romantism) ۽ (Neo Classicism) چئجي ٿو. ان دؤر ۾ مصورن پنهنجي تصويرن ۾ هڪ اهڙو ماحول پيدا ڪيو، جنهن ۾ سڪون جي ڪيفيت، قدرتي منظرن، عام ماڻهن، انقلابي ۽ سياسي ماحول جي عڪاسي ڪئي وئي. تنهن کان پوءِ مصورن ان قسم جي مصنوعي رومانوي ماحول کي ڇڏي عام رواجي زندگي کي پينٽ ڪرڻ شروع ڪيو ۽ حقيقي حول جي عڪاسي ڪئي، جنهن کي (Realism) يا حقيقت پسنديءَ جو دؤر چئجي ٿو. جنهن ۾ غربت، بيماري، مظلوميت ۽ محنت ڪشيءَ جي موضوعن، مسڪين

هارين، گداگرن ۽ پورهيتن کي پنهنجي تصويرن جو عنوان بڻايو، اهڙي ريت مصورن پنهنجي سماجي ماحول ۽ انقلابي جذبن کي بيدار ڪرڻ جو جتن ڪيو.

Figure - 7.
(Francois Millet)

چترڪار فرانس ملي جو ناهيل "هڪ هاري" (The Sower 1850)

(Realism) يا انقلابي دؤر جي مصورن ۾ خاص ڪري ڪوربي (Courbet 1796-1875)، ملي (Millet 1814-1875)، ڊويئر (Daumier 1808-1879)، ڪورو (Corot 1796-1875) مشهور هئا. هنن مصورن پنهنجي تخليقن ۾ حقيقت پسنديءَ جو مظاهرو ڪيو. تصويرون گهڻو ڪري گهرن رنگن مثلاً: ڳاڙهي، بلو، پيلي ۽ ناسي وغيره رنگن سان ناهيندا هئا. ان وقت تائين رنگن کي اجا سائنسي اصولن موجب نه پرکيو ويو هو. ان ڪري انهن مصورن جي تصويرن ۾ رنگ محدود ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تنهن هوندي به سندن تصويرن ۾ احساس، ڪيفيتن ۽ تاثرات جو عنصر نمايان صورت ۾ موجود آهي.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويو فن مصوريءَ ۾ نيون تبديليون اينديون ويون. اوچتو فرانس جي شهر پيرس ۾ نوجوان مصورن جو هڪ نئون گروپ پيدا ٿيو، جنهن فن مصوريءَ جي تاريخ ۾ هڪ انقلاب آندو ۽ قدرتي منظرن جي عڪاسي کي هڪ خاص انداز سان پيش ڪيو، جنهن کي تاثراتي (Impressionism) چئجي ٿو.

يعني محسوسات ۽ ڪيفيت جو بنياد پيش ڪرڻ. هن دؤر ۾ مصورن عام ڪي رنگن جي اهڙي دنيا سان روشناس ڪرايو جنهن ۾ قدرتي رنگن جو تجزيو ڪيو ويو هو. هن مڪتب جي مصورن سائنسي اصولن جي بنياد تي رنگن جو تجزيو ڪيو ۽ قدرتي منظرن جي رنگن، انهن تي سج جي روشني پوڻ سبب ٿيندڙ تبديلين تي تحقيق ڪئي ۽ ان تحقيق جي ڪري ئي رنگن جي استعمال جو هڪ نئون طريقو وجود ۾ آيو. جيڪو گهڻو ڪري ماحول جي تاثر کان متاثر ٿي پيش ڪيو ويو.(Light & Shade) جي چند جاڻ ۽ ان جي مجموعي تاثر جو مطالعو ڪندي رنگن جي ڪرشمه سازي جو قدر ۽ قيمت محسوس ڪيائون. تاثراتي دؤر جو بنياد وجهڻ وارو مصور موني (Monet 1840-1896) هو. ان سان گڏ ٻيا مصور به شامل آهن. جن ۾ منني (Manet 1832-1883)، ڊيگا (Degas 1834-1817)، رينوا (Renoir 1841-1919) قابل ذڪر آهن.

هنن مصورن جون تصويرون شروعات ۾ قبول نه ڪيون ويون جاڪان جو مصوري ۾ اوچتي تبديلي، پيرس جي ماڻهن کي حيراني ۾ وجهي ڇڏيو. ۽ هو ان جي منطق ۽ جمالياتي اصولن ۽ علامتن کي سمجهڻ کان قاصر رهيا. تاثراتي دؤر (Impressionism) جي طرز مصوري، ۾ رنگن جي تمام گهڻي اهميت هئي. فني تخليق ۾ (Subject) يعني فنڪارن جي ذاتي تاثر يا آدمي کي مرڪزي حيثيت جو درجو مليل هو. (Object) يعني خود جسم يا شيءِ کي اينري نمايان يا مکيه حيثيت ڪونه هئي. مطلب نه هن طرز مصوري، ۾ رنگن ۽ ان جي استعمال تي وڌيڪ زور رهيو. ۽ رنگن جي ذريعي ئي قدرتي ماحول ۽ روشني جي اهميت کي سامهون رکي مکيه مطلب (Total Impression) کي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي وئي. مختلف رنگن جي امتزاج ۽ برش جي استعمال سان رنگ هڪ ٻئي جي مٿان اينرو ته گهاٽا استعمال ٿي ٿيا جو (object) يا پيش ٿيندڙ شڪل، شئي يا منظر پنهنجو خاص وجود وڃائي ٿي وينو ۽ صرف رنگن جي مٿان رنگ ڏسڻ ۾ ٿي آيا. جنهن سان مجموعي طور ماحول ۽ ڪيفيت جو احساس ته پيدا ٿيو ٿي پر (Object) پنهنجي حيثيت وڃائي وينو.

فن مصوري، جو دؤر (Impressionism) اينرو نه ڏکيو، پيچيده ۽ تجرباتي دؤر هو.جو مصور خاص ڪري موني (Monet) هڪ ڏيٺن ۾ ڏهه ٻارنهن ڪينواس اڳيان رکي قدرتي روشني، جي ڦير گهير کي جهٽڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ روزانو ان وقت جي ڪينواس تي مصوري ڪندو هو جنهن تي گذريل ڏينهن مقرر ڪيل وقت تي مصوري ڪئي هئائين. (Impressionism) دؤر جي مصورن پنهنجو نور نچوئي ۽ رنگن کي سائنسي اصولن موجب ۾رکي رنگن جي امتزاج ۽ انهن مان پيدا ٿيندڙ تاثر ۽ اهميت معلوم ڪري ايندڙ مصورن لاءِ نيون راهون پيدا ڪيون.

(Impressionism) طرز جا مصور رنگن جي تجربن ۽ قدرتي رنگن جي گولا ۾ شئي (Object) جي اصل وجود کان لاپرواه رهي صرف سبجيڪٽ (Subject) ۽ مکيه مطلب تي توجهه ڏني. هنن اوائلي مصورن کان پوءِ مصورن جو هڪ ٻيو گروپ اڀريو جن پنهنجي استادن جي ڏيکاريل رستي مان فائدو وٺي رنگن ۽ قدرتي منظر جي (Light & Shade) کي نظر ۾ رکندي پنهنجين تصويرن ۾ (Subject) سان گڏ (Object) جي وجود ۽ ان جي ورن کي پيش ڪرڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪئي. انهيءَ طرح سندن تخليقن ۾ سندن ذاتي سوچ ، خيال ۽ پنهنجي بصيرت يا تاثر سان گڏ حقيقي شيءِ جي وجود جو اظهار پڻ ٿيو ۽ ائين جيڪو تاثر يا پيغام پنهنجي فن وسيلي هنن ڏيڻ گهريو ٿي، اهو هو ڪاميابيءَ سان پيش ڪري سگهيا.

١٩ صدي عيسوي جي دؤر ۾ يورپ جا ماڻهو ڪافي باشعور، سمجهو ۽ جمهوريت پسند ٿي چڪا هئا، ان ڪري مصور بنا ڪنهن خوف جي پنهنجي دل جي ڳالهه ۽ ڪيفيت بين ماڻهن تائين پهچائي ٿي سگهيا. هن دؤر

کي (Post-Impressionism) يا تاثريت جي بعد وارو دؤر چئجي ٿو. هن دؤرجا خاص مصور آهن. سيزان (Cezanne 1839-1906)، گوگين (Gaugain 1848-1903) ۽ وين گاف (Van-Gough 1853-1890) هنن مصورن فن جي دنيا ۾ پنهنجي ايندڙ نسلن لاءِ تمام مشڪل راهون هموار ڪيون آهن. هنن ٽنهي مصورن پنهنجي مصوريءَ جو هڪ خاص مڪتب قائم ڪيو ۽ انهن ۾ مختلف ذاتي انداز پيش ڪيا، جيتوڻيڪ اڳتي هلي مصوريءَ جا الڳ الڳ انداز قائم ٿيا مثلاً سيزان جي فن مصوريءَ کان متاثر ٿي مڪعبيت (Cubism) ۽ تجريديت جي آرٽ جنم ورتو ان ڪري ئي سيزان کي (Abstract Art) جو خالق سڏيندا آهن. ان کان پوءِ پڪاسو (Picasso) انهيءَ طرز جا وڌيڪ رستا کوليا.

Figure -8.
(PAUL CEZANNE)

مشهور چترڪار پال سيزان جو سيلف پورٽريٽ (1879)

سيزان پنهنجي تصويرن ۾ رنگن جي ڪمپوزيشن، ڊزائين ۽ ڪينواس جي ٽوٽل ڪمپوزيشن ڏانهن گهڻو توجه ڏنو. هن هر شيءِ، هر آبجيڪٽ کي رنگن جي امتزاج ۾ ورهايو آهي بلڪ ائين چوڻ کپي ته هن جون تصويرون رنگ، جي ننڍين وڏن ٽڪرن (Cubes) ۾ ورهايل آهن ۽ ان ئي طرز کان متاثر ٿي پڪاسو جي تصويرن ۾ صرف معڪب (Cubes) ئي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جن مان بعد ۾ اڳتي هلي سندس تجريديت (Abstraction) ۽ فاوزم (Fouvism) جا انداز ايجاد ٿيا.

گوگين هڪ ازاد خيال ۽ سادگي پسند مصور هو، هُنَ ان دؤر جي فن مصوريءَ جي هر بندش کي ٽوڙي پنهنجي لاءِ هڪ جداگانه مقام پيدا ڪيو. گوگين جي تصويرن ۾ سادگي ۽ خاص طرح سان سڪون جي ڪيفيت آهي. جيڪا رنگن جي امتزاج سان ئي منجهن قائم ٿيل نظر اچي ٿي. هن پنهنجي رنگن ۽ ڊزائين ۾ خاص (Symbols) علامتون ڪم آنديون آهن جيڪي مذهبي قصن ۽ آکاڻين تي مشتمل آهن. گوگين جي فن مصوريءَ جي خاص طريقي مان نون ابرندڙ مصورن ڪافي فائدو ورتو. ان ئي دؤر ۾ هڪ ٻيو مصور جنهن پنهنجي جدا گانه ۽ ذاتي نظرين کي پيش ڪري فن مصوريءَ جي هڪ نئين باب کي جنم ڏنو، هن مصور پنهنجي جذبن ۽ اڌمن کي رنگن ذريعي ڪينواس تي پيش ڪيو ۽ پنهنجي خيال جي اظهار جو هڪ نئون طريقو ايجاد ڪيو. اهو هو وين گاف (Van-Gaugh). جيڪو پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ گهڻي حد تائين مايوس، بک ۽ افلاس جو شڪار،ء زماني جي ٺوڪرن کائڻ ڪري هر ڳالهه کان بنهه نراس هو، وڏي ڳالهه ته عشق ۾ ناڪاميءَ سبب هن جو مَنُ دنيا مان کٽو ٿي چڪو هو، انهن ئي سببن ڪري پنهنجو دماغي توازن به برقرار نه رکي سگهيو ۽ چريِن جهڙيون حرڪتون به ڪندو رهيو.

Figure -9.
(VINCENT VAN GOGH)

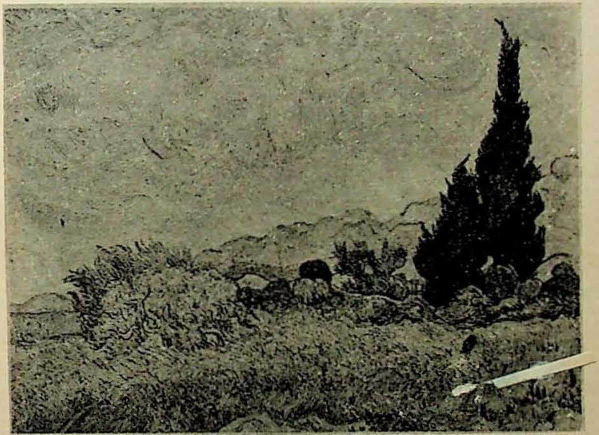

مشهور چترڪار وين گاف جو ٺاهيل هڪ لينڊ اسڪيپ

وين گاف (Van-Gaugh) جي ڏکن ڀري زندگيءَ جي ڪيفيت اسين هن جي تصويرن ۾ آسانيءَ سان محسوس ڪري سگهون ٿا. هن جي تصويرن ۾ خاص ڪري ڳاڙها، پيلا، بلو، ڪارا ۽ ناسي مطلب ته تکا (Bright) ۽ خالص رنگ (Pure colors) گهڻا ۽ گهاٽا استعمال ٿيل آهن، هن جي مصوريءَ ۾برش سان گڏ انهن گهاٽن رنگن جون عجيب انگڙ ونگڙ ۽ آڏيون ابتيون ليڪونءِ گهڪا (Texture) ڏسڻ ۾ ايندا

جيڪي هن مصور جي ڏک ۽ پاڳل پڻي جي دورن ۾ جذباتي ڪيفيت کي هن جي تصويرن ۾ ظاهر ڪن ٿا ائين محسوس ٿئي ٿو ته جيڪو ڪجهه ڪينواس تي پکڙيل آهي اهو ڪنهن لاشعوري طرح عڪس ڪري ڇڏيو هُجي ان مان ڪا خاص شڪل يا ڪيفيت يا منظر به لاشعوري طور ٺهي ويو آهي.

اڳتي هلي فن مصوريءَ جي مادرن دؤر (Modern Period) يعني ٢٠ صديءَ ۾ اسپين جو مايه ناز مصور پڪاسو(1881-1964) ميدان ۾ آيو. هن پنهنجن تجزين ۽ تجربن کي پنهنجي تخليقي وسيلي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور ڪري ڇڏيو. پهرين جاميٽري جي شڪلين سان (Geometrical Shapes) ۽ بعد ۾ تجريديت (Abstract) يا ڳجهارتي تصوير ڪشيءَ ۾ رنگن جي ڪمپوزيشن ۽ ڊزائين ڪئي سندس آرٽ، فن مصوريءَ جي دنيا ۾ عام ٿيو، اهڙي ريت جديد زماني جي تجريدي آرٽ جو بنياد پيو.

Figure -10.
(PABLO PICASSO)

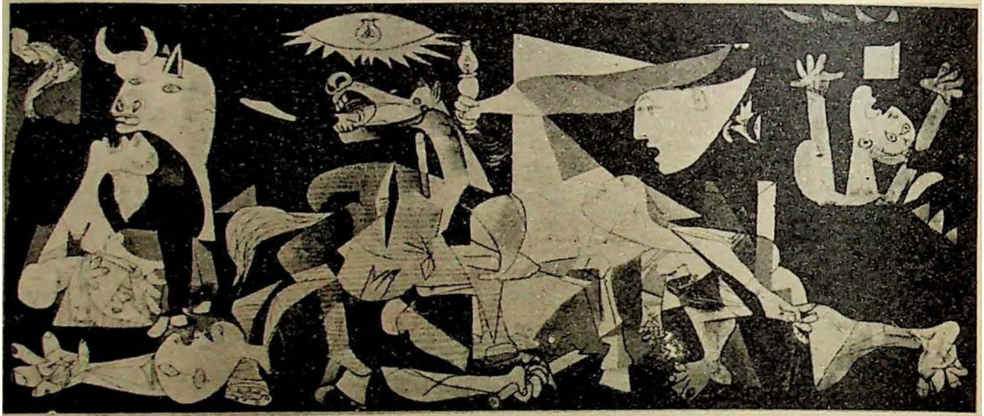

مشهور چترڪار پبلو پڪاسو جو نميل شاهڪار "گورنيڪا" (Guernica 1937)

پڪاسو پنهنجي تصويرن ۾ مقصديت ۽ ڊزائين تي گهڻو زور ڏنو ۽ [illegible] (Ob[illegible]) کي هوبهو پيش ڪرڻ بدران ان کي ٽڪرن (Cubes) ۾ ورهائي ترتيب ڏئي مختلـ[illegible]ي علامت طور (Symbols) ۾ پڌائڻ جي ڪوشش ڪئي. هن دؤر جي شروعات ۾ فن مصوريءَ جو هي جداگانه ۽ مختصر مڪتب ان ڪري به وجود ۾ آيو جو ان وقت ۾ ڪئمرا ايجاد ٿي چڪي هئي جنهن ڪان فن مصوريءَ کي جدا ڪري سمجهائڻ ۽ افضل ثابت ڪري ڏيکارڻ لاءِ مصوريءَ جي هڪ خاص طرز ۽ منفرد ادا جي ضرورت هئي. هن دؤر جي تجريدي فن مصوريءَ ۾ زمان ۽ مڪان جو فلسفو (Three Dimentional) عنصر شامل ٿي ويو. جنهن ۾ اندروني ڪيفيت ۽ جذبات ڪينواس تي ظاهر ٿي سگهيا ٿي. پر ٺلهي فوٽو گرافيءَ ۾ اها فڪري ۽ جذباتي ڪيفيت پيدا ڪرڻ ناممڪن هئي. تنهن ڪان

سواءِ مغربي ملڪن ۾ پڙهيل لکيل طبقو فن مصوريءَ جي اصولن ۽ ان جي ارتقائي تاريخ ۽ فني نقطہ نظر کان اڻتري تہ واقف ٿي چڪو هو جو ان قسم جي تجريدي تصويرن ۾ بدلايل يا ڏيکاريل فلسفي ۽ ان جي علامتي زبان کي پرکڻ ۽ سمجهڻ ۾ ڪيس ڪا مشڪل پيش ڪونہ ٿي آئي.

پڪاسو جي مڪعبيت (Cubism) کي وري ٻن حصن ۾ ورهايو ويو هڪ تجزياتي (Analylic) ۽ ٻيو (Synthetic). پڪاسو سان گڏ (Braque) نالي هڪ ٻيو بہ مصور هو جنهن پڻ تجريديت ۽ مڪعبيت جي وڏي خدمت ڪئي، پر مرڪزي حيثيت پڪاسو کي ئي حاصل رهي آهي. پڪاسو پنهنجن نظرين ۽ پنهنجن اعليٰ تخليقي ڪمن وسيلي فن مصوريءَ کي هڪ نئون رخ ڏنو. شروع شروع ۾ هن جو آفريڪي مصورن ڏانهن گهڻو لاڙو هو، جيڪو هن جي شروع جي تصويرن ۾ ظاهر آهي، ان سبب يورپي ۽ آفريڪي طرز جي امتزاج جي ڪري هن جي تصويرن ۾ هڪ نئين جدت پيدا ٿي. پڪاسو (Picaso) تاثريت (Impressionism) جي دؤر ۾ رنگن بابت حاصل ٿيل معلومات مان ڪاٻہ خاص مدد ڪونہ ورتي پر، ڪاري، ساڻي، ڳاڙهي، ڦڪي، ناسي ۽ اهڙي قسم جي ميرن رنگن ۽ مختلف آڏين اڀين ليڪن سان هن پنهنجي تخليقن ۾ هڪ خاص قسم جو غيبائتو ۽ پراسرار ماحول پيدا ڪري فن مصوريءَ ۾ وڏو ڪارنامو انجام ڏنو.

اڳتي هلي تجريدي فن (Abstract Art) مان فن مصوريءَ جي هڪ ٻي شاخ ڦُٽي نڪتي، جنهن کي فاوزم (Fauvism) چئجي ٿو. هن قسم جي مصوريءَ ۾ خاص ڳالهہ اها هئي تہ تصويرن ۾ اهڙو ماحول پيدا ڪيو ويو، جنهن کي ڏسي وحشت ۽ جنوني ڪيفيت طاري ٿئي ٿي. فاوزم جو خاص مصور (Henry Matisse) ليکيو وڃي ٿو، جنهن جي رنگن جو استعمال ۽ خاڪا نهايت ڇرڪائيندڙ سمجهيا ٿي ويا. هن قسم جي مصوريءَ کي (Wild Beast) يعني چيت ڪتائي واري مصوري بہ سڏيو وڃي ٿو.

فن مصوريءَ جي جديد دؤر ۾ فاوزم کان پوءِ ڪجهہ ننڍيون ننڍيون تحريڪون پڻ اڀريون جن مان ڪي اڄ بہ مغربي دنيا ۾ زور تي آهن. جهڙوڪ:(German Expressionism)، (Dadism-Surrealism)، (Supper Realism)، (Post Modernism) ۽ (Contemperary Art) تمام گهڻو مشهور آهن. مصورن جو خيال هو تہ تجريدي آرٽ محض حقيقت پسنديءَ کان فرار آهي ۽ هڪ ڏيکاءُ آهي. جيڪو محنت ۽ سوچ کان پري پڄڻ لاءِ وجود ۾ آيو هو. ان ڪري (Supper Realistic) مصورن پنهنجي تصويرن ۾ دل جي اندروني ڪيفيت ۽ سوچ کي حقيقت پسنديءَ سان ڪئنواس تي منتقل ڪرڻ جي خيال کي نظر ۾ رکي مصوري ڪئي.

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ تقريباً سڄي دنيا ۾ بي چيني، پريشاني ۽ مايوسي پکڙيل هئي خاص ڪري جرمني بک ۽ افلاس جوشڪار ٿي پيو ۽ اتان جي ماڻهن ۾ بي روزگاري وڌي وئي. جرمنيءَ جا مرد توڙي عورتون روزگار جي تلاش ۾ صبح ۽ شام پريشان گذاريندا هئا. فن مصوريءَ سان تعلق رکندڙ فنڪار بہ ان افراتفريءَ جو شڪار ٿيڻ کان سواءِ نہ رهي سگهيا. جيتوڻيڪ جنگ کان پهرين جرمنيءَ جا مصور بہ خيالي ۽ تجريدي آرٽ جا دلدادہ هئا، پر جنگ کان پوءِ بدحالي، طبقاتي ڪشمڪش، پريشاني ۽ جذباتي ڪيفيتن کي ڪئنواس تي

منتقل ڪرڻ مناسب سمجهيائون، جنهن ۾ انساني چهرن تي ڏک ۽ پريشاني جو اظهار خاص طرح سان ڏيکاريل آهي. فن مصوريءَ جي ان دؤر کي (Expressionism) يعني اظهاريت وارو دؤر چئجي ٿو. انهن تصويرن ۾ چهري جي انداز ۽ ڪيفيت کان علاوه ڪينواس تي هڪ عجيب ڏک، ڏپ ۽ مايوسي جي پسمنظر جو اظهار ٿيل نظر ايندو، جنهن کي ڏسي هر انسان ماحول جي ڏک، بک ۽ خوف کي آساني سان محسوس ڪري سگهي ٿي.

مصوريءَ جي هن مختصر تاريخ مان ظاهر ٿيو ته فن مصوريءَ تي پنهنجي چوڌاري ماحول ان جي ڪيفيت ۽ ثقافتي صورتحال جو گهرو اثر هميشه اثر انداز ٿيندو پئي رهيو آهي. پيو ته فن مصوري ئي هڪ واحد ذريعو آهي جنهن جي مدد سان مصور پنهنجي جذبن، احساسن، ذهني انداز ۽ ڪيفيتن جو اظهار رنگن ۾ فن مصوريءَ جي بين مختلف ذريعن سان ڪينواس تي آڻي سگهي ٿو. مصور پنهنجي حساس ذهن ۽ گهري سوچ سان پنهنجي آس پاس جي ماحول تي نظر رکي ٿو ۽ ان جي قدرءَ قيمت وڌيڪ محسوس ڪري ٿو. فن مصوري اظهار جو هڪ زبردست ذريعو آهي جنهن سان پنهنجي معاشري، تهذيب، رسم رواج، رهڻي ڪهڻي ، سوچ ويچار، اٿڻي ويهڻي کي بين قومن ۽ نسلن تائين ڀرپور طريقي سان پهچائي سگهجي ٿو مصور نه صرف پنهنجي تهذيب کي هميشه هميشه لاءِ محفوظ ڪري ٿو بلڪ هو پنهنجي ايندڙ نسلن جي چوٽڪارو ۽ ترقيءَ جون راهون پڻ روشن ۽ هموار ڪري ٿو.

•

حاجي محمد ڪنير

ٿر جا ڏوهيڙا

(مينهوڳي مُند، مورن جا ٽهوڪا، ورهہ وڇوڙو ۽ ساروڻين بابت ڏوهيڙا)

ٿر جي لوڪ ادب جي حوالي سان جن بہ صنفن جي هن محل تائين سرس اُپٽار ٿي آهي، تن ۾ پروليون، ڳُوڙها ۽ هيماريون منظر عام تي آيون آهن. انهيءَ ڪان سواءِ وزندار پاسو، جنهن ۾ ڏاهپ، نزاڪت ۽ فطري سونهن پربل آهي، اهو پاسو "ڏوهيڙن" جو آهي، جنهن ۾ هندي، سنڌي، ڍاٽڪي ۽ پارڪري ٻولين جي ميلاپ سان جيڪا مضمون آفريني ۽ فني حُسن موجود آهي، تنهن کي منظر عام تي آڻڻ جي ضرورت باقي آهي.

ڏوهيڙا عام طرح ٿر ۾ رات جو رهاڻين ۾ وندر طور ڳايا وڃن ٿا. اُهي معنيٰ سان گڏ، ٿري ماڻهن جي احساسن ۽ امنگن، ويچارن ۽ ڏاهپ ڀريل نقطن ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿا. اُنهن ڏوهيڙن ۾ جتي ٿر جا خوبصورت پس منظر سمايل آهن، اُتي تبديل ٿيندڙ موسمي حالتن جي جهلڪ بہ پَسي سگهجي ٿي.

ٿر ۾ ماڻهو سياري جي مُند کان تنگ اُن محل ٿيندا آهن، جڏهن سُڪو سيءُ اُتر جي هوا سان پوندو آهي، ان محل اونهاري کي دعوت ڏيندا آهن ۽ پوءِ مينهوڳي رُت لاءِ چوندا آهن:

"جــا ســيــــــــارا ٻَــن ٻَــارڙَنــا، آوَ اُونــهـــــارا،
جَــڻ رُت ڪــامــڻ مَــڏ چــڙهــي، وڙجــو وڙســــارا.

(معنيٰ = سيارا، تون سيءُ سان ملڪ جا وڻ ٻارين ٿو، انهيءَ ڪري وڃ تہ اونهارو اچي، جنهن ۾ سخت گرمي سبب اها رُت ورڻ جي ڪري ٿي، جنهن رُت ۾ ڌرتي ساني ڳاهہ ۽ گُلن ڦلن سان سينگارجي سج تي چڙهي ٿي، جيڪا وسڪاري جي موسم هوندي آهي.)

ڏکيا لفظ:- ٻَارڙَنا = ٻارڻ، ڪامڻ = ڌرتي، مَڏ = سينگارجڻ، وڙجو = ورڻ، وڙ سارا = وسڪارا.

انهن موسمن جي تبديلين سبب ٿري ماڻهو پنهنجي وجود جو سهارو آسمان ۾ اکيون اُٽڪائي برسات لاءِ اُنومان ۽ اڳڪٿين سان ڪندا آهن، جنهن ۾ هوا جو تبديل ٿيندڙ رُخ، لهندڙ سج جي ڦِڪاڻ، چنڊ پوياں روشني جو گول (جَرهيڙي) ۽ گرمي جي شدت مان اندازو ڪري وٺندا آهن. تہ مينهوڳي مُند ڪڏهن ۽ ڪهڙن حالتن ۾ پنهنجي جوبن جو جلوو نروار ڪندي، تنهن لاءِ چوندا آهن.

"اُڳــتــي ڪــري تــسُــوڙ، آٿــوتــي ڪــري مــوگــهـــ،
ڏنــڪ ڪَــهــي پــڏڙي، نَــديــنــي چَــڙسِين گــوگــهـــ."

(معنيٰ = سج جي اُڀرڻ محل آسمان تي ڦِڪا شعاع هجن ۽ لهندڙ سج جي روشني پيلو روپ ڌاري تہ، ڏنڪ پڏڙي کي چوي، برسات تمام گهڻي ايندي ۽ ندين جي پاڻي جو ڪڙڪو ٿيندو، تنهن تي گوگهہ هوندا.)

ڏکيا اکر:- اُڳتي = اوڀرندڙ، تسُوڙ = ٿي نشان، آٿوتي = لهندڙ سج، موگهہ = پيلا نشان لهندڙ سج جا، چڙسين = چڙهندا، ڏنڪ ۽ پڏڙي ٻئي شاعر هئا، گوگهہ = پاڻي تي گهجي.

اهو اندازو جون جي سخت گرمين سان شروع ٿيندو آهي، انهيءَ گرمي ۾ پندرهن ڏينهن ۾ جيڪو نڪتر ايندو آهي، تنهن کي "روهڻ" نڪتر چوندا آهن. انهيءَ نڪتر دوران گرمي جو درجو تمام مٿي تي ويندو آهي، جنهن گرمي سان پاڻي ٻاڦ ٿيڻ لڳندو آهي ۽ پوءِ پندرهن ڏينهن پهرئين جولاءِ تائين ٻيو بڪتر نروار ٿيندو آهي، جنهن کي "مگسر"

نڪتر چوندا آهن. انهيءَ نکتر ۾ هوا گهٽي لڳندي آهي، جنهن کي چوماسي جي هوا به چون ٿا. اها هوا جيئن ختم ٿيندي آهي ته "آدر" جو مهينو نمودار ٿيڻ سان، زوردار برساتون ڌرتيءَ جو تپيل جُسو ٺاري ڇڏينديون آهن. انهيءَ برسات اچڻ لاءِ جيڪي اڳ ڪيئون ڪيئون ويندیون آهن، تن لاءِ چوندا آهن.

"روهڻ تپي، مڱسر واڻي،
آدر ڏهوڪي، مينهن مولو آڻي."

(معنيٰ = "روهڻ" نکتر جي سخت گرمي ڪانپوءِ، "مگسر" نکتر ۾ هوا لڳي ته آدر مهيني ۾ برسات ايندي آهي.)

ڏکيا لفظ: روهڻ = هڪ نکتر جو نالو. جيڪو جون جي پهرئين تاريخ کان شروع ٿيندو آهي. مگسر = نکتر جو نالو. جيڪو پندرهين جون کان پهرئين جولائي تائين هلندو آهي. آدر = مهيني جو نالو. خاص ڪري هندو ماڻهو سوڻ ويچاري برسات جو اندازو لڳائيندا آهن.

انهيءَ برسات ڪانپوءِ ساني گاهه جا اُڙَدَ پَنَن پر ڏسڻ ۾ ايندا آهن. تنهن مُند جي ڪيڙي ۾ فصل سنو ٿئي ٿو. انهيءَ فصل ۽ گاهه تي جڏهن زهريلن جيتن جا حملا، نانگ بلائن جو زمين مان ٻاهر نڪرڻ. انسان ۽ چوپائي مال ۾ جيڪي بيماريون ظاهر ٿينديون آهن، تن کي ٽري ماڻهو مختلف ڏينهن ۾ ورهائي چوندا آهن.

"ڏه مُوسا، ڏه ڪاترا، ڏه تيڏي، ڏه تاءَ،
ڏه بسنر، ڏه واءُ، ڏه کي ٻانڌي جڙ هيري.
ايڪ کي ٻانڌي ڪُوڙيو ماريءَ."

(معنيٰ = برسات وسڻ کان اڳ پندرهان ڏينهن، جيڪي "مگسر" نکتر جا هوندا آهن، تنهن دوران جيڪڏهن پندرهان ڏينهن هوا لڳي ته، ٻارهن ڏينهن ۾ ڪوتا، ڪاترا، ننڍي مکڙ، بخار، زهريلا جيت ۽ نانگ بلائون ٻاهر نڪري نه سگهندا آهن. ٻه ڏينهن انهيءَ "مگسر" نکتر دوران برسات وسي ته اُهو برساتي پاڻي فصل ۽ گاهه لاءِ ڀلو ٿيندو آهي. انهيءَ نکتر جي آخري ڏينهن ۾ هوا لڳي ته چوپائي مال ۾ ڪُوڙيو (اڏ رنگ) جي بيماري ٿيندي نه آهي.)

ڏکيا لفظ:- ڏه = ٻه. مُوسا = ڪوتا، تيڏي = ننڍي مکڙ. تاءَ = تپ، بخار. بسنر = زهريلا جيت. نانگ بلائون. واءُ = هوا. جڙ هيري = برساتي پاڻي. ڪُوڙيو = مال جي بيماري، جيڪا آڏ رڱ ۾ ظاهر ٿيندي آهي.

پوءِ آدر جي چوماسيءَ دوران برسات وسڻ ڪانپوءِ، نديون ٻنين ۾ پهچي وينديون آهن ۽ هاري هر وڏڻ لاءِ جهنگ ڏانهن نه ويندا آهن، تڏهن چوندا آهن.

"هڙ هڙي، هڙ ڪُونيٽيءَ، گوڏا گانئين پيٽ،
هاڙي هٺه جاپيءَ، پتوارڻ پُڳي ڪيٽ."

(معنيٰ = هر تيار ناهي اهو ڪُونيٽن ۾ آهي، ڍڳنين جا ٻچا اڃان پيٽ اندر آهن. هاري به پيدا ٿيو ناهي، پر برساتي ندي ٻني پهچي چُڪي آهي.)

ڏکيا لفظ:- هڙ = هر. ڪُونيٽي = ٽر جو جهنگلي وڻ، جيڪو ٽر ۾ تمام گهڻو ٿيندو آهي. گوڏا = ڍڳنين جا ٻچا. هٺه = هاڻي. جاپيءَ = پيدا ٿيندو. پتوارڻ = هتي ندي لاءِ چيل آهي نه ڪي ماني کڻي ويندڙ ڪيٽ ڏانهن عورت بابت. ڪيٽ = ٻني.

برسات وسڻ مهل هاري ٻنيون ڪڙيندا آهن. سوءِ چاهي اونهارو جو نه هجي، پر اُها برسات مُنداڻي هوندي آهي. جنهن لاءِ چوندا آهن.

"اُنھارا ٿِينَسِين وسڪارا، لِيلا ٿِينَسِين نيٺ،
مَٿا ھرڻ مُڙسِين، تونِي ھارِي ڪيڙسين ڪيٺ."

(معنيٰ = اونھاري ۾ جيڪڏھن برسات پئي ته، سُڪل ضرور ساوا ٿي ويندا ۽ وچ آڪاس مان رات جو ھرڻ جا تارا مُڙندا آھن. تڏھن ٻه ھاري ٻنيون پوکيندا رھندا آھن.)

ڏکيا اکر:- لِيلاَ = آلا ھجڻ، ساوا ٿيڻ. مٿا= مَٿان کان. ٿِينَسِين = ٿيندا، تونِي = تڏھن ٻه.

اِئين وسڪاري جي مُند لاءِ اڳڪٿيون رنگ وکيرڻ شروع ڪنديون آھن. تڏھن ٿر جا فطري پاسا، ساني گاھه سان مَن موھي ڇڏيندا آھن ۽ ھر طرف قدرتي حُسن وکريل ھوندو آھي. تڏھن سُک پربون اکيون سونھن ڏسڻ لاءِ مانديون ٿيڻ لڳنديون آھن. جيئن ٿرچاني وسڪاري دوران ٻنھنجي گھر کان ٻاھر نڪري مُھنگڙي تي اچي ٿي ته، ساوڪ جي سُرھاڻ، گجگوڙ ۽ ڪنوڻين جا تجلا ڏسي آسمان ۽ ڌرتي لاءِ اِئين چوي ٿي.

آيــوَ لاڏو شــھــر جــانــي، ڍولَ ڏبوُ ڪٽ گــاجَ،
پــھــرڻ لِيــلــو ڪَانــچَــوو، ڌرتــي پَــرٿــجــي آج.

معنيٰ= اُپ گھوٽ ٿي چڪو آھي، ڳوٺ ڄاڃي آھي، گجگوڙ جا نڪا جڻ نه دھل وڄائي ڄڃ وٺي وڃن ٿا، جتي ڌرتي ساني گاھه ۽ ولين جي گُلن واري ٻاھين پاتي ڪنوار جو روپ ڌاري آسمان سان پرڻجڻ لاءِ تيار ٿي وبٺي آھي.)

ڏکيا اکر:- آپوَ = اُپ. ڍولَ = دھل. ڏبوُ ڪٽ گاجَ = گجگوڙ جا نڪا، لِيلو = سانو، ڪَانچوَو = عاج جا چوڙا، جيڪي ٿري عورتون پائينديون آھن، اھو ھندي جو لفظ آھي. ٻر ھتي علامتي طور استعمال ٿيڻ آھي، جيڪو ساني گاھه طرف اشارو ڪري ٿو.

انھيءَ وسڪاري ۾ زندگيءَ جا حقيقي عڪس، ميھن وسندا آھن. تڏھن ڏسڻ ۾ ايندا آھن. اھا مُند سانوڻي جي ھوندي آھي. جنھن ۾ سانوڻي جا رسيلا رنگ پيچ پني مھل اکين جي سڪل پَاسارن کي اميدن جو ريج ڏيندا آھن. تنھن مھل سُڪل ڇپن تي ھولي جي رنگن جھڙيون مُرڪون ورڻ سان گڏ، بکراڙ کنوڻ جا تجلا درد مندي جو ديس وسائي ڌرتي جو ھيئيان ٺارِيند! آھن. تڏھن محبت سان مالا مال دليون مَندل ڪندي جيءَ کي جھنجھوڙي ڇڏينديون آھن. اُھي نوان احساس اُندر مان اُندلت جي رنگن جيئن ڦُٽي نڪرندا آھن. تن احساسن جو ھئيان تي بار ٿيڻ ۽ ھيڪلاتپ محسوس ٿيندي آھي، تنھن مھل احساس اُندر ۾ اُندماند جي صورت سان رنگ اختيار ڪندا آھن. تڏھن چنبو آھي.

"رات سَــارس ٻَــولــيــا، دريــاءَ پِــلــنــي دَنــگَ،
سُــتي ســاجن ســاريو، مَاريءَ اُرگت وَھَي گَــنــي انگ."

(معنيٰ = رات درياءَ جي ٻي پاسي سارس پکي ڳالھايا آھن ۽ مُنھنجي دل يار توکي ساريو آھي، تڏھن توسان گڏ گذاريل يادون مونکي ياد آيون آھن. اُنھن يادگيرين منھنجي بدن تي چڻ ڪاراھي واھي وڌي ھجي.)

ڏکيا لفظ: پِلني = ٻئي پاسي، دَنگ = ڇيڙو، ساجن = يار، اُرگت = ڪاراھي، آري (اھو ھندي جو لفظ آھي) اَنگ = بدن.

اھي وسڪاري جا ورلاپ، سکون جي راھه وٺڻ نه ڏيندا آھن ۽ يار جي ديدار لاءِ منھوڳي ۾ وڇوڙي سبب، جدائي چوماسي جي واءَ سان سنڌن ۾ سور ڪندي آھي. تڏھن جُھڙ ٻيٺي لھڻ جي نه ڪندو آھي ۽ يار لاءِ چنبو آھي.

"سَاجَن ھُون ٿَاري ٺَکي، وَسان سُــھَلي واسَ،
ڪم ڪران گھر آپري، مَارو جيوڙو، ٿماري پاسَ."

"سَـاجَـن هُـون کـر رهـي، بـارهـي تـيـرهـي مـاسَ،
مَاري اڪني چوڙيو سُونيرو، هينڙي چوڙي نهين آسَ."

(معنيٰ = بار! آءُ تڪل تي سهي، پوءِ بہ تُنهنجي سامهون رهان ٿي ۽ پنهنجي گهر ۾ ڪم ڪار ڪندي، مُنهنجي دل تو وٽ آهي.)

(معنيٰ = يار! آءُ تُنهنجي ديدار لاءِ مهينا ڳڻندي رهان ٿي، جيڪي ٻارهن کان تيرهان ٿي ويا آهن. انهيءَ هوندي مُنهنجي اکين سُرمون ضرور ڇڏيو آهي، پر دل تنهنجي اچڻ جي آس ڇڏي ناهي.)

ڏکيا اکر: ٿاري ٿکي = ٿکل. وَسان = رهان، رهڻ. سُمهَلي = سامهون. واس = پاڙي، آ پري = پنهنجي. مَارو = منهنجو، جيوڙو = من، دل. هُون = آءُ. ماسَ = مهينو. اکني = اکين. هينڙي = دل.

انهيءَ منداڻني مينهن ۾ ڊات، پارڪر، وٽ، سَامروني، ڪنو ۽ ڪانوڙ جا ماڻهو برسات جو آسرو سمجهندا آهن. تڏهن اميد ڀريون اکيون ڪڪرن سان گڏ خوشي مان وسڻ لاءِ تيار ٿي ويندون آهن. اُن مهل من ويري تي ٻوندو آهي ۽ اکين، پيار، ڌرتي ۽ عورت جي جذبن جي پوراڻي ٿي نہ سگهندي آهي، تڏهن چئبو آهي.

"ڪَامڻ نـہ ڍاپيءَ ڪَنتَ سين، ڌرتي نـہ ڍاپيءَ مـيـهَـ،
پـريـت نـہ ڍاپـيءَ پـريـم سين، نـيـڻ نـہ ڍاپـيءَ نـيـهَـ."

(معنيٰ = زال جو مڙس سان جيءُ پرچي ٿي ڪونہ، ڌرتي جو برسات سان من ڍاپيءُ ٿي ڪونہ، پريت ڪرڻ واري جو پيار سان ٻوراڻو ٿئي ٿي ڪونہ، نيڻن اکين جو ڏسڻ کان ڍوءُ ٿيندو ئي نہ آهي.)

مشڪل لفظ:- ڪامڻ = زال، ڪَنتَ = مڙس، سين = سان، ڍاپيءَ = پوراڻو ٿيڻ، ميهَ = برسات، نيڻ = اکيون، نيهَ = ڏسڻ.

اهي اميد ڀريون اکيون ساونڻ ۾ ڪڪرن کي ڏسندي وسڻ جا ويس ڪنديون آهن، تڏهن بادلن جو پاڻي سان پريل هينان ڦاٽي ٻوندو آهي ۽ اداس من تي مينهن ٻوندون وسائڻ لڳندو آهي. تڏهن من منڌر جا سڀ ڳڻڊ وڄڻ سان يادون جُسي تي پالوٽا کائي، من کي هيڪلو ڪنديون آهن. تنهن مهل ڳورل کي پنهنجا اَباڻا ياد ايندي،چپ اهو چوڻ تي مجبور ٿيندا آهن.

"رُت آنـي بَـن مَـوريـا ، سُـوڪـا ٻـانـگـريـا ،
چلو پَنيءَ اُڻ ڏيسَ نا، مَارا سـاجـن سـبـريـا."

(معنيٰ = رُت آئي آهي، اڏ سڪل وڻ ساوا گونج ڪڍڻ شروع ڪيا آهن ۽ پرديس ۾ وينل مڙس، هاڻ هل تہ پنهنجي ديس ڏانهن ورڻ جي ڪريون، جنهن ديس لاءِ مُنهنجو من اُداس آهي.)

ڏکيا اکر:- بَن = ديس، مَوريا = هت عورت پنهنجي مڙس لاءِ لاڏ ڪوڏ ۾ خوبصورت هئڻ ڪري چيو آهي، هونئين مَوريا مور کي چون ٿا. سُوڪا = سڪل، ٻَانگريا = ساوا گونج ڪڍڻ، پنيءَ = مڙس، مَارا = مُنهنجو. ساجن = هونئين يار جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي، پر هتي من لاءِ ڪم آندل آهي.

پوءِ انهيءَ مُند ۾ ساونڻ جا ڪارا ڪڪر آسمان تي تيزڪا ڪندا آهن، تڏهن نئين سوچ ۽ يادگيريون جنم وٺنديون آهن، تنهن مهل چئبو آهي.

"گـر مَـوران بَـن ڪُـونـجـهَـران، آبـا رسَ سُـونـا،
وِيـڻ سـجـڻ، جـنم پـومـي، اُتـان وسـرسـين مُـونـا."

(معنيٰ = مورن کي جبل، هاٿين کي جهنگ، طوطن کي انبن جو رس، دوست جو ڪوڙو واعدو ۽ جنم ڀومي اهي سڀ مرڻ کان پوءِ وسري سگهن ٿا.)

ڏکيا لفظ:- گر = جبل، ڪُونجهران = هاٿي، آبَا = انب، سُونا = طوطا، انان = اينرا، وِسَرسين = وسرندا، مَونا = مرڻ کانپوءِ.

انهيءَ وسڪاري ۾ چَند چَند، پونا ڀَلر سان پلٽاٽي جڏيندي آهي. تڏهن سانو جهج گاهه، جوڏهين جي رات جو واري سان سنجوڳ ڪندو آهي. تنهن محل واهندي واءُ لڳن ني آباڻن جي ياد ۾ ڪامڻين جي اکين جا سڪل ڀاسَاڙا لُڙڪن سان رَجي پوندا آهن. انهيءَ ٽاڻي ٿر جايون واري جي دڙن تي چڙهندي، آباڻن جي ڏيهه ڏانهن مهاڙ ڪري چونديون آهن.

"مُوران نَا ميهڙ نه وسري، مَنگت نا ڏاتار،
مَيهلي نَا پيهر نه وسري، هاڙي نا پَتوار."

(معنيٰ:- مورن کي برسات وسَري نٿي سگهي، منگٽهار کي پنهنجو راڄ، ذي کي ساهرن ۾ رهندي، آباڻا وسري نٿا سگهن، تيئن هاري کي پتوارڻ ڪيئن وسري سگهي ٿي؟)

ڏکيا لفظ:- مَوران = مورن، نَا = کي، ميهَ = برسات، مَنگَت = منگتهار، ڏاتار = سخي مرد، مِهيلي = آباڻن جائي، پيهر = مائٽ، پتوارڻ = هاري لاءِ ماني کڻي ايندڙ عورت.

تڏهن تہ مُنداٺي وسڪاري ۾ پدمڻيون سڪ مان گجگوڙ جي گڙگاٽ، وڄين جي وراڪن ۽ مورن جي ٿهُوڪن سان اُميدن جا ڀاسا بدلاٽي مڙسن کي ساريندون آهن. پر اُهي مرد جيڪي نوڪرين سبب پرديس ۾ هوندا آهن، تن جو جيءُ ونين ڪانسواءِ ڦٿڪندو آهي، جڏهن سانو گاهه پوڻن، ڀاساڙن، ڏهرن، مَنارين ۽ ٻُڪڙن ۾ سٽا ٿيندو آهي. تڏهن اُهي مِنهوڳي جي مانڊاڻ ۽ ڪنوٽين جا ڪيل ڏسي چوندا آهن.

"ڏُونگر يا هَريا هُونا، سَڪر ٿَهُوڪين مَور،
تَڻ رُتَ چَالين ٿن جٺا، چاڪر، مَنگت آن چور."

(معنيٰ:- جبل سانو ٿيندو آهي، مور برسات وسڻ جي ڪري خوشي مان ٿهُوڪا ڪندا آهن. تڏهن ٽي جٺا نوڪري ڪندڙ، منگهار ۽ چور پريشان ٿين ٿا.)

ڏکيا لفظ:- هَريا = سانو، سَکر = خوشي مان، تَڻ = تنهن، چاڪر =، نوڪري ڪندڙ.

اهي ئي مور جڏهن سارنگ کي سارينديي، گجگوڙ سان گڏ ٿهُوڪا ڪندا آهن ۽ بادون جُسي تي ڪڙا وسائينديون آهن. چوماسو هوا کي هندوري ۾ لوڏيندو آهي، تنهن محل خواب ڪامڻين کي جهوري ڪنوٽين سان ڏاڍ ڪري ويري تي پوندا آهن ۽ چنچل جُسي ني جداڻي جون چوٽون سهماڻي کان سوجهري ٽانين قائم رهنديون آهن. تڏهن ٿر جاين جي مڙسن جو گهر ۾ نہ هجڻ سان ڪنوٽين کي موقعو ملندو آهي. تنهن محل ڪنوٽين جا رنگ ڏسي چونديون آهن.

"بيجَليان بي لجيان، آيا نينو لج،
پتيءَ مانهجو پرديس وسي، تُون مَترو مَترو گج."

(معنيٰ:- ڪنوٽيون توهان ڪجهه شرم ڪريو، آسمان تُون بہ ڪجهه لج ڏار، توهان کي خبر آهي نہ منهنجو مڙس گهر ۾ نہ آهي، تڏهن توهان ٻري ٻري کان تجلا ڀلي ڏيو، نہ ڪي منهنجي جيءَ تي لتاڙ ڪريو.)

ڏکيا اکر:- مَترو مَترو = ٻري ٻري.

وسڪاري مُند ۾ سارنگ سيج ني چڙهندو آهي، وڄيون ڪُمبا ويس پائي رمنديون آهن، تڏهن مور ٿهُوڪن سان

ڏيهہ کي ڏوري، اُداس اکين کي اجوڪا ڏيئي حقيقت پنهنجي حال جي سڻائيندو آهي، تنهن محل تي جايون مورن جي آندر ۾ يار جي ديدار لاءِ بلڪ پلتان ڏسي جونديون آهن.

"تُون ڏُونگر رَو مـوريـو، پـيـسڻ ريـڻ ڪـجـور،
تـيـنـسـين جَـڙ هَڙ دُوڪَـٿـوَ، مـيـنـسـين ٻَالـم ڏور."

(معنيٰ:- تون جبل جو مور آهين ۽ وڻن جي چوٽين تي ٽهُوڪا ويٺو ڪرين، جڏهن تہ تنهنجو يار (گجگوڙ) توکان تمام ويجهو آهي، مونکان تئو پُڇين جنهن جو مڙس گهر ۾ ني ڪونهي، تڏهن بہ آءٌ خاموش آهيان.)

ڏکيا لفظ:- پيسڻ = ويهڻ، ريڻ ڪجور = ڪجور جيئڻ ڊگها وڻ، جَڙ هَڙ = برسات، ڊُوڪٿو = هڪ ڊُڪ، ٻالم = مڙس.

تڏهن مور ماني جي اها همت ڏسي جواب ڏيندو آهي.

"هُـون ڏُونـگـر رَو مَـوريـو، ڪَـاڪـر چُـوڻ ڪَران،
گـاج گـڙُوڪـي نـہ ٻولان، تـو هـيـنـڙي ڦـاٽ مـران."

-

"هُـون مَـگـران رَو مـوريـو، ٿَـلـري چُـنـگـت ڪَـران،
رُت آئـي نـہ ٻـولان تـو، هـيـنـڙي ڦـاٽ مـران."

(معنيٰ:- آءٌ جبل جو مور آهيان، پٿريون کائي پيٽ ڀران ٿو، گوڙ ٿيڻ تي ٽهُوڪا نہ ڏيان تہ دل ڦاٽي پوندي آهي.)

(معنيٰ:- آءٌ وڻن جو مور آهيان، تَل ترايون ۾ جيت کائي پيٽ پورت ڪران ٿو. پر، رُت اچڻ تي ٽهُوڪا نہ ڪران تہ دل ڦاٽي پوي ۽ مرين وڃان)

ڏکيا اکر:- گاج گڙُڪي = گجگوڙ ٿيڻ، ٿَلري = ٿَل، ترايون، چُنگت = چوڻ ڪرڻ.

انهن خوبصورت منظرن جا جيڪي بہ پَس منظر ڏسڻ لاءِ جڏهن ڪامڻين کان مڙس وڇڙي ويندا آهن، تڏهن رات انڌاري ۾ ڪاني سُڌ نہ پوڻ تي برسات محل کنوڻين ٿينديون آهن. تن کنوڻين کي تر جايون هَڪل ڪنديون آهن تہ اُهي گوڙ سان گڏ رمن، جيئن اُنهن تجلن جي هلڪي روشني ۾ اُنهن گهٽين ۾ غائب ٿي ويل مڙسن کي ڳولي سگهجي، تنهن لاءِ چونديون آهن.

"رات اَنڌاري مـيـگـهـہ جُـهـڙ، سـوڙي سـاڪَليـان،
هَـٿـان بـچـو تـو ٻَالمـو، ڪـوجـو بـي جَـلـيـان."

(معنيٰ:- رات اونداهي ۾ جهڙ ڦڙ هلندي، سوڙين گهٽين ۾ مون کان مُنهنجو مڙس وڇڙي ويو آهي، هاڻ کنوڻيون تجلا ڪريو تہ آءٌ پنهنجو مڙس توهان جي روشني ۾ ڳولي سگهان.)

ڏکيا لفظ:- ميگهہ جُهڙ = منهوڳي، سَاڪَليان = گهٽيون، ٻالمو = مڙس.

اُنهن تجلن جي جبهٽي روشني ۾ ٻي چيني وارو ڪتاب ڪلندو آهي، تہ هر گهڙي ڏونگر جهڙي لڳندي آهي ۽ سکل اندر وري بہ نوٽ ٿيندي، جدائي جو ويڪرو ريگستان گهٽڻ بجاءِ وڌندو آهي، تڏهن چونديون آهن.

"ٻـڙ ٻـڙ چَـانـتَ پـلـنـگ پَـر، ڪَـڙ ڪَـڙ ٻـيـج ڪَـڙَ ڪَـنـد،
هُون سَام ٻنا سُوندر هيڪلي، مَانهجو ڏَڙ ڏَڙ هيئون ڏَڙڪَند."

(معنيٰ:- ڪڪرن مان بوندون وسن پيون، گوڙ ڪڙڪات ڪري پئي، آءٌ مڙس کانسواءِ اَڪيلي آهيان ۽ منهنجي

دل مڙس جي ياد کي ساريندي ڏڙکي پئي.)

ڏکيا لفظ:- ٻڙ ٻڙ ڇانٽ = برسات جي بوندن جو آواز. ڪڙ ڪڙ = گوڙ جو آواز. سَامر = مڙس. سُوندر = زال. مَانهجو= مُنهنجو. ڌڙ ڌڙ = دل جو آواز.

انهن يادن جا اُپلاٽا اُٿ، تہ چاين جا دعائن ڀريا سماچار سڄ کي تپش جهڪي ڪرڻ لاءِ ڏيندا آهن. تڏهن تہ چايون ڪڪرن کي منٿون ڪندي چونديو آهن.

"بادليا تُجهہ مَهين بينتي،
تُون گهڙي هيڪ سورج ڇُپا،
ساجن همارا پند مَهين،
ڌُمَ تپي ڪملاس."

(معني:- بادلو! توهانکي عرض آهي تہ توهان سڄ جي سامهون اُچي تپش وارو سڄ لڪايو. جنهن لڪڻ سان چانو ٿئي ۽ گرمي گهٽجي تہ مُنهنجو مڙس گهر ايندي ڪمانجي نہ پوي.)

ڏکيا لفظ:- بينتي = عرض ڪرڻ. ڌُمَ = شديد گرمي. ڪملاس = ڪُمانجڻ.

انهيءَ دعا ڪانپوءِ خوشي جي ڏينهن، عيد، تيج، آکاتري ۽ ڏياري تي مڙس وانڍين نہ ورندا آهن. تڏهن نا اُميدي جا آثار چِٽا ٿيڻ لڳندا آهن. ۽ ڏي ڏينهن اُميديون ٽڙ پکڙ ٿيندي اهو چوڻ تي مجبور ڪنديون آهن.

"مَور تو جهنگور بولي، ڪوئل بولي بن مَهين،
سرامڻ تيج رو نہ آيو ڪنيو، ڌُوڙ اهڙي ڌن مَهين."

(معني:- مور جهنگ ۾ ٽهوڪا ڪن. ڪوئل باغن ۾ بولي، انهيءَ خوشين دوران سانوڻ جي مينهن ۾ تيج تي مڙس گهر نہ اچي تہ اهڙي ملڪيت جي منهن ڌوڙ. جيڪا خوشين ۾ شريڪ ٿيڻ نہ ڏي.)

ڏکيا اکر:- ڪنيو = مڙس لاءِ ڪم آندل آهي. رَو = جو. مَهين = ۾.

اهي سور سڀ سهڻ ڪانپوءِ جدائي جو اهم سلسلو زندگي جو سڪون انهيءَ محل برباد ڪندو آهي. جڏهن عورت کي وري وسريل ڪکاوا چونترا ياد ايندا آهن. تنهن محل نہ چاٽي هڏين تي ٻيل چمڙي ۾ ڪهڙي حرڪت پيدا ٿيندي آهي. جيڪا صبر کي لوڙهي ڇڏيندي آهي. تنهن ناٽي تہ چايون چونديون آهن.

"ڏاڙ ڪَٺوڪي ڪَڪرو، رَجي ڪٺوڪي بين،
گيو ڪٺوڪي بَالمو، ڪَهيو ڪَٺوڪي وين."

(معني:- ڏندن هينان آيل پٿر. اکين ۾ ٻيل واري، مائيٽ جو برو لفظ دل تي نشان ٿي ويندو آهي. تيئن وڃڻ واري مڙس/ مائيٽ جي وڃڻ ڪانپوءِ يادگيريون ذهن ۽ اندر ۾ ڪٽڪنديون رهنديون آهن.)

ڏکيا لفظ:- ڪَڪرو = پٿر. رَجي = واري. گيو = وڃڻ وارو. بَالمو = مڙس. ڪَهيو = ڪير.

انهيءَ مُند ۾ جُسي سان جُسو ملڻ جا وسيلا هرٺين جيئن تپا ڏيندا. اندر جي اُڃ اُجهامڻ لاءِ ديوانا هوندا آهن. ۽ تيج جي ڏينهن ور، ونين سان ڪيل واعدو پاڙي نہ سگهندا آهن. تڏهن ونيون سَني چڙهڻ تي سندرو ٻڌنديون آهن. تنهن واعدي کي پاڙڻ لاءِ منهوڳي مُند ۾ اونداهي رات جو ور پنهنجي وني سان ملڻ لاءِ اُٿ هڪليندو آهي. ۾ گهٽي برسات سبب اُٺ هلڻ لان ڪيبائيندو آهي. تڏهن مينهوڳي ۾ يادگيريون چَٽ چُور ڪرڻ لڳنديون آهن ۽ واعدي خلافي ٿيڻ تي چئبو آهي.

"رات اُنڌاري پابس پڙي، ڪم پُڳان پاڙا،

هيڪ جهونا ٻين ڇتاريا، تيني ويري وڙساريا."

(معنيٰ:- رات اونداهي ۾ برسات دوران پيرن پنڌ ڀڄجي نہ سگهندس ۽ اهي پراڻيون ڳالهيون من ۾ ماندائي مچائي ڇڏين ٿيون، پر مينهن اُنهن سڀني کان وڌيڪ دشمن ٿي پيو آهن.)

ڏکيا لفظ:- پانس پئي = برسات پوڻ، پُڳان = پهچڻ، پاڙا = پيرن پنڌ، پيادل، ٻين ڇتاريا = پراڻيون يادگيريون، وڙ سارا = وسڪارا.

انهيءَ سڄي ونوڻان ڪانپوءِ ور واندين ڏانهن وريندا آهن، تڏهن سڄو منظر واسجي ويندو آهي ۽ ڪنوار جي اندر جا وساميل ڏيئا ٽم ٽم ڪرڻ لڳندا آهن. جڏهن سام ۽ سونٺ هم عمر پاڻ ۾ رات جو ملندا آهن، تڏهن ميٺوڳي مُند ۾ چئبو آهي.

"گهر نيگڙ ڏيئو سُنجنت، آپ سميئو ڪنت،
پُڇي بلي برسين ميهولا، هُون سنوڙي ڪران نجت."

(معنيٰ:- گهر ننڍو هجي، برسات محل ٿمي نہ، جنهن ۾ ڏيئي سبب جيڪا روشني ٿئي، تنهن سان هرڪا شيءِ ڏسڻ ۾ اچي ۽ اسين هم عمر زال مڙس سڪون سان سڄي رات گهر ۾ ڳالهيون ڪندي رات گذاريون، پوءِ ڀلي مينهن وسندا رهن، تڏهن بہ پرواهہ ناهي.)

ڏکيا لفظ: نيگڙ = ننڍو، سُنجت = سڄاڻي سان، سميئو = هڪ جيڏو، هم عمر، ڪنت = مڙس، پُڇي = پوءِ، نجت = آرام سان.

انهيءَ اداسي واري ڪيفيت مان گذرڻ ڪانپوءِ جڏهن سانوڻ رُت ۾ برسات دوران پوڪيل فصل وڌندو آهي، تڏهن هر ڪنهن جي جواني ۾ وَهہ پرجي ويندو آهي ۽ اهو وَهہ وٺ ڪانڻ لڳندو آهي. تنهن وٺ جو مزو وٺڻ لاءِ ڳڀرو ڇوڪرا اڳيرا هوندا آهن ۽ وسڪاري محل ٻنين مان واٽ ويندڙ گورل ڪي پٽو ڪٽي ويندي، جڏهن ڇوڪرا ڏسي وٺندا آهن، تڏهن نيهہ لڳائڻ لاءِ اٿين چوندا آهن.

"مارڳيو متاڙ يا نيهڙو لڳاڙ."

(معنيٰ:- رستو بدلاءِ يا ياري رک.)

ڏکيا لفظ: مارڳيو = رستو، متاڙ = متائڻ، بدلائڻ، نيهڙو = دل.

اُها گورل نڪو رستو بدلائيندي آهي نہ ئي دل لڳائڻ جي ڪوشش ڪندي آهي، پر آرادي جي مضبوطي جو پاسو وٺندي چوندي آهي.

"نڪا مارڳيو متاڙان، نڪا نيهڙو لڳاڙان."

(معنيٰ:- نڪو رستو بدلائيندس، نڪو دل، دل سان لائيندس.)

پوءِ بہ وسڪاري جا ورلاپ وجود کي ڪاريهر وانگي ڏنگيندا آهن، تڏهن چئبو:

"وَسَ ويايو وَسَ وڏيو، وَسَ وَڙُوتا ڪاني،
تني جهڙي گورڙي، ڇڪي بغير ڪنين جاني."

(معنيٰ:- اٰءُ پيدا ٿيو ۽ وڏيو آهيان، جواني جا جهٽڪا تو ۽ مون ۾ آهن، انهيءَ جواني جي ڇڪر ۾ تو جهڙي گورل کي ڇڪڻ کان بغير ڪين ڇڏي سگهجي ٿو؟)

ڏکيا لفظ:- وَسَ = وَهہ، علامتي طور جوڪر لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي، وَڙُوتا = قبرائڙيون ڪانڻ.

انهيءَ جوڪر جي ڪُڏي تمنا جوڪري ٻُڌي ورتائين، تنهن وقت جواب ڏنائين.

"چَڪيا ڪَڙ چِيڙيا، چَڪيا ڪَتا ٻورَ،
ما چَڪسي ٻالمو، جِڪو ڍِيلان ٻَجلو مورَ."

(معنيٰ:- نون ڪَڙ چيڙ چڪ ۽ ڪتا ٻير ڪاءِ، مونکي تہ اهو مرد چڪندو جيڪو ڍيلن جي وچ ۾ مور جهڙو سهڻو هوندو.)

ڏکيا اکر:- ڪَڙ چِيڙيا = برسات وقت ٻنين جي ڪنڌين تي بغير پوکڻ جي جيڪي متيرا ٿين، تن کي "ڪَڙ چيڙ" چون ٿا. جِڪَو = جيڪو، ڍِيلان = ڍيلن، ٻَجَلو = وچ وارو، ۾ هت علامتي طور عورت پنهنجي لاءِ ڍيل ۽ مرد لاءِ مور ڪم آندو آهي، ٻَور = ٻير.

پوءِ بہ ڪي عادتي انسان، ترايئن تان پلر پاڻي ڀري ايندڙ عورتن جي ٽولن کي ڏسڻ لاءِ لوٽا ڦرائيندا آهن ۽ اُهي عادتي مرد ڪو ڏکيو اکر عورتن کي چوندا آهن، تڏهن اُنهن اکرن تي لُڙڪ اُنهن عورتن جي اکين ۾ ڳڏ ٿي، سُڪل ٻنن کي جهوري وجهندا آهن، تڏهن چئبو آهي.

"ڳُڙهيو نہ ڳجيو، آڳڻ ميهولا ڪَما"

(معنيٰ:- نہ ڳجگوڙ ٿي ۽ نہ ٿي ڪنوڻ ٿي، پوءِ اڱڻ تي برسات ڪئان آئي؟)

مڙس جي انهيءَ سوال تي زال پنهنجي اکين ۾ آيل لڙڪ اگهندي جواب ڏنو.

"واٽ واَهتي پَتنني، ڏوَ ڏوَ اکر ڪَهيو،
ڍِنوڙي نَڙهي ري، ڪَوهڙ ٿي ڳيو."

(معنيٰ:- واٽ ويندڙ همراه منهنجي سونهن ڏسي برا اکر چيا، جيڪي منهنجي اُندر کي ڍنل ڪوهہ وانگي پوري، ڪوهيڙ جيئن من تي لڳا.)

ڏکيا لفظ:- واَهتي = ويندڙ، پَتني = مرد، ڏو ڏو = ڏکيو اکر، ڍِنوڙي = ڍنل، پُريل، نَڙهي = ڪوهہ، ڪَوهڙ = پُوڻ کي ڦيرائڻ لاءِ ڪوهہ تي استعمال ٿيندڙ ڪاٺيون.

انهيءَ ڪيفيت مان گذرڻ ڪانپوءِ جيڪي مرد پنهنجي زالن سان وچن ڪري ويندا آهن تہ وسڪاري جا واهندا واءِ وريندا، تڏهن وچن واري وقت ضرور اچبو، تنهن واعدي کي پاڙڻ لاءِ چوندا آهن.

"ڳام پَلتي ڳڌ ٿيا، ڳڌ هِي پَلتي جَاني،
سَاڳُوني ڪو ٻولشو، وچن پَلتي نَاني."

(معنيٰ:-ڳوٺ ڍهي ڳڌ ٿيو وڃن، ڳڌ بہ ڍهي پون، پر اصل ماڻهو جو ڳالهائڻ ۽ ڪيل وچن تبديل ٿيندو نہ آهي.)

ڏکيا اکر:- پَلتي = ڍهڻ، سَاڳوني = اصلي، نَاني = نہ.

انهيءَ وسڪاري ۾ ور جڏهن ڏيهہ ڏانهن نہ وريندا آهن، تڏهن وينون جيڪي مڙسن کي معيارو ڏينديون آهن، سي ائين چونديون آهن.

"فوج ڳمُت ڪَڳَ ڏامشي، ٻُوند ٻرجي ڏيهہ،
هيڪلي ڏيکي مِنا، مارڻ آيو ميهہ."

(معنيٰ:- آءٌ گهر ۾ اَڪيلي هئس، جهڙي ريت فوج ڪنهن کي گهيرو ڪري بي وس ڪري ڇڏيندي آهي، تهڙي ريت آءٌ بہ برسات جي گهيري ۾ هئس، جيسين نون نہ آئين ۽ اهو ڏيهہ مونکي پنهنجي وڪڙ ۾ وٺي برسات سان ماري ۽ ٻوندن سان ڪاٺي وانگي وڍي رهيو هئو.)

ڏکيا لفظ:- ڪَڳَ = بي وس، ڏامشي = زال، ٻَوند = تيز آواز، ٻَرجي = هٿيار جو قسم، جيڪو ڪاٽي وانگي

هوندو آهي.

ساڻونڻ جي مينهوڳي راتين ۾ ڪامڻيون مڙسن کان سواءِ اداس اُن محل رهنديون آهن. جڏهن مور، چڪور ۽ چاترڪ منيون لائون لائيندا آهن، تڏهن ڪنوڻين جا منڊل آسمان ۾ ڏسي چئبو آهي.

"ڪارا ماسَ ڪَونلا جهنڪورَ ڪري،
چاتنگ چڪور مور بولي بَن مَهين،
ڪَنت بنا ڪامڻي اُداس رهي رات ڏن مَهين."

(معنيٰ:- وسڪاري جي مهينن ۾ ڪونل جو جهنگ ۾ آواز، چاترڪ، چڪور ۽ مور پنهنجي هندن تي ڳالهائيندا آهن. تڏهن زالن کي مردن بنا رات ڏينهن اداس ڪري ڇڏيندا آهن.)

ڏکيا اکر:- ڪارا ماسَ = برساتي مهينو. چاتنگ = ڳالهائڻ. بَن = جهنگ. ڪَنت = مڙس. ڪامڻي = زال.

پر، بہ اهي بدمشيون جن جا مڙس واعدا ڏئي ويندا آهن تہ تيج تي جڏهن هڪ جيڏيون خوشيون ڪنديون، تڏهن اَچبو، پَر اُهي مرد ماڳن جي مارڳ نہ موٽيندا آهن، تڏهن واعدي خلافي تي جونديون آهن.

"ڪُنتَ بَنا ڪامڻي اُداس رهي، رات ڏن مَهين،
ڪري گيو قول پَتيءَ، آيو نهين سَامن مَهين."

(معنيٰ:- مڙس کانسواءِ زال، رات ڏينهن اداس انهي ڪري رهي ٿي، ڇاڪاڻ تہ مڙس واعدو ڪري ويو هو ۽ اهو ٿاکن موٽيو ناهي.)

ڏکيا لفظ:- سَامن = ماڳن. ڏن = ڏينهن.

انهيءَ واعدي خلافي تي تيج جي ڏينهن گذرڻ کانپوءِ، اَندر جون يادگيريون اُن وقت ڪاٽڻ ايندڻون آهن. جڏهن ديس ديس کان آيل ڪنوڻيون تجلا ڪري، ماڻهن جي يادگيرين ۾ نيڻ ڪشندڙ عورتن جا لُڙڪ واهي ڇڏينديون آهن، تڏهن مڙسن کي تنگ ڪندي، گهڻ وڏ چوڻ کانپوءِ پڇتاءُ جو طوفان اَندر ۾ ايندو آهي، تڏهن چئبو آهي.

"رات پَتيءَ سين ڪَٽَ وَٽي، هُون جهَٽ پَٽ بولي ويڻ،
لٽَ گونگٽ پڇي وڙي، مانهنجا نمڪڻ لاڳا نيڻ."

(معنيٰ:- رات مڙس سان اُباٽن جي يادگيرين سبب گهڻ وڏ ڳالهائي ويس ۽ پوءِ پڇتاءُ تي گونگٽ ۾ منهن لڪايو تہ اُباٽن جي ياد ۾ اکين مان لُڙڪ وهڻ لڳا.)

ڏکيا لفظ:- ڪَٽ وَٽي= گهڻ وڏ، ويڻ = اکر.

اُنهن سڏڪن کي ڪنور هنيان جا مڙس محسوس ڪري نہ سگهندا آهن ۽ برساتي رُت ۾ پَلر جي پالوٽ سبب، اُنهن ڪامڻين جو اَندر مورن جيئن ٺهُوڪا ڪرڻ لڳندو آهي، تڏهن بہ عورتن کي مرد، ماڻيٽ ڏسڻ لاءِ موڪل ڏيندا ناهن، تڏهن چئبو آهي.

"جَڙ رُت ڪاڳڙ ڪڙهڙي، مور رهي ۾ مَچ،
اُڻ رُت پيهر نہ موڪلي، ڪَنس هيئي رَوڪَچ."

(معنيٰ:- برسات ۾ نارا ۽ نديون ڪڙ ڪڙ ڪري وهنديون آهن، تڏهن منهنجي من ۾ مور ٺهُوڪن سان اداسي جو مچ ٻاري ڇڏي ٿو. انهيءَ رُت ۾ پٿر هيئان جو مڙس ماڻيٽن سان ملڻ لاءِ موڪل ڏيندو ناهي.)

ڏکيا لفظ:- جَڙ رُت = برساتي موسم، ڪاڳڙ ڪڙهڙي = ندين جو شور، پيهر = ماڻيٽ، اُباڻ.

اهوئي مور جڏهن هر طرف ٺهُوڪن سان وسڪاري سبب اَندر ۾ اداسي جو زهر ڀرندو آهي ۽ رات سڄي گجگوڙ

جا ڳڙگات سيم سجي کي هوا سان هندوري جـ ۾ لوڏيندا آهن، تڏهن مور پنهنجي رنگ برنگي کنبن سان فطرت جو سجو پارکو هڻ ڪري ناچ سان ٺُمُوڪا ڪندو آهي. مورجي اها خوشي عورت پنهنجي زباني انبن جوندي آهي.

"ڪالي ٻنک ڪلاوڪي، ٿاهجي ٻاني ڳُل پدمر گوڙ،
ساري رين پُڪارين، ٿنا ڪهڙو ڏک لاڳو مور."

(معنيٰ:- سهڻين ۽ ڳُل نڪتل کنبن وارا مور، تُون رات سجي ٺُمُوڪا ڪري، ڪنهن کي پُڪارين ٿو، جڏهن تہ گجگوڙ تہ تنهنجي پاسي ۾ ٿئي پئي. جيڪا تُنهنجي محبوب هوندي آهي.)

ڏکيا لفظ:- ڪالي ٻنک ڪلاوڪي = جن کنبن تي گل نڪتل هجن، پدمر = ويجهو، رين = رات، (هندي جو لفظ آهي.)

اِنين ٿر جي مينهوڳي مُند جڏهن ڪنيءَ جي مهيني ڏانهن وک وڌائيندي آهي، تڏهن ڏاها ماڻهو سونهاري سنڌ کي بہ جيءَ سان ساري سنياري عقيدت ۽ احترام سان سنڌ لاءِ جهوندا آهن.

"ساڙ واڪاڻا سنڌ ري، مُونگَ مندوور ڏيس،
جهيڻو ڪيڙو مارُوي رو، منک مُڙدر ڏيس."

(معنيٰ:- چانورن جون ساريون سنڌ جو پليون، مُنگَ مندوور ملڪ جا پلا، سنهو ڪيڙو مارو واڙ جو پلو، تنهن ماڻهو ٿر جو سنو ۽ مهمانواز ٿئي ٿو.)

ڏکيا لفظ:- ساڙ = ساريون، مُونگَ = منگَ، مارُوي = مارروواڙ، منک = ماڻهو، مُڙدر = واري جي علائقي (ٿر)جو ماڻهو.

اهو سلسلو سونهن ۽ سوڀيا ڪانسواءِ ختم ٿي نہ سگهندو آهي، جو تہ هر ڪنهن علائقي جي پنهنجي حُسن ۾ پنهنجي نزاڪت پريل هوندي آهي، اها سونهن اُن محل وڪرندي آهي. جڏهن شاعر پنهنجن لفظن کي فطرت جو ويس ڍڪائي، سونهن ڏسي واکاڻ ڪرڻ تي مجبور ٿيندو آهي، جيئن هتي جيو آهي.

"هَڙ ڪيڙنو ڪوٽڙو، گهَندا جيسرميڙ،
ڍات سُرنگي گورڙي، پگا ٻاڙ ميڙ."

(معنيٰ:-هر کيڙڻ ۽ فصل پوکڻ لاءِ ڪوٽڙي جي زمين پلي آهي، هاٿين لاءِ جيسلمير جو علائقو پلو آهي. پناهہ لاءِ ٻاڙمير جو علائقو سنو آهي، تنين عورت لاءِ پلو حصو ڍات (ٿر) جو تصور ڪيو ويندو آهي.)

ڏکيا لفظ:- ڪوٽڙو = علائقي جو نالو، گهَندا = هاٿي، جيسرميڙ = راجستان جو علائقو جيسلمير، ڍات = ٿر جو حصو، سُرنگي = سني، گورڙي = عورت، ٻاڙ مير = راجستان جو علائقو.

اِنين ٿر جو وسڪارو، مورن جي ٺُمُوڪن سان يادگيرين جا اُنبار، اداسي جا اڻميا لمحا، ٿر جي سونهن سان گڏ ڏوهيڙن جي صورت ۾ نروار ڪري، تاريخ، حُسن، جاگيرافي ۽ ٿرين جي تصوراتي عمل (سوڻ سات) سان من موهي، محبت جا ڏٺيا جهر جهنگ ۾ جهمڪائي ڇڏيندو آهي.

●

اياز گل

سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ شاعري، مختصر جائزو

(1926ع ----- 1996ع)

عام چوڻي آهي تہ: "ٻار آئيندي جو ابو آهي" . ان ڪان بہ اڳـي ٽئگور چيو آهي: "هر نئون جاول ٻار پاڻ سان اهو پيغام آڻي ٿو تہ. خدا اڃا انسان مان مايوس ناهي ٿيو." ٻين لفظن ۾ ٻار نہ رڳو خوشحال آئيندي جي سڃاڻپ آهي، پر هُو انسان ۽ ڪائنات جي بقاءَ جي علامت پڻ آهي. هاڻي جي انسان پنهنجي پاڻ کي ۽ پنهنجي جوڙاري ڦلليل رنگن ۽ روپن کي سلامت رکڻ جو خواهشمند آهي تہ ڪيس "ٻار" جي سک ۽ سلامتي لاءِ هر قسم جا جتن ڪرڻا پوندا. ٻار جيئن تہ اسان جو آئندو آهي. ان لاءِ سندس جيون جي جهول ۾ اسان جيڪي وجهنداسين، اڳتي هلي اهوئي اسان کي موٽي ملندو . پوءِ اُهي گُل هجن يا ڪنڊا ، مُرڪ هجي يا لُڙڪ. ساوڪ هجي يا سوڪهڙو.

مشهور انگريز اديب ۽ شاعر وردس ورٿ (Words Worth) چيو آهي تہ: "ٻار، سڌو جنت مان اچي ٿو، هُو پاڻ سان گڏ سڪون، خوشي، ايمانداري، نيڪي ۽ پيار ڪٺي اچي ٿو. ٻارَ جي دل، ماکَ ڦڙي وانگر شفاف ۽ پاڪ آهي." ان ڪري، اسان کي پنهنجي ٻارن جي شفاف ۽ پاڪ دلين ۽ ذهنن تي صحيح تربيت ۽ تعليم وسيلي اهڙا نقش چٽڻ گهرجن، جيئن اڳتي هلي اُهي پنهنجي ۽ انسان جي آئيندي ۾ ڀرپور ڪردار ادا ڪري سگهن. مستقبل جي ٺئين، ڪارائتي ۽ صحتمند انسان پيدا ڪرڻ لاءِ ٻارن کي بهتر تربيت، تعليم، ونڊرَ ۽ ادب مهيا ڪري ڏيڻ جي وڏي ضرورت آهي. ٻارن جي جسماني ۽ ذهني تربيت ۽ واڌاري لاءِ گهرَ، اسڪولَ، راندين جا ميدان ۽ لائبريريون اهم ادارا آهن. گهر ۾ ٻارَ، ماءُ ۽ پيءُ جي تربيت هيٺ رهي اُٿي ويهي جا آداب سکندا آهن، اسڪول ۾ علم ۽ ذهانت حاصل ڪندا آهن، راندين جي ميدان ۾ جسماني سگهہ ۽ ذهني تازگي حاصل ڪرڻ سان گڏ تنظيمي گُڻ سکندا آهن. هڪ جيڏن سان لاڳاپا ۽ دوستيون وڌائيندا آهن. پر ادب جو مطالعو ۽ لائبريرين جو اڀياس، ٻار ۾ آزاد سوچون ۽ خيال پيدا ڪندو آهي.

دنيا جي هر معاشري ۾ ٻارن جي جسماني پرورش سان گڏ، سندن ذهني تربيت جو بہ خاص خيال رکيو ويندو آهي. ٻارن جي حوالي سان سندن ذهني اوسر ۽ تربيت کي نظر ۾ رکندي، هر ٻوليءَ جي ادب ۾، ٻارن جي ادب جي تخليق ڏي خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو ۽ ان جي واڌاري ۽ سُڌاري لاءِ ڪوششون ورتيون وڃن ٿيون. دنيا ۾ جن بہ قومن "ٻاراڻي ادب" جي اهميت محسوس ڪري، اُن جي ترقيءَ طرف ڌيان ڏنو آهي، اُنان جي ٻولين جو ٻيو ادب بہ شاهوڪار ۽ وسيع ٿيندو ويو آهي. ٻاراڻو ادب جيتوڻيڪ پنهنجي مواد جي حوالي سان سادو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. پر سندس اهميت، ٻئي ادب کان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ نہ هوندي آهي، جو تہ ٻاراڻو ادب، مستقبل جي ٺئين ۽ آزاد انسان پيدا ڪرڻ ۾ وڏو مددگار ثابت ٿيندو آهي. اها حقيقت آهي. تہ قومن جي تهذيبي ۽ اخلاقي ترقيءَ ۾ ادب جو وڏو ڪردار هوندو آهي. ٻاراڻي ادب جو ان لحاظ کان بہ وڏو مقام جُڙي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ٻارن جي تهذيبي ۽ اخلاقي ترقي مان ڪنهن قوم جي اخلاق ۽ مهذب هئڻ جو پتو لڳائي سگهجي ٿو. ان ڪري ترقي يافتہ يا ترقي پذير قومن جي ادب ۾ ٻاراڻي ادب کي پيڙهہ واري حيثيت حاصل آهي، جو تہ ٻارن کي جيڪڏهن ننڍ پڻ ۾ ئي ادب سان دلچسپي هوندي تہ اُها وڏي هوندي بہ برقرار رهندي.

ٻاراڻي ادب بابت هڪ غلط تاثر پيدا ڪيو ويندو آهي تہ ٻارن جا ليکڪ يا ٻاراڻو ادب تخليق ڪندڙ اديب، وڏا اديب شمار نہ ٿا ٿي سگهن. جيڪا ڳالهہ سراسر غلط آهي. دنيا جي تمام گهڻن نامور اديبن ٻارن لاءِ ادب تخليق ڪيو آهي جنهن سان نہ سندن حيثيت گهٽي آهي نہ ئي سندن وقار ۽ شهرت کي ڪو جهٽڪو رسيو آهي. وردس ورٿ، ٽئگور، شرت چندر چٽرجي، مرزا قليچ بيگ، ڪشنچند بيوس ۽ گجراتي ٻوليءَ جي عظيم اديب گجو ڀائيءَ ۽ ٻين ڪيترن ناميارن اديبن ۽ شاعرن ٻارن لاءِ تمام گهڻو ادب سرجيو آهي. سُذريل ملڪن ۾ ٻاراڻي ادب جي واڌاري تي خاص ڌيان ڏنو ويجي ٿو. جون ٿا تہ جرمنيءَ ۾ ٻاراڻي ادب جي ترقيءَ لاءِ ٣٠٠ تنظيمون ڪم ڪنديون رهن ٿيون.

سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي ادب جي شروعات، انگريزن جي دؤر کان ٿي. ان سلسلي ۾ پهريون ڪتاب نند يرام ميرچندانيءَ جو ٻارن لاءِ لکيل درسي ڪتاب "ٻالناماو" هيو، جيڪو ١٨٥٣ع ۾ ڇپيو. جيتوڻيڪ هيءُ هڪ درسي ڪتاب هيو، پر تڏهن بہ ٻاراڻي ادب ۾ سنڌس حيثيت پيڙهہ جي پٿر واري آهي. ١٨٥٣ع ۾ سر بارٽل فريئر جي ڪمشنريءَ واري دؤر ۾ جڏهن سنڌي صورتخطي تيار ٿي تہ، سنڌي ادب ۾ ٻاراڻن ڪتابن ۽ ٻارن لاءِ لکڻين جو سلسلو بہ هلي پيو، جن ۾ درسي ڪتاب، ترجما ۽ تخليقون شامل آهن. انهن ڪتابن ۾ ١٩٥٤ع ۾ نند يرام ۽ ايلس جون ترجمو ڪيل "ايسپ جون آکاڻيون"، ١٨٥٥ع ۾ ميران محمد شاهہ اول جو "سڌا نورو ۽ ڪڌا تورو" (جنهن جو خيال ورتل آهي) ۽ ٻوءِ مرزا قليچ بيگ جا ٻارن لاءِ ترجمو ڪيل ۽ لکيل بيشمار ڪتاب، خاص اهميت رکن ٿا. انگريزن جي دؤر ۾ جيتوڻيڪ ٻارن لاءِ نثري ڪتابن ۽ لکڻين جو ڳاڻيٽو جهجهو رهيو. پر نظم جي ڪتابن جي شديد کوٽ رهي. جو اها مڃيل حقيقت آهي تہ نثر کان نظم وڌيڪ اثرائتو ٿئي ٿو. خاص طور تي ننڍڙن ٻارن کي تہ بيتَ ۽ گيت ڏاڍا وڻندا آهن. منجهن آيل حقيقتون ۽ نصيحتون ٻارن جي دل ۽ دماغ تي گهرو اثر ڇڏينديون آهن ۽ اُهي ٻارن کي پڙهڻ، جهونگارڻ، ۽ ياد ڪرڻ ۾ سولا ٿيندا آهن. ورهاڱي کان اڳ واري دؤر ۾ اسان کي ٻارن جي درسي ڪتابن ۾ جن شاعرن جا گيت ۽ نظم ملن ٿا. تن ۾ مرزا قليچ بيگ، محمد صديق مسافر، ڪشنچند بيوس، ليکراج عزيز، پيرومل مهرچند، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، جمع خان غريب، هوندراج دکايل، پرسرام ضياءُ ۽ هري دلگير جا نالا بي حد اهم آهن. درسي ڪتابن جي ضرورت کي آڏو رکي، انهن ذڪر ڪيل سڀاڳ ذهن شاعرن جا لکيل بيت، گيت ۽ نظم ٻارن ۾ بي حد مقبول ٿيا ۽ اڄ تائين رهندا پيا اچن. ان ڏس ۾ ڪشنچند بيوس جو نالو خاص طور تي ذڪر لائق آهي. جنهن جديد سنڌيءَ کي نئون موڙ ڏنو. ان ڪارنامي ۾ سنڌس ٻاراڻي شاعريءَ جو وڏو ڪردار آهي. هُن ٻارن جي درسي ضرورت لاءِ، محمد صديق مسافرسان گڏ بہ ڪتاب ترتيب ڏنا. (١) ڦُولداني، ۽ (٢) سِپون. انهن ڪتابن ۾ ٻارن جي مطالعي لاءِ ٻارن جي مزاج مطابق ٻاراڻا شعر ڏنا آهن. ڪشنچند بيوس جو مجموعو، "شيرين شعر" ١٩٢٩ع ۾ شايع ٿيو. جنهن ۾ ٤٣ ٻاراڻا نظم ۽ گيت موجود آهن. ان کان سواءِ ڪشنچند بيوس ۽ هري دلگير جو ڪتاب "مؤجي گيت" (ٻاراڻن گيتن ۽ نظمن جو مجموعو) ١٩٣٥ع ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ بيوس جا ١٥ ۽ هري دلگير جا ٤ گيت ۽ نظم شامل آهن.

ورهاڱي کان پوءِ واري دؤر ۾ بہ درسي ڪتابن، ڪجهہ ٻاراڻن رسالن ۽ ڪتابي سلسلن ۾ ڪجهہ شاعرن جا، ٻارن لاءِ لکيل نظم، گيت ۽ بول شايع ٿيندا رهيا، پر اُهي هڪ جاءِ تي ڪتابي صورت ۾ سهيڙجي نہ سگهيا. انهن شاعرن ۾ مرزا قليچ بيگ، ڪشنچند بيوس، ڪاڪي ڀيرومل، سليم ڳاڙهوي، الطاف عباسي، استاد بخاري، نثار بزمي، نادم بچل شاهي، بردي سنڌي، رشيد احمد لاشاري، احمد خان آصف مصراڻي، تنوير عباسي، امداد حسيني ۽ ٻين جا نالا اچي وڃن ٿا. حيرت جي ڳالهہ اها بہ آهي تہ ١٩٤٧ع کان ١٩٧٤ع تائينءَ واري ٢٧ سالن جي ڊگهي عرصي ۾ هيءَ سنڌ ۾ ٻارن لاءِ ٻولن ۽ گيتن جو ڪوبہ ڪتاب شايع نہ ٿيو آهي.

۱۹۷۴-۷۳ع کان پوءِ واري دؤر ۾ بهرحال، ان مان ۾ ڇُرپُر پيدا ٿي ۽ ٻارن لاءِ گيتن ۽ نظمن تي مشتمل ڪتابن ڇپجڻ جي شروعات ٿي، پر اها رفتار بہ اطمنان جوڳي نہ هئي. سنڌ ۾ ٻاراڻي ادب ۽ شاعريءَ کي اُٿوند واري حالت مان ڪڍڻ ۾ روزاني اخبارن، ادارن ۽ تنظيمن اهم ڪردار ادا ڪيو. مقبول ٻٽيءَ حيدرآباد مان "گلستان" رسالو جاري ڪيو. جنهن ٻاراڻي ادب جي ترقيءَ لاءِ ڪافي ڪم ڪيو. ڪجهہ سالن کان پوءِ اهو رسالو بند ٿي ويو. ٻاراڻي ادب جي واڌاري لاءِ اياز ڀانوليءَ جي "گلشن ادب" (ٽنڊو محمد خان) جون خدمتون ٻڻ ياد رکڻ جهڙيون آهن. انهن کان سواءِ سنڌ جي مختلف شهرن مان ٻاراڻي ادب جا ڪتابي سلسلا جاري ٿيا. جيڪي گهڻو وقت جاري رهي نہ سگهيا ۽ بند ٿي ويا. ڪن علمي ۽ ادبي ادارن ان سلسلي ۾ پاڻ ملهايو. تن ۾ "اداره گلستان، حيدرآباد" "ٻارن جي ٻاري، بدين" "سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو" "انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄامشورو" "امين ڪتاب گهر، حيدرآباد" "آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس، حيدرآباد" آر.ايچ. فتح ايڊ برادرس، حيدرآباد" جا نالا اهم آهن، انهن ادارن وڏي تعداد ۾ ٻارن لاءِ ڪهاڻين، گيتن، نظمن، ۽ ٻين موضوعن تي مشتمل ڪتاب ڇپرايا. جڏهن تہ روزانو "عبرت حيدرآباد، ٻارن جي ٻاري" ، "روزانو هلال پاڪستان ڪراچيءَ، "گلن جهڙا ٻارڙا" ، "چٽنگ پبليڪيشن، دادو، چٽنگ سنگت" ، "گلشن ادب ٽنڊو محمد خان، گلشن سنگت" ، "پوپٽ پبليڪيشن خيرپور، سنڌي ٻالڪ سنگت" ، "سجاڳ ٻار پبليڪيشن حيدرآباد، سجاڳ ٻار تحريڪ" ۽ "ساٿي پبليڪيشن گهوٽڪيءَ، ساٿي ٻارڙا سنگت" جي نالن سان ٻارن جي تنظيمن جو بنياد وڌو ۽ ٻارن لاءِ رسالن ۽ ڪتابن جو سلسلو جاري ڪيو. انهن تنظيمن ۽ ادارن، ٻاراڻي ادب جي واڌاري لاءِ ساراهڻ جهڙو ڪردار ادا ڪيو ۽ ٻاراڻي ادب جا اهم ليکڪ پيدا ڪيا، پر اڳتي هلي اهي تنظيمون ۽ ادارا بہ روايتي سُستيءَ ۽ مالي مونجهارن ۽ مسئلن جو شڪار ٿي ويا، بند ٿي ويل ڪتابي سلسلن ۾ "جوت" حيدرآباد، "جوت" خيرپور، "لالي" حيدرآباد، "گونج" حيدرآباد، "ڪونڌر" ماتلي، "روشن تارا" حيدرآباد، "ڏياٽي" لاڙڪاڻو، "ٻالڪ" حيدرآباد، "ننڍين جوت" حيدرآباد، "چٽنگ" دادو، وغيره جا نالا اچي وڃن ٿا. هن وقت سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو پاران ماهوار "گل ڦل" . (جيڪو ۱۹۵۹ع کان وٺي اڄ تائين پابنديءَ سان شايع ٿيندو اچي ٿو). ماهوار "گلستان" حيدرآباد، ماهوار "مُرڪ" ڪراچي، ماهوار "گلڙا" شڪارپور، ماهوار "گُل" حيدرآباد، "سنڌي ٻارڙا پبليڪيشن" حيدرآباد ۽ ڪجهہ عرصو اڳ جاري ٿيل پندرهن وار "ارڇڪ مرڇڪ" حيدرآباد، ٻارن جي ادب جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي سلسلي ۾ پاڻ ملهائي رهيا آهن.

۱۹۴۷ع کان ۱۹۷۴ع تائين ۲۷ سالن جي هڪ ڏگهي مات کان پوءِ ٻارن لاءِ گيتن ۽ نظمن تي مشتمل پهريون ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄامشوري پاران "ٻاراڻا ٻول" جي نالي سان، جون ۱۹۷۵ع ۾ شايع ٿيو. هي ڪتاب ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جو ترتيب ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ مختلف شاعرن جا ۲۵ چونڊ گيت ۽ نظم شامل آهن، جن جي ٻولي سلس، سادي ۽ روان آهي. ڪتاب ۾ شامل گيتَ ونڊُر ۽ معلومات سان ٽمٽار آهن ۽ ننڍڙي بحر ۾ چيل آهن.

هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان پوءِ، ٻنهنجي ذميدارين کي محسوس ڪندي، پنهنجي ٻالپڻ جو قرضُ لاهڻ لاءِ ننين ٿهيءَ جي ڪيترن شاعرن، پاڻ کان اڳ وارن شاعرن سان گڏجي ٻارن سان پنهنجي پيار جو ثبوت، ٻارن لاءِ گيت لکي ڏنو. شاعرن پنهنجن گيتن ۽ نظمن وسيلي، ٻارن کي علم، سکيا ۽ ونڊرُ جو سامان مُهيا ڪري ڏنو، تہ جيئن هُو آزاد فضائن ۾ انساني ڀائيچاري، امن، اخلاق، سچائيءَ ۽ ديس دوستيءَ جي علامت ٿي گذاري سگهن.

۱۹۸۴ع کان پوءِ خاص طور تي ٻارن جي ملهايل عالمي سال ۱۹۷۹ع کان وٺي هيل تائين، نثر جي مقابلي ۾ ٻارن لاءِ گيتن، نظمن ۽ ٻولن جا مجموعا وڏيڪ تعداد ۾ شايع ٿيا آهن. هن وقت تائين، سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي شاعريءَ جا

هيٺيان ڪتاب شايع ٿي چُڪا آهن:

سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ شاعريءَ جي ڇپيل ڪتابن جو سال-وار تفصيل

١.	نوبهار	پيرو مل مهر چند	١٩٢٦ع
٢.	شيرين شعر	ڪشنچند بيوس	١٩٣٥ع
٣.	موجي گيت	ڪشنچند بيوس /هري دلگير	١٩٣٥ع
٤.	گلِ نوبهار	جمع خان غريب	١٩٣٥ع
٥.	لاتيون	گووردن محبوباڻي	١٩٥٧ع
٦.	ممتا جون لهرون	ڪلا پرڪاش	١٩٦٢ع
٧.	ٻهڪڻ ٻولَ	ڪشنچند بيوس/ليکراج عزيز	١٩٧٠ع
٨.	گلڙن جا گيتَ	موتي پرڪاش	١٩٧٥ع
٩.	ٻاراڻا ٻولَ	تنوير عباسي (ترتيب)	١٩٧٥ع
١٠.	روز ٽڙن رابيل	ادل سومرو	١٩٧٧ع
١١.	سُپان جا پيجل	سوسن مرزا	١٩٧٧ع
١٢.	ڪنمتڙا	هوندراج بلواڻي	١٩٧٧ع
١٣.	گُل ۽ تارا	اياز گل	١٩٧٩ع
١٤.	ڌرتيءَ جا تارا	نصير مرزا	١٩٧٩ع
١٥.	مُکڙين مالها	ذوالفقار سيال	١٩٧٩ع
١٦.	چنڊُ پشم گولو	ادل سومرو	١٩٧٩ع
١٧.	ڪليون ۽ گل	سندر جڳتياڻي	–
١٨.	ٻنسري	هوندراج بلواڻي	–
١٩.	هيرا موتي	هوندراج بلواڻي	–
٢٠.	ٻارن جا لوڪ گيت	هوندراج بلواڻي	–
٢١.	ٻال چندرما	ٺڪور/ ارجن ايسراڻي	–
٢٢.	ڌرتيءَ جا گل	منظور ظفر	١٩٨٠ع
٢٣.	هي گيت گلابي ٻارن جا	استاد بخاري	١٩٨٠ع
٢٤.	ٽمر ٽمر تانداڻا	مختيار ملڪ	١٩٨٠ع
٢٥.	ٽمر ٽمر تانداڻا	بيوس/ دلگير/ عزيز	١٩٨٠ع
٢٦.	ٻاراڻا گيت	استاد بخاري (ترتيب)	١٩٨١ع
٢٧.	ڪوڏ ۽ سپون	نياز پنهور	١٩٨١ع
٢٨.	پُتلين جو تماشو	ادل سومرو	١٩٨٢ع
٢٩.	منهنجي ديس جا ٻار	ذوالفقار سيال	١٩٨٢ع

۳۰.	تمڪندڙ تارا	ڪمل پياسي	-
۳۱.	مامي جون مُڇون	هوندراج بلواڻي (ترتيب)	-
۳۲	گيت ڪبڏوٽا	رئيس فروغ/ ذوالفقار سيال	۱۹۸۳ع
۳۳	دنيا آهي گول	مختيار مکڻهار	۱۹۸۳ع
۳۴	مربدار گيت	هري دلگير	۱۹۸۳ع
۳۵	ٻبڪڙيون گلابَ جون	ڪمل پياسي	۱۹۸۴ع
۳۶	ڪرٽا ڪرِٽا	مقصود گل	۱۹۸۵ع
۳۷	گلن جھڙا گيتَ	ذوالفقار سيال	۱۹۸۶ع
۳۸	پويٽ جهڙا گيت	ادل سومرو	۱۹۸۶ع
۳۹	جهڙا گل گلاب جا	اقبال شينو	۱۹۸۶ع
۴۰.	گيت گلابي	هري دلگير	۱۹۸۸ع
۴۱	جبجل تنهنجي جهول ۾	زاهد شيخ	۱۹۸۸ع
۴۲	گل ۽ مکڙيون	اختر درگاهي	۱۹۸۹ع
۴۳	لفظن جا رانديڪا	ذوالفقار سيال	۱۹۸۹ع
۴۴	ذرتي روشن ٿيندي	مختيار مڻهار	۱۹۸۹ع
۴۵	هڪ سؤ ٻروليون (ڪوٺا ۾)	هري دلگير	-
۴۶	گيتَن جي گلزاري	ڊاڪٽر نواز علي شوق	۱۹۹۰ع
۴۷	رِم جهم رِم جهم	ڀڳوان نردوش	۱۹۹۰ع
۴۸	رنگ برنگي ڦوڪڻا	ڀڳوان نردوش	۱۹۹۰ع
۴۹	سرها گل ساڻيهه جا	سڪندر سرواڻ	۱۹۹۲ع
۵۰.	ٻار گلن جا هار	غلام محمد غازي	۱۹۹۲ع
۵۱	ٻاراڻا گيت	رحيم بخش قمر	۱۹۹۳ع
۵۲	روشن تارا گيت	محمد ابراهيم جويو/اعجاز قريشي ادل سومرو (ترتيب)	۱۹۹۳ع
۵۳	ٻول اسان جي ٻارن جا	آصف منياڻوي	۱۹۹۴ع
۵۴	ڏمڪ ڏم	ڪملا پيسن/ تنوير جوڻيجو	۱۹۹۴ع
۵۵	ٻالڪ پيارا ٻولي پياري	غلام محمد ٻٽي	۱۹۹۴ع
۵۶	مهڪار	خليل عارف سومرو	۱۹۹۵ع
۵۷	رنگ برنگي ڦوڪڻا	ادل سومرو (ترتيب)	۱۹۹۵ع
۵۸	ٻوليون لوليون ٻارن جون	بيخود بلوچ	۱۹۹۵ع

سنڌي ادب ۾ ٻارن لاءِ شاعريءَ جي ڪتابن جي حوالي سان موڙي جي مسون جانا بل تفصيل ڳڻتو ڪونهي، پر تنهن هوندي به ڪتابن جو هي تعداد ”نه هُجن کان ڪجهه هُجڻ“ واري حال کي نيڪ ڏني ٿو. تنهن نهي، جا ڪيترا ليکڪ / شاعر ان ڏس ۾ پنهنجي ڪوشش ۾ رڌل آهن، جن کي ڏسي ٻارن لاءِ شاعريءَ جي سلسلي ۾ ڳڻتيون اميدون رکي سگهجن ٿيون.

هنن کان سواءِ به اهڙا ڪيترائي شاعر آهن جن جا ڪتاب شايع نه ٿيا آهن، پر هو ٻارن لاءِ لکندا رهيا آهن، تن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا. انهن ۾ گهڻا نوان شاعر آهن، جيڪي اڄ به لکي رهيا آهن:

لڇمڻ ڪومل، ليکراج هنس، محبوب گوگا، ڪوڙي مل ڪلناڻي، دادا شوڪ بوهراڻ، ڪانجي لعل قاصد، سُندر ڪڪلياڻي، روچي خوابي، آزاد قاضي، سحاڳ سنڌي، ڪوثر ٻرڙو، وزير علي شاد، عبدالعزيز ريڪرير، عاشق هالاڻي، قربان منگي، سارنگ ابڙو، رضيه ناياب چانڊيو، سرور لڪياري، اظهار ڪاندڙو، آذر عطا، آفتاب نثار جوڻيجو، زبيده ميتلو، عبدالرسول مير، عبد مگسي، ارباب علي عادل جوهان، ناز ميراڻي، ميمڻ غلام مصطفيٰ مستان، استاد ڪدڙو، شوق ڪمبوهه، سُندر، بيدار ٻرڙو، اديب الرحمان چانڊيو، عيسيٰ ڪوڏ، طاهر سنڌي، مختيار اُٺڙ، پنهل پياسي، خديجه سمون، آصف ساگر، آزاد محمد صديق دل، نوار رُڪڻاڻي، ڪمال جامڙو، بلال ٻروهي، شجاع سنڌي، بدرالنساءِ جوڻيجو، رخسانا سومرو، خاور قبولاڻي، اشرف آصف مصراڻي، اسلام آزاد مهر، ميمڻ غلام نبي غاري، زين ڪوسو، اسحاق منگي، سڪندر عباسي، رزاق انصاري، عابد مظهر، آغا قيوم، مرتضيٰ سيال، سائل وسطڙو، ياسمين عمر، عدنان، فتاح عابد، خدا بخش ابڙو، اشوڪ ڪمار شرما، شفق مگريو، ابن حيات پنهور، شبنم موتي، سراج مصطفيٰ جوکيو، اشوناما، آغا سعيد، عنايت ميمڻ، ايار سومرو، شبير سومرو، روشن جويو، شفيع چانڊيو، منور ابڙو، انور ابڙو، رام ساگر، منظور ابڙو، احسان لغاري، زاهد عباسي، انجم قاضي، ملهار سنڌي، شبير بيدار ٿيٻو، منظور بيدار، خواجه رفيق، سرور سميجو، عاجز جمالي، اختر تانوري، صابر نظاماڻي، اياز لطيف دايو، عبدالباري ابڙو، بدر قريشي، سوز جوڻيجو، غلام مصطفيٰ، ضمير ڪرل، گل حسن حجام، مهتاب ڪوڪر فهيم، اداس تري، وڳهيو باغي، اصغر برفت، ناگور سندو ۽ بيا ڪيترائي.

مددي ڪتاب ۽ حوالا

١. ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، سنڌ ١٩٧٣ع
٢. ”ٻال ساهت“ - ڪيرت ٻاٻاڻي: ڪوينا ساهت مالها، احمد آباد (انڊيا) مئي ١٩٨٠ع
٣. ٽماهي ”مهراڻ“ - ادل سومرو (آزاديءَ کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ٻاراڻو ادب): سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو سنڌ، اپريل - جون ١٩٨٤ع.
۴. ”ماهِ نو“ - (بچون کا ادب نمبر) مطبوعاتِ پاڪستان، لاهور - نومبر ١٩٧٩ع
۵. ماهوار ”گل ڦل“ - (مختلف مهينن جا رسالا) سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، سنڌ.
٦. ماهوار ”گلن جهڙا ٻارڙا“ (مڪمل سيٽ) اداره هلال پاڪستان روزانو، ڪراچي، سنڌ.
٧. ٻارن لاءِ جُمل شعري مجموعا ۽ ٻارن جا مختلف رسالا ۽ ڪتابي سلسلا.

●

کهائیوں

"شيخ صاحب، ٿورو هن پاسي به ڏسو" ، آئون چوان ٿو.

ع. ق. شيخ اکيون کولي پاڻيءَ جي سطح تي ترُيل گلن ڏانهن ڏسي ٿو ۽ ڪيتري دير تائين ڏسندو رهي ٿو.

"قدرت جي نظارن ۾ عجيب حسن لڪل هوندو آهي." ع. ق. شيخ لفظ لفظ جدا ڪري آهستي چوي ٿو". "ان حسن کي جهٽڻ جي ڪوشش ۾ ماڻهن ڪهڙا نه جتن ڪيا آهن! شاعري، موسيقي، مصوري، بت سازي، عمارتسازي، ٿانوَ ناهڻ، مطلب ته سڀني لطيف ۽ اعليٰ فنن جي ذريعي انسان حسن کي جهٽي پيش ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري آهي. جهنگل، واريا سا ۽ سرسبز ميدان ۽ پهاڙ، درياهه، نديون نالا، جهرڻا ۽ سمنڊ، فطرت جي انهن مظاهر ۾ حسن جي دلڪش موسيقي هوندي آهي، جيڪا هر وقت انسان جي اندر ۾ هڪ عجيب تڙپ پئي پيدا ڪندي آهي. انسان پهرين انهن فطري مظاهر جو نقل ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي عقل جي استعمال سان ان حسن ۾ اضافو ڪيو ۽ اهڙا اهڙا شاهڪار تخليق ڪيا، جيڪي دل ۽ دماغ تي جادوءَ جهڙو اثر ڪن ٿا. پر اجا انسان جي خواهش ۽ طلب جي تڪميل نه ٿي آهي. هو هر وقت بهتر کان بهتر جي جستجو ۾ آهي، ان هوندي به هن جي اها طلب ڪڏهن به پوري نه ٿيندي، ڇا لاءِ ته حسن يا سونهن جو ته ڪو انت ئي نه آهي".

"پر حسن جو وڏي ۾ وڏو شاهڪار ته پاڻ انسان آهي" ، جويو صاحب چوي ٿو. "مرد ۽ عورت - نفيس ۽ نازڪ حسن جو بيمثال نمونو.

"خاص ڪري عورت. ڪائنات جي سموري سونهن جو سرچشمو عورت ئي آهي." ع. ق. شيخ منچر جي مٿاڇري تي ڏسندي چوي ٿو.

ع.ق. شيخ ماٺ ٿي وڃي ٿو ۽ آئون وري ان طرف ڏسان ٿو، جتي هاڻي وهي چڙهيل مائي ونجهه پئي هلائي. پئي هٿ ونجهه ۾ ۽ ان تي ڪلهي جو زور. ٻيڙي ڏکبي اڳتي پئي وڃي.

انيس انصاري

مس گرين

"ڪڏهن کان سڃاڻوس؟" عابده پڇيو.

"ڪنهن کي؟"

"مس گرين کي ؟"

"مس گرين؟" مون سواليہ انداز ۾ پڇيو.

"مس گرين، جا هاڻي توهان جي آفيس مان نڪتي."

"اوهہ! اوهان جو مقصد مس پروين هو. ڇا ڪا حسد جي ڳالهہ آهي ؟"

"ڇا جو حسد؟ منهنجو ڪهڙو رستو آهي توسان؟"

اڄ عابده مون سان "تو" ڪري ڳالهايو، پرمر رکڻ لاءِ چيومانس: "ياءِ پيڻ جو رشتو ڪو گهٽ آهي ڇا!"

"پيڻ سڏيو اٿني تہ ٻڌ. ان عورت کان دور رهين تہ چڱو."

"پروين کان؟"

"پروين سڏينس، ڊيبورا سڏينس، شياما سڏينس يامس گرين."

"ايڏا رنگ آهن ڇا ان عورت جا؟"

"ان کان بہ وڌيڪ." عابده ٻڌايو.

"عابده اسان جي آفيس ۾ اسٽينو ٽائيپسٽ هئي."

*

منهنجي ڪم جي صلاحيت ۽ ايمانداريءَ ڪري منهنجي فرم مون کي برانچ آفيس مان اضافو ڏئي هيڊ آفيس ۾ آندو هو. ڊائريڪٽرن جو مون ۾ ڪلي اعتبار هو. هو مون کي منجهيل معاملا ڪي سٺي طرح حل ڪرڻ سبب هڪ دفعو هانگ ڪانگ ٻيو دفعو انگلينڊ ۽ هاڻي جپان، فرم جي ڪم جي سلسلي ۾ موڪلي رهيا هئا.

*

هانگ ڪانگ مان ڪم جي اڪلاءِ بعد موٽي انٽرنيشنل هوائي اڏي تي لهي ٻاهر فرم جي گاڏيءَ لاءِ واجهہ وجهي رهيو هيس، جنهن کي موڪلڻ لاءِ مون فيڪس ذريعي فرم کي اطلاع موڪليو هو. پر اها ڪٿي نظر نہ آئي. هڪ ناسي رنگ جي گاڏي اچي منهن جي پرسان بيني. ڊرائيونگ سيٽ تي هڪ خاتون وينل هئي.

"اي مسٽر!" گاڏيءَ ۾ وينل عورت چيو، "فرحان هوٽل وڃڻا آهيو نہ؟ اچي ويهو. مون کي بہ ان طرف وڃڻو آهي."

مان تعجب ۾ پئجي ويس. اها خاتون منهنجي اڳ ڏٺل ڪانہ هئي. مان سوچي رهيو هيس تہ آخر ان عورت جو مقصد ڇا ٿي سگهيو پئي، جو هڪ اڻ واقف مرد کي ڪار ۾ ويهڻ جي آڇ ڪري رهي هئي. ان ٻڌ تر ۾ هيس تہ پير واري سيٽ جو دروازو کولي خاتون مون کي ويهڻ جي آڇ ڪئي. مان وڃي ويٺس.

هڪ نظرئي ڪافي هئي. عورت ٽيهارو ورهين جي پئي لڳي، پر نهايت حسين ۽ جاذب نظر. بدن تي فيروزي

رنگ جي سازهي هيس ۽ ساڳي رنگ جي پنڙن جا ڪنن ۾ ٻُندا ۽ آڱر ۾ منڊي.هلڪو ميڪ اپ ۽ ٽيل هيس.

پڇيائين: "سامان ڪاٿي آهي؟"

پيرن وٽ رکيل هلڪي بريف ڪيس ڏانهن اشارو ڪري چيومانس: "هي، آهي محسن شاهه جي مڏي."

سندس مسڪراهٽ دلفريب هئي

ڪار اسٽارٽ ڪيائين. ٻڌايائين ته ڪنهن دوست کي ايئرپورٽ ڇڏڻ آئي هئي، جو فرحان هوٽل ۾ رهيل هو.مون کي خاتون اٿي ڏنو هيو. رات جو وڳڙو هيو چاهيائين پئي ته ڪنهن شريف انسان جي ڪمپنيءَ ۾ هوءَ گهر جي ويجهو وڃي پهچي.

پنهنجي لاءِ شريف جو لقب ٻڌي هوا ۾ اڏامڻ لڳس. خيالن جو سلسلو ان وقت ٽٽو جڏهن گاڏي اچي هوٽل جي پورچ ۾ بيٺي. بريف ڪيس کڻندي کيس چانهه جي صلاح ڪيم. ڪنڌ ڌوڻي انڪار ڪيائين. تالي پچڻ تي مسڪرائيندي ايڪسيليٽر تي پير سان زور ڏئي رواني ٿي ويئي.

رات جو ڪافي حصو سندس خيالن ۾ گذري ويو.

هانگ ڪانگ واري معاملي کي (جو ڪافي الجهيل هو) مون جنهن خوش اسلوبيءَ سان نباهيو هو. تنهن منهنجي فرم جي ڊائريڪٽرن تي سٺو اثر ڇڏيو.

ڏينهن گذري ويا. فيروزي سازهيءَ واري عورت ذهن تان ذري گهٽ ميسارجي چڪي هئي ته هڪ ڏينهن هوٽل جي ريسيپشنسٽ ٽيليفون تي چيو: "سر! مس پروين اوهان سان ملڻ گهري ٿي."

چيومانس، "مان ته ڪنهن مس پروين کي نه سڃاڻان."

"هن اوهان جو نالو ۽ ڪمري جو نمبر ٻڌايو آهي."

"موڪليس." مون چيس.

رنگ ۽ خوشبو جو سيلاب ڪمري ۾ آيو. اڄ هوءَ پيلي سازهي پهريل هئي. اهاٿي ايئرپورٽ تان لفٽ ڏيڻ واري خاتون هئي. مان اٿي بيٺس. هن هٿ اچي ملايو. سندس کبي هٿ ۾ هڪ وڏي شاپنگ بيگ هئي جا اچي سامهون ٽيبل تي رکيائين. مون کيس ويهڻ جي صلاح ڪئي. هوءَ سامهون پيل ڪرسيءَ تي ويهي رهي.

مان کانئس چانهه يا ڪافي جو پڇيو.

جواب ۾ چيائين: "مسٽر خان! مان اوهان جي چيز پهچائڻ آئي آهيان."

"منهنجي چيز؟" مون کانئس حيرانيءَ مان پڇيو.

"ها، بريف ڪيس."

"پر مس...."

"پروين." هن پنهنجو نالو ٻڌايو.

"پر مس پروين! ان ڏينهن ته ڪار مان، مون پنهنجو بريف ڪيس کنيو هو."

دلفريب مسڪراهٽ سان هن چيو: "هي بريف ڪيس اسان جي فرم ڪان 'وهان جي لاءِ تحفو آهي."

هن شاپنگ بيگ مان بريف ڪيس ڪڍي ٽيبل تي رکيو. بريف ڪيس سٺو هو. مٿس ليبل لڳل هئي.

All Leather, Hand Stitched.

"اوهان جي فرم؟"

"ها اسان جي فرم، شاهين ليدرس.، اسان چمڙي جي چيزن ٺاهڻ جا ايڪسپرٽ آهيون. ان ڏينهن ڏٺو هيم ته

اوهان مختصر سامان سان سفر ڪرڻ جا عادي آهيو. ان ڪري هي تحفو اوهان لاءِ آندو اٿم. ان ۾ ٻن وڳن ڪان سواءِ، شونگ ڪٽ، ڪن ننڍين شين ۽ هڪ اڌ فائيل رکڻ جي گنجائش آهي.

مون پڇيو: "ايڏيءَ مهرباني جو سبب؟"

"ايڊورٽائيزمينٽ. مون کي خوشي ٿيندي جي اوهان هي برِيف ڪيس کڻي انگلينڊ ويندا."

"اوهان کي ڪيئن معلوم ٿيو تہ مان هڪ ٻن ڏينهن ۾ انگلينڊ وڃڻ وارو آهيان."

جواب ۾ چيائين: "جهاز ۾ سيٽ بُڪ ڪرائڻ وارن جي نالن مان، هڪ دوست جي سيٽ بڪ ڪرائڻ وني هيس."

مان حيرانيءَ مان کيس ڏٺو. هوءَ مرڪي رهي هئي. چيومانس: "اوهان پنهنجي فرم جو پتو ۽ فون نمبر ڏيو تہ شڪريي جو خط لکان."

چيائين، "في الحال ڇڏيو، خير سان موٽي اچو تہ پوءِ اوهان سان ملي پتو ۽ ٽيليفون نمبر ٻڌائينديس."

مون ٻيو دفعو ڪانئس چانهہ ۽ ڪافيءَ جو پڇيو. هن ڪوڪ پيئڻ جي خواهش ڏيکاري.

وڃڻ وقت پڇيومانس: "اوهان پنهنجي فرم ۾ ڇا آهيو؟"

چيائين: "سيلس پرسن."

چيومانس: "جي فرم جو نہ ٿا ڏيو تہ پنهنجو فون نمبر تہ ٻڌايو."

مرڪندي چيائين: "Oh! You naughty boy."

*

هيٿرو هوائي اڏي تي پهچڻ بعد سامان (رڳو بريف ڪيس) ڪليئر ڪرائي ٻاهر نڪتس، هڪ ٽئڪسي نظر آئي. اشارو ڪري بيهاريو مانس. ڇڙهي هوٽل جو ڏس ڏنومانس جتي منهنجي رزرويشن ٿيل هئي.

ٽئڪسي ۾ سوچيندو رهيم. هلڻ وقت ڪراچي ايئرپورٽ تي مس پروين نظر آئي هئي، ساڻس هڪ ماڻهو گڏ هيو، جو ٻئي ساڳي جهاز ۾ چڙهيو، جنهن ۾ مان سوار ٿيس. هيٿرو هوائي اڏي تي ٻڻ هو نظر آيو. سوچيم تہ شايد اهوئي مس پروين جو دوست هيو، جنهن جي سيٽ بُڪ ڪرائيندي کيس منهنجي رزرويشن جي ڄاڻ ٿي هئي.

گاڏي هوٽل جي دروازي تي اچي بيٺي. مان لهي بٽوءَ مان ڀاڙو ڀني ڪڍيو تہ ڊرائيور گاڏيءَ جو دروازو بند ڪري بريف ڪيس سميت (ڀاڙي وٺڻ کان سواءِ) روانو ٿي ويو.

مون رپورٽ درج ڪانہ ڪرائي، پيسا، پاسپورٽ ۽ ضروري ڪاغذ هڪ پلاسٽڪ جي ٿيلهيءَ ۾ منهنجي جان سان جڙيل هئا. سوچڻ لڳم تہ ٽيڪسي وارو ڪيڏو نہ شرمندو ٿيو هوندو، جڏهن بريف ڪيس ۾ رڳو هڪ وڳو، پاجامو ۽ شيور ڏٺو هوندائين.

جنهن ڪم لاءِ آيو هيم سو خيرخوبيءَ سان جلد ئي پورو ٿي ويو. رهندو فرم لاءِ هڪ وڏو آرڊر وٺي اتان روانو ٿيم.

فلائيٽ رات جو ٻارهين وڳي ڪراچيءَ پهتي. ٻاهر فرم جي گاڏي موجود هئي. ڊرائيور چيو تہ مئنيجنگ ڊائريڪٽر مسٽر ارشد جو چوڻ آهي تہ اوهان سڀاڻي آرام ڪجو. ٻئي ڏينهن فرم جي ميٽنگ آهي تنهن ۾ ڏهين وڳي اچي شريڪ ٿجو. رات جو دير سان ننڊ آئي.

صبح جو ڏهين وڳي هنڌ ڇڏيم. ضروري ڪم پورا ڪري غسل بعد ڪمري ۾ ئي ناشتي آڻڻ جو چئي فرم کي فون ڪيم. رسيپشنسٽ مسٽر ارشد سان فون ملايو. منهنجي ڳالهائڻ کان اڳ ئي مسٽر ارشد منهنجي ڪاميابيءَ تي

مبارڪ بادي ڏني ۽ چيائين: "مسٽر خان! توهنجي محنت رائيگان نه ويندي. فرم تولاءِ سٺو سوچيو آهي."

مان سندس ٿورو مڃيو.

ٻئي ڏينهن ميٽنگ رکيل هئي. اتي پهتس، ڏٺم ته فرم جا چارئي مينيجنگ ڊائريڪٽر اتي موجود هيا. ميٽنگ دوران پنهنجي ڪم جي رونداد پيش ڪيم. پتو ته ڪين اڳ ئي ٽيليفون تي ڏنو هيم. آرڊر جا ڪاغذ جڏهن ميٽنگ ۾ پيش ڪيم ته سندس چهرا ٻهڪي اٿيا. مسٽر ارشد ٻڌايو ته فرم فيصلو ڪيو آهي ته توهان کي هڪ پگهار بونس طور، هزار رپيا ماهوار پگهار ۾ اضافو ۽ فرم جي ريسٽ هائوس جي ٽن ڪمرن مان هڪ ٿوري مسواڙ تي ڏنا وڃن ٿا.

مان سندس ٿورو مڃيو.

ريسٽ هائوس جو ڪمرو جيڪو مون کي الاٽ ڪيو ويو هو، سو هوادار، ڪشادو ۽ فرنشڊ هو. ان سان لاڳيتو اٽيچڊ باٿ ۽ ننڍو سٽنگ روم پڻ هو. جنهن ۾ قالين، صوفا، ٽيبل ڪرسيون قيمتي مٽريل مان تيار ٿيل رکيا هئا. دل چاهيو ته مس پروين کي پنهنجي منتقلي جو اطلاع ڏيان. ٽيليفون ڊائريڪٽريءَ ۾ شاهين ليڊرس نالي ڪا به فرم داخل ڪانه هئي. ٽيليفون انڪوائري به ان سلسلي ۾ منهنجي مدد ڪري ڪانه سگهي. البت ڊائريڪٽري ۾ ڊزن کن پروين جا ٽيليفون نمبر ڏنل هئا، پر مون نه ٿي چاهيو ته ڪنهن غلط پروين سان ٽيليفون تي ڳالهايان.

*

"سر! مس پروين اوهان سان ملڻ آئي آهي." آفيس جي رسيپشنسٽ ٽيليفون تي ٻڌايو. بدن ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. موڪلڻ لاءِ چيومانس.

هوءَ چمڪ ۽ خوشبو جي لهر ڪٿي آفيس ۾ آئي. اچڻ سان شڪايت جي لهجي ۾ چيائين: "هوٽل ڇڏي ٻي هنڌ وڃي رهيا آهيو ته خبر ئي نه ڏني اٿو!"

چيومانس: "نه اوهان جي فرم جو ڪو پتو ۽ نه اوهان جو. خبر ڏيان به ته ڪنهن کي."

حسين مسڪراهٽ سندس منهن تي مڙي آئي چيائين: "اسان جي فرم هن شهر ۾ آهي. مان ٽريولنگ سيلس گرل آهيان. ڪڏهن هتي ته ڪڏهن هُتي. منهنجو به نه مستقل پتو ڪونه آهي. ڪلهه ڪوئيٽا ۾ هيس. اڄ هتي آهيان ۽ سڀاڻي لاهور لاءِ اڏام آهي. ڇڏيو ان کي. ٻڌايو ته اوهان جو انگلينڊ جو سفر ڪيئن رهيو؟"

"ڏاڍو سٺو." مون ٻڌايس: "ان ڪري ته آفيس مون کي رهڻ لاءِ هڪ سٺو فرنشڊ ڪمرو ڏنو آهي، جنهن سروس فري آهي، سواءِ کاڌي جي خرچ جي. نوڪراڻو، فرم جي ذمي آهي. ان کان سواءِ پگهار ۾ به اضافو ٿيو آهي."

" پر انگلينڊ ۾ هڪ ننڍي ٽريجڊي سان منهن ڏيڻو پيو."

"ٽريجڊي! ڇا ٿيو...." ڪانئس دانهن نڪري ويئي.

"اهو بعد ۾ ٻڌائيندس. پهريائين ٻڌايو ته چانهه پيئندءِ يا ڪافي؟"

"اهو سڀ ڪجهه بعد ۾، پهريائين ٻڌايو ته اتي ڇا ٿيو؟"

"مڙئي خير هو. اوهان ڇا پيئندؤ."

"ڪوڪ. پر ڳالهه پهريائين."

ٻن ڪولا ۽ ڪجهه سنيڪس جو آرڊر انٽرڪام تي ڏنم. کيس ٻڌايم ته: سندس ڏنل بريف ڪيس ٽيڪسي واري کي اهڙو وڻيو جو ڀاڙو وٺڻ بدران اهو کڻي هليو ويو."

تشويش جو اظهار ڪندي پڇيائين: "گهڻو نقصان ته نه ٿيو؟"

منهنجو مطلب پاسپورٽ، ڪئش ۽ ضروري ڪاغذن بابت آهي."

پڏايو مانس تہ اهي چيرون منھنجي جان سان جڙيل هيون.
البت نئين سوٽ ۽ اليڪٽرڪ شيور جو نقصان ٿيو.
"صدقي ٿيو نئون سوٽ، پرديس ۾ جي پاسپورٽ ۽ پيسا وڃن ها تہ پوءِ؟"
سندس بدن مان ڌرڙي نڪري ويئي.
پاڻ لاءِ سندس ايڏو فڪر ڏسي دل ۾ خوش ٿيڻ لڳس. ان دوران جيس ۽ ڪوڪ اچي ويا. ڪائيندي چيائين،
"ايندڙ هفتي ٻيو بريف ڪيس مان اوهان لاءِ آڻيندس."
مان ڪيس ائين ڪرڻ ڪان روڪيو ۽ ٻڌايومانس تہ ٽن ڏينهن بعد جپان وڃي رهيو آهيان. جتي ڪجھہ ڏينهن لڳندا."
"فڪر نہ آهي." هُن چيو، "مان پريهنءِ شام جو اوهان جي رهائشگاهہ تي بريف ڪيس ڪٺي ايندس، پر اوهان پنهنجي رهائش گاهہ جو پتو تہ ڏنو ئي ڪين."
مون ڪيس ٻڌايو.

*

"ايڏا رنگ آهن ڇا ان عورت جا؟"
"ان ڪان بہ وڌيڪ." عابده ٻڌايو.
"ڪيئن ان ڪان بہ وڌيڪ؟" مون عابده ڪان پڇيو.
ٻڌايائين تہ سندس مگيندي روشن، جو هڪ خاص محڪمي ۾ آهي، ڪلفٽن تي ان عورت ڏانهن اشارو ڪري ڪيس ٻڌايو هو تہ هيءَ عورت ڪڏهن پاڻ کي شباما، تہ ڪڏهن ديبورا ٿي سڏائي. ان ڏينهن هوٽل ۾ مس گرين جي نالي سان ڪمرو ورتو هئائين. تو پيڻ سڏيو آهي ان ڪري سڀ ڪجھہ ٻڌايانءِ ٿي. ڳالهہ ڳجھي رکجانءِ."
مون عابده کي ڪرنہ ٻڌايو تہ ٻن ڏينهن بعد هوءَ مون وٽ اچڻي هئي.
منهنجي ننڊ ڦٽي ويئي. سڀ ڳالهيون دماغ ۾ ڦرڻ لڳيون. هڪ اڻ واقف عورت جو رات جي وقت لفٽ ڏيڻ - بريف ڪيس پيش ڪرڻ - وڃڻ واري ڏينهن تي ٻئي ماڻهوءَ سان موجود هجڻ - ٻئي ماڻهوءَ جو ساڳي جهاز ۾ سوار ٿيڻ - هيٿرو هوائي اڏي تي ان ماڻهوءَ جو وٺي سان منهنجي ڪيڊ اچڻ (اهو مون کي هاڻي ياد اچڻ لڳو). درانيور! "او خدا! ائين هوندو ڇا؟" مان ڏاڍيان چئي ويٺس.
ٻن ڏينهن بعد هوءَ منهنجي گهر پهچي ويئي. سندس هٿ ۾ اهڙو ئي بريف ڪيس هو جهڙو پهريائين ڏنو هئائين. خيال ٿيو تہ مناسب لفظن ۾ سندس شڪريو مڃي. بريف ڪيس واپس ڪريان پر پوءِ ....

*

مون کي پروين جي ڏنل بريف ڪيس مان ڊپ ٿيڻ لڳو. سامان پراڻي بريف ڪيس ۾ وڌم. نئون الماڙيءَ ۾ بند ڪري ايئر پورٽ ڏانهن راهي ٿيم. اتي پروين ڪنهن دوست سان بيٺي هئي. وڌي مون وٽ آئي، پڇيائين: "نئون بريف ڪيس نہ ڪنيو اٿوَ ڇا؟" چيومانس: "هي بريف ڪيس منهنجي هر سفر جو ساٿي رهيو آهي. ساڻس دوستي ٿي وئي آهي بہ اجا چڱي حالت ۾ ان ڪري نئين بريف ڪيس کي گهر ڇڏي آيو آهيان." ڏٺم تہ ناهيد جي منهن جو رنگ اڏامي ويو. بيٺي بہ ڪانہ. هلي ويئي.
چئن ڪلاڪن جي انتظار بعد انتظاميہ ٻڌايو تہ ڪن اڻ ٽر سببن جي ڪري جپان جي اڏام في الحال رد ڪئي ويئي آهي.البت نئين شيڊول بابت بعد ۾ ٻڌايو ويندو. مان ارشد صاحب کي ٽيليفون تي اڏام جي ڪينسل ٿيڻ جو

ٻڌايو. جنهن چيو ته: "مون کي ان جو اڳي ئي ڀتو پيو آهي. ان کان سواءِ حيان مان فبکس ني ان معاملي کي، جنهن لاءِ وجي رهيو آهين، هڪ مهينو پونتي ڪري ڇڏيو اٿن. تنهن ڪري اوهان واپس گهر اچي آرامي ٿيو. گاڏي موڪلي اٿي مانوَ."

ڪمري جي عجيب حالت هئي، ٻاهرين در جو ڪلف لٽل ۽ ڪنڊي ڀراٽڪيل هو. ڪبٽ کليو پيو هو. ان ۾ رکيل سامان بي ترتيبو فرش تي ڦٽليل هو. ڪابه شيءِ گم ڪان ٿي هئي سواءِ بريف ڪيس جي.

سرونٽس ڪوارٽر مان چوڪيدار کي وجي اٿاريم. هو سارو ڪکو وکو ٿي ويو. چيومانس: "اٿين ٿو نوڪري ڪرين؟ ڪمري مان چوري ٿي وئي آهي ۽ تون گهر سمهيو پيو آهين؟"

ٻانهون ٻڌي ننڍن ٻارن جو واسطو وجهي چوڪيدار معافي گهري، آئينده چڱي طرح ڊيوٽي ڏيڻ جو واعدو ڪيائين.

*

ٻن ڏينهن بعد شام جي اخبار "دي مون" ۾ پهرين صفحي تي خبر شايع ٿي.

مشهور سمگلر عورت مس گرين
انٽرنيشنل ايئرپورٽ تي جپان جي
فلائيٽ کان اڳ گرفتار

سندس بريف ڪيس جي ٻٽي ته مان هيروئن جو چڱو مقدار هٿ آيو.
خبر جي هيٺان مس پروين جي تصوير ڏنل هئي.

لياقت رضوي

گلدستي مان رهجي ويل گل

"هڪ اداس ماڻهوءَ جي هٿ ۾ گل ڪيترو خوبصورت لڳندو آهي، اها خبر مون کي اڄ پئي آهي."

ڪمري ۾ داخل ٿيندي، هوءَ پنهنجي ٿڪ ۾ ٽانڪيل جملو چئي ٿي. هو چرڪي، ڪيس ڏسي ٿو ۽ گل سندس هٿن مان ڇڏائجي، ڪمري جي سانت هوا کي چيريندو، فرش تي وڃي ڪري ٿو. اهو گل، ان گلدستي مان بچي پيو هو، جيڪو هن محبوبا کي پنهنجي هٿن سان ناهي، ڪجهه دير اڳ ۾ ڏنو هو.

اهو هن جي روز جو معمول آهي ته سڄ اڀرڻ کان اڳ، موٽر سائيڪل تي وڃي، اعظم جي نرسريءَ تان مختلف گل وٺي ايندو آهي ۽ انهن جو گلدستو ناهي، پنهنجي محبوبا کي، سنڌ يونيورسٽيءَ وڃڻ کان اڳ ۾ ڏيندو آهي. هوءَ اهو مرڪي وٺندي آهي، دلربا انداز ۾ سمهڪي، ان کي پنهنجي گهري ناسي پرس ۾ رکي ڇڏيندي آهي، جنهن جي ٻاهران چار مختلف رنگن جا ٻج ۽ هڪ ڪير جهڙو سفيد ننڍڙو پالو لڳل هوندو آهي. هن کي خبر ڪونهي ته سندس محبوبا اهي گلدستا ڪاڏي ڪندي آهي، پوءِ به هميشه محنت ۽ محبت سان مختلف گلن جا گلدستا ناهي، ڪيس ڏيندو آهي.

اڄوڪي گلدستي مان هڪڙو نرگس جو گل بچي پيو هو، جنهن لاءِ هو سوچي رهيو هو ته ڊمپل جي خالي بوتل ۾ پاڻي ڀري، ان ۾ رکي ڇڏي، ته هوءَ ڪمري ۾ آئي هئي ۽ پنهنجي ٿڪ ۾ ٽانڪيل مٿيون جملو چيو هيائين، جيڪو ڪنهن حد تائين سچ به هو، جيڪڏهن واقعي به هوءَ هن سان پيار ڪندي هجي ها ته يقينن هن جو اهو انداز ڪيس ڳماني ڇڏي ها، پر هوءَ ته پنهنجي مڙس کان انتقام وٺڻ لاءِ، هن سان پيار ڪرڻ جو ناٽڪ ڪندي هئي.

سندس نالو عاليه آهي، راهول، ڪس پيار مان ايلي ڪوٺيندو آهي. ٻنهي محبت جي شادي ڪئي هئي. ڪير جيڪڏهن هاٿي به هن کان، ٻنهي جي عشق بابت پڇي (۽ هو جي چاهي) ته ٻڌائي سگهي ٿو ته ڪيئن ٻنهي هڪ ٻئي جي تڙپ ۾ تڙپندا هئا. ڪيئن ۽ ڪهڙين شديد نامناسب حالتن ۾ لڪي، هنن ڪورٽ ميرج ڪئي هئي ۽ اڃا به وڌيڪ مشڪل حالتن مان گذري، تيئن هنن مائٽن کي پنهنجي ڳجهي شاديءَ لاءِ راضي ڪري ورتو هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته راهول جي پيءُ مرڻ گهڙيءَ تائين ٻنهي سان پنهنجي ناراضگي برقرار رکي هئي. الائي ڇو هن پنهنجي ننهن عاليه کي جڏهن پهريون ڀيرو ڏٺو هو ته ڪيس ناپسند ڪري ڇڏيو هو. بهرحال انهن مشڪل ترين حالتن دوران، يعني ڳجهي طور تي شادي ڪرڻ ۽ ان کان اڳ راهول ۽ عاليه جي پوري افيئر وقت، هوني ٻنهي سان هر قدم تي ثابت قدم رهيو هو، جو راهول، هن جو جگري دوست هو.

ٻن ٽن سالن کان پوءِ سازگار حالتن ۾ سندن ٻن جي جمڻ جي خوشيءَ کي به هن ساڳئي خلوص ۽ سچائي سان شيئر ڪيو هو، جيئن سندن تڪليفون شيئر ڪيون هيون. اهو سڀ هن لاءِ حقيقي طور تي بي ساخته ٿيڻو هو، جو هو دل جي گهراين سان راهول کي اهڙو دوست سمجهندو هو، جنهن کي محبوبن وانگر چاهبو آهي. انين ڪونه هو ته رڳو هن جي اها ڪيفيت هئي، راهول به هن لاءِ ساڳئي ڪيفيت ۾ رهندو هو. هو اڃا اسڪول ۾ پڙهندا هئا جو سندن دليون، دوستي جي ڌاڳن ۾ پرونجي ويون هيون. ڪيترا سال گذري ويا هئا پر سندن دوستي ۾ ڪڪ جيترو فرق به ڪونه پيو هو. هاٿي به ٽوٽي جو هو ڪنهن کي ٻڌائيندا ڪونهن پر هڪ ٻئي تي انين فدا ٿيندا آهن، جيئن ڪوئي محبوب تي فدا هوندو آهي.

راهول هڪ خانگي دواساز ڪمپني ۾ ميڊيڪل ريپ آهي. جنهن عاليہ سان ٽڏهن لوَ ميرج ڪئي هئي. جڏهن هوءَ آرڪيٽيڪٽ جي آخري سال جي شاگردياڻي هئي ۽ هو ٻان بي فارميسي پاس ڪري چڪو هو.

پُٽَ جي پهرئين سالگرهہ جي ٻئي ڏينهن، هن جي ملاقات بتول سان ٿي هئي، جيڪا بنهہ اتفاقي ۽ غير متوقع ملاقات هئي. ان ملاقات ٻنهي جي دلين ۾ هڪ اڻانل جهنگ باري ڇڏي هئي.

ٽيو هيٺس هو جو احمد، جيڪو راهول سان گڏ ساڳئي ڪمپنيءَ جو ملازم هو. ڪس منٿ ڪئي تہ هڪ ڏينهن لاءِ ڪنان جاءِ هٿ ڪري ڏي، ڪنهن ڇوڪريءَ سان ملاقات لاءِ. پهريائين تہ راهول ننايو پر پوءِ پنهنجي فطري محبت ۽ دوست نواز طبعيت جي ڪري، احمد کان هن تفصيل سان پڇيو تہ ڇوڪري ڪير آهي، سندس ڪهڙو تعلق آهي، ٻئي شادي ڪندا يا نہ وغيره. اصل ۾ هن ان ڳالهہ جي پڪ ڪرڻ ٿي چاهي تہ جيڪڏهن احمد ان ڇوڪريءَ سان سيرئسلي انوالو آهي تہ هو پنهنجو گهر کين ملڻ لاءِ مهيا ڪندو. ۽ جڏهن ڪس پڪ ٿي وئي هئي تہ معاملو محبت جوئي آهي تہ هن احمد کي پنهنجي پٽ جي سالگره جي ٻئي ڏينهن پنهنجي ٿي گهر اچڻ لاءِ چيو هو. احمد هيڪندي جيو هوس ۽ ۾ پاپي....

سندس جملو ڪيندي هن احمد کي چيو هو: "گهبراءِ نہ، گهر ۾ فقط مان اڪيلو هوندس، عاليہ کي مان سندس ماٽن وٽ ڇڏي ايندس، ۽ جي تو چوندين تہ مان بہ ڪونہ هوندس."

"نہ، تون ڀلي هجان!". احمد خوشيءَ ۾ وڏيڪ ڪجهہ نہ ڄني سگهيو هو.

مقرر ڏينهن تي احمد سندس گهر آيو تہ اڪيلو هو. پهريائين هن سمجهيو تہ شايد سندن پروگرام نہ ٿهي سگهيو ۾ احمد کيس ٻڌايو تہ هوءَ سادي ٻارهين بجي ايندي. اهو منو ڪلاڪ هو هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪندا رهيا. جڏهن دور بيل وڳي تہ راهول اٿي وڃي در کوليو. دروازي تي بہ خوبصورت ڇوڪريون بيٺيون هيون، هڪڙي جنيءَ اعتماد سان هن کان احمد بابت پڇيو ۽ ٻي ڪنڌ هيٺ ڪيو لاتعلق بيٺي رهي.

راهول ٻنهي کي اندر وٺي آيو هو. احمد کيس ٻڌايو هو تہ هڪڙي سندس ٽيڻ واري جيون ساٿي شبانہ آهي ۽ ٻي شبانہ جي سوٽ بتول.

بتول سان انين اتفاقي ملاقات، راهول جي زندگيءَ ۾ غير متوقع حيراني پيدا ڪري ڇڏي هئي. جيتري هوءَ ڏهين هئي اوتري ئي خوبصورت بہ. سندس ناسي اکين ۾ ڪوئي حساڪ درد هو، جيڪو ڏسندڙن کي انين اداس ڪري ڇڏيندو هو، جيئن سياري جون تنها شامون اداس ڪري ڇڏينديون آهن.

باوجود ان جي تہ راهول شادي شده هو، ۾ بتول هن لاءِ پنهنجي دل جا در کولي ڇڏيا. ٿوري عرصي ۾ ئي راهول ۽ بتول هڪ ٻئي جي انتظار ۽ ملاقاتن ۾ پاڻ کي انوکي انداز ۾ دريافت ڪرڻ لڳا هئا.

اهو ناممڪن هو تہ راهول اها ڳالهہ پنهنجي دوست کي نہ ٻڌائي، ان ڪري جلدئي هو وري هنن ٻنهي جو اهڙو رازدان ۽ گڏيل دوست ٿي ويو، جهڙو اڳ راهول ۽ عاليہ لاءِ ٿيو هو. جڏهن اجا هنن شادي نہ ڪئي هئي.

شروع ۾ هن سوچيو هو تہ راهول کي سمجهائي تہ، انين نہ ٿيڻ گهرجي. ٻن ڏسائن ۾ ڦٽلجندڙ محبت جا اڪثر سٺا نتيجا ڪونہ نڪرندا آهن. پر پوءِ محبت جي باري ۾ پنهنجي اهڙي سطحي دليل کي رد ڪري، کس رڳو ايترو چيو هئائين: "مون کي خبر آهي تہ خوبصورتي توکي جڏهن بہ ڏسندي، ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندي ۽ تون سدائين ان سان محبت ۾ موجود رهندين، پر پوءِ بہ توکي عاليہ جو خيال ڪرڻ کپي، ياد رک، زال، مڙس کي هر ڳالهہ معاف ڪري سگهندي آهي پر اهو ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندي آهي تہ سندس هوندي، مڙس ڪنهن ٻيءَ عورت سان پيار ڪري."

راهول پهريائين تہ کلندي چيو هوس: "هڪ ڪنواري ماڻهوءَ کي شادي شده عورتن جي باري ۾ گهڻي ڄاڻ

ڪونہ هوندي آهي". پوءِ اهو جني ڪيس لاجواب ڪري ڇڏيو هئائين تہ: "پوءِ بہ جيستائين عاليہ جو سوال آهي تہ هوءَ منهنجي زال نہ، محبوبا آهي. شادي تہ اسان سماجي مجبورين ڪري ڪئي آهي ۽ تون ڏسجانءِ ، هڪ ڏينهن مان ڪيس ضرور پڌانسدس تہ بتول بہ منهنجي زندگيءَ جو اهڙو لازمي حصو آهي، جهڙو هوءَ پاڻ آهي. جهڙو منهنجو بت آهي يا جهڙي نون آهين. نيڪ آهي اوهان سڀني سان منهنجي محبت جون شڪليون الڳ الڳ آهن پر اوهان مان ڪنهن بہ هڪ کان سواءِ مون لاءِ زنده رهڻ، منهنجي تصور ۽ حقيقت ۾ مشڪل ترين آهي."

هو لاجواب نہ ٿي ويو هو پر نيم رضامنديءَ سان راهول لاءِ پرخلوص هو. ان ڪري سندس فليٽ، ٻنهي جي خفيہ ملاقاتن جو مرڪز ٿي ويو. بتول سان ڪيس ڪاني شڪايت ڪونہ هئي پر راهول لاءِ هو اڻڄاتل خوف ۾ مبتلا رهندو هو. جيڪو هو تڏهن جاڻي سگهيو، جڏهن راهول، عاليہ کي پنهنجي ۽ بتول جي باري ۾ آگاهہ ڪيو هو. يقينن راهول، باوجود هڪ وڏي دواساز ڪمپني ۾ نئيڙي ملازم هئڻ جي، ڪوني عام ماڻهو نہ هو، پر عاليہ جو رد عمل ٻنهہ عام عورت جهڙو هو. هن پهريائين تہ راهول سان زبردست جهيڙو ڪيو، جنهن کي هوءَ پنهنجي حق جي ويڙهہ سمجهي ڪري رهي هئي، پوءِ گهڻي مقدار ۾ ننڊ آور گوريون کائي خودڪشي جي ڪوشش ڪئي، پر جڏهن هوءَ بچي وئي تہ هن مڙس کان انتقام وٺڻ جو بدترين فيصلو ڪيو، جنهن جو نشانو رڳو راهول نہ بڻيو بلڪ هو بہ بڻيو. هن کي خبر نہ هئي تہ عاليہ، راهول کان انتقام وٺڻ لاءِ، هن جو انتخاب بہ ڪري سگهي ٿي، جنهن هر ڏک سک ۾ عاليہ جو ساٿ ڏنو هو.

جڏهن کان عاليہ، هن سان محبت جو اظهار ڪيو هو، تڏهن کان هو خوفزده حيراني جو شڪار ٿي ويو هو. هن کي خود بہ سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ هو ان ڳالهہ کان راهول کي ڪيئن آگاهہ ڪري. پوءِ بہ هن عاليہ تي اهو چڱيءَ طرح واضح ڪري ڇڏيو هو تہ هوءَ هن لاءِ پاپي جي حيثيت رکي ٿي. پر عاليہ مايوس ڪونہ ٿي، ان ڪري بہ جو هوءَ تہ ناٽڪ ڪري رهي هئي، انتقامي محبت جو ناٽڪ. تنهنڪري هوءَ، هن جي فليٽ تي بہ گهڻو اچڻ وڃڻ لڳي. راهول ۽ بتول احتياط طور پنهنجي ملڻ جي جاءِ مٽائي ڇڏي، هو سمجهن پيا تہ عاليہ کي شڪ پئجي ويو آهي تہ ٻئي هن جي فليٽ تي ملندا هئا. پر اصل ۾ عاليہ کي تہ خبر ئي ڪونہ هئي تہ سندس مڙس، بتول سان هن جي فليٽ تي ئي ملندو آهي، نوٽي جو ڪيس اهو شڪ ضرور هو تہ هُو، مڙسس ۽ بتول جي باري ۾ نہ رڳو چڱي طرح باخبر هوندو، بلڪ ڪنهن نہ ڪنهن طرح هنن جي مدد بہ ڪندو هوندو. پوءِ بہ هن جي فليٽ تي گهڻو اچڻ، خالص سندس انتقامي منصوبي جو حصو هو.

اج بہ هوءَ ان سلسلي ۾ ئي فليٽ تي آئي هئي.

هن فرش تي ڪريل گل ڪنيو ۽ ڪيس ويهڻ لاءِ چئي، باٿ روم مان ڊمپل جي خالي بوتل ۾ پاڻي ڀرڻ لاءِ هليو ويو.

جڏ هن بوتل ڀري ڪمري ۾ آيو تہ عاليہ، ديوار سان رکيل کٽ تي ليٽي پئي هئي. هن کي ڏاڍو خراب لڳو تہ سندس پياري دوست جي گهر واري، هن جي ڪمري ۾ اهڙي نازيبا انداز ۾ ليٽيل هئي. متوقع ڪاوڙ تي قابو پائيندي هن عاليہ کي چيو: "پاپي، ناشتو ڪنديءَ يا ....

هن جو جملو اڻپورو ئي رهجي ويو، جو عاليہ جلديءَ ۾ شعوري مرڪ سان چيو: "پهرئين ڳالهہ تہ تون مون کي پاپي نہ چوندو ڪر، توکي منهنجو نالو نٿو اچي ڇا؟ ۽ مان ناشتو ڪونہ ڪنديس، باقي چانهہ پيارين تہ ....

جاني واڻي هوءَ پنهنجو جملو نامڪمل ڇڏي، اهڙي مرڪ مرڪي، جنهن جو تعلق نہ چيل ڳالهہ سان هو ۽ جنهن کي هو چڱي طرح سمجهي سگهيو ٿي پر هر ڳالهہ کي نظرانداز ڪندي، هن ڪبيريءَ ۾ وجي، رڌ ڪري هيٺ هوٽل تي

بي چاهين آئن جو جيو. هن جي رڳ رڳ. اعتماد ۽ بيوسي جي هڪ جيتري اثر ۾ هئي.

ٿوري دير اجايو گيلري ۾ بيٺو رهيو. پوءِ موٽي اچي ڪمري ۾ پيل پنهنجي سڪيلڊي ڪرسي تي ويٺو. ان کان اڳ جو هو ڪجهه ڳالهائي، عاليه هن تي طنز ڪندي چيو: "توهان مون کان ايڏو ڏڄندو ڇو آهيو، مان توکي کائي نه ڪونه ويندس"؟

هن کي ڪاوڙ نه ڏاڍي آئي پر دوست جي خيال، ڪيس صبر جي حدن ۾ قابو رکيو. هوش به جڏهن عاليه سندس فليٽ تي ايندي هئي نه هو پاڻ لاءِ اينترا نه نندا نندا ڪم ڪندي ونندو هو جو ڪيس لاڳيسو ويهڻ جي فرصت ئي ڪونه ملندي هئي. انڪري ئي عاليه سمجهندي هئي نه هو هن کان ڏڄندو آهي. اها حقيقت به هئي نه هو ڪجهه خوفزده هو پر عاليه کان نه. جو نه هو اهو ساڳيو شرميلو ڳاناٿو نوجوان ڪونه رهيو هو، جنڪو شروع شروع ۾ هر ملنڙ عورت کان خبر ناهي ڪهڙي احساس ڪري ڏنل ڏنل رهندو هو. شهر هن کي ڪافي تبديل ڪري ڇڏيو هو ۽ جڏهن کان هن کي ايلينا سان محبت ٿي وئي هئي نه هو صفا بدلجي ويو هو. عاليه نه ڇا پر عاليه جهڙيون هزار عورتون گڏجي به هن جو ڪجهه ڪونه بني بگاڙي سگهيون، پر ظاهر آهي نه هن جي خوف جو سبب سندس دوست راهول هو. جيڪڏهن هو همت ڪري ها نه ان خوف تي قابو پائي سگهي ها. جو سڀ ڪجهه راهول کي ٻڌائي ڇڏي ها پر ائين ڪرڻ ۾ جي ڪاني رنڊڪ هئي نه اها پنهي جي بي حساب دوستي هئي ۽ ان سان گڏ هن جي بيوقوفي به. جنهن تحت هن کي يقين هو نه عاليه. ساڻس واقعي به محبت ۾ مبتلا هئي. جو باوجود پنهنجي ۽ ايلينا جي باري ۾ ٻڌائڻ جي عاليه جو موقف ساڳيو هو. انهن سڀني ڳالهين کان علاوه جيڪا شيءِ خطرناڪ حد تائين هن کي پريشانيءَ ۾ مبتلا رکندي هئي، سا سندس ئي ذات هئي، محروميءَ ۽ بي لذت وقت جي متيءَ مان نهيل سندس ذات.

توڻي هن کي عاليه سان محبت ڪنهن به صورت ۾ ٿي نه پئي سگهي، الائي ڇو اهو هن کي پڪو يقين هو، پر هن کي ڊپ هو نه ڪٿي هڪ ڏينهن هو دوستي جي اعتماد، محبت جي احترام ۽ رشتن جي سرحدن کي ٽوڙي نه وجهي. ائين ڪونه هو نه هو ڪوئي بداخلاق، دوڪيباز ۽ سطحي ماڻهو هو، پر جيڪا ڳالهه هن کي پنهنجي ذات جي باري ۾ بي اعتمادي جو شڪار ڪندي هئي، سا هن جي اها سفاڪ محرومي هئي نه ڪڏهن به هو ڪنهن عورت آڏو بي لباس نه ٿي سگهيو هو. يقينن ايلينا سان ملاقاتن دوران سڄو ڏينهن ساڻس به ناڪي در جان بيڪريل رهندو هو. پر هو ڪڏهن به ايڏي همت نه ڪري سگهيو هو جو پاڻ کي يا هن کي بي لباس ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ۽ جڏهن هوءِ هن جي ٻانهن مان نڪري هلي ويندي هئي نه ڪافي وقت تائين، هو انهن ڪيٽري جي اڻ ڏٺل ڪيڻهن کي، پنهنجي تصور سان هڪ زنده حيثيت ڏيندو هو. پوءِ متوقع بي اختياري تحت، تصور ۾ نه رڳو ڪين چمندو هو بلڪ احمقاڻي لالچي انداز ۾ خودلذتي جو دلفريب جواز مهيا ٿي ويندو هو. پر اها ڳالهه طئي هئي نه خودلذتي دوران جنهن وجود جو هو تصور ڪندو هو، اهو وجود ڪڏهن به ايلينا جو ڪونه هوندو هئو. اهو هڪ اهڙو ڪمزور احترام هو جيڪو هن پنهنجي محبوبا لاءِ پاڻ تي لازم ڪيو هو. ۽ اهڙي ئي ڪمزور احترام جو سهارو وٺندي، هن عاليه کي چيو: "ڏسو، مان اوهان کان نه ته ڏڄان ٿو ۽ نه وري مون کي ان ڳالهه جي ضرورت آهي. اوهان مون لاءِ ڀاڀيءَ برابر آهيو، ان ڪري پليز، سمجهڻ جي ڪوشش ڪيو، مان راهول ۽ ايلينا سان دوکو نٿو ڪري سگهان".

هن کي پنهنجو پورو جملو بلڪل اجايو لڳو پر الائي ڇو هو اهو چئي ويو. عاليه سمجهي وئي نه هو سڪت جي قريب آهي. ڪوبه مرد، ڪنهن به عورت سان اهڙي تعلق رکڻ کان انڪار ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن جواز پيش ڪري ته اصل ۾ اهي جواز، هو پنهنجي ان مضبوط ترين طاقت خلاف پيش ڪندو آهي، جيڪا اندر ئي اندر هن کي مجبور پئي ڪندي آهي. عاليه چاهي ها نه اج هن کي مجبور ڪري وٺي ها، پر هوءَ هڪ طويل نڪائيندڙ ۽ فضول گفتگوءَ کان پوءِ

چانهه ٻي. سپاٽي شام جواڄڻ لاءِ چئي هلي وئي.

هن ٽڪل ۾ دنل دل سان نرگس جي گل کي ڏنو ۽ فيصلو ڪيو تہ ڇا بہ ٿي پوي، سپاٽي شام کان اڳ ۾ راهول کي سڀ ڪجهہ ٻڌائي ڇڏيندو.

۽ ان سڀ ڪجهہ ٻڌائي جڏڻ لاءِ مناسب لفظن جي سوچ ۾ هو اينرو گم هو جو هن پنهنجي فليٽ جي اولاهين دريءِ تي ڪيلي جي ڪَلَ لڳڻ جو آواز بہ ڪونہ ٻڌو جيڪا ايلينا اجلائي هئي هئي. جيڪڏهن دريءِ ڪليل هجي ها تہ يقينن اها ڪمري ۾ اچي ڪري ها. هن کي يونيورسٽيءِ مان پنهنجي موٽي اچڻ جو اطلاع هوءِ ان طرح ڏيندي هئي تہ سندس فليٽ جي دريءِ تي ڪانہ ڪا شيءِ اڇلائيندي هئي. ڪڏهن ڪيلي جون ڳلون، ڪڏهن انب جون ڪلون، ڪڏهن قل ٽماٽا. ڪڏهن ننڍڙا بصر نہ ڪڏهن پنڙ يا ٻي ڪا اهڙي شيءِ جنهن سان دريءِ جو شيشو، حيرت زده رڻ سان ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندو هو. انين فقط تڏهن ٿيندو هو، جڏهن دري گهڻو وقت لاڳيتو بند هوندي هئي. هونئن گهڻو ڪري هو، ان دريءِ کي بند ڪونہ رکندو هو، ڇو تہ اتان هو نہ رڳو ايلينا جي فليٽ جو ٻاهريون در ڏسي سگهندو هو، بلڪ جيڪڏهن در کيل هوندو هو ۽ تيز هوا جي ڪري، ان جي اندرئين پاسي ٽنگيل نيرو پردو، پنهنجو حقيقي فرض نہ نباهي سگهندو هو تہ هو ڊرائينگ روم جو اهو حصو بہ ڏسي سگهندو هو، جتي ناسي صوفي تي ليٽي ايلينا يا تہ ٽي وي ڏسي رهي هوندي هئي يا ڪوئي ڪتاب پڙهي رهي هوندي هئي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ هر صورت ۾ سندس سمورو ڌيان دريءِ ڏانهن ٿي هوندو هو، جتي هو اجايل انسان وانگر موجود هوندو هو.

جيڪي بہ ساٿس فليٽ تي ملڻ ويا هوندا، انهن کي ضرور اها شڪايت ٿي هوندي تہ هو ڪين مناسب وقت ڪونہ ٿو ڏئي. رڳو دريءِ ۾ ڌيان ۽ اکيون اٽڪايو وينو هوندو آهي. ان ڪري ٿي عاليہ جڏهن بہ ايندي آهي تہ پهريائين اها دري بند ڪري ڇڏيندي آهي. ٿوٽي جو هو ان سوچ ۾ گم هو تہ راهول کي عاليہ بابت ڪيئن آگاهہ ڪري، پوءِ بہ بند دريءِ ڏي سندس ڌيان نہ وڃڻ جو سبب اهو هو تہ هن کي خبر هئي تہ اڄا ايلينا جي يونيورسٽيءِ مان موٽڻ جو وقت ڪونہ ٿيو آهي. اهو تہ اڄ يونيورسٽيءِ ۾ ڪلاسن جو بائڪاٽ ٿي ويو، جنهن ڪري هوءِ جلدي موٽي آئي هئي ۽ هن محل ثانين دريءِ تي ٽي پيرا حملہ آور ٿي چڪي هئي، ڪيلي جون ڳلون بہ ختم ٿي ويون. ٿيڻ تہ انين کپندو هو تہ هوءِ آخر ۾ انين سمجهي ها تہ شايد فليٽ ۾ ڪير بہ ڪونهي، نہ تہ هن محل ثانين دري ضرور کلي چڪي هجي ها. ۽ هونئن بہ هيءَ اهڙو وقت هو، جو فليٽ ۾ هن جي هئڻ جا امڪان بہ گهٽ هوندا آهن، پر ايلينا جي دل کي ڪير سمجهائي. جيڪا مسلسل سمجهي رهي هئي نہ هو فليٽ ۾ ئي آهي. ٽن ڪوششن ڪانپوءِ بہ جڏهن دري ڪونہ کلي تہ هوءِ چنچل ڪاوڙ سان وڃي، ٽبت ڪريم جي شيشي ڪڻي آئي. جڏهن خالي شيشي، بند دريءِ جي ٻي ڏوهي شيشي کي ٽوڙيندي ڪمري ۾ وڃي ڪري، تيستائين هوءِ ٽڪرا ٽڪرا فليٽ ۾ ٿي وئي ۽ اتان ٻاهريون در تمام ٿورو کولي. اک ٽيٽ سان دريءِ ۾ ڏسڻ لڳي، جيڪا نہ رڳو کلي چڪي هئي. بلڪ ان جي پويان هو مصنوعي ڪاوڙ سان، پنهنجي اکين ۾ خوشيءِ کي روڪي بيٺو هو. اهو منظر، هن جي زندگيءِ ۾ ڪو نئون ڪونہ هو، پر اڄ اوچتو الائي ڪيئن هن کي ايلينا ۾ ڪجهہ عاليہ محسوس ٿي، هن کي لڳو تہ هوءِ سندس محبت سان ڏيمي بدديانتي ڪندي رهندي هوندي، اهو ڪو ٿي عام شڪ ڪونہ هو، جيڪو ڪنهن بہ عاشق جي دل کي شڪار ڪري ويندو آهي. ان خيال کيس ڪجهہ اداس ڪري ڇڏيو ۽ ساڳئي وقت انين سوچي هو پاڻ تي ڪجهہ ڪاوڙيو.

ٿوري ڪليل در مان ٿوٽي جو ڪجهہ نظر ڪونہ پئي آيو پوءِ بہ کيس پڪ هئي تہ ايلينا بيٺي آهي. کيس اشاري ۾ ٻاهر اچڻ لاءِ چيائين ۽ ان کان اڳ جو هوءِ ٻاهر اچي، ڏاڪڻ ۾ ڪنهن جي هلڻ جي آواز تي ٿورو کليل در بہ بند

تي ويو.

اهو ڪو ني پنجويهن - ڇهوين سالن جو نوجوان هو. وڏين مُڇن ءِسنهري بدن وارو، جنهن جي اکين ۾ بيپرواهه خوشي چلڪي رهي هئي. هن ايلينا جي فليٽ آڏو اچي ٿوري ساهي کنئي ۽ پوءِ پنهنجي سنهري آڱر لمحي لاءِ بيل تي رکي. ڪجهه دير کان پوءِ ايلينا ٿي اچي دروازو کوليو. نوجوان کي ڏسي سندس چهري تي جيڪا مرڪ جاڳنجي وئي، ان مرڪ، دريءَ ۾ بيٺل هن کي، اداسيءَ ۽ ڪاوڙ ۾ هڪ جيترو ورهائي ڇڏيو.

هوءَ، نوجوان جي اندر اچڻ لاءِ در کان ٿورو هٽي بيٺي ۽ پوءِ دريءَ ڏي نهارڻ کان سواءِ، دروازو بند ڪري ڇڏيائين . ڪجهه دير دريءَ ۾ غمناڪ غصي سان بيٺو رهيو ۽ پوءِ زور سان پڱل شيشي واري دري کي بند ڪري ڇڏيائين.

ان ڏينهن ٽي شام ٿيڻ کان اڳ ۾ هن معلوم ڪري ورتو ته اهو نوجوان، ايلينا جو مڱيندو هو ۽ سندن مڱڻي گڏريل جولاءِ ۾ ٿي هئي، جڏهن ته ساڻس ايلينا جي واقفيت سيپٽمبر جي آخري ڏينهن ۾ ٿي هئي -- هن بيحد ڏکداڻڪ غصي سان سوچيو ته اها ڳالهه ايلينا ڪيس ڇو نه ٻڌائي هئي، پر هن اهو ڪونه سوچيو ته هڪ مڱيل ڇوڪريءَ هن ۾ ڇو دلچسپي ورتي هئي.. شعوري طرح هن اهي سيني پاڪر، چمين، ڳالهين ۽ لمحا ياد ڪيا، جن ۾ هوءَ شامل رهي هئي، پر هن کان هڪ مخصوص محروم - تڪليف ۽ بي معنيٰ ڪاوڙ سبب، خزان جي اها شام وسري وئي، جڏهن هن سان محبت جو اعتراف ڪيو هنائين ته جواب ۾ ايلينا جيو هوس: ”محبت جي باري ۾ مان ڪجهه نه ٿي چئي سگهان، باقي پاڻ ٻئي هميشه سٺا دوست رهنداسين.“

هن کان اهي گلدستا ۽ انهن جا گل به وسري ويا، جيڪي محبت ۽ جنون جي ڌاڳن ۾ ٻڌي، ڪيس پيش ڪيا هنائين، جن جي خوشبوءِ جي سمنڊ تي، اڄ به هو ڪنهن زخمي پوپٽ وانگر اڏامي رهيو هو.

هو جي چاهي ها ته پنهنجي ۽ ايلينا جي وچ ۾ موجود چئن مهينن ۽ ٻاويهن ڏينهن تي نئين سر غور ڪري، ڪنهن نتيجي تي پهچي سگهي ها پر هن ائين نه ڪيو. عاليه جي صبح وارين ڳالهين جي اوگهڙ، هن کي جيڪا تڪليف پهچائي هئي، هاڻي ان کي هن، ايلينا بابت پنهنجي بيقرار شڪ ۽ دردناڪ ناسمجهيءَ سان ملائي ڇڏيو. رات ٿيڻ تائين هو پنهنجي فليٽ کي اندران لاڪ ڪري، ايلينا لاءِ ٻارن وانگر روئندو رهيو. جيڪڏهن منجهند جو دريءَ ۾ نئون شيشو نه لڳرائي ڇڏي ها ته يقينن ايلينا، ڪيس ائين ٻارن وانگر روئندي ڏسي وٺي ها، جيڪا شام کان خبر ناهي ڪيترا ڀيرا گيلريءَ ۽ ڪاريڊور جا چڪر هڻي چڪي هئي. هوءَ ان ڳالهه کان بيخبر هئي ته ڌاڪڻ ۽ ديوار جي دوريءَ تي هڪ مايوس ۽ روئندڙ دل ۾ هن جي موت جو عمل شروع ٿي چڪو آهي. هوءَ ته ان ڪري پريشان هئي ته غير متوقع طور تي، شام کان هو نه گيلريءَ ۾ ظاهر ٿيو هو نه ڪاريڊور ۾. پريشاني ۾ هن کان اهو به وسري ويو ته هوءَ دريءَ جو شيشو پڇي به سگهي ٿي.

رات ٿي چڪي هئي. بند ڪمري کان ٻاهر، دور، چنڊ، سمڊ جي وشال ڊنڊ تي، حيران بيٺو هو. فيبروريءَ جي اها رات، ڏاڍي تنهاءِ بوجهل هئي، پر هو ڪافي حد تائين هلڪو ٿي چڪو هو. جڏهن هو گيلريءَ ۾ آيو ته ڪيس لڳو، هو پنهنجا سمورا ڳوڙها روئي چڪو آهي - سامهون پنهنجي فليٽ جي گيلريءَ ۾ ايلينا ويٺي هئي. چاندوڪيءَ ۽ اداسي ۾ هن پنهنجي محبوبا کي ڏٺو. جنهن کي ڪجهه دير اڳ هو، پنهنجي ڳوڙهن ۾ دفن ڪري چڪو هو. ٻنهي فليٽن جون گيلريون چاندوڪيءَ ۾ چپ هيون. جنهن نموني اڄ ايلينا، هن کي نظرانداز ڪندي در بند ڪيو هو، اهڙي ئي نموني هن به ڪمري ۾ موٽندي گيلريءَ جو در بند ڪري ڇڏيو. ايلينا کي پڪ ٿي وئي ته هو ڪهڙي ڳالهه تي ناراض

آهي - پوءِ بہ هن جو انين ڪرڻ، ڪيس بيحد خراب لڳو ۽ هوءِ بہ هڪ طرفي ڪاوڙ ۾ اٿي وڃي سمهي پئي.

پر هو اها رات بلڪل ڪونہ ستو. ڪيس اهو وڏيڪ سنو لڳو تہ هو سڄي رات نشو ڪري ۽ پنهنجي موت جي باري ۾ مختلف انداز سان سوچيندو رهي. پرهہ ڦٽيءَ مهل هو ڪمري مان اٿي گيلريءَ ۾ آيو. سرديءَ جي آنچل ۾ سمورن فليٽن جون گيلريون خالي هيون ۽ چمڪي روشنيءَ ۾ ڏينهن پنهنجا نيڻ کولڻ پئي چاهيا. ٿوريءَ دير لاءِ زندگي هن کي بيحد خوبصورت ۽ پراسرار لڳي. پوءِ هن ڪجهہ دير تائين ايندڙ شام جي باري ۾ سوچيو. هن کي محسوس ٿيو تہ راهول، عاليہ، ايلينا هو خود، ڪنهن سفاڪ محروميءَ جو حصو آهن، فنا جن جو مقدر آهي. انين سوچي، هن کي ڏاڍي خوشي ٿي. اوچاڳي ۽ نشي کان ٽڪل نيڻن سان، هن دور تائين آسمان کي ڏٺو، جيڪو بي حساب زمانن کان زمين جي انتظار ۾ موجود هو. هيٺ نوڙي هن زمين کي بہ ڏٺو. اُمالڪ اهو سوچي هن کي ڏاڍي لذت آئي تہ هو ڪنهن کي بہ حاصل ڪونہ ٿيندو ۽ ڪڏهن بہ اها ڏمڪي آميز شام، هن لاءِ ڪونہ ايندي. ائين هو پنهنجي جگري دوست جي نظرن ۾ ڪرڻ جي خوف کان بہ محفوظ رهندو.

لمحي لاءِ هن ايلينا جي بدن جي باري ۾، عاشقيءَ جون سرحدون لتاڙي، ڪجهہ غلط انداز ۾ سوچڻ چاهيو پر ساڳئي لمحي ۾ هو انين ڪرڻ لاءِ پاڻ کي مجبور ڪري ڪونہ سگهيو.

ڪمري ۾ موٽي هن بوتل مان نرگس جو گل ٽوڙي، پنهنجي کيسي ۾ انين رکيو جيئن ڪوئي پنهنجي عزيز ترين ماڻهوءَ جي قبر تي رکندو آهي.

گيلريءَ ۾ اچي هن پڪ ڪئي تہ سڄ اڃا ڪونہ اڀريو آهي ۽ ايلينا جي گيلري اڃا خالي آهي. پوءِ سندس گيلري بہ خالي رهجي وئي.

چوٿين ماڙ جي گيلريءَ مان پاڻ اڇلائيندي، نرگس جو گل، سندس کيسي ۾ ئي پيل رهيو، جيڪو ڪلهہ ان گلدستي مان رهجي ويو هو، جو هن ايلينا کي ڏنو هو.

قاضي اياز مهيسر

اڌورو ڊائلاگ

- لِجي!
+ جي .
- هي تنهنجي ٽين چانهه ٿڌي پئي ٿئي، پيئين ڇو نه ٿي؟
+ دل نه ٿي ڪڍي-. پيو مون کي بليڪ ڪافي ناهي ڏيندين پليز!
- هڪ شرط سان
+ ڪهڙو؟
– پيو نه چونديءَ –.
+ چوندم- نه ناهي ڏي ته نه سهي، مون کي پاڻ کي هت ڪونهن چا! پر پيو ڏسير نه تو مان ڪيڏي ٽڪي پئي هان، ڪيئن ناهيندس؟
– مري ته نه ويندينءَ، ۽ ٻڌ هڪ ڪپ منهنجي لاءِ به-.
+ مون سان ائين ڇو ٿو ڳالهائين؟، تون منهنجو "هو" ته ناهين-.
– "هو" ڇا؟
+ بس ڪر-، ۽ گهٽي فري ٿيڻ جي ضرورت ناهي، مان صرف تنهنجي دوست هان-.
– ته مان وري ڪهڙو تنهنجو دشمن هان!
+ ڪاش! تون مان دشمن هجون هان!
– جو دوستي دشمنيءَ لاءِ ڪافي ناهي ڇا؟
+ ڪافي آ، پر ڪافي ناهي-، ڪافي ناهي نه-!
– ڇا؟ دوستيءَ لاءِ دشمني يا دشمنيءَ لاءِ دوستي!
+ لڳي ٿو مون کي پاڻ ناهٿي پوندي-. پر تو لاءِ ڪونه - ناهيندس - تون پنهنجي فلاسفي پاڻيءَ پر ملائي پي حد، آئنسٽائن جا آندا!
– تون ايڏي ڇني ڇا لاءِ هين لِجي؟
+ تنهنجي اوپر پيني هنم، پُل پر-.
– تو ڪان سب ڪجهه پُل پر ڇو ٿي ويندو آ؟ مون سان دوستي به پُل پر ٿي هُئي نه!!
+ ڪٿي نه سايو ڪري هُيم پر هاٿي بچناڀان ٿي،
– سايو ڪري ساين پر سرُ ڪپايني- ۽ سچُ لهي ويو- بي وقوف!
+ ڪير سچ يا مان؟
– ٻني-، ٻنهي جي طبيعت پر رڳو ڪامانون هن، ڪو فل اسٽاپ ناهي-.
+ تون لفظن پر چشڪاني تيليون جو پاريندو هين؟ اصلي واريون وٺي پار نه منهنجي اکين پر-.
– هڪ پرابلم آ-.

+ ڪهڙو؟

- "FIRE CRACKERS" ني بين آ-، حد آ لڳي! هڪ شريف ماڻهو لاءِ چٽڪاني تيلي وٺڻ تي بہ پابندي آ ۽ ڏاڙيلن، سياستدانن ۽ اسٽوڊنٽ ليڊرس کي T.T، اُوزي، ريپٽر، ڪلاشنڪوف، رانديڪن وانگر ملندا آهن.

+ شريف بار چٽڪاني تيليون ناهن پاربندا پيو!

- ها! هو صرف چٽڪون لڳندي ڏسندا آهن، ۽ جڏهن اُهي چٽڪون پيڙ تي ويندڙيون آهن تڏهن هُنن جي شرافت اُنهن ۾ سڙي رک ٿي وڃندي آهي. ۽ سماج ۾ هڪ ٻئي اينٽي سوشل عنصر جو اضافو ٿي ويندو آهي. اسان جي سوسائٽي کي اسان جو شريف پڻو برداشت ڇو نہ ٿو ٿئي لڳي؟

+ ڪنهن سوسيالجسٽ کان پُڇ، مون کي ڪهڙي خبر؟

- سوسيالجسٽ بہ عجيب هوندا آهن، منهنجو هڪ دوست آ لڳي، پي. ايڇ. ڊي سوسيالجي. سماج سڌار لاءِ عجيب عجيب نظريا هِن هُن جا، چوندو آ سڀ کان پهرين اسان کي (Cultural biases) ختم ڪرڻا پوندا، ان کان پوءِ نفرت ۽ بين (Prejudices) کي (Pesticide) ڪرڻو پوندو، ۽ تڏهن ئي اسان کي هڪ سُٺي، بهتر ۽ Positive معاشري ناهڻ لاءِ پليٽ فارم ملي سگهي ٿو -، پر خبر ٿئي لڳي! اهو منهنجو دوست روز پنهنجي زال سان وڙهندو آ ۽ پنهنجي ٻارن سان جانورن وارو سلوڪ برتيندو آ، هُنـ-، جيڪي پنهنجي گهر کي نہ ٿا سڌاري سگهن، اُهي سماج سڌاريندا جيڪي پاڻ سماجي براين جو ڪارڻ آهن اهي اُن ڪارڻ جو انت آڻيندا- هڪ نئون (Utopia) ناهيندا. سلي ڪريچرس! ڪجهہ ڪونہ ٿيڻو آ هن دنيا جو لڳي! ڪجهہ بہ نہ - ماڻهو رڪارڊ پليئر جي Stylus وانگر آ، ۽ Society رڪارڊ وانگر، جڏهن رڪارڊ ۾ گهاري پنجي ويندي آ تہ Stylus بہ خراب ٿي پوندو آ-. هي سڀ کيل هڪ Interplay آهي-.ماڻهو چاهي تہ Resist ڪري سگهي ٿو-.

+ ۽ ماڻهو ڪڏهن چاهيندو؟

- نہ لڳي انين ناهي، چڱائي جي اگر هڪ وات آهي تہ برائيءَ جون سوين آهن، ۽ ڪو اهڙي وات جو وٺندو جتي سندس پاڇو بہ سندس ساٿ نہ ڏئي سگهي؟ ڇا ڇا Resist ڪندو هُو ۽ جي ڪري بہ تہ يقين ڄاڻ اُن ۾ هن جي ڪانہ ڪا مجبوري ضرور هوندي، ۽ ڪهڙي پڪ آ ڪنهن کي تہ هُن کي زندگيءَ جي انهن نڪرايل Lustful Temp-tations جي ڪسڪ نہ هوندي! مون اهڙا ماڻهو بہ ڏٺا آهن ۽ جڏهن اُهي ڳالهائيندا آهن تہ مون کي اُهو گدڙ ياد ايندو آ جيڪو ڊاک ناٿين پڄي نہ سگهيو هئو ۽ پوءِ هڪ کٽي ليمي ۾ وات وجهي ڇيو هناٿين، ڊاک کٽي هوندي پر هي ليما واقعي ڏاڍا مٺا آهن-.

+ ان جو مطلب تہ ٺولاءِ خراب تہ خراب آهن پر سٺا بہ سٺا ناهن!

- سٺائي- سٺائي صرف تڏهن آ لڳي جڏهن اُها ڪنهن بہ Return يا ان جي اڳتي لاءِ اميد، آسري، ذاتي تڪميل، سماجڪ ڏيکاءُ، ۽ انسان توڙي خدا جي Approval حاصل ڪرڻ کان سواءِ ڪئي وڃي-.

هڪ پريچر سارا منهنجي دوست ٿي وئي هئي، هوءَ اڪثر خوش هوندي هئيءَ، چوندي هئي تہ مان عيسيٰ جي ڌيءَ آهيان ۽ عيسيٰ خدا جو پٽ آهي، مان انسان ذات سان پيار ڪندي آهيان سڀني سان سٺو هلندي آهيان، ڇاڪاڻ جو مون کي جنت ۾ وڃڻو آ، خبر ٿئي لڳي جڏهن هن مون کي پنهنجي مذهب جي دعوت ڏني تہ مون هن کي چيو، سارا! تون ان لاءِ سٺي آهين نہ تہ توکي جنت جي لالچ آ؟ جي توکي سٺاين جي بدلي دوزخ ملي تہ شايد تون اهڙي غلطي ڪڏهن بہ نہ ڪرين.

+ ته تنهنجو مطلب آ ته مسيحا به Biased هئا؟

- نه هو Reformists هئا. انساني نفسيات جا ماهر. هنن کي خبر هئي ته انسان کي صرف سزا ۽ جزا جي اصولن سان برائين کان بري ۽ سنائين جي ويجهو آڻي سگهجي ٿو.

+ تون چاهين؟ مون کي ته سمجهه ۾ نه ٿو اچي. اڙي بابا انسان ٿي. پنهنجا ڪک چو ٿو وساريں؟ Petrology کان وٺي Theology تائين توکي نه صرف موضوع کپن ڳالهائڻ لاءِ - محض ڳالهائڻ لاءِ!

– ۽ توکي صرف به وقت ماني، Vogue ڪپڙا ۽ ڪافي کپي باقي الله الله خير سلا-!

+ جي نه- مون کي ٻيو به گهڻو ڪجهه کپي-

– ۽ جي گهڻو ڪجهه نه ملي سگهني ته......

+ مون کي کپي ۽ مون کي ملندو. سمجهيني-! مان تو واري هُن گدڙ وانگر نه ٿي ٿيڻ چاهيان-.

– لچي! جڏهن توکي گهڻو ڪجهه ملندو تڏهن توکي منهنجو ملڻ محض هڪ اتفاق ٿي لڳندو نه. ۽ مان ته لچي تنهنجو ماضي به نه ٿي سگهندس. هڪ خوشگوار ماضي جنهن کي ياد ڪري اڪثر پنبڻ آلا ٿي پوندا آهن- افسوس-!

+ تون به سينٽي ٿي ويندين-. اينرو سينٽيمينٽل نه ٿي- تون مينٽل ئي ڪافي هين!

– اهو ئي ته مسئلو آ ته مان مينٽل آهيان ۽ هن سينٽ اپ ۾ پيا سڀ فزڪل آهن. مان سڄي عمر سينٽ کان باهر رهيو آهيان لچي. سينٽ ڪيئن ٿي سگهندم؟

+ سڀ ڪجهه ٿي ويندو آ- وقت جو واڳُو هر اڻ ٿيڻيءَ کي ڳهي، جڏيندو آ-.

– پر منهنجيون اڻ ٿيڻ کي ڳهڻ مهل اڪثر الائي ڇو وقت جي واڳوءَ کي بدهاضمو ٿي پوندو آ لچي! شايد منهنجون بدقسمتيون Indigestible آهن.

+ بحرحال. ڪجهه به هجي- جيئن ته پوندو توکي-!

– مون اينئن ته نه چيو آ ته مان نه جيئندم. ڪاتا تيل لغڙ وانگر جيتري دير به هوا ۾ بولائيون کائي سگهيس کائيندس.

+ چبو نه هيومانءِ بيو! ته پنهنجي پاڻ کي اينئن ڇڏي نه ڏي. پر توکي هروڀرو لغڙ اڏائڻ جو شوق هئو!

– شوق نه هئو لچي! پر الائي ڇو توکي اُڏندو ڏسي. مون به اُڏڻ ٿي چاهيو - ڪهڙي خبر هئي نه تو تائين پهچڻ کان اڳ ۾ ئي ڪاتا کپو ويندس-!

+ پليز پيو-. اڳي ڪجهه نه چنجانءِ

– چوندس به ته جا ٿيندو لچي! خير- تون گهبراءِ نه. مان توکان ڪابه Favour نه ٿو چاهيان-!

+ مون کان توکي ڪا Favour ملي به نه ٿي سگهي

– ڪپي به نه ٿي-.

+ گدڙ ڊاک نه پڄي آکي ٿو کٽا- ڦاسي پئين نه پنهنجي ئي ڳالهه ۾-.

– تون جا ٿي چاهين؟

+ ڪجهه به نه-.

– نه پوءِ لچي! مون کي اهو احساس جو ٿي ڏيارين جنهن مان. مان نڪرڻ ٿو چاهيان-.

+ ان جي ڪري جو مان چاهيان ٿي نه تون گدڙ نه ٿي-! جا ڊاک توکي پياري آ ان کي پيارو رک. نه ملڻ جي احساس

۾ ان سان سر . نہ ڪر پيو!

- ان جو مطلب تون مون کي نہ ٿي سڃاڻين-. منهنجو پيار (Immaculate) آهي، پر مان توکي ۽ پاڻ کي ان جو يقين نہ ٿو ڏيارڻ چاهيان-.

+ ڇو؟

- اها "ڇو؟" ئي تہ راز آ لِڄي-.

+ ڏوڙ راز آ- مون کي سڀ خبر آ!

- تہ پوءِ پڇين ڇا لاءِ ٿي؟

+ اهو ڄاڻڻ لاءِ تہ توکي ڪيتري حد تائين بي وقوف بڻائي سگهجي ٿو-.

- سٺو تجربو آ- لڳي ٿو لِڄي تنهنجي تجرباتي دنيا ۾ انسان جي اهميت ڏيڏر جيتري آ. مطلب جيئن اُن جو مغز ڪڍي ٽيبل تي رکي سگهجي ٿو، ان جا آنڊا چيري سگهجن ٿا. ان جي ٽنگن ۾ پنون هٽي ڦٿڙڻ کان روڪي سگهجي ٿو وغيره وغيره هن سان هيئن ڪري سگهجي ٿو هن سان هونئن، ڇو لِڄي ڇو؟ نيٺ ڪهڙن Ethics تحت؟

+ تائيم پاس ڪرڻ ۾ Ethics ناهن ڏسبا، ۽ هونئن بہ مان ڪا ايڏي Ethical نہ آهيان-.

- تہ معنيٰ تو لاءِ هي سڀ ڪجهہ ٽائيم پاس آهي!

+ ٻئي باقي توکي ڇا ٿو لڳي؟

- افسوس-! مان پاڻ کي سمجهائي سگهان هان تہ جيڪا مون حقيقت ٿي سمجهي، اُها تہ پري پري تائين منهنجي Virtual Reality بہ نہ آهي-.

+ ايڏو پري جو سوچي تو نہ صرف پنهنجو پر منهنجو بہ ڏوهہ ڪيو آ-.

- تہ ان ڏوهہ جي بدلي تون ڪڏهن مون کي لفٽ چيئر تان ڌڪو ڏئي ڇڏجان، مان مائينڊ نہ ڪندس-.

+ بچندين تہ مائينڊ ڪندين نہ!

- نہ بچيس تہ خداحافظ ۾ جي بچي ويس نہ ڪڏهن ويل چيئر تي چڙهي توکي ٿينڪ يو ڪرڻ ضرور ايندس-.

+ ڇو؟ مون تي ڪيس نہ ڪندين!

- مان توکان کٽڻ نہ ٿو چاهيان-.

+ چاهين بہ تہ ڪٿي کٽي سگهندين-.

- خبر اٿم تہ پاڻ بچائڻ لاءِ تون ايئن بہ چئي سگهين ٿي تہ جج صاحب! جنهن ماڻهوءَ سان مان لفٽ چيئر تي چڙهي سگهان ٿي، ان کي اتان ڌڪو ڪيئن ٿي ڏئي سگهان! ۽ مان چاهي ڪيڏو بہ سچ چوڻ جي ڪوشش ڇو نہ ڪيان تہ "جج صاحب جيڪي گهٽو مٽي وني ويندا آهن، ڪيريندا بہ اُهي آهن." پر تنهنجي Hired وڪيل کان اهو سچ برداشت نہ ٿيندو ۽ هو چوندو: "يوئر آنر هي شخص پاڳل آهي ۽ اڪثر ڏوري جي صورت ۾ خودڪشي ڪندو آهي پر هر دفعي بچي ويندو آ: منهنجي خيال ۾ اهڙو ماڻهو ڪڏهن بہ ڪجهہ بہ ڪري سگهي ٿو، ان ڪري هن کي ڪنهن سٺي مينٽل هاسپيٽل ۾ موڪليو وڃي." ۽ هڪ Pro-socialist صرف ان لاءِ هاسپيٽلائزڊ ڪيو ويندو تہ قانون لاڳو ڪندڙن جي اندر جي Anti-socialism کي خطرو لاحق آهي، ۽ ان خطري کي لڪائڻ لاءِ مينٽل هاسپٽل جون ديوارون ڪافي هِن-.

+ اها سنئين سڌي ڪردار ڪشي آهي!

ڪردار نہ، اها پرڪار ڪشي آ. ڪردار ڪشي انهن جي ڪبي آ لڳي، جن جا ڪردار هوندا آهن. هر ڪنهن سان هنو جيون هٿڻ واري قوم جو ڪوني ڪردار ناهي هوندو لڳي!

+ ڪاش مان واقعي بہ توڪي لعنت جينر تان ذڪو ڏئي سگهان-!، پٽرياتا هلون پيو-!

- پورب جايون قائل سنيون ناهن لڳنديون لڳي!

+ سنو لڳڻ سب ڪجهہ ناهي. جڏهن مقبول هجڻ ني مراد هجي-.

- مقبول ٿيڻ لاءِ اسان جي سماج ۾ رنو لاهن. اليڪشن ڪمپين ۾ تقريرون ڪرڻ وغيره وغيره ڪافي آهن. هروپرو مون کي پٽرياتا وني هلڻ جو ڪشت جو ني ڪرين!

+ تون پنهنجون اهي ڳالهيون پوسٽرن تي ڇپائي، چنبڙائي ڇونہ ٿو ڇڏين هر شهر جي ديوارن تي؟، متان تولاءِ ڪو انقلاب اچي وڃي!

— اسان جي شهرن ۾ ڪهڙي پت بچيل آ-. هڪڙيون پبلڪ ليوٽريز بچيل هيون، انهن تي بہ هڪ لک اسي هزار ليڊرن جا نالا نعرن سميت پنهنجي سموريءَ سونهن سان ڇپيل آهن-. اسان جي قوم ڪيدي نہ تيزيءَ سان Excel پئي ڪري لڳي!

+ ان ۾ قوم جو ڪهڙو ڏوهہ آهي، ظاهر آ ان کي جهڙو ماحول ملندو اهڙي ني ترقي ڪندي نہ-.

– ماحول قومون ني ناهينديون هن لڳي، ۽ ليبر بہ قومون ني ڏينديون هن، ڳالهہ صرف قوم جي Potential جي آ-.

+ Potentiality ختم ٿي ويندي آ وقت سان گڏ-، جن ماڻهن کي مَسيحا بہ نہ بدلائي سگهيا، انهن کي تون مان ڪينئن تا Mould ڪري سگهون؟

– ماڻهوءَ ۾ Mould ٿيڻ جي سموري سگهہ هوندي آ لڳي، صرف اهو آ تہ هن کي هن جا Moulders ڪهڙي سانچي ۾ تا وجهن. هڪ سوسيالسٽ جيو هنو تہ مون کي ڪهڙي بہ قوم، ڪهڙي بہ فرقي ۽ ڪهڙي بہ مذهب جا ننڍڙا ٻار ڏيو، مان يقين سان ٿو چوان تہ انهن کي مان پنهنجيءَ مرضيءَ سان ڊاڪٽر، اينجنيئر، سائنسٽ يا چور، ڌاڙيل ۽ خوني بڻائي سگهندس. سڄو دارو مدار سکيا، طريقي ۽ Feed back تي آ لڳي!

+ تہ راتا! هينئر جڏهن اسان کي اهو سمورو فيڊ بيڪ ملي چڪو آ تہ اسان جي سڌرڻ جا امڪان تہ مائينس ۾ آهن-.

– مائينس ۾ ني، آهن تہ سهي!

ٺيڪ ان پل بجلي آف ٿي وڃي ٿي ۽ منهنجي ڪارڊليس ٽيلي فون جي رسيور مان اليڪٽرانڪ سيٽي، گهگهہ اونداهي جي مان سرحد ني خطري جي سائرن جيئن وڄڻ لڳي ٿي گڏوگڏ ڪارڊليس جي رسيور تي جاڳي پيل ننڍڙو ڳاڙهو بلب، لڳي ڪي منهنجي ڏنل جواب جو جواب ٻڌجي مان ۾ گهورڻ لڳي ٿو.

عزيز ڪنگراڻي

سوڙهي ڌرتي

جمعو ڪٽ جي ٻانهينءَ سان ٽيڪ ڏني، پٽ تي ويٺي، ڪاٺيءَ سان زمين ڪوٽي رهيو آهي ته ڪنهن گهڙي زمين تي اُڀا سُڀا ليڪا ڪڍي رهيو آهي. گوڙهي ويچار ۾ اٿين آهي جيئن ڪنهن وڏي چيچ تي سوچي رهيو هجي، ڪاميابي ۽ ناڪامي جي الجهيل سُٽ کي سلجهائيندي، پٽ تي نڪتل لڪيرن کي غور سان ڏسي ٿو جڻ مونجهاري جو حل ڳوليندو هجي، مگر انهن ڏنگين ڦڏين لڪيرن ۾ مونجهه جو جواب نه هو ۽ نه وري سندس سوچ جي دائري ۾ ئي حل موجود آهي شايد!! انسان جي سوچ جا به ويرا ٿيندا آهن. ڪڏهن اهنجي ۾ اهنجو مامرو به ڪن پل ۾ سلجهي ويندو آهي ته ڪڏهن سهنجي ۾ سهنجو مسئلو به سلجهائيندي ماڻهو اينرو ته الجهي ويندو آهي جو ڪابه واهه نظر نه ايندي آهي. معاملو جيڪڏهن اجان به گنڀير هوندو آهي ته ماڻهوءَ جي سوچيندي ٻيخ نڪري ويندي آهي. جمعو به ڪجهه اهڙي ئي ڪيفيت ۾ مبتلا، سوچي رهيو آهي.

خوبصورتيءَ جون سموريون وصفون قدرت ڀاران تحفي ۾ مليل اٿس. عمر جي اهڙين سرحدن مان گذري رهيو آهي، جن ۾ پهچندي، ماڻهوءَ جي منَ ڌرتيءَ تي ننڍ نوڙي جاڳ ۾ خوابن جا گلاب ٽڙي عشق جي بهار جي آجيان ڪندا آهن پر جمعو وقت، حالتن ۽ پنهنجي معاشرتي حيثيت کي سمجهندي، عمر کان وڌيڪ سنجيدگيءَ جو دامن گير آهي، نه ته چوويهه پنجويهه سال عمر ايڏي وڏي به ڪانهي جو من ۾ موجود محبت جي سمنڊ ۾ جذبي ۽ جنون جي ڪا لهر به نه اُڀري يا وري اُڀري ته!! سندس خوابن جا گلاب مرجهانجي ويا آهن... يا ... مُرجهايا ويا آهن جو فجر جي نماز پڙهي اچي هيٺ ويهي رهيو آهي. ننڍي لاڪر ماءُ نماز پڙهڻ جي هير وجهي ڇڏي اٿس. پابنديءَ سان پڙهندو آهي سا به دکيءَ نما گهر ۾ نهيل تلهي تي، ماءُ جي جوڙيل مسجد ۾!! ڪنهن هوٽل ۾ ويهي چانهن پيئڻ جي همت نه اٿس، جو پنهنجو ڪوپ ڪٽي وڃڻو پوندس ننهنڪري وڃي ئي ڪونه!!

پيرن جي گسڪي جي آواز تي ڪنڌ مٿي ڪري ٿو. سامهون ماءُ کي ٻهارو هٿ ۾ ڪٺي، ڪمري مان پاڻ ڏانهن ايندي ڏسي ٿو. ماڻس ايندي چويس ٿي:

"ڇو پريشان آهين... پٽ!؟"

"نه... امان... پريشان نه آهيان"

"لڳائين ٿو... مون کان!؟" ٻهارو رکي، سندس پر ۾ هيٺ ئي ويهي رهي ٿي.

"امان...!! اٿين ڇو آهي!؟"

"ڪنهن!؟" وارن ۾ آڱريون ڦيري پڇيس ٿي.

"جوطرف... نفرت ئي نفرت!!"

"گهٽ ذات... هوندي ئي نفرت لاءِ آهي... پٽ!!"

"ڇو!؟"

"گهٽ جو ئي!!!"

"ته جا ٿيو!؟"

"يا وري ... اسان جي انسان هجڻ ۾ شڪ آ."

"نه... پٽ!! رب ڄاڻي ٿو... جيڪو دلين جا راز ڄاڻندڙ آهي"

"اسين ڪهڙا انسان آهيون امان!؟"

"انسان مڙئي انسان... سڀ برابر... پاڻ آهن."

"پيو ته ڪهيو ۾ ڪو هٿ ملائڻ لاءِ تيار ناهي"

"پنهنجي قبيلي کان سواءِ... ٻين سان گڏ ويهي به نه ٿا سگهون"

"ضرورت به ڪهڙي!؟ ڪنو به ڪتن سان سونهين"

"اسين ڪتا آهيون!؟"

"هوش ۾ ته آهين... جُمعا!؟"

"ها... امان... بلڪل سالم دماغ"

"مون کي ته گمان ٿو ٿئي!؟"

"منهنجي مسلمان هجڻ ۾ !!!؟"

"ها... ۽ تنهنجي ڪل ۾ به!!"

"ڇو ته؟"

"اڄان پڇين ٿو...!!؟"

"امان... مون کي ٻُڌاءِ... اسان ۾ آخر عيب ڪهڙو آ!؟"

"ماءُ، ماٺ جي درياهه ۾ ٻڏل"

"مطلب... اسين عيبدار آهيون... ان ڪري ٻين جهڙا ناهيون"

"ٻين جهڙا هجون ها ته... تو سان مون سان پروفيسر اهڙو حشر ڪري ها!!"

"تڏهن ته پڇيم"

"پڇڻ ته ٻري... سوچڻ به ڇڏ"

"سبب!!؟"

"بابا... پروفيسر وڏو ماڻهو... اسين ننڍا ماڻهو"

"معنيٰ نه... اسين نيچ ۽ ننڍا آهيون"

"داڻ نه... سمجهه ڏار... سوير کان بڪڻ شروع ڪيو اٿئي!!"

"امان هڪ ڳالهه تي بيهين به نه ٿي، پنهنجين ڳالهين تان پاڻ ڦريون ٿي وڃين"

"بابا اسان کي اهڙيون ڳالهيون نه جڳائن"

"پر... امان اسان کي انسان به نه ٿو سمجهيو وڃي"

"ڪير ٿو چوي!؟ قرآن شريف انسان کي شرف وارو چيو آ... تون ٿي ته ٻڌائيندو آهين"

"بلاشڪ... قرآن نسورو سچ آ پر!!"

"پر ڇا...؟"

جواب ۾ درد سبب لفظ جمعي جي نڙيءَ ۾ ڦلوڪتا ٻڇي ويل

"هيڏو پڙهيل لکيل... پاراٺيون ڳالهيون ويٺو ڪرين!!"

"قرآن بہ... نورو گھڻو اسڪول ۾... سائين احسان پاڙهيو... وڏيڪ پاڻ پڙهي پورو ڪيم"
"ڪيئن بہ، پڙهيئي نہ... الله اجُر ڏيندءِ"
"اجُر ملڻ سان... مت پيد خمر ٿئي ٿو امان!!؟"
"ختم ٿي ويندو!!"
"مشڪل!!!"
"ڪيئن سمجهيئي...!؟"
"پروفيسر جي پرڪار مان ئي سمجهہ...!"
"جمعا... پُٽَ... زمين آسمان بہ ڪڏهن مليا آهن!؟"
"ملندا... تہ ڪائنات تباهہ ٿي ويندي"
"پوءِ...!؟ سمجهين ٿو نہ ٿو تہ اهو اسان جي قبيلي لاءِ وٺاهہ آهي"
"اسان جي قبيلي منجهان شاديون تہ رچائيندا آهن"
"اها... بي ڳالهہ آ.."
"بي هجي... يا.... پهرين... اُن وقت مڪروهہ.... ٿيو ناهيون!؟
"ڪو واندو هجي توسان وبهي مغز ماري ڪري، تون سڄي عمر نہ سمجهندين... پيو نہ نهيو... پوڙهي ماءُ جو بہ نہ ٿو سوچين، مان وڃا ٿي... دير ٿي وئي آ... ڪم تي چڙهڻو آ" ماٺس چوندي اُٺي، بهارو ڪڇي وڃڻ لڳي ٿي. جمعو اچرج ۾ صرف ڪِس نڪي ٿو. جهور ماءُ جي چهري تي درد ۽ رنج جون ريکائون پڙهي وڏيڪ اتاولو بتجي وڃي ٿو. هيڪر سوچيائين تہ ماءُ کي سڏي اندر اديزي ڏيکاريس تہ اونح نيح جي انهن روايتن ۾ سندس اندر پيرا پيرا ٿيل آهي. دل چيس تہ دانهون ڪري، وڏي واڪي ٻڌائيس تہ: "تون ڪڏهن نہ سادي، ڪڏهن نہ ابوجهہ آهين... امان!! اسين فطرت جي رحم ۽ ڪرم تي جيئندڙ. انسان جي روپ ۾ پالتو حيوان آهيون ۽ پالتو حيوان انسانن لاءِ تہ ڪارائتا هوندا آهن مگر پاڻ لاءِ نہ!!" چئي نہ سگهيو. ماٺس گهر جي ٻاهرين دروازي وٽ پهچي، ڪجهہ سوچي واپس موٽي اچي سامهون بيهي ٻئي ٻانهون ٻڌي نماڻائي ۾ چويس ٿي:
"جمعا ... پٽ!! منهنجي پوڙهانپ ڏي ڏس... صائمہ جو خيال دل مان ڪڍي ڇڏ"
"....." ڪِس ڪاٻہ ورندي نہ ٿو ڏئي.
"مان... ميونسپالٽي جي چيئرمين سان قطعي ڳالهائي ٿي اچان" .
"ڇا!؟"
"تنهنجي نوڪري!!"
"منهنجي نوڪري!؟"
"ها... منهنجي جاءِ تي توکي رکي... جمعدار کي پهرين پگهار بہ ٻاسي اٿم"
.... خاموش رهي ٿو.
"مان جو آهين... مان ڪم ڪان ٿالڪ آهيان... ماءُ جي ڪمائي بہ ڪيستائين کائيندين؟"
"طعنا تنڪا نہ ڏي امان"
"سچ ٿي چوان... شل رب توکي سمڪ ڏئي... تنهنجي اهو ضد رهندو آيو نہ اسين شهر ۾ نڪي جا بہ نہ رهنداسين" .

"هونئين سو شهرن وارن... سون ۾ توريو آ."
"سونَ ۾ ڪٿي نـ تورن... گهر جو ڪم تـ ڏيندا ها... تنهنجي ڪري اهو بـ ڪسي ورتائون"
"روز... رب ڏيندو... مالڪ آ"
"رُڪي رُلي ساٿو ٽئين... تي ملينئي نوڪري!؟"
"ٻني شهر هلنداسين... اتي مزدوري ڪندس"
"اباڻا ڪک ڇڏيندين!!؟"
"آهي ڇا اباڻن ڪکن ۾... بـ ڇنل ڪتولا... چوڦير شهر جون نفرتون!!"
"ٻني هتڏ بـ ڪيترو لڪندين!؟"
"جيستائين لڪي سگهيس"
"يلا... ابي ڏاڏي واري ڪرت ۾ گهٽتائي ڪهڙي...؟ ۽ ميار ڪير ڏيندو!؟
"امان، چيم تـ... نـ ڪندس اها ڪرت!!"
"تـ ڇا ڪندين!؟"
"ڪجهه بـ نـ. ٻارهين جماعت پاس... اها نوڪري ڪريان!!"
"بـ اکر ڇا پڙهئين... اوقات وساري وينئين!!"
"غلط ٿي سمجهين... امان!!"
"تون... اصل سچا موتي وينو پوئين!!"
"جيڪو... وٺني سو چنو"
"يلا... اسان جو ڪم ڪهڙو؟ ڪنهن سان ويهي ڪُلها هئون يا اونچن ڏي ديد واريون"
"عزت سان جيئڻ جو حق نـ اٿئون"
"حق!! تون ڪير ٿيندو آهين ڦير ڦار ڪرڻ وارو؟ خدا جڳ ائين ئي خلقيو آ"
"اهو الزام آ... بهانو آ... امان! خدا جي نظر ۾ سڀ انسان برابر آهن"
"جمعا... اسين سڀي جي ڪل... ٻڪري ۽ شبنهن هڪ ئڙ تي پاڻي پيئڻ... ڪٿي ٻُڌئي!؟"
"نـ...!! ائين ئي نـ ٿو سگهي"
"تـ پوءِ ڏاهو ٿيءُ... ٿڌي دل سان سوچ... تنهنجي هوڏ سان درياهه اُبتو نـ وهندو" ماڻس چوندي، هلي وڃي ٿي.

جمعو اُٿي کٽ تي اهلي پوي ٿو. سندس ذهن ماضي جي ڪن ۾ قلاباريون کائيندي گهڻو ڏور نڪري وڃي ٿو.
ننڍي هوندي گهر جي دروڻ، ٻاهران، ويهي اسڪولي ٻارڙن کي ڪتابن جو ٿيلهو ڳچيءَ ۾ وجهي يا ڪتاب ڪڇ ۾ هڻي، اسڪول ويندي يا سڪول کان موٽندي حسرت سان ڏسندو هو تـ دل ٽپ کائيندي هئس. معصوميت منجهان ماءُ سان انگل ۽ اصرار ڪندو رهيو ۽ ماڻس مختلف بهانن سان ٽاريندي رهيس. نيٺ سندس ماءُ مجبور ٿي ڀر واري پرائيمري اسڪو ۾ داخل ڪرايس تـ ٽڙي پيو. اسڪول ۾ ويهڻ لاءِ جاءِ الڳ تـ پاڻي پيئڻ لاءِ گلاس جدا هئس، انهي ورتاءُ سندس ڪچڙي ذهن تي اثر وجهڻ شروع ڪيو. اسڪول ۾ سارو وقت ويڳاڻپ ۾ گذرندو هوس. ذهن ۾ اڻ جوابيل سوالن جا طوفان ڪيس ذهني طور مفلوج ڪندا رهيا. سندس استاد، ماستر احسان علي جي شفقت جو ڇانورو ئي هئس، جنهن جي ٿڏاڻ ۾ آسيس ايندي هئس. جنهن اسڪول کان ڀڄي وڃڻ کان روڪي ڇڏيو هوس نـ تـ ڪڏهوڪو.

سمهن واءُ ڪري پڇي وجي ها. ذهين هجڻ ڪري اسڪول جي ڪمن ۾ ٻين کان اڳرو هوندو هو. سدائين اول ايندو هو. استاد کيس انعام ۾ ڪهاڻين جا ڪتاب، ڪاپيون ۽ ناڻيون ڏيندو هو. نصابي تعليم سان گڏ استاد قرآن شريف جو سبق بہ ڏيندو هوس.

شام جو اڪثر يا موڪل واري ڏينهن ماءُ سان گڏجي ٻين گهرن کان علاوه پروفيسر نور الاهي جي گهر بہ ويندو هو. ماڻس گهر جي صفائي ۾ جنبي ويندي هئي ۽ هيءُ پنهنجي ڪلاس ميٽ، پروفيسر جي ڌيءُ صائمہ نور ڏانهن ڪتابن ۽ ڪاپين جي ڪشش ۾ ڇڪجي ويندو هو. پروفيسر جڏهن بہ ڏسندو هوس تہ ڇڙٻيندو ۽ روڪيندو هوس. هڪ ڀيري تہ پروفيسر کيس چماٽ بہ وهائي ڪڍي ۽ ماڻس کي بہ ڏاڍو گهٽ وڌ ڳالهيائين. پروفيسر جي چماٽ ۽ ماءُ جي جهڻڪن تي ڏاڍو رنو هو. تڏهن ماءُ پرچائيندي ۽ سمجهائيندي ڏاڍو پيار ڪيو هوس. ماءُ کي هو بہ هڪڙو، مهيني کن جومس هو جو پيءُ ساڻي ۾ گذاري ويو هوس. ماءُ ڪڏهن بہ نہ جهڻڪيو هوس پر ان ڏينهن پروفيسر بي عزتي ڪيس. ايتري تائين جو ڪم کان جواب ڏيڻ جي ڌمڪي ڏنائينس تہ ڏک ۾ ٻرجي کيس ڇڙٻيو هئائنس. ماءُ پيار ڪيس تہ پروفيسر جي چماٽ وسري ويس پر ماءُ جي ٿيل بي عزتيءَ ذهن ۾ گهر ڪري ويهي رهيس. ان ڏينهن کان پوءِ پروفيسر جي ڪڏهن بہ چانئٺ نہ ٽپيو! پڙهي لکي وڏو ماڻهو ٿيڻ ۽ دلتن جي جار کان ڇوٽڪاري جي سوچ، ٻاراڻي ذهن ۾ الاڻي ڪيئن انڪورجڻ لڳي، اڳي کان بہ وڌيڪ محنت سان پڙهڻ لڳو. اسڪول ۾ ڪو وقت صائمہ ڏانهن نهاريائين بہ ڪين! الائي ڪيئن؟ وري بہ ٻي سمڪ هڪ ٻئي جي ويجهو ايندا ويا. جيئن جيئن عمر وڌندي وين تيئن تيئن چقمق جي مخالف قطبن وانگر پاڻ ڏانهن ڇڪبا ويا. پڙهندي، پڙهائيندي، لکي چيي صائمہ سان ملاقاتون ڪندي، وقت جي گهوڙي تي سوار ٿي انٽرپاس ڪري ورتائين. منڍي پڙهائڻ جي ماڻس کي سگهہ نہ هئي. لاچار ٿي نوڪري جي ڪڍ لڳو تہ جيئن نوڪري ڪري وڌيڪ تعليم پرائيويٽ حاصل ڪندو رهي. هن سوچيو بہ نہ هو تہ سرٽيفڪيٽ ۾ لکجي ويل سندس ابي ڏاڏي جي ڪرت واري ذات هُنَ آڏو مايوسين جا پاٻري ڪندا وجاني جڏيندي جن تي هلندي سندس پير رنوجاڻ ۽ روح رهڙجي ويندو. ڪيتراڻي سال اميد جي جانورن ۾ عزت ڀرني روزگار جي تلاش ڪندي ڀٽڪندو رهيو. پر هر جاءِ تي کيس ابي ڏاڏي وارو ڏنڊو ياد ڏياريو ويو. اميدون جانورن بجاءِ ننهڻ ۾ تبديل ٿي ويون. سرٽيفڪيٽ ۾ غلط ذات لکڻ جو ڏورابو سائين احسان علي کي ڏنائين تہ اُن اسڪول جي هيڊ ماسٽر تي هٽي جڏيو.

ڏهہ پندرهن ڏينهن اڳ ڪجهي منحمند جو گهر ويندي گهٽيءَ ۾ اوچتو ملاقات صائمہ سان ٿي. اول تہ کيس خط جي ورندي نہ ڏيڻ جو ڏک ڪديائين پوءِ کيس سجي ماجرا ٻڌايائين. صائمہ رستي سان محتاط هلندي ٻيهر امتحان ڏيڻ يا ذات تبديل ڪري درست لکائڻ جي صلاح ڏنس. ان مشوري تي خوش تہ ٿيو مگر اُنَ ملاقات هن ۽ سندس ماءُ لاءِ قهر نازل ڪري ڇڏيو. ٻنهي لاءِ شهر ۾ سس پس تہ هلندي ٿي آئي پر ان ملاقات جي خبر ٻُڌندي، پروفيسر جهڙو ماڻهو لوءِ مسجهان نڪري ويو. بد مست هاٿي وانگر محرجي ويو. جمعي ماءُ کي گهرائي نہ صرف ڪم کان جواب ڏنائين پر گهٽ وڌ ڳالهايائين، چئي: "سمجهاءِ لونڊ جي ڦر کي... حرامي ڦر کي خبر ناهي تہ آءٌ ڪير آهيان!؟ آئنده اهڙي حرڪت ڪيائين تہ ڏاٿا ڪڍي رکندو سانس، شهر جون پلپون گهرائي وجهندس تنهہ ...!! انهيءَ نيچ جي اها مجال جو مون معزز ۽ شريف شهريءَ جي عزت ڏانهن پنهنجي گندي آڱر ڪڻي!! منهنجي جتيءَ جو مله لهي ٿو جو منهنجي ناموس کي داغدار ٿو بنائي!! ٽري وڃ منهنجي نظرن کان... وڃي پيکي... پيکيءَ جي پٽ کي لگام ڏي...!! ماڻس گهر پهچندي زارو قطار روئي حال بہ ٻڌايس تہ پوئتي پيرن تي وڃي صائمہ سان نہ ملڻ جا واسطا بہ وڌائين! ان وقت ڏاڍو جهنڪو آيو هوس.

تنهن ڏينهن کان گهر جي جار ديواريءَ کان ٻاهر نہ نڪتو آهي. يڪو انهيءَ ذلت جي رڻ ۾ ڀٽڪندو ۽ ٻوگبندو

رهيو آهي. صائمه سان ملاقات جو سڄو منظر ذهن جي پردي سي گهمي وڃس ٿو. روڊ سان نورو ونبرڪو هلندي، لوڪ ڪان ڊيڄون لڪائيندي صائمه چيو هوس:

"مون سان ائين وائڙين ڳالهين ملندو نه ڪر ... جمن !"

"هائو .... تون به لوڪ وانگر سمجهڻ لڳين آهين .... صائمه !؟"

"سمجهان ٿو .... پر .... صائمه .... أجارو نتو ڏائهن ازخود چڪجي ويندو آ."

"لوڪ جون نظرون ٻڪرن جيان ڦري وڃن ٿيون .... لُوهه پاني بوٽي بوٽي ڪري ڇڏينديون !!"

"ٻڪرن جو ڪم ئي لوُهه پائڻ آهي."

"ها .... پر .... اسان کي بچڻ گهرجي!!"

"ڪيئن .... لوڪ لڪا ڪي !؟"

"شايد .... سڄي عمر!!"

"سڄي عمر!!!؟؟"

"معاملو ئي اهڙو آهي ....جمعا!!"

"صائمه دلين کي اهڙن معاملن جي ڇا سُڌ !؟"

"دماغ کي ته سُڌ هوندي آ."

دل دماغ جي تابع نه هوندي آ."

"اهو .... دل تي بُهتان آهي. دل ته محض پريت جي پوڄارڻ هوندي آ .... ان کي بين مامرن جي ڇا خبر؟"

"ان صورت ۾ لوڪ آڏو رسوا ٿيڻو پوندو آ .... ۽ آءٌ اهو نه ٿي چاهيان."

"منهنجي خيال ۾ .... اها اونچ نيچ جي تقاضا آهي."

"جذبات ۾ .... غلط سمجهي ويٺندو آهين."

"ڪيئن!؟"

جمعا .... آءٌ توکي شدت سان چاهيو آ ...."

۽ مون به!!"

"برابر ... پر ....!!"

"پر .... وڇوڙيون وڳهرنديون پيون وڃن."

"وڇوڙيون ڪيترو به وڳهرن .... مگر اسان جي دلين ڏائهن اينديڙ ويندڙ محبت جي شاهراهه بند نه ڪنديون."

"پوء .... ڊپ ڊاءُ ڇا جو!!؟"

"عزت ۽ ناموس جو !؟"

"ڪنهنجي !؟"

"تنهنجي .... منهنجي .... اسان جي والدين جو !!"

يعني .... هاڻ توسان نه ملان!؟"

"ائين .... وائڙين ڳالهين نه !!"

"ڇو!!؟"

جمعا!! تون چاهين ٿو ته مون ڏائهن بدنامي جي آڱر کڄي!!؟"

"نہ .... هرگز نہ!!"

"تہ پوءِ سمجهين جو نہ ٿو .... درياھ جا ٻہ ڪنارا .... جڏهن ملندا.... تڏهن .... درياھ جو وجود ٻہ خطري ۾ هوندو."

"نہ .... گڏ رهڻ جو سوچي بہ نہ ٿا سگهون."

"انهن ٿي سمجهہ .... پر اسين جدا هوندي بہ انهن گڏ هونداسين، جيئن پاڻيءَ وچ ۾ درياھ جا ڪنارا."

"اهو محض خيال آهي."

"ڪيئن بہ محسوس ڪرين .... انهن ٿيڻو ناهي."

"جو تہ مان مڪروھ آهيان.""

"جمع!! مڪروھ تون نہ سماج جون رسمون آهن ...جن جي ڏپ اسان جي حواسن کي موڳو ڪري ڇڏيو آ."

"يا .... نيچ پڻي جي بدبوءِ توکي .... بيزار ڪيو آ."

"ڪنهن جو نيچپڻو!!؟،

"منهنجو .... پيوڪنهن جو!!؟"

"افسوس .... آ .... تنهنجي جنون تي ۽ ناسمجهيءَ تي!!"

"يا .... منهنجي حقير پڻي تي!!""

"جمع .... حقير يا نيچ تون نہ .... دراصل معاشري جا جوڙيل هٿرادو قدر آهن .... منهنجي حواسن ۾ تنهنجي پيار جي خوشبوءِ سمايل آ."

"پر نہ ملي سگهون ٿا ۽ نہ ڪنا رهي سگهون ٿا."

"ها .... جاڪاڻ تہ اسين غلط وقت ۽ غلط جاءِ تي جاوا آهيون."

"صائمہ .... آءٌ ڪيئن جيئندس!؟"

"ڪوبہ ڪنهن لاءِ مرندو ناهي .... بس سمجهہ جو فير آ."

"مون لاءِ زندگي عذاب رهندي."

"انهي روايتي اظهار کي ڇڏ."

"سچ .... صائمہ !! مون لاءِ ذات پات واري سوچ ڏرتي سوڙهي ڪري ڇڏي آ .... توبہ تہ وڌيڪ سوڙهي ٿي ويندي."

"ڇڏ - اهو ٻُڌاءِ .... تنهنجي نوڪريءَ جو ڇا ٿيو!!؟"

"نہ ٿي ملي."

"واقع ... هن دؤر ۾ غريب کي نوڪري ملڻ بہ نئين زندگي ملڻ برابر آ."

"پر ....مون کي تہ نفرتن جي دلدل ۾ اڇليو ويو آ."

"ڪيئن!؟"

"جتي ويس .... ابي ڏاڏي جو ڏنڌو ياد ڏياريو ويو."

"۽ .... تون ......!!؟"

*

"اڄا تائين اهليو پيو آهين." ماڻس گهر ۾ داخل ٿيندي حيرت منجهان چٽس ٿي تہ يادگيرين جي قبر مان نپ

ڏني نڪري اچي ٿو ۽ سڌو ٿي وڃي ٿو.

"مان چيئرمن سان پڪ پڪائي ڪري آئي آهيان." ماٺس پرپر ويهندي چوس ٿي.

"ته...!!!؟" ڏڳهو ساهه پريندي وراڻيائين.

"اڄ شام کان تون ڪم تي چڙهندين"

"..." چُپ چاپ ماءُ کي حسرت منجهان ڏسي ٿو.

"چپ چو آهين!؟"

"ان ڳالهه کي جو ورتو اٿئي... امان!؟"

"مان پيرسن ٽي وڃي آهيان... ميونسپالٽي وارا مون کي ڪم کان جواب ٿا ڏين.

"چا ٿي پيو!؟"

"چئي چا ٿو؟ موقعو هٿن مان ويو ته پڇتائينداسين".

"ڪاڏي ويندو... موقعو!؟"

"وڃان پيو ڪو داءُ ڪري ويندو!!"

"ڪير... ايندو!!!؟"

"ڪوڙ، ڪو هڪ يا اڌ....!!"

"پوءِ به ڪهڙي آفسيري ٿا ڏين؟"

"اسان لاءِ اها به وڏي ڳالهه آ... رلي راي... جُنيون گسايئي... ڪو ڪڙ تيل نڪتو؟"

"مون کي سوچڻ ڏي... امان!!"

"ڪيستائين سوچيندين...!؟"

"شام تائين"

"اجايو آ"

"امان ... مهلت ڏينم... ضرور ڪو فيصلو ڪري وٺندس"

"تنهنجي مرضي پٽ... باقي... جيئن تون چاهين ٿو... ڏرتي اٿلي پوي انين نه ٿيندو"

"شام تائين... نوڪري ڪانه ڪا... ورندي ڏيندس". چوندي اُٿي، ڪمري ڏانهن هليو وڃي ٿو.

ڪمري ۾ پيل کٽ تي اچي ليٽي پوي ٿو. بيوسي جي ذهن ۾ ڦاسي سوچڻ لڳي ٿو. بيوسي جنهن جو نه آند نه پاند!! ڪي ڪلاڪ انا جي تتل ڪوري ۾ جسم جي سنڌ سنڌ پچڻ ۽ پچرڻ لڳس. پنهنجي حالت زار تي گهرجي ديوارن کي نوحا پڙهندي محسوس ڪيائين. نوڪري جي سمورن امڪانن کي ذات پات جي گهگهه ۾ گم ٿيندي محسوس ڪري ٿو. پنهنجي شهر وڃڻ جو خيال ايندي الائي جو صانمه ۽ پنهنجي وچ ۾ وڇوڙيون اچا به وڌيڪ وگهرندي پاڻنين ٿو ۽ هن ني شهر ۾ رهندي، ساڻس ملندي يا ڏور کان ڏسندي، انهن وڇوٽين جي ديگهه ويڪر ۾ الائي جو سوس نظر اچڻ لڳيس ٿي.

پر واري مسجد ۾ پيشيريءَ واري آذان جي آواز ڪيس سوچ جي ڦندي کان آجائپ ڏياري ٿي ته بي سمڪ فيصلو ڪري، کٽ تان اُٿي، ٻاهر اچي ٿو. وراندي ۾ پيل کٽ تي سُتل ماءُ اچرج منجهان ڏسيس ٿي. ماءُ ڏانهن ڏسندي، بوهارو کڻي، گهران نڪري وڃي ٿو.

•

سليم چنا

صحرا جو چنڊ سهڻو آهي

سماج لاءِ تنهنجا خيال ڪمزا هئا، سي مون تنهنجي ڊائري مان پڙهي ورتا هئا.

لکيو هئني: "ريتن جي رڻ پٽ ۾ اڪيلي آهيان. ڪن صدين کان منهنجو ني وجود هن صحرا ۾ اوپرو، اوکو، اناولو ۽ اجايل رهيو آهي. الاءِ رڃ ڪڏهن ختم ٿيندي؟ ڇا هن سڃ ۾ ڪاڻ ساوڪ نه اُپرندي؟ ڇا ڪانڌ ندي هتان نه وهندي؟ ڇا تا ابد منهنجي من ۾ اڃ ئي اڃ هوندي...؟؟"

لکي ڇڏيو هئم تنهنجن هنن جملن جي هيٺان فقط هيءُ ننڍڙو جملو: "رڻ پٽ مٿان ڪڏهن رات جي آسمان جو حسن به ڏسندي ڪر؟"

هڪ مهيني کان پوءِ مون سان ملندي چيو هئني: "پنهنجين شاگرديائين سان ٿر گهمڻ وئي هئس. ڊائري ۾ تنهنجو لکيل جملو اتي ئي سمجهه ۾ آيو هئم، بجليءَ جي روشنيءَ مان نڪري جڏهن ٿر مٿان ستارن جي ڪهڪشان ڏٺي هئم، نه لڇي ٿي ويئي هئس: ۽ نگاهه آسمان تان هٽائي نٿي، نرم، واريءَ تي ڪپاني ڇڏيو هئم ايترين ٿري نينگرين مان الاءِ ڪنهن آهستي چيو هو:

"چنڊ اڪ پکي اٿس"

۽ مان ڪيتري دير تائين نگاهه مٿي نه ڪٽي سگهي هئس نه ئي ڪنهن سان ڳالهائي سگهي هئس "صحرا جا سارا منظر رات جا عاشق آهن. رات جيڪا ستارن جي جگ مگ سان جرڪي ٿي. ۽ صحرا جي واري جڏهن نري ٿي تڏهن صدين جا ٿڪ لهي پون ٿا. جڏهن چنڊ جي روپ مان هُن جو من موهيندڙ روپ مون کي اڪ پيجي ٿو. تڏهن پنهنجي وجود جي سندرتا جو سونهن جو ۽ سک جو احساس اُڀري ٿو". چيو هئم توکي: توهان ڇوڪريون به ڊائريءَ ۾ جيڪي جملا لکيو ٿيون اُهي توهان جي دل جي دنيا جون آسون، اميدون ۽ تمنائون آهن. انهن ۾ دل جو درد ته آهي پر ڏک سهڻ لاءِ ڪوبه دليل نه آهي. ڇا هيءُ ست ڪنهن دليل کان گهٽ آهي...؟

"ڏيڪاريس ڏکن. گونڌر گس پرٽينءَ جو".

نري ويل چانهه جو ڍڪ پريندي دريءَ کان ٻاهر ڏسڻ لڳي هئينءَ. تنهنجي نظرن سامهون هڪ وڻ هو جنهن ۾ جهرڪين جا آکيرا هئا. سمجهي ويو هئس تنهنجي من ۾ ڇا هي؟

"اهوني نه... نه... آس جو آکيرو جوڙي سگهين". توکي اداس ڏسي ڪمري مان ٻاهر وٺي آيو هئس. ۽ پراڻي سرڪاري ڪوارٽر جي اڱڻ ۾ ويهي توکي پنهنجي پوکيل ان نم جي ڇانوَ ۾ ويهاري چيو هئم: "هو توسان ڪيل وعدو ضرور پاڙيندو. جنهن ولايت ۾ اڃا سوڌو شادي نه ڪئي آهي سو توسان ڪيل وچن ئي نه پاڙڻ خاطر نه...؟؟" تون چو نه ٿي ڇهه مهينا ٻيا به انتظار ڪرين

"هو ڪنهن گوريءَ سان شادي ڪرڻ کان سواءِ ئي موٽي ايندو...؟" تو پڇيو هو.

"ڇو نه"!

"پلا ڪيئن...؟"

"او - انين...! ٻري کان "ٽيون ٽيون" ڪري ايندڙ طوطي ڏانهن تنهنجو ڌيان ڇڪرائيندي چيو هئم: "ڏسجانءِ هن نم تي ئي اچي ويهندو". اسان ڏٺو هو طوطو ۽ طوطي ڪيڏو نه خوش ٿيا هئا. توکي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويئي

هني. نم تي جهرڪين جي جرجر بہ وڌي ويئي هئي. ننڍڙا ننڍڙا ٻچڙا چگڻ لاءِ ڇهنبون کوليو جين جين ڪري رهيا هئا. طوطو ۽ طوطي پنهنجي ٻولي ٻولي رهيا هئا. ڪوارٽر جي اڱڻ جو چوٿون حصو، پٽ جي چانڊو هيٺ اچي ويو هو سانجهي ٿي رهي هئي. مون توڪان تنهنجي ڊائري وٺي تنهنجي اُڌمن، احساس ۽ پيڙائن کي پڙهڻ شروع ڪيو هو. تو نم کي ٽيڪ ڏيئي تنهنجاني لکيل هي جملا منهنجي وانان ٻڌا هئا.

(اُماس رات ۾ توبنا هيڪلي آهيان، توڙي جو تارن جي جهرمر آهي. اي آسمان مون تي ٺٺولي نہ ڪر. منهنجو نيڻن جي ٺم ٺم بہ ستارن جيئن جرڪي رهي آهي. منهنجون اکيون منهنجو آسمان ئي تہ آهن. جن ۾ تنهنجي چنڊ ڪار بہ وڏيڪ روشن چنڊ، پنهنجي پوري آب ۽ تاب سان چلڪي ۽ چمڪي ٿو")

هڪدم ڊائري بند ڪري تنهنجن نيڻن ۾ نهاريو هئم . جنهن مان سچ پچ تہ تنهنجي اکڙين جو چنڊ ليئا پائي رهيو هو. تنهنجون اکيون برسي پيو هيون. مان تنهنجي برهہ جي برسات ڏسي نہ سگهيو هوس. توکي چيو هوم: "انتظار ڪر" جوڻ بہ هاڻي ڪيڏو ڏکارو ٿو لڳيم. پر پريت ڪنڌڙ همبشہ اوسيئڙو ۽ آس اکين ۾ ويهاري ئي تہ جيئندا آهن نہ...! توکي بہ جيئڻو آهي. پنهنجي چنڊ جي لاءِ..." تو ٻوني سان ڳوڙها اگهيا هئا، توکي بس اسٽاپ تائين ڇڏي آيو هئس، بنا مون ڏانهن نهارڻ جي بس ۾ چڙهي هلي ويئي هئين۔ توکي اچ اينرو پگل پريل ڏسي مان بہ پڇي پري پيو هوس. اجا سچ جهاني پاڻي مهنجي ڪوارٽر ڏانهن نهاريو پئي تہ مون دري بند ڪري ڇڏي ۽ پنهنجن لڙڪن جي قطار کي هُشاني ويهاڻي جي پٺ تي ويهاري سوچڻ لڳم:

"چري...! توکي تہ ميت ملندو، ڇا حالت ٿيندي منهنجي...؟؟ جنهن کي تو وٽان ڪجهہ بہ ملڻو ناهي. پوءِ بہ سڀ ڪجهہ سمجهي سوچي تنهنجي خوشي خاطر توکي انتظار واري ڪيفيت ۾ آڻڻ ڏيڻ خاطر توسان گڏ گهمان ۽ ڦران ٿو. تنهنجي خواهش آڏو تنهنجوئي مانُ رکان ٿو تنهنجي ڊائري، تنهنجي ئي چوڻ تي پڙهان ٿو ۽ تنهنجي ئي چنڊ جو ان ۾ اوسيئڙو ۽ انتظار ڏسان ٿو. شهر جي ويران گلين کان وٺي پررونق بازار ۾ سينمان هال کان وٺي فوٽو اسٽوڊيو تائين، تنهنجو سات ڏيان ٿو. پر توکان اهو بہ ڪونہ ٿو پڇي سگهان. آخر هي گڏ ڪيرايل اسٽوڊيوز جون تصويرون تولاءِ ڪهڙي معنيٰ ٿيون رکن...؟ تنهنجا طويل خط نہ ولايت ٿا وڃن. پر تنهنجون مختصر مختصر جنيون ملاقات لاءِ مون کي بہ ملن ٿيون، ۽ مان انهن کي سانڍيندو وڃا ٿو. شهر جون هوائون ڇا ڇا نہ سرگو شيون ڪن ٿيون. توکي انهن جي بہ تہ پرواهہ ناهي. تنهنجو چنڊ، جو تولاءِ اڃئو آهي" انين تنحنجي ملاقات ڪري وڃڻ کان پوءِ منهنجيون راتيون جاڳن ٿيون. نيڻ پڇن ٿا. نير ٺمن ٿا. وقت جا ڪانٽا ڦرن ٿا. سيڪنڊ منٽ، ڏينهن، مهينا گذرن ٿا. آسمان مرڪي ٿو، تون ڪلين ٿي ٺهڪ ڏئين ٿي. چنڊ، جو تنهنجي آسمان تي چلڪي ٿو. ڪهڪشان چمڪي ٿي، ۽ رڻ رات جو ڪيڏو نہ دلڪش لڳي ٿو. نہ ڪاني رج نہ ڪاني سچ نہ ڪاني اُج رهي ٿي.

ڊائري جا ورق ورن ٿا. ۽ جهومر ٻڌي تنهنجي نرڙ تي چمڪن ٿا. پيڙائن جا پڙاڏا، ڍهلن ۽ شرناين جي شور ۾ ديجي وڃن ٿا. ڊائري جا لکيل پويان پنا ماضي بنجي وڃن ٿا. ڊائري بند ٿي وڃي ٿي ان جي جاءِ تي هڪ نئون ڪتاب کُلي ٿو. جنهنجو پهريون باب ٻڌائي ٿو:

زندگي حسن ۽ نعمت آهي ۽ عورت ڪائنات جو خوبصورت تحفو آهي. عورت ۽ مرد جو رشتو مقدس رشتو آهي. جيڪو آسمانن تي ئي طئي ٿيندو آهي.

تنهنجي شادي، کي هڪ سال ٿيو آهي. مون اِهو هڪ سال پنهنجي ڪوارٽر جي نم هيٺان ويهي، تنهنجون مون ڏانهن لکيل مختصر چٺيون پڙهيون آهن. اسٽوڊيوز ۾ گڏ ڪڍايل فوٽا ڏٺا آهن. اهي مون اڄ ڏينهن تائين ڪنهن کي بہ نہ ڏيکاريا آهن. ۽ تنهنجي يادن جا ڍير، تنهنجي هڪ ڇڏيل ڊائري ۾ موجود آهن. مان اڄ انهن سڀني کي سهيڙيو

آهي. اُهي سڀ تنهنجون امانتون ئي تہ آهن.

اڄ انهن پنن تان پنهنجا نانءُ مٽائيندو مٽائيندو ڪينجيءَ سان فوٽا ڪتري توکي پاڻ کان پاڻ ئي جدا ڪندو لفافي ۾ سانڍي، توکي هڪ الوداعي خط لکي لفافو بند ڪري، تنهنجي ننڍڙي ياءُ جي هٿ ۾ ڏيڻي هليو آيو آهيان. تون اهو خط پڙهي مون کي معاف ڪري ڇڏجانءِ.

پنهنجين تصويرين ۽ ڊائريءَ جي پنن جي پاڻ ئي حفاظت ڪجانءِ. ۽ پنهنجي چنڊ جي چاهت ۾ خوش رهجانءِ، منهنجي ڪوارٽر جي نم تي رهندڙ طوطن اِلاءِ ڪٿان هي جملو رٽيو آهي.

"صحرا جو چنڊ سهڻو آهي".

۽ ها شاديءَ جو سال پوري ٿيڻ تي، توکي تنهنجو چنڊ مبارڪ...!!

عبدالله ملاح

اڪيون جنين آسري

لهندڙ سج جي شام جي ميرِ ۾ لالاڻ غير محسوس انداز سان انين شامل ٿي وئي هئي. جنهن ڪري ماڻهو جپ چاپ دلين ۾ لهي ويندا آهن، ۽ روحن جي زمين تي اونهارا، بهارن ۾ بدلجي ويندا آهن. 'الرياض' هوٽل اڳيان ڪوسڪي، ٿڌي، سانگي، ٿڌي باڳي ڏانهن ويندڙ مسافر، بس جو رستي ۾ اڪيون ڪوڙي، انين انتظار ڪري رهيا هئا. جيئن ڪاڪ ڪنڌيءَ تي مومل، راڻي جون راهون نهاريندي هئي، بسون نه موملون آهن نه بنجي سگهن ٿيون پر هي بسون ۽ هي لاريون، موملن تائين پهچڻ جا شاندار ذريعا هيون.

ماڻهو سڀ پنهنجي پنهنجي گهرن ڏانهن وڃڻ لاءِ، بيچين ۽ بيقرار هئا. سندن گهر ۽ گهرن جون واٽون چڻ هٿ ڊگهيري ڪين سڏي رهيون هيون.

هر ماڻهو لاءِ، هر واٽ تي هر گهٽي تي هر گهر ۽ هر در ۾ ڪانهِ ڪا اڪ انتظار ۾ هوندي آهي.

اڪيون انتظار نه ڪنديون هجن نه مسافر مسافريون ڇڏي ڏين.

هي ڪاڪ ڪنڌين جون ڇڪون آهن جو پيرن ۾ پيڙيون هوندي ماڻهو جلن مان واٽون ناهن ٿا.

نور محمد جي هوٽل تي چڻنجر تي، فلم "نهارو ڀهول برساؤ"، جي نغمي جا پهريان ٻه ٻول صدين جون نماڻيون صداؤن بنجي، لاڙ جي آسمان تي ڇانئجي ويون.

ڪانگا سب تن کهايو، چُن چُن کهايو ماس.

دو نيسان مت کهايو، انهين پيا ملن ڪي آس.

'الرياض' هوٽل جي مٿي ماڙ تي غلام محمد جو ڪلبل اڪين سان لاش پيو هو. لاش ڪي ڏسڻ لاءِ سڄو شهر اُٿلي پيو هو. سندس لاش ڪي ڪنهن به نٿي سڃاتو. جاڪاڻ ته غلام محمد ترّ جو وڏيرو نه هو. نه وري هُن ڪڏهن ڪنهن وزير امير جي مانَ ۾، عيد ملن پارٽي يا افطار پارٽي ڪئي هئي. هو مسڪين ڳوناٺو هو.

لابارا ڪندو هو. ڪانيون ڪندو هو. مال چاريندو هو، مڇي ماريندوهو. هُن سيارا اُونهارا. ڪکن جي گهرن ۾ گذاريا هئا. ڪکن ڪانن جيٰ گهرن ۾ رهندڙ اڪين، شهر ڏانهن ويندڙ پڪين شاهراهن جا خواب ڏٺا ۽ خوابن هن ڪي اُذما ڏيئي، اُناري ماري ڇڏيو- سندس لاش ڪي ڏسڻ وارن جي زبان تي ڌار ڌار افسانا هئا.

ڪن ماڻهن جو خيال هو ته غلام محمد جون اڪيون ان ڪري وڏيڪ ڪلبل آهن، جو هُن خودڪشي ڪرڻ وقت زهر ڪاڏو هوندو.

مون سوچيو غلام محمد ڪي اهڙو ڪهڙو غم هو، جنهن ڪي مارڻ لاءِ هن ڪي ايترو گهڻو زهر پيئڻو پيو.

ڇا غم زهر کان وڏيڪ طاقتور آهي!؟

ڪن ماڻهن جو خيال هو ته هُن جون اڪيون ان ڪري مٿي پڃاٽا ڪُلبل آهن، جو مرڻ وقت هن جي اڪين ۾ پرين جا پار اٽڪي پيا هوندا.

آئون ان ڳالھ سان وڌيڪ متفق هئس. واقعي، اهو سچ آهي تہ مرڻ وقت جن ماڻهن جي اکين ۾ پرين جا پار انڪي پوندا آهن، اهي اکيون ڪڏهن بہ پوري نہ سگهيون آهن.

تاريخ ۾، قرة العين طاهره ۽ مومل جي اکين کي ڪير بہ پوري نہ سگهيو آهي.

آرزومند اکين کي نہ موت ماري سگهندو آهي، نہ زمانن جي دزَ دفن ڪري سگهندي آهي.

آسري وند اکيون قبر ۽ قيامت مان، لنگهہ لانگها جهلي جهانيون پانيديون آهن، اُنهن اکين کي ڪڏهن بہ چين نصيب نہ ٿيندو آهي. اهي اکيون وائون جهلي اُنهن جي آسري ويهي رهنديون آهن. جن کي هُنن ڏسڻ چاهيو هوندو آهي، پر ڏسي نہ سگهيون.

ڪيڏا خوشنصيب هتا اُهي، جيڪي مرڻ واري جي اکين ۾ ادائون بنجي انڪي پيا هئا.

غلام محمد عيد کان ٿي ڏينهن اڳ، سندس پٽن نياز ۽ فياض لاءِ، نوان ڪپڙا ۽ نوان بوٽ وٺڻ لاءِ شهر روانو ٿيو هو. هُن پنهنجي ٻدرن پٽن سان واعدو ڪيو هو تہ نوان بوٽ ۽ نوان ڪپڙا ضرور وٺي ايندو. عيد جي رات تائين هُن ڪوشش ڪئي پر هو ڪپڙا ۽ بوٽ نہ وٺي سگهيو تہ خودڪشي ڪري ڇڏيائين. سندس کيسي مان ناسي رنگ جو ٻٽون پٽ تي ڪريو پيو هو. جيڪو مون کولي ڏٺو هو: ٻٽون اندر هڪ چٺي پيل هئي. چٺي کولي غور سان پڙهڻ شروع ڪئي هئم.

منهنجي ننڍڙن پٽن ڏانهن.

مون اوهان سان واعدو ڪيو هو تہ هن عيد تي آئون اوهان لاءِ، ضرور بہ ضرور نوان ڪپڙا ۽ بوٽ وٺي ايندس. يقين ڪريو. اوهان جي مجبور بابا ڪافي ڪوشش ڪئي، پر ڪپڙا ۽ بوٽ نہ وٺي سگهيو. ٿلهن هٿن اوهان ڏانهن اچڻ جهڙو ناهيان.... مون کي معاف ڪجو. منهنجي ڳالھ تي يقين ڪجو، مٺان سمجهو تہ بابا ڪوشش نہ ڪئي.

خدا حافظ

اوهان جو مجبور بابا

غلام محمد

منهنجين اکين مان، ڳوڙها لڙي پيا.

سوچيم فيض احمد فيض سچ چيو آهي.

اور بھي دکھ هين زماني مين، محبت کے سوا

ماڻهو خبر ناهي. ڪهڙا ڪهڙا واعده ٽوڙيو پيا جيئن.

غلام محمد، ننهنجو واعدو پورو نہ ٿيو تہ جيئڻ تان ئي هٿ کڻي وڌين.

واعده پورا نہ ٿيا تہ ڪهڙو جيئڻ...؟

ميز ۾ هڪ بيٺل ماڻهو چيو: "خودڪشي ڪرڻ گناھ آهي."

مون چيو: "جيڪا دنيا ايتري تنگ، سوڙهي ۽ ننڍڙي هجي، جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي ننڍڙي تمنا بہ پوري نہ ڪري سگهي. ماڻهو پنهنجن ٻچن جون ننڍڙيون آرزئون پوريون نہ ڪري سگهي. فقط بہ وڳا ڪپڙن جا نہ وٺي سگهي،

ان دنيا کي ٿڌي ڇڏڻ کوبہ گناهہ ڪونهي."

ميڙ ۾ هڪ ٻئي بيٺل چيو تہ: "ڇُٽي پيو سورن کان."

مون چيو: "ماڻهوءَ جي مرڻ سان ماڻهو جا ڏک نٽا مرن، بلڪ اهي بيٺا ٿيو مرڻ واري جي محبوبن کي چُهٽيو پون. مرڻ واري جا ڏک هر اُن ماڻهوءَ کي زخمي ڪن ٿا. جيڪو هُن جي قبر تي ماتام جو پاڪر وجهي اوڇنگارون ڏئي ٿو. گل چاڙهي ٿو، جيڪو جيڪو بہ هُن جي زندگي جو قريب ترين ساٿي آهي. ڏک ڪارا جبل بنجي اُن کي چِنبڙن ٿا.

جيئن غلام محمد جا ڏک بيٺا ٿي هُن جي ٻرين کي چهٽيا پيا آهن، هُن جي محبوبن کي چهٽيا پيا آهن. هُن جي ٻچن کي چهٽيا پيا آهن!

هن موت تي هر ماڻهوءَ پنهنجي سوچ موجب ڳالهايو ٿي.

ڪنهن چيو، تہ ڪيس خوابن ماري ڇڏيو. ڪنهن چيو غمِ روزگار. ڪنهن ٻئي چيو، هو خوبصورت اکين جو مريد هو. اُهي اکيون ڦري ويون تہ پاڻ دنيا کان مُنهن ڦيري ويو. جيترا وات اوترو ڳالهيون. مون کان ڪير پڇي تہ آئون هُنن کي ٻڌايان تہ زندگي جون ديوارون ڪيئن ٿيون ڊهن- هُن جو خودڪشي ڪئي.

هن زمين تي جن بہ ماڻهن خودڪشيون ڪيون آهن، انهن خودڪشين جا جوابدار، پراڻا مدي خارج انسان دشمن رواج آهن، ۽ انهن انسان دشمن رسمن رواجن جي قانونن جا پاسبان آهن.

لهندڙ سج جي لالاڻ رات ۾ بدلجي وئي. ماڻهو آهستي آهستي هوٽل جي ماڙ تان هيٺ لٿا. پوليس لاش کڻائي رواني ٿي، مون ڇٽي هڪ ماڻهوءَ کي ڏٺي ۽ چيو: "هي ڇٽي غلام محمد جي پُٽن کي ڏيئي ڪين چئج تہ هُن جي اکين تي هٿ رکن، جيئن هُن جون اکين کي آرام ملي. ختم تي ويل دوهي جا بہ بول صدين جون صدائون بنجي پولارن پاتارن کي ڌوڏي رهيا هئا.

ڪانگا سب تن کهايو، چُن چُن کهايو ماس،
دو نينان مت کهايو، انهين پيا ملن کي آس.

گلزار/ نصير ڪنير

سن سئيٽ بوليوارڊ

پوسٽ مارٽم جي وقت ٻه، هو ورٽنگ ڪارڊ لاش جي مٺ ۾ ڦاٻو. انهي ڏينهن ٻه چاروجي معمول مطابق ساڍين پنجين بجي اٿي هئي، پر معمول کان وڌيڪ پريشان هئي. صبح جو سوير سير تي ويندي هئي. هميشه جيئن سٺي نموني تياري وارن ۾ ڪنگي ۽ ٿورڙو هلڪو ميڪپ ڪيائين، ته جيئن چهري تي عمر جون ريکائون هوندي به پوڙهاپ جون جهريون نظر نه اچن. پوشاڪ ته هميشه ان جي مزاج ۽ سيلقي جوڳيون هوندي هئي.

شودت کي هميشه چوندي هئي : "ڏس اج ٻه ماڻهون اسان کي ڏسن ٿا ته ڪيئن هڪٻئي سان سوگوشيون ڪندي اشارن ۾ چون ٿا چارلتا وڃي رهي آهي. پنهنجي لاءِ نه ته پنهنجي (Fans) جي لاءِ اسان کي سليقي سان رهڻ گهرجي."

شودت هن جو خاص نوڪر هو.

ان ڏينهن جڏهن هو چانهه جي ٽري کڻي، هن جي سامهون ويو ته، چاروجي آئيني جي اڳيان بيهي خودسان ڪجهه ڳالهائي رهي هئي - ٿورو چڙڪي وئي. شودت مسڪرايو. انهي عمر ۾ به ميڊم جي شرمائڻ جي ادا ڪمال جي هئي. جواني ۾ انهي ادا ته لکن چاهيندڙن کي شديد زخمي ڪيو هوندو.

"شودت، ڪوئي گوپال مشرا ملڻ جي لاءِ اچڻ وارو آهي. چانهه ناشتي جو بندوبست ڪجان."

"ڪير آهي" شودت بي ساختگي مان پڇيو .

"ڪو ليکڪ آهي. ان جو خط آيو هو ته مون تي ڪتاب لکڻ ٿو چاهي ان ڏينهن چاروجي جي چال ۾ اتساهه ڪجهه وڌيڪ هو. فلم انڊسٽري مان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن کي ته هن اڪيلي جان جو خيال آيو هو. شروع شروع ۾ گهڻا جرنلسٽ ايندا هئا. انهي پريءَ جي بنگلي تي روز روز ڪير ٿو اچي. ۽ چارولتا به گهڻا سال پنهنجي هڪ (Come Back) جي اميد تي جيئندي رهي. پوءِ آهستي آهستي اڄ وڃ گهٽجي ويئي. ڪجهه وڏي عمر جي ڪردارن جا رول مليا پر پوڙهن جا رول چاروجي قبول نه ڪيا. آئيني جي سامهون بيهي چاڙهي مٽي ڪري، اڪثر پاڻ کي ڏنو هئائين، پر ڪابه (Sloth) نظر نه آئي. عمر جو ڪوبه نشان نظر نه آيو. پنهنجي پاڻ سان مڪالما به ٿيا. عڪس ڪڏهن به نه ٻڌايو ته "تنهنجي عمر ٿي ويئي آهي." هي عڪس صرف فلمن ۾ ڳالهائيندا آهن.

ها ڊاڪٽر ساهني ضرور چيو هو، پهرين هارٽ ... هارٽ پرابلم کان پوءِ "ڏسو توهان جي دل هاٿي اينرو سپ ڪجهه نه ٿي سهي سگهي جيترو بوجهه انهي تي وجهي رهي آهين. ڪنهن ڏينهن بيئي بيئي فيوز اڏري ويندو."
سنگهه صاحب هجي ها ته شايد..."

شودت خبر ڏني ته "مشراجي آيو آهي."

"هون؟ ها ... مشراجي؟" انتظار جي باوجود چارو لتا نالو ٻڌي چرڪي ويئي. ويهارينس، هيٺ هال ۾ ويهارينس - صوفن تان غلاف ته لاهي ڇڏيا اٿئي نه.؟

جي ميڊم

۽ شيڊ ليمپ؟ روشن ڪري ڇڏيئي؟

"جي ميڊم"

شودت پنهنجا فرض چڱي طرح سمجهندو هو. هواچ به مائهن تي ميدم جو ڌاڪو جماني رکندو هو. ڪڏهن ڪنهن چاهيندڙ جو خط اچي ويندو هو ته، هو بازار ۾ ڏهن جڳهين تي ذڪر ڪندو هو.

چارُوجي نيڪلس پائيندي اهو محسوس ڪيو ته هن جي ڳچي ڪجهه سنهي ٿي وئي آهي. گلوبند هجي ها ته هي ڪمي لڪي وڃي ها. پر اهي ڪي وڪنبي به سال ٿيا آهن. ٽي هزار جو ورتو هو ڪنهن زماني ۾. هاڻي ٽيهه هزار جو وڪاڻو. سنگهه صاحب هجي ها ته ڪڏهن به وڪڻڻ نه ڏي ها."

چارولتا جڏهن ڏاڪڻ تان لهي رهي هئي ته بلڪل فلم جو ڪردار لڳي رهي هئي. ڪجهه لمحي لاءِ اهڙو احساس ٿيو جڻ ڪنان اهو آواز ايندو: "شارٽ ساؤنڊ ... ڪيمراه -"

مشراجي هال ۾ لڳل ڪجهه سنگ مرمر جا مجسما غور سان ڏسي رهيو هو. سندس جي هٿ ۾ پيڊ نما ڪاپي هئي. جنهن ۾ شايد ڪجهه نوٽ به ڪري ورتو هئائين. چاروجي کي ڏسي مشراجي تمام وڏي ادب سان نمسڪار ڪيو.

"تشريف رکو"

مشراجي باادب صوفي تي ويهي رهيو. وڏو اثر پوندو هو چاروجي جي شخصيت جو. گهڻي دير تائين مشراجي جي چپن مان ڪا ڳالهه نه نڪتي. ايتري ۾ شودت چانهه جو ٽري کڻي اچي ويو. ٻن ٿالهين ۾ ڪجهه مٺو، ۽ ڪجهه نمڪين. چاروجي چانهه ناهي. "منهنجو ڏس پتو ڪنان مليو؟"

"ڳونيل صاحب ڏنو. توهان جا منيجر آهن نه بمبئي ۾؟"

"هون -! تمام سٺو ماڻهون آهي ڳونيل. گهڻا سال منهنجو ڪم سنڀالائين. اجان به هو ئي سارسنڀال ڪندو آهي."

"چانهه ڪٿو...!"

پوءِ هڪ وقفو وچ ۾ لنگهي ويو. چاروجي پاڻ ئي ڳالهائڻ لڳي: "آئون تمام گهٽي تنهائي پسند آهيان، گهڻو ڪم ڪرڻ ڪڏهن به پسند نه هو. انهي وقت به گهٽيون فلمون نه ڪيون جڏهن ڏينهن رات پروڊيوسرن جي قطار لڳل هوندي هئي."

"بس پڇي اتي اچي لڪندي هئس."

"آئون توهان جو گهر ڏسي سگهان ٿو."

"ها ها چو نه، اچو."

چارو هن کي وٺي، سنگ مرمر جي مجسمن پرسان بيهي رهي: "اٽلي کان آندي هئي هي جوڙي، ڏاڍي تڪليف ٿي هئي هتي صحيح سلامت آڻڻ ۾. ڪيترا سال ته منهنجي بمبئي واري گهر ۾ هئي. توهان هوگهر ته ڏٺو هوندو.

"نه"! تمام ننڍڙو جواب هو ۾ مرڪ ڪافي ڏگهي هئي. وراندي مان لنگهندي چارو ٻڌايو ته ڏاڍي شوق سان هي گهر ٺهرايو هو اسان. سنگهه صاحب سان وڏا جهيڙا ٿيندا هئا ٻڌهن. ڪڏهن ٻنر جي جوندائي تي، ڪڏهن ڪاني جي چوند تي. هي تائيلون ،سنگهه صاحب بنگلور مان آنديون هيون. گهر جو نالو مون هڪ انگريزي فلم مان چونڊ ڪيو هو. (Sunset Boulevard) ۽ هي ... هي پنجرو ... جنهن ۾ ڪڏهن به اسان ڪو پکي نه رکيو. خبر ناهي چو کڻي آياسين. هڪ ڏينهن هو ... !! ۽ هو زور سان کلڻ لڳي. جيئن ڪو سين ڪري رهي هجي. هڪ ڀيرو شودت به ٻاهر جماني پاڻي ڏنو اٿين ته ڪڏهن به ميدم کي کلندي نه ڏٺو هئائين. ها اهو زمانو هو جڏهن نور ۽ نيلا ايندڙيون هيون. ان جڻهر عمر هيروئنون.

چارولتا چاڙهيون چڙهندي چئي رهي هئي: "مون کي قيد ڪري وٺ انهي پنجري ۾ ... جونڊو هو. تہ پوءِ اهو بہ سنگ مرمر جو نهرائتو پوندو. سنگ مرمر تمام گهڻو مون کي پسند آهي. انهي تي پيرن اگهاڙي هلڻ مون کي تمام سٺو لڳندو آهي. سنگهہ صاحب کي بہ ... هي انهي جو پورٽريٽ آهي."

اها قد آدم تصوير هئي سنگهہ صاحب جي، مٿي واري ورانڊي ۾ لڳل. جنهن جي ٻنهي پاسي شمعدان ديوار ۾ لڳل هئا. شودت ٻني شمعدان ٻاري ڇڏيا هئا. هن کي خبر هئي تہ ميڊم صاحبہ هتي ضرور ايندي.

چپ چاپ ڪجهہ دير هو يڪ ٽڪ سنگهہ صاحب جي چهري کي ڏسندي رهي. پوءِ آهستي ڳوڙهن ڀريل اکيون اگهيائين ۽ ڪنڌ جهڪائي مڙي ويئي.

مشراجي پويان پويان هلي رهيو هو. ۽ هو چئي رهي هئي "تمام ننڍي هئي شادي شده زندگي اسان جي. صرف ٽي سال چار مهينا ارڙهن ڏينهن."

هڪ دفعو وري هن ٿڌو ساهہ کنيو

شودت هال مان ٽري کڻي ڇڪو هو.

پان جي لاءِ چاروجي سڏ ڪيو. جواب نہ ملڻ تي سمجهي ويئي ٻاهر باغ ۾ هوندو. خاموشي جو هي وقفو هاڻي هن کي سٺو نہ لڳو. مڙي مشراجي کي چيائين: "توهان کي ڪجهہ پڇڻو آهي؟"

انهي گهر جي پڪيڙ ڪيتري هوندي؟"

چاروجي ڪجهہ چئائي مشراجي ڏانهن ڏٺو ... پڪيڙ؟"

"۽ بلد اپ ايريا"

چاروجي ڪجهہ وسامي ويئي. آهستي چيائين "ڳونيل کي خبر هوندي."

"ڪا ڳالهہ ڪانهي آئون ڳونل صاحب کان معلوم ڪري وٺندس مشراجي اٿي بيٺو."

چارو لتا بہ صوفي جي ٻاڙو تي زور ڏيئي اٿي بيٺي "توهان کي ڳونيل چاجي لاءِ موڪليو هو."

"هي گهر ڏسڻ جي لاءِ، چيائين شايد جلدي وڪڻڻو پوي، ڪو گراهڪ تيار ٿي وڃي تہ ..."

"توهان جو نالو؟" چارولتا ڏاڍي ڪُهرائي سان پڇيو

"دهيرج مشرا، پراپرٽي بروڪر آهيان، پراپرٽي وڪڻڻ، خريدڻ جي دلالي ڪندو آهيان." هن پنهنجو ڪارڊ اڳتي ڪيو. اوچتو، هن جو چهرو ڳاڙهو ٿي ويو. چارولتا رڙ ڪرڻ چاهي پر پنهنجو پاڻ کي قابو ڪري ويئي. ڳلي مان آواز نہ نڪتس صرف هٿ جي جهٽڪي سان هن کي ٻاهر وڃڻ جو اشارو ڪيائين.

بروڪر صفائي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي: "ڏسو ڳونيل صاحب توهان سان ڳالهہ ڪرڻ جي منع ڪئي هئي. چيو هئائين تہ شايد توهان..."

"گيٽ آئوٽ ..." هن پيري چارولتا رڙ ڪئي، پر آواز ۾ هڪ گهرائپ اچي رکجي ويئي.

بروڪر گهبرائجي فورن هليو ويو

ڪارڊ هٿ ۾ جهلي چارولتا مشرا کي ٻاهر وڃڻ تائين ڏسندي رهي ۽ پوءِ مڙي چاڙهيون چڙهندي چڙهندي هو تيز ڪاني ڪري پيئي. دل جو دورو پيو ۽ ... پوسٽ مارٽم وقت بہ وزٽنگ ڪارڊ لاش جي هٿ ۾ قابو هو.

*

روشي (چين)

يوسف سنڌي

سـريـت

هو کلون وکڻڻ جو ڪم ڪندو هو. ڳوٺ ۾ شڪارين کان کلون خريد ڪري شهر وچي وڪڻي ڇڏيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ٻنين ۾ مزدوري بہ ڪندو هو. گهڻو تڻو اونهاري جي منڊ ۾ ٻين جي ٻنين ۾ وير ڪرڻ جو ڪم ڪندو هو. ان ڪم ۾ کيس سٺي مهارت هئي. ڪڻڪ جي ٻوٽن کي ڏاڍي سليقي سان سڌو قطار ۾ هڻندو هو. تنهن ڪري هاري خوشيءَ سان کيس پنهنجي ٻنين ۾ ڪم ڪرائيندا هئا. اينري محنت ۽ هڻ وٽ جي باوجود بہ آمدني اينري تہ گهٽ هئس جو سندس گهر ٻار جو ڪاروبار هلڻ ڏاڍو ڏکيو هو. گهرو خرچن ۾ هر ممڪن گهٽتائيءَ جي باوجود بہ مٿس قرض ڏينهون ڏينهن وڌندو پي ويو. ان غربت ۽ مفلسيءَ مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ کيس جوا ۽ شراب جي بہ عادت پئجي ويئي هئي. جنهن ڪري چيزاه ٿيندو پي ويو. مفلس ۽ ڏينهون ڏينهن قرضي هئڻ سبب کيس وڌيڪ قرض ملڻ بہ ڏکيو ٿيندو پي ويو. اينري قدر جو هاڻ ماڻهو کيس هڪ ڪوڏي ڏيڻ کان بہ لنوائيندا هئا.

مفلسيءَ سان گڏوگڏ مسلسل بيمار بہ رهڻ لڳو هو. جنهن کيس وقت کان اڳ پوڙهو ۽ نبل بنائي ڇڏيو هو. سندس پيلو چهرو ڪنهن ريگستان جو ڏيک ڏيڻ لڳو هو. سندس اکين جي اڇاڻ، زردي جهڙي نظر اچڻ لڳي هئي. ماڻهن جو خيال هو تہ کيس يرقان ٿي پيو آهي. شايد اهو ئي ڪارڻ هو جو ٻارڙي جي ٻارن سندس نالو "زردو" رکي ڇڏيو هو. هڪ ڏيهاڙي غربت ۽ افلاس کان تنگ ٿي پنهنجي زال کي چيائين: "مون کي هاڻ هنن معاشي مجبورين مان ٻاهر نڪرڻ جو ڪوبہ رستو نظر نہ پيو اچي. لڳي ايئن پيو تہ نہ فقط اسان کي گهر ۾ ٻچيل بہ چار ٿانوَ وڪڻڻا پوندا پر هڪبني کان جدا بہ ٿيڻو پوندو. هن ريت گڏ رهي بک مرڻ مان ڪهڙو فائدو؟"

"ڇا اسان کي هڪبني کان ڌار ٿيڻو پوندو؟ .... "

سندس زال ٻڙ ٻڙ ڪندي جيڪا چلهہ جي ڀرسان پنهنجي ٽن سالن جي ٻارڙي کي ڪڇو ويٺي هئي. "ها، لڳي ائين ٿو تہ اسان کي ڌار ٿيڻو پوندو. ان کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونهي." هن دبيل لفظن ۾ چيو: "هڪ شخص آهي جيڪو عارضي زال طور توکي ڪجهہ وقت لاءِ ٻارڙي ٿي وٺڻ ٿو گهري .... "

"ڇا --؟" زالڪنس ڳالهہ ٻڌي اٻي ٿي ويئي ۽ سواليہ نظرن سان، بدحواسيءَ جي عالم ۾ کيس گهورڻ لڳي.

ڪجهہ دير خاموش رهڻ کان پوءِ مڙسڪنس هبڪندي چيو:

"تي ڏينهن ٿيا آهن جو وانگ لانگ آيو هو. ڳچ دير تائين پنهنجي قرض جي واپسيءَ جي تقاضا ڪندو رهيو. هن جي وڃڻ کان پوءِ سندس ڳالهيون منهنجي دل ۽ دماغ کي ڏنگڻ لڳيون. ٻزار تي ڊنڊ جي ڪنڌيءَ تي وڻ جي هيٺان ويهي آيڳهات جي باري ۾ سوچڻ لڳس. مون سوچيو تہ وڻ تي چڙهي ڊنڊ ۾ ٽپو ڏيان ۽ مري وڃان، پر منهنجي همت جواب ڏيئي ويئي ۽ مون پنهنجو ارادو بدلائي ڇڏيو. ان دوران هڪ ڇيرو ڏاڍي ڀيانڪ ۽ منحوس آواز ۾ ٻوليندو رهيو مان گڀرائجي گهر موٽڻ لڳس. واپس ورندي مون کي مشاط شن ملي ويئي. هن مون کان هيتري رات جو اتي هئڻ جو سبب پڇيو. مون کيس سڄي ڳالهہ ڪري ٻڌائي ۽ چيومانس تہ مون کي ڪتان اوڌر وني ڏي يا ڪجهہ زنانا ڪپڙا ۽ زيور هٿ ڪري ڏي تہ گروي رکي وانگ لانگ جي قرض مان جند ڇڏايان جيئن هو ٻيهر قرض جي واپسي لاءِ منهنجي گهر جا چڪر هڻڻ بند ڪري. منهنجي ڳالهہ ٻڌي مرڪي چيائين:

"آخر تنهنجي زال ڪهڙي مرض جي دوا آهي؟ هوءَ ڪهڙي ڏينهن تنهنجي ڪم ايندي؟ تون پاڻ به ته بيمار ۽ هندو نظر اچي رهيو آهين." مون ڪند جهڪائي ڇڏيو ۽ ماٺ رهيس. هن ڳالهه جاري رکندي چيو: "تنهنجو فقط هڪ پٽ آهي، جنهن کي جدا ڪرڻ تنهنجي لاءِ ڏاڍو ڏکيو ٿيندو. باقي رهي تنهنجي زال ته اها ..." مون سمجهيو، شايد هوءَ توکي وڪڻڻ جي ساري ۾ چئي رهي آهي، پر هن هڪدم چيو: "ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته هوءَ تنهنجي جائز ۽ قانوني زال آهي، پر ڪيس اهڙي نموني گهر ۾ رکڻ مان ڪهڙو فائدو؟ ڇا تون ڪيس بکيو مارڻ ٿو چاهين؟" پوءِ هن صاف لفظن ۾ چيو ته هڪ پنجاهه ورهين جو عالم آهي، ڪيس هڪ داشته جي ڳرج آهي. هن جي زال سُنڍ آهي، تنهن ڪري هو ڪنهن ٻي عورت مان پنهنجي لاءِ ٻارڙو ٿي چاهي. ٻي شاديءَ تي سندس زال کي اعتراض آهي. تنهن ڪري هو ان ڪم لاءِ فقط ڪجهه ورهين لاءِ ڪنهن ٻي زال پارڻي تي وٺڻ ٿو چاهي. هن مون کي ڪنهن اهڙي مائيءَ جي ڳولا لاءِ چيو آهي، جيڪا ٽيهن سالن اندر هجي ۽ ٻه ٽي ٻار هجنس. مائي ايماندار، محنتي ۽ تابعدار قسم جي هجي ته جيئن عالم جي بيگم جي مرضيءَ جي خلاف ڪو ڪم نه ڪري، سندس چئي ۾ هجي. بيگم اهڙي مائيءَ جي لاءِ اسي کان هڪ سئو ڊالرن تائين ڏيڻ لاءِ تيار آهي. ان سلسلي ۾ مان گذريل مهيني سوا کان ڊوڙ ڊڪ ڪري رهيو آهيان پر تنهنجي زال کان سواءِ مون کي ٻي ڪا مناسب عورت ڪانه ٿي سُجهي". هن ان بابت منهنجي راءِ ورتي ته ڪهڙو خيال اٿئي. اهو ٻڌي منهنجا لڙڪ نمي پيا. هن مون کي دلاسو ڏنو ۽ پڪ ڏياري ته: "موجوده حالتن ۾ منهنجي لاءِ ان کان وڌيڪ بهتر ٻيو ڪو رستو ٿي نه ٿو سگهي."

اينرو چئي هو خاموش ٿي ويو، ۽ ڪنڌ جهڪائي ڇڏيائين. اهي ڳالهيون ٻڌي سندس زال ٻوڏاري ۾ اچي ويئي، هن جي زبان مان اکر به ڪين اڪليو جو ڪتي ڪجي. ڪجهه گهڙيون خاموشي رهي. پوءِ مڙسهنس ڳالهه جو سلسلو سوڙيندي چيو:

"ڳالهه شن ٻيهر عالم سان ملڻ ويئي هئي. واپسيءَ تي هن مون کي ٻڌايو ته، اهو عالم ۽ سندس زال خوشيءَ سان توکي پارڻي تي وٺڻ لاءِ تيار آهن. هنن سئو ڊالر ڏيڻ جو به وچن ڪيو آهي. جيڪڏهن پنڙو جانو ته ٽن ورهين تائين، نه ته پنجن سالن تائين توکي اتي رهڻو پوندو. خانم شن تنهنجي اتي وڃڻ جي تاريخ به مقرر ڪري ڇڏي آهي يعني اج کان پنج ڏيهاڙا پوءِ توکي اتي وڃڻو پوندو. ان سلسلي ۾ اج معاهدو ٿي ويندو."

اهي ڳالهيون سُڻي سندس زال نُهن کان چوٽي تائين ڏڪي ويئي. هن روئڻهارڪي آواز ۾ چيو:

"تون اهو سڀ ڪجهه مون کي اڳ ۾ چو نه ٻڌايو؟"

"ڳالهه مون چار ڳمرا ڪوشش ڪئي هئي ته توکي سڀني ڳالهين کان واقف ڪيان، پر مون ۾ توکي چوڻ جي همت نه ٿي. ان سلسلي ۾ ڪافي سوچيو ويچاريو اٿم ۽ مجبور ٿي ان نتيجي تي پهتو آهيان ته توکي مسواڙ تي ڏيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو وسيلو به ڪونهي."

"ڇا تو ان ڳالهه جو پڪو فيصلوڪري ڇڏيو آهي؟" زالهنس دردئيلي لهجي ۾ پڇيو.

"ها! - هاڻي رڳو ناهه تي صحيح ٿيڻ رهيل آهي."

هاءِ رَي ڀاڳ! ڇا ان کان سواءِ ٻيو ڪجهه ممڪن نه آهي." هوءَ مٿو ڌڪلي ويهي رهي.

"يقين، اها انتهائي ڏک ۽ اڀاڳ جي ڳالهه آهي، مان ڄڳيءَ ٻَر ڄاڻان ٿو، پر ان کان سواءِ ٻيو ڪري به ڇا ٿو سگهجي؟ - اسين مفلس ۽ ڪنگال آهيون، پر مرڻ به نه ٿا چاهيون - مان ڄاڻان ٿو ته هن سال به ڪيهه جا ٻوٽا نه لڳائي سگهندس."

"ڇا تو پنهنجي پُٽ چوڻ پاڙ جو به ڪجهه سوچيو آهي. هو ته اڃان ٽن سالن جو آهي. مون کان سواءِ هن جو

ڇا ٿيندو؟"

"هن جي ديک ڀال پيو ڪندس، تون ته ڪيس ٿڃ به ڇڏائي چڪي آهين."

چوڻ ٿي ته هن سڀ ڪجهه ڇني ڇڏيو، پر ڪيس پنهنجو پاڻ تي سخت ڪاوڙ اچڻ لڳي ۽ ان ڪاوڙ جي عالم ۾ هو وقلندو ٻاهر نڪري ويو.

"هاءِ منهنجا رب! هيءَ ڪهڙي نه ڏکي زندگي آهي."

هوءَ ٿلهو شوڪارو ڀري سوچڻ لڳي. ننڍڙو چون پاڻ يڪ ٽڪ ڪيس ڏسندو رهيو ۽ امان امان چئي سڏيندو رهيو.

ٻي ڏينهاڙي صبح جو سندس روانگي هئي، شام ٿيندي ئي هوءَ گهر جي سڀ ڪان اونداهي ڪنڊ ۾ وڃي ويٺي، سندس سامهون رکيل ڏيئو ڦڙڪڻ لڳو. ڏيئي جي وٽ ٻاٽ اونده ۾ ڪنهن ڪڙڪيٽي جيئن چمڪي رهي هئي. هن چون پاڻ کي ڇاتيءَ سان لڳائي پنهنجو مٿو سندس مٿي تي رکيو. پوءِ هوءَ اونهن خيالن جي اٿاهه سمنڊ ۾ ٻڏي دنيا ۽ مافيها کان بلڪل بي خبر ٿي ويئي. ڪجهه دير کان پوءِ ڪيس هوش آيو ته حقيقتن جي دنيا ۾ پنهنجي ٻار وٽ موٽي آئي. هوءَ هوري هوري ٻُڪڻ لڳي.

"چون پاڻ ... چون پاڻ!"

"جي امڙ-" ٻارڙي وراڻيو.

"مان... مان صبح جو سوير توکي ڇڏي هلي ويندس...."

"ها امان-" شايد معصوم جي سمجهه ۾ ڪجهه به نه آيو هو ماءُ کي چهٽي ويو.

"مان ٽن سالن تائين نه ايندس."

پوءِ هوءَ جلدي جلدي پنهنجا لڙڪ اگهڻ لڳي.

ٻارڙي سوال ڪيو، "ڪيڏانهن ويندينءَ امان؟... ڇا مندر ۾ ويندينءَ؟"

"نه ٻچا! مان ٻي گهراڻي ۾ رهندس، جيڪو هتان کان ڏهه ڪوهه پري آهي."

"مان به تو سان گڏ هلندس."

نه پُٽ، تون مون سان گڏ اتي هلي نٿو سگهين-"

"ڇو؟"

"تون هتي ٻابهين سان گڏ رهج، ٻابهين تنهنجو گهڻو خيال رکندو، هو تو سان گڏ کيڏندو ۽ توکي پاڻ سان گڏ سمهاريندو، پُٽ! پٿهين جو چوڻ مڃتان موٽائين.... بس ٽي سال.... ٽن سالن کان پوءِ مان..."

سندس ڳالهه ختم ٿيڻ کان پهرين ئي ٻارڙي وچ ۾ ڳالهايو.

"ٻابا مون کي ماريندو!"

"نه پٽ! هاڻي پٿهين توکي ڪڏهن به نه ماريندو-" ماءُ ٻار جي نرڙ تي لڳل ڌڪ مٿان نرميءَ سان هٿ ڦيري چيو جتي ڪجهه ڏينهن اڳ پٿس ڪاوڙ ۾ اچي چُون پاڻ کي لٺ هڻي هئي.

هن ٻارڙي کي اڃا به گهڻو ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو، پر مڙسهنس اچي ويو ۽ ڪيسي تي هٿ هڻندي چيائين:

"سٺر ملي ويا آهن، باقي ٽيهه تنهنجي اني پڄڻ جي ڏهين ڏينهن ملندا-"

ڪجهه گهڙيون ترسڻ کان پوءِ وري هن چيو: "سڀاڻي سوير پالڪيءَ وارا ناشتو ڪري توکي وٺڻ ايندا." چوندي هو ٻاهر نڪري ويو.

ان ڏينهن شام جو ٻنهي مان ڪنهن هڪ گرهه به نه کاڌو.

ٻي ڏينهن بهار جي مند جي پهرين ڦُڙ ڦُڙ ٿي. پالڪيءَ وارا صبح جي تڙڪي ۾ اچي پهتا. مائيءَ سڄي رات هڪ ڪن لاءِ به اک نه پوري هئي. سڄي رات هوءَ ڇڳون ٻاؤ جا قاتل اُڏرڻ پراڻا ڪپڙا سبندي ڳاهيندي رهي، جيئونٽيڪ اڃان بهار ۽ گرمين جي سڄي مند وچ ۾ هئي. پوءِ به ڇون ٻاؤ جو قاتل ڪوٽ ڪڍي مڙسهنس کي ڏيڻ ٿي چاهيائين. پر هو بي خبر ستو پيو هو. هوءَ مڙس جي پير ۾ وڃي ويهي رهي، چاهيائين ٿي ته ڪجهه ڳمڙيون ساڻس ڳالهائي. پر هو ننڊ ۾ الوٽ پيو هو. رات پنهنجي رفتار سان گذرندي رهي. هن همت ڪان ڪم وٺي ڪجهه لفظ مڙس جي ڪن ۾ چيا، پر مڙسهنس نه جاڳيو ته هوءَ لاچار ٿي سندس پير ۾ ليٽي پيئي.

اڃا هن جي اک مس لڳي جو ڇون ٻاؤ جاڳي پيو، هن اٿڻ چاهيو تنهنڪري ماڻس کي به اٿاري ڇڏيائين.

ماڻس ڪپڙا پهرائيندي چيس: "بابلا! مان هتي نه هجان ته روئي مٿان، نه ته بابهين مارينده، ڏس، نه روئيندين ته مان توکي مٺائي ڏينديس."

ننڍڙو ٻارڙو غم جي احساس کان اڻ ڄاڻ هو، تنهن ڪري هو ڳائڻ لڳو. ماڻس کيس پيار ڪندي چيو:

"ڏس! ڳاءِ نه بابا! نه ته ٻڌهين جاڳي پوندو."

پالڪيءَ وارا دروازي جي سامهون ويٺا تماڪ جا پائيپ پيئندا، ٻڪ شڪ ڪندا رهيا. ٿوري دير کان پوءِ مشاطه شين به اچي ويٺي جيڪا پرواري ڳوٺ ۾ رهندي هئي. هوءَ هڪ پراڻي ۽ آزمودگار ڏوبياڻي هئي. گهر جي چانئٺ تي پير رکندي، ڪپڙن تان مينهن جا ڦڙا ڇنڊيندي، زال مڙس کي وڏي سڏ چيائين:

"ابو، ڏسين ڪونه پيو ته مينهن پيو پوي، ڏاڍو نيڪ سوڻ آهي، اُن جو مطلب اهو آهي ته هاڻ اوهان جاسڪيا ڏينهن اچڻ وارا آهن.

ڏوبياڻي گهر ۾ هيڏانهن هوڏانهن گهمڻ ڦرڻ لڳي پوءِ هوريان هوريان هن جي مڙس جي ڪن ۾ چيائين: "ابا"، هيڏي ڪاميابيءَ سان مسئلو نبيرڻ تي مون کي انعام ملڻ گهرجي، سڄي ته اها اٿئي جو ان رقم ۾ پنجاهه ڊالر مٿان وجهي پريو مڙس ڪنهن سريت کي هٿ ڪري ٿي سگهيو."

پوءِ هوءَ زال ڏانهن مڙي جيڪا اڃا سوڌي ٻارڙي کي ڪڇ ۾ ڪشيو ويٺي هئي، تنهن کي مخاطب ٿي چيائين:

"پالڪي وارن کي ٻنپهرن کان اڳ اتي پڄڻو آهي، تنهن ڪري هلڻ لاءِ جلدي تيار ٿي وڃ!"

زال ڏُوتيءَ ڏانهن زهريلي نظرن سان ڏٺو، جڻ هوءَ اکين ئي اکين ۾ چئي رهي هجي ته 'هوءَ وڃڻ نه ٿي چاهي، هتي اچي ٻکي مرڻ وڌيڪ پسند ٿي ڪري'.

ڏُوتي سندس اکين ۾ لکيل تحرير کي پڙهي ورتو هو، هوءَ تيزيءَ سان وٺس پهنيءَ مرڪندي چيائينس:

"اني امان! تون به ڪا صفا چري آهين، پيئنگي مان توکي ملندو به ڇا؟ پر هُتي عالم صاحب وٽ هر شيءِ موجود آهي، به سؤ مور (١٣٣٤٣ ايڪڙ) زمين، ذاتي حويلي ۽ مال متاع، زالهنس به ڏاڍي خوش مزاج ۽ مهربان آهي، در تي ايندڙ ڪنهن کي به وسنون خالي ڪين ڇڏيندي آهي، عالم به ڪو ايڏي وڏي عمر جو ڪونهي، منهن ڳورو ۽ بي ڏاڙهيو آهي، ٿورو چيلهه نوائي ٿو هلي، جيئن عام طورتي پڙهيل ڳڙهيل هلندا آهن. بنهه شريف اٿئي، بس وڌيڪ توکي ڇا ٻڌايان؟ تون پاڻ پنهنجي اکين سان سڀ ڪجهه هلي ڏسج، مان وچ واري آهيان، ڪوڙ ڳالهايان ته ڪينتان پونم."

مائي لڙڪ اگهندي وراڻيو: "ڇون ٻاؤ... مان ڪيس ڇڏي ڪيئن وڃان."

"اني امڙ! ڇو پيئي ڇون ٻاؤ جي فڪر ۾ ڳرين، ٻچڙو هتي سُکيو ستابو رهندو." ڏوتيءَ، زال جي ٻني نپي چيو: "هن وقت ٽن سالن جو آهي، ٻڌو ڪونه اٿئي ته 'ٽن سالن جو ٻار' نه ٻشو ڪنهن لاءِ به آزار'، ٻارڙوباڻ هلي ڦري سگهي ٿو، جيڪڏهن تو اُتي به ٽي ٻيا ٻار به ڄڻيا ته پوءِ سڀ نيڪ ٿي ويندو."

ٻاهر بيٺل ڇالڪيءَ وارا هلڻ لاءِ تکڙ لايو بيٺا هئا ۽ ڇڪي رهيا هئا.

"ڳالهه ڪي ڪل! هيءَ ڪا ٻهرين شادي ته ڪانه اٿئي جو روئين پئي؟

"ڏي... هيڏانهن ڪر مون کي ڏي." مشاطه شن زوري چون ٻاڙ ڀنهنجي هٿ ۾ ڪندي چيو.

ٻارڙي رينگو ڪرڻ شروع ڪيو ۽ روئڻ لڳو. سُن ڪيس ٻاهر ڪڍي ويئي. زال ڇالڪيءَ ۾ ويهي رهي ته چيائين!

"مينهن پيو پوي... ٻارڙي کي اندر ڪڍي وڃ."

گهر ۾ پٺس اڪيلو، مٺو جهلو حسرت ۽ غربت جي تصوير بڻيو بنا چرڻ ٻرڻ جي ويٺو هو.

* * *

ٻنهي ڳوٺن جي وچ ۾ فاصلو پندرهن ميل ڪن هوندو. ڇالڪيءَ وارا بنا ساهيءَ ٻنڻ جي ٻي ڳوٺ پهتا. مينهن جي ڪري زال جا ڪپڙا پُسي چڪا هئا. سندس اتي پهچندي ئي هڪ ٻريل ڳلن واري مائي، جنهن جي عمر پنجاهه کن ورهه هوندي، اکين ۾ عياري چمڪي رهي هيس، ڪيس وٺڻ ٻاهر آئي. زال اهو اندازو لڳايو هو ته هيءَ عالم جي بيگم آهي. هن شرم کان ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو ۽ خاموش ويٺي رهي. جڏهن ڏوليءَ مان لهي رهي هئي ته انهيءَ وقت هڪ اڌڙوٽ عمر جو شخص ڪمري مان ٻاهر نڪتو. قد جو ڊگهو. منهن گول هئس. هن مائيءَ جو نهن کان وٺي چوٽي تائين جائزو وٺندي پڇيو:

"واهه! تون ته اچڻ ۾ دير ئي ڪانه ڪئي... رستي ۾ مينهن ۾ پسيءَ ته ڪانه؟"

بيگم مڙسهنس جي ڳالهين کي نظر انداز ڪندي چيو:

"ڏوليءَ ۾ ڪا شيءِ وساريئي ته ڪانه".

"نه... ڪجهه نه." نوجوان زال ورائيو.

ڦانڪ ٻاهران اوڙي ٻاڙي جون مايون گڏ ٿي ڏسڻ لڳيون. توري دير کان پوءِ هڙئي پاتي ڪمري ۾ هليا ويا.

ان وقت زال کي پنهنجو گهر ۽ چون ٻاڙ شدت سان ياد اچي رهيا هئا. جيتوڻيڪ ان وقت ڪيس پنهنجو پاڻ کي خوش قسمت تصور ڪرڻ گهرجي ها، هتي هاڻ ڪيس ئن ورهين تائين رهڻو هو. سندس عارضي مڙس ۽ گهر ٻئي بهتر ۽ آرامده نظر اچي رهيا هئا. عالم صاحب واقعي نرم گفتار ۽ ٻاجهاري قسم جو انسان نظر پي آيو. سندس بيگم به مهمان نواز ۽ خوش گفتار ٿي لڳي. هن ڪيس ٻڌايو ته هوءَ گذريل ٽيهن سالن کان عالم صاحب سان گڏ ڏاڍي آرام ۽ سڪون سان گهاريندي پئي آئي. پندرهن سال اڳ ڪيس هڪ پٽڙو ڄائو هو. جيڪو نهايت سهڻو هو. پر ڄمڻ کان ڏهه مهينا پوءِ مانا جهڙي موذي مرض جو شڪار ٿي مري ويو. تنهن کان پوءِ ڪيس ڪوبه ٻارڙو نه ڄائو آهي. عالم جي ٻهرين بيگم اشارن ۾ اهو به ٻڌائي ڇڏيس ته، هن ڪيترا گهمرا پنهنجي مڙس کي چيو هو ته ڪا سُريت رکي، پر يا نه سندس محبت جي ڪري يا ڪنهن مناسب ۽ موزون سُريت نه ملڻ جي ڪري هو هن وقت تائين ائين ڪري نه سگهيو هو. هن جي ڳالهين جو زال تي گڏيل تاثر هو پچاڙيءَ ۾ ڪيس هتي آڻڻ جو مقصد ٻڌايو ويو.

عالم جي بيگم ڪيس اهو به ٻڌايو:

"توکي نه ٽي چار ٻارڙا ٿي چڪا آهن. تنهنڪري تون چڱيءَ ۾ جاڻي ٿي ته توکي ڇا ڪرڻو آهي. ان مامري ۾ تون مون کان وڌيڪ تجربيڪار آهين."

اهو چئي هوءَ هلي ويئي.

ان شام جو عالم، نوجوان مائيءَ کي پاڻ سان هيرڻ جي لاءِ پنهنجي گهر ۾ پاڻ بابت ڳالهيون ٻڌايون. هوءَ هڪ نهايت نفيس ۽ خوبصورت ڳاڙهي رنگ جي الماريءَ وٽ ويٺي هئي. هوءَ اهڙي الماڙيءَ جو پنهنجي گهر ۾ خواب به

ڏسي نه ٿي سگهي. هوءَ وسائل اکين سان کيس ڏسي رهي هئي. اينري ۾ عالم اٿي اچي سندس پر ۾ ويٺو ۽ کانئس
حال پڇيائين.

هوءَ خاموش ويٺي رهي، پوءِ اٿي وڃي پنهنجي بستري تي ويٺي. عالم به ڏانهس ويو. سندس منهن بهڪي رهيو
هو. کيس چيائين:

"فڪر نه ٿي! شايد تون اجا سوڏي پنهنجي مڙس جي باري ۾ سوچي رهي آهين ....ها ها ها ... پر هن وقت
ته فقط مان ئي تنهنجو آهيان." هن مانيءَ جي ٻانهن کي زور ڏيندي چيو: "فڪر جي ڪا ڳالهه ڪانهي! شايد تون هن
وقت پنهنجي ٻار جي باري ۾ سوچي رهي آهين، ائين نه!"

اهو چئي هن ٺهڪ ڏنو ۽ پنهنجي جبي ۾ هٿ وڌا. اوڏي مهل زال، ٻاهر بيگم کي ڪنهن سان جهوڙيندي ٻڌو.
هوءَ ٺيڪ نه   سمجهي نه سگهي. ته بيگم ڪاوڙ ڪنهن تي لاهي رهي هئي، پر کيس اندازو ضرور هو ته اها ڪاوڙ
منس ئي آهي. ۽ دل جي ٻاهه ڪيڏن لاءِ ٻي تي لاٿي پئي وڃي. ان دوران عالم جيڪو هنڌ تي ليٽي پيو هو. تنهن مٺي
آواز ۾ چيس:

"مني! هن جي پرواهه نه ڪر ... بڪ بڪ ڪرڻ سندس عادت ۾ شامل آهي. کيس اسان جو مزدور گهٽو وڻندو
آهي. جيڪڏهن نوڪرياڻي ساڻس گهڻو وقت ڳالهائيندي آهي نه هيءَ انهن تڙيون ڏيندي اٿس.

* * *

وقت ڏاڍي تيزيءَ سان گذري رهيو هو. نئين گهر جي حالتن ۽ واقعن سندس پراڻي گهر جي يادن تي هلڪو پردو
وجهي ڇڏيو هو. ڪڏهن ڪڏهن کيس چون پاڇ جي رونڻ جا هلڪا هلڪا آواز محسوس ٿيندا هئا ۽ ڪڏهن سندس
سپنن ۾ ٿي آيو. پر نئين زندگيءَ جي مصروفيتن سندس خوابن کي ڪافي ڌنڌلو ڪري ڇڏيو هو. ڏسڻ ۾ ته عالم
جي بيگم جو ساڻس سلوڪ ٺيڪ ٺاڪ هو پر اندرني اندر ۾ هوءَ ساڙ ۽ حسد جي باهه ۾ پچندي رهندي هئي. هر
وقت ان ڪوچ ۾ لڳل هوندي هئي ته مڙسهنس ۽ هن جي وچ ۾ ڪهڙيون ڳالهيون ٿيون ٿين. لهذا عالم صاحب جي
ٻاهران گهر واپسيءَ تي هوءَ کيس جيڪڏهن نوجوان عورت سان ڳالهيون ڪندي، ڏسندي هئي ته هڪدم انهيءَ شڪ ۾
مبتلا ٿي ويندي هئي ته ضرور هن جي لاءِ ڪا سوڪڙي آندي اٿائين. تنهنڪري هوءَ کيس پنهنجي ڪمري ۾ گهرائي گهٽ
وڌ ڳالهائيندي هئي: "لڳي ٿو نه ان ڏائڻ توتي جادو ڪري ڇڏيو آهي." ۽ ور ور ڪري چوندي هئي:" گهٽ ۾ گهٽ
پنهنجن اچن وارن جو ته خيال ڪر." نوجوان عورت اهي ٺوڪون ۽ طعنا پئي ٻڌندي هئي. تنهن ڪري هوءَ ڏسندي هئي
ته عالم صاحب ڪٿان ٻاهران آيو آهي، ۽ جيڪڏهن زالهنس به گهر ۾ هوندي هئي ته به هوءَ عالم صاحب جي سامهون
اچڻ کان پنهنجي لنوائيندي هئي ۽ هن جي موجودگيءَ ۾ ته هر حالت ۾ سندس اهاني ڪوشش هوندي هئي. پر
بيگم اها ڳالهه   . اهڙي نموني ڪندي هئي، جو ٻين کي ان جو نرِ جيترو به احساس نه ٿيندو هو. نه ته وڏي زال اجان
به ڪاوڙيي هئي ۽ منس الزام هڻندي هئي، ته هو کيس ٻين جي سامهون خوار ۽ خراب ڪرڻ ٿي چاهي. ڪجهه ڏينهن
کان پوءِ بيگم کانئس گهر جو ڪم ڪار ڪرائڻ به شروع ڪيو. هڪ ڏينهن نوجوان عورت بيگم جا ڪپڙا ڌوئڻ
چاهيا ته بيگم چيس:

"تنهنجو ڪم ڪپڙا ڌوئڻ ڪونهي." ترسي وري چيائين، "پيڻ! ٿورو مرن جي وٺان ۾ وڃ. خبر ناهي چو ڳچ
دير کان گوڙ ڪري رهيا آهن. لڳي ٿو ته بکيا آهن. شايد نوڪرياڻي کين پورو چارو نه ٿي ڏي."

ڏسندي ئي ڏسندي اٺ مهينا گذري ويا ۽ سيارو اچي ويو. ڪاڏي پيٽي جي معاملي ۾ هاڻ سندس پسند بدلجي
ويئي هئي. عام ۽ روزمره جو کاڌو کائڻ تي دل نه چوندي هيس. نيون نيون شيون کائڻ لاءِ پئي ناڙيندي هئي. مثلاً

ميت يا پتاتا پر جلندي انهن مان بيزار ٿي سنبوسا کائڻ جي سڌ ڪندي هئي. هان ٻڪ به وڏي وڻي هيس. ڪڏهن ڪڏهن تورو گهڻو کائيندي هئي ته هيئنئون ڪچو ٿيندو هيس يا اوڪارا ايندا هنس ۽ بيمار ٿي پوندي هئي. عالم صاحب ڄاڻندي به ته اهو سڀ ڇو پيو ٿئي. رڳو پيو مرڪندو هو ۽ جيڪو ڪجهه ملي سگهندو هوس ڪيس آڻي ڏيندو هو. ڪڏهن سيڙجي شهر وڃي ليما ۽ سنگترا وغيره وٺي ايندو هو. اڪثر وراندي ۾ پيو وڙڪندو هو ۽ ڪجهه نه ڪجهه پڙهندو رهندو هو. هڪ ڏينهن هن ڏٺو ته زال ۽ بورچياڻي ننين سال جي ڏيهاڙي لاءِ ڄانور پيهي رهيون هيون. هن اچا ڄانور پيهڻ شروع مس ڪيا هئا جو عالم، زال کي چيو: وڃا تون وڃي آرام ڪر. اهو ڪم آئون نوڪر کان ڪرائي وٺندس جو ته ڪيڪ تمام گهڻا ٿا ٺهن.

ڪڏهن ڪڏهن، شام ٽاڻي جڏهن هڙئي گهر وارا گپ شپ ۾ رڌل هوندا هئا ته هو ليمپ جي پرسان ويهي شاعريءَ جي ڪتاب مان لطف اندوز ٿيندو هو.

عقاب "قين قين" ڪري رهيا هن.

ندي جي وچ ۾،

هڪ ننڍي ٻيٽاري تي بيٺل،

اها عورت واقعي گهڻي ناهوڪي آهي.

۽ اسان جي آقا جي لاءِ انتهائي موزون ۽ مناسب آهي.

* * *

ڪيس ان نموني پڙهندي ڏسي هڪ ڏينهن هڪ هاريءَ پڇيس:

"سائين، اوهان هر وقت پڙهندا ڇو رهندا آهيو؟ ڇا توهان ڪنهن سرڪاري امتحان ۾ ويهڻ جي تياري ڪري رهيا آهيو؟

عالم صاحب ڏاڙهيءَ کان وانجهيل ڪاڏيءَ تي هٿ رکندي بنهه مسرور لهجي ۾ چيو:

"زندگيءَ جي خوشين کان آگاهه ٿيڻ لاءِ- چوڻي مشهور آهي ته زندگيءَ ۾ سڀ کان وڏي خوشي شاديءَ جي پهرين رات هوندي آهي يا وري سول سورس جو امتحان پاس ڪرڻ هوندو آهي. جيستائين منهنجو تعلق آهي ته مان انهن ٻنهي خوشين کان لطف اندوز ٿي چڪو آهيان، پر هن وقت منهنجي لاءِ انهن ٻنهي خوشين کان وڌيڪ، هڪ ٻي خوشيءَ جو سمون اچي رهيو آهي."

مڙس جي اها ڳالهه ٻڌي بيگم ۽ ان زال ڪانسواءِ باقي هڙئي کلي پيا.

بيگم کي هاڻ انهن ڳالهين تي چڙ ۽ ڪاوڙ وٺي ويندي هئي. پهريون گهمرو جڏهن ڪيس زال جي پيٽ سان هئڻ جو اندازو ٿيو ته ڪيس ڏاڍي سرهاڻ ٿي. پرجڏهن مڙسهنس جو ان نوجوان عورت تي راز وڌندي ڏٺائين ته ڪيس اهي ڳالهيون ناگوار لڳڻ لڳيون. سڀ کان وڌيڪ ڪيس پنهنجي سُڌ هئڻ تي پڇتاءُ ٿيڻ لڳو. بهار جي رُت جي آمد تي زال بيمار ٿي پئي ۽ ٽن ڏينهن تائين مٽي جي سور جي ڪري کٽ تي پئي رهي. عالم صاحب بار بار ڪانئس حال احوال ٿي ورتو ۽ ڪيس آرام جي تلقين ٿي ڪيائين ۽ ڪانئس اهو به ٿي پڇيائين ته ڪنهن شيءِ جي گهرج ته ڪانه اٿئي، ته جيئن ڪيس آڻي ڏي. اهي ڳالهيون ٻڌي بيگم کي گهڻي ڪاوڙ وٺي ويندي هئي. ۽ اهي ٿي ڏينهن هوءَ ٻرندي جلندي ۽ اهو چوندي رهي ته هيءَ بيمار بيمارڪونهي رڳو رت ڪيو اٿائين".

"هن جا ابتا سبتا نخرا ڪٺي ڪيس هرويرو مٿي تي چاڙهيو ويو آهي، دراصل هني ڪيس هڪ سريت جيان رهڻ گهرجي." هوءَ طنز ڪندي چوندي هئي: "هاڻي ته هيءَ هروقت بخار يا مٿي جي سور جو بهانو ڪندي رهندي آهي.

اهو سڀ ڪوڙ ۽ ذات آهي. اگ پر ته اتين ڪانه هوندي، بلڪ ڪني، وانگر گلن جي جٽڻ وقت بہ ڳيپي جي ڳولا لاءِ رلندي هوندي. پر جيئن ته اڄڪلهه ميان سگورو سندس نخرا ٿو سهي تنهنڪري پنهنجي نال ڪري...هاڻ ته جڻ ٻيبي بڻجي ويٺي آهي."

هڪ رات بيگم، دائيءَ کي چيو: "ٻار جي پيدائش جي سلسلي ۾ هينئر کان ايڏو گوڙ ڇو مچايو اٿوَ. منهنجي پيٽ ۾ بہ ته نون مهينن تائين ٻار رهي چڪو آهي. مان نہ ٿي سمجهان ته ڪو ڪيس ايڏي تڪليف ٿيندي هوندي، ۽ پيو ته اهو بہ پتو ڪونهي ته ڪو هن جي پيٽ ۾ جا آهي؟ خدا ڄاڻي ڪو ٻار ڄڻيندي بہ يا ڪو ڏيڏر ڄڻيندي. ۽ هينئر سان ني ڪيس دوکي سان ڪاڻڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ اڄا بہ هن جي پيٽ ۾ فقط رت جو هڪ پيرو هوندو، پيو تہ وقت کان اگ هي گوڙ آخر ڇاجي لاءِ ٿي رهيو آهي."

نوجوان عورت جيڪاڪجهه ڪاڻڻ پيٽڻ کان سواءِ سمهي رهي هئي، تنهن جي اک بيگم جي دڙڪن ۽ گارين تي کُلي پيئي، اهو ٻڌي هوءِ روئڻ لڳي.

عالم بہ اهو سڀ ٻڌي رهيو هو، تنهن نوجوان مائيءَ کي اتين رئندو ڏٺو تہ ڪيس پڳهر ڳڙڻ لڳو ۽ ڪاوڙ ۾ ڪنبڻ لڳو. هڪوار تہ دل ۾ آيس تہ پنهنجي زال کي چئبن مان جملي اهڙا تہ ڪُلا هڻيس جو عمر ياد ڪري، پر پاڻ کي اتين ڪرڻ کان زوري روڪي ڇڏيائين، هن جي آگرين ۽ ٻانهن ۾ سور ٿيڻ لڳو. تنهن جي ڪيفيت طاري ٿيڻ لڳي، عالم هڪ ڏگهو ۽ گهرو ساهه کڻي چيو: "مون هن جو ضرورت کان بہ وڌيڪ خيال رکيو آهي." تيهن ورهين جي ازدواجي زندگيءَ ۾ اڄ سوڌي ڪڏهن بہ مون متس آگر بہ نہ اُلاري آهي، تنهنڪري هيءَ ايترو متي تي چڙهي ويئي آهي."

پوءِ هُوَ پلنگ تي ويٺي ويٺي زال ڏانهن ڪسڪندي آهستي چيو:

"تون نہ رواهاڻي ڪٿي مات ڪر...هن کي دڙڻ ڏي، سُڻ ڪڪرسدائيس حاسد ٿيندي آهي، جيڪڏهن توکي پُٽڙو ٿيو تہ مان توکي بہ انتهائي ملهائتا تحفا ڏيندس، هڪ نري ٻڙي واري مندي آهي، ۽ هڪ اڇي ٻڙي واري...." اڄا هن جملو پورو ني نہ ڪيو هو جو ڪمري ٻاهران ڪيس بيگم جو مڪروه ۽ ڪهرو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هو جلدي چادر سان مٿو ڍڪيندي نوجوان عورت جي ويجهو ٿيو ۽ ڪيس پڪ وجهندي چوڻ لڳو:

"مون وٽ هڪ اڇو ٻڙو آهي ۽ ....."

* * *

نوجوان عورت جي پيٽ ويو وڌندو، عالم جي زال دائيءَ جو بندوبست ڪيو، ماڻهو ڪيس ڏسندا هئا تہ هوءِ پنهنجي جمندڙ ٻارجي لاءِ رنگبرنگي، گلن وارا ڪپڙا تيار ڪندي رهندي هئي.

گرمين جي موسم گذري چڪي هئي، خزان جي موسم جي ٿڌڙي هوا هوريان هوريان هلڻ لڳي هئي. نيٺ اهو ڏينهن بہ اچي پهتو جنهن جو سڀني کي ڏاڍي بي چيني سان انتظار هو. هر شخص بي چين ۽ بي قرار هو. عالم صاحب جي دل جا دهڪا اينرا تہ تيز ٿي ويا، جو ان کان اگ ۾ اهڙا تيز ڪڏهن بہ نہ ٿيا هئا. هو تيزيءَ سان اگڻ ۾ اچ وڃ ڪري رهيو هو. سندس هٿن ۾ زائچن جي هڪ تقويم هئي، جنهن ۾ لکيل دعائن جو تيزيءَ سان ورد ڪري رهيو هو. اتين پئي لڳو جڻ سڄو ڪتاب اڄ ٿي ختم ڪري ڇڏيندو. بار بار فڪرمند ۽ گهبرايل انداز ۾ ان ڪمري تي نظر ٿي وڌائين، جنهن جي بند درين مان نوجوان عورت جا سورن سبب ڪنجهڻ جا آواز اچي رهياهئا. ڪنهن ڪنهن سمي هن آسمان ڏانهن ٿي ڏٺو ۽ هوريان هوريان رڙٿي ڏانهن ٿي ويو ۽ دروازي وٽ بيهي ماما کان ٿي پڇيائين:

"هاڻ ڪهڙا حال آهن؟"

ماما ڪنڌ ڌوڻي گهڙي پل سوچي ورندي ني ڏني.

"بس، هاڻي دير ڪونهي."

هو وري اڳڻ ۾ پي جيئني ماڻ ڦرڻ ني لڳو؟

دعائون پڙهڻ ني لڳو.

اها بي چيني، واري حالت سج لهڻ تائين هلندي رهي، جڏهن شام ٿي ۽ سج بڏي ويو ته رڌڻي جي جمنين مان دونهون فضا ۾ لهراتي بلند ٿيڻ لڳو ۽ ڳوٺن جي گهرن ۾ ٽمڪندڙ ڏيئا بهار جي مند جي ان ڳٿين حمڪلي گلن جيان جهومندا نظر اچڻ لڳا. بلڪل ان سمي بارجانو ۽ زور زور سان روئڻ لڳو. ان وقت عالم صاحب گهر جي هڪ ڪند ۾ وينوهو. سندس اکين ۾ حسرت ۽ خوشي، جا لڙڪ تري آيا. سڄي گهر ۾ خوشي، سبب اهڙو ته هنگامو برپا ٿيو جو ڪنهن کي رات جي ماني، جو به هوش نه رهيو.

هڪ مهيني ڪان پوءِ ٻارڙي کي ٻاهرڪڍيو ويو. نوجوان عورت ڪيس سيني سان لابو ٿڃ پياري رهي هئي. ٻاڙي جون مايون ڪيس ڏسڻ لاءِ ني آيون. ڪنهن کي ٻارڙي جو نڪ وڻيو. ڪنهن کي منهن ته ڪنهن کي وري ڪن سٺا لڳا. ڪجهه مايون ماٺس جي ساراهه جا ڏڪ پرڻ لڳيون. ته ٻارڙي جي جمڻ کان پوءِ هوءَ ڳاڙهي ڳٿول ۽ صحتمند ٿي ويئي آهي. ان موقعي ني عالم صاحب جي بيگم ڏاڏي، واري انداز ۾ ٻولبندي ماين کي چيو:

"هاڻ بس ڪريو. گهڻو ٿيو امان. اوهين ته مرڳي ٻارڙي کي ٿيون روئارڙيو."

ٻارڙي جو نالو رکڻ جي سلسلي ۾ عالم صاحب گهڻي مٿا ڪٽ ڪئي. پر ڪيس ڪو مناسب نالو نه سجهيو سندس بيگم ڪيس ٻارڙي جو نالو چيني لفظ "شو" جنهن جي معنيٰ دگهي جمار آهي يا وري ان سان ملندڙ جلندڙ ٻيو نالو رکڻ ني زور پريو. پر عالم صاحب کي سندس اهي نالا نه وڻيا جو ته سندس خيال ۾ اهي نالا عام قسم جا هئا. تنهنڪري هن نالي جي ڳولا ۾ ڪيتراني هفتا چيني ڪلاسيڪي ڪتابن پڙهڻ ۾ گذاريا. جيئن ڪيس ڪو مناسب ۽ سنو نالو ملي وڃي،پر سندس اها سڄي مٿا ڪُٽ لاحاصل رهي. اصل ۾ هو ٻارڙي جو اهڙو نالو ني چاهيو جيڪو سندس لاءِ نيڪ به هجي ۽ گڏوگڏ اهو به ظاهر ڪري ته هو پيءُ جي پوڙهپڻ جو يادگار آهي. هڪ ڏينهن شام جو عالم صاحب پنهنجي ٽن مهينن جي ٻارڙي کي هنج ۾ کڻيو وينو هو. نڪ ني عينڪ چڙهيل هيس. ليمپ جي پر ۾ هن نالي جي ڳولا ۾ ڪتاب کوليو. ٻارڙي جي ماءُ جيڪا هڪ ڪند ۾ پنهنجن خيالن ۾گم ويني هئي. تنهن اوچتو چيو:

"منهنجي خيال ۾ اوهين ٻارڙي جو نالو چيوپاڙ رکو." ڪمري ۾ وينل سيني ماڻهن جو ڌيان ڌاهنس ويو. زال ڳالهه جاري رکندي چيو: "چيو جي معنيٰ خزان ۽ پاڙ جي معنيٰ خزانو. جيئن ته اوهان جو ٻارڙو خزان جي موسم ۾ ڄائو آهي. تنهنڪري ان جو نالو 'چيوپاڙ' مناسب ۽ موزون رهندو."

. ڪجهه گهڙين جي سانت کان پوءِ عالم صاحب ٻهڪي اٿيو: "واهه. واهه! ڏاڍو عمدو خيال آهي. مون هرويرو ٻار جي نالي جي ڳولا ۾ هيترو وقت زيان ڪيو. مان هينئر پنجاهه جي پيٽي، ۾ آهيان،تنهن ڪري پنهنجي زندگي، جي خزان ۾ آهيان. ٻارڙو به خزان جي مند ۾ ڄائو آهي. تنهن کان سواءِ خزان جي مند ۾ هرشي، پنهنجي پختگي، کي پهچي ويندي آهي ۽ لاٻارو به ڪيو ويندو آهي. جيئن تاريخي ڪتاب ۾ لکيل آهي. واقعي ٻارڙي جو اهونالو موزون ۽ مناسب رهندو."

پوءِ عالم زال جي واکاڻ جا ڏڪ پرڻ لڳو: "تون واقعي قدرتي ۽ پئدائشي طور ذهين آهين ۽ مون جيان فضول ڪتابن جو ڪيڙو ناهين." سندس ڳالهيون ٻڌي نوجوان عورت پريشان ٿي ويئي،هوءَڪنڌ جهڪائي، اکين ۾ لڙڪ آڻي من ني من ۾ سوچڻ لڳي. "مون ته چيوپاڙ جو نالو ان لاءِ تجويز ڪيو هو جو مون کي منهنجو وڏو پٽ چون پاڙ شدت

سان ياد ٻي آيو."

ڇيوپاڙ ڏينهون ڏينهن حسين ۽ دلڪش ٿيندو ٿي ويو. سندس پنهنجي ماءُ سان به محبت وڌندي ٿي ويئي. هن جون غير معمولي وڏيون اکيون اوپرن کي نه ڏيان سان ڏسڻ تي لڳيون، پر ماءُ تي نظر پوندي ئي چمڪڻ تي لڳيون پوءِ ڀلي هوءَ ڪيتري به پري ڇو نه هجي.

جيتوڻيڪ عالم صاحب ٻار سان ماڻس کان به وڌيڪ محبت ڪندو هو. پر پوءِ به هو وٽس نه ويندو هو. عالم صاحب جي بيگم به ظاهر ظهور ته هن سان ماڻس کان به وڌيڪ محبت ڪندي هئي جڻ هو سندس پيٽان ڄائو هجي پر پوءِ به ڇيوپاڙ کيس اهڙي نموني ڏسندو هو جڻ هوءَ هن لاءِ ڌاري هجي. جيئن جيئن ڇيوپاڙ جي پنهنجي ماءُ سان محبت وڌندي وئي تيئن سندن جدائيءَ جو وقت ويجهو ايندو ويو. نيٺ ٻيهر گرمين جي مند آئي ۽ گهر جو هر فرد اهو سوچڻ لڳو ته زال جي ٽن سالن وارو عرصو پورو ٿيڻ وارو آهي.

عالم صاحب ڇيوپاڙ جي محبت هٿان مجبور ٿي پنهنجي زال کي چيو: "مان هن عورت کي خريدڻ جي سلسلي ۾ هڪ سؤ ڊالر وڌيڪ خرچڻ لاءِ تيار آهيان ته جيئن هتي مستقل طور اسان سان رهي سگهي." پر سندس بيگم نهايت سختيءَ سان ورندي ڏنس:

"نه! انهن ڪرڻ کان اڳ توکي مون کي وهه ڏيڻو پوندو."

اهو ٻڌي عالم صاحب کي ڪاوڙ ته تمام گهڻي لڳي، پر ڪوڙي مرڪ مرڪندي چيائين:

"اها ڪيڏي نه ڏک جي ڳالهه چئبي جو اسان جو پٽڙو ماءُ کان سواءِ رهندو....عالم جو جملو ٻڌي بيگم تلخ کل سان گڏ برف جهڙي ٿڌي لهجي ۾ چيو:

"تون اهوچونه ٿوسوچين ته مان به هن جي ماءُ ٿي سگهان ٿي."

جيستائين زال جو تعلق هو ته هن جو ذهن متضاد خيالن جي آماجگاهه بڻيل هو. هڪ پاسي اهو ته ٽن سالن جي عرصي پوري ٿيڻ کان پوءِ کيس هتان وڃڻو پوندو. ٽن سالن جي مختصر عرصي ۾ هوءَ هڪ عارضي زال کان وڌيڪ ماما ٻڻجي ويئي هئي. ننهن کان سواءِ سندس خيال موجب، هيستائين سندس پٽڙو ڏاڍو پيارو ۽ سهڻو ڇوڪرو ٻڻجي چڪو هوندو. هاڻي نه ته هوءَ ڇون پاڙ ۽ نه وري ڇيوپاڙ کان ڌار رهي ٿي سگهي. ٻي پاسي هن مستقل طور تي عالم صاحب جي گهر ۾ رهڻ ٿي چاهيو، ڇو ته سندس خيال موجب مڙسنهس هاڻ وڌيڪ وقت جيئرو رهي نه سگهندو. شايد چئن پنجن سالن ۾ پورو ٿي ويندو. تنهنڪري سندس خواهش هئي ته عالم صاحب ڇون پاڙ کي به هتي وٺي اچي ته جيئن سندس وڏو پٽ به ساڻس گڏ رهي سگهي.

هڪ ڏينهن جڏهن هوءَ وراندي ۾ ٽڪي ٽئي ويٺي هئي، ڇيوپاڙ سندس ڇاتيءَ سان چهٽيو پيو هو. گلابي سج جي چمڪي شعاعن مٿس غنودگيءَ جي ڪيفيت طاري ڪري ڇڏي هئي ته کيس پنهنجي پر ۾ ڇون پاڙ بينو محسوس ٿيو. پرهن جڏهن کيس جهلڻ لاءِ هٿ وڌايو ۽ پنهنجي ٻنهي ٻارن سان ڪچهه چوڻ چاهيو ته کيس پنهنجو وڏو پٽ اتي بيٺل نظر نه آيو.

وراندي جي ٻي سري تي عالم صاحب جي زال دروازي جي سامهون بيٺي بظاهر شفقت ڀريل انداز ۾ پر باهه وسائيندڙ نظرن سان کيس گهوري رهي هئي. تنهنڪري هن هڪدم پنهنجي دل ۾ ويچاريو.

"جيترو به ممڪن ٿي سگهي هتان جلد وڃڻ کپي. هي سدائين منهنجي پويان لڳي ٿي وتي."

بعد ۾ عالم صاحب پنهنجي منصوبي ۾ ٿوري ترميم ڪئي. هن طئي ڪيو ته هوءَ مشاط شن ڏوتي کي ٻيهر ان نوجوان عورت جي مڙس وٽ موڪليندو ۽ ڪانئس معلوم ڪندو ته آيا هوجاليهن يا پنجاهه ڊالرن جي عيوض پنهنجي

زال کي وڏيڪ ٽن ورهين تائين اسان وٽ ڇڏڻ لاءِ تيار آهي يا نه- اهو سوچي هن پنهنجي بيگم کي چيو:

"منهنجي خيال ۾ جيوياڙ جي پنجن سالن جي ٿيڻ تائين سندس ماءُ کي هتي رهڻ ڪبي."

عالم صاحب جي زال مالا جا ڏاڏا سورسدي جيو:

"ڪجهه ته خدا جو خوف ڪر. سندس پهروڪو ٻار سندس گهر آهي لهذا ڇڳاڻي ان ۾ آهي نه ڪس پنهنجي گهر وڃڻ ڏي."

"پر ڪجهه سوچ ته سهي پاڙ ٻن سالن ۾ ني پنهنجي ماءُ کان محروم ٿي ويندو...."

عالم صاحب جي زال مالا هڪ پاسي رکندي ڪڙڪ لهجي ۾ چيو:

"مان سندس پرورش ڪري سگهان ٿي..... جا نوڪي اهو ڊپ آهي ته مان ڪيس گهٽو ڏيئي ماري ڇڏيندس!؟"

آخري جملو ٻڌي عالم صاحب تيزيءَ سان اٿان هليو ويو. پر بيگم گهڻي دير تائين ٻڪندي ۽ دڙيندي رهي.

"ٻار منهنجي لاءِ پيدا ڪرايو ويو آهي، جيوياڙ منهجو آهي. جڏهن تنهجو نسل ختم ٿي ويو ته ان جو اثر مون تي پوندو. توتي ته هن جادو ڪري ڇڏيو آهي. ٻڌي ٻن ۾ عقل گاهه چرڻ ويو اٿئي منا ڪڳا! ڪجهه اهو به سوچ ته گهڻا ڏينهن جيئرو رهڻو اٿئي. پوءِ به ان کي هر ڀهاني سان هتي رکڻ نه چاهين. مان پنهنجي اباڻي قبرستان ۾ ڪنهن غير عورت جو مڙهه ڪنهن به حالت ۾ برداشت نه ٿي ڪري سگهان."

انهن ٻي لگوته ساڙ ۽ حسد سان ڀرپور انهن زهريلن جملن جواب ڏيڻو ني ڪونهي. پران وقت عالم صاحب ڪافي ڏور وڃي چڪو هو. تنهنڪري بيگم جو آواز نه ٻي ٻڌائين:

جڏهن به جيوياڙ جي مٽي ۾ ڦٽ ڦرڙي ٿي نڪتي يا تپ ٽڙوٽي ٿيس ته عالم صاحب جي بيگم ٻُڌ جي درگاهه تان وڃي خاڪ ڪٽي ايندي هئي ۽ اها ڦٽن تي مکيندي هئس يا پاڻيءَ ۾ ملائي پياريندي هئس. جيوياڙ گهڻو رنندو رڙندو هو ۽ پاڻ ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪندي پکهر ۾ شم ٿي ويندو هو. ٻارڙي جي معمولي بيماريءَ تي بيگم جو اهو هُل هنگامو زال کي بلڪل نه وڻندو هو. تنهنڪري ڪيس جڏهن به موقعو ملندو هو ته اها خاڪ ڪٽي ڦٽي ڪري ڇڏيندي هئي. هڪ ڏينهن ٿڌو ساهه کڻندي بيگم. عالم کي چيو:

"هيڏانهن! ڏس ته سهي هيءُ ماني اسان جي ٻچڙي جو ڪوبه خيال نه ٿي ڪري. هو ڏينهون ڏينهن اپرو ٿيندو پيو وڃي. سچي محبت ۾ ڪنهن به قسم جي ڏيکاءُ جي ضرورت نه آهي. هوءَ ته رڳو محبت ۽ ممتا جو ڀهانو ٿي ڪري!"

هاڻي زال نويڪلائيءَ ۾ گهڻو روئندي هئي ۽ عالم عام طور تي خاموش رهندو هو.

جيوياڙ جي پهرين سالگره تي سڄي گهر ۾ جشن ٿيندو رهيو. جالسهاروڪن مزمانن ان تقريب ۾ شرڪت ڪئي. سالگره جي سوکڙين ۾ ڪپڙا، رانديڪا، ڳچيءَ ۾ پائڻ لاءِ چاندي جو هڪ ناٽ جيڪو چانيءَ تائين ٿي آيو. ٻار جي ٽوپيءَ ۾ ٽانڪڻ لاءِ ڏڳهي جمار جي ديوتا جي سوني جي طمع ڪاري ڪيل هڪ ننڍي مورت به هئي. هزني مزمان ٻارڙي جي ڏڳهي جمار ۽ خوش بختيءَ جي لاءِ دعائون گهري رهيا هئا. ميزبان جو منهن خوشيءَ مان ٻهڪيو پي. سندس منهن تي لهندڙ سج جهڙي لالاڻ هئي.

شام ٿائي. دعوت شروع ٿيڻ کان ٿورو اڳ گهر جي اڱڻ ۾ هڪ ٻي دعوتيو مزمان به اچي سهڙيو. سڀني مزمان هن ڏانهن ڏسڻ لڳا. هو ٻنهه ڪمزور ۽ نبل هاري هو. سندس ڪپڙن ۾ ان ڳڻيون جتنون لڳل هيون. وار اڻيا ۽ ڏوڙ ۾ لٽبل وڪريل هئس. ڪڇ ۾ هڪ ڪاغذ ويڙهيل پيڪٽ دٻيل هو. ميزبان حيران ۽ پريشان ٿي جلدي جلدي وٽس ويو. اجنبي هبڪي هبڪي ڪجهه چئي رهيو هو. ۽ پوءِ عالم کي اهو سمجهه ۾ ويرم ني ڪانه لڳي ته هو ڪو بيو نه پر

ڪلون وڪٽڻ وارو، يعني زال جو اصل مڙس آهي، ميزبان هلڪي لهجي ۾ چيو:

"تو هي سوکڙي جو آندي...توکي سوکڙي نہ آڻڻ گهرجي ها."

اينڊز گهبرائجي هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي چيو:

"مون کي...مون کي اچڻو هو...مان ٻارڙي کي ڏکي ڄمار جي دعا ڏيڻ واسطي آيو آهيان...."

ڳالهہ پوري ٿيڻ کان اڳ ئي هو پنهنجو آنڊل تحفو کولڻ لڳو. هن ڏڪندڙ آڱرين سان ڪاغذ جا ٿي تہ کوليا ۽ ٿين جي پليٽ تي چاندي، سان جٽيل چار لفظ ڪڍيا. جن جو مطلب هو. 'ڏکڻ پهاڙ جيان ٻارڙو بہ ڏکي ڄمار ماڻي .

اينٽري ۾ عالم صاحب جي زال بہ اني اچي ويئي، هن ڪلون وڪٽندڙ کي ڏسي گهٽي ناراضگيء جواظهار ڪيو. عالم صاحب مهمان کي ونئي هڪ ميز تي آيو جتي ماڻهو ويٺا ان بابت سُر پُر ڪري رهيا هئا.

کائڻ پيئڻ. بہ کلاڪ جاري هيو، هر شخص خوش نظر پي آيو، سڀني شراب پيئندا. کلندا کڏندا. وڏا وڏا. ٽهڪ ڏيندا رهيا. کلون وڪٽندڙ ڏانهن ڪنهن بہ ڌيان نہ پي ڏريو. جيڪو شراب جا بہ جام پي هڪ پاسي خاموش ٿي ويهي رهيو هو. شراب پيئڻ کان پوء مهمانن ٽڙ ٽڪڙ ۾ جانورن جي هڪ هڪ پليٽ کاڌي ۽ هڪٻئي کان موڪلائي، پنهنجي پنهنجي هٿن ۾ ٻريل لالٽينو کڻي ٻن ٻن ٽن ٽن جي ٽولين ۾ انان روانا ٿي ويا.

ڪلون وڪٽندڙ خاموش ويٺو ماني کائيندو رهيو. ايستائين جو نوڪرن اچي ٿانء کنيا. پوء هو انان اٿي هڪ اونداهي ڪُنڊ طرف ويوجتي سندس زال ويٺي هئي، نوجوان عورت نهايت غمگين لهجي ۾ کانئس پڇيو:

"تون هتي جو آئين؟"

"مون اچڻ نہ پي چاهيو پر دل هٿان مجبور ٿي پيس."

"پوء اينرودير سان جو آئين؟"

"سالگرہ جي سوکڙي خريد ڪرڻ لاء مون کي رقم ملي نہ سگهي. صبح کان وٺي ماڻهن کان اوڌر گهرندو رهيس، جڏهن پئسا مليم نہ تحفو خريد ڪرڻ لاء شهر وڃڻو پيم . گهڻو ٿڪل ۽ بکيو هئس، تنهنڪري اچڻ ۾ دير ٿي ويم."

"جون ٻاز ڪيئن آهي؟" نوجوان عورت پڇيو.

مڙسهنس گهڙي پلڪ هبڪيو پوء چيائين:

"انهيء جي ڪري تہ مون کي هتي اچڻو پيو...."

"جون ٻاز جي ڪري..." نوجوان عورت گهبرائجي چيو.

"ها! هنس گرمين ۾ جون ٻاز وڌيڪ ڪمزور ٿي ويو آهي، خزان جي مند جي ڪري بيمار ٿي پيو. پئسانہ هئڻ جي ڪري مان هن جي لاء ڪجهہ بہ ڪري نہ سگهيس، تنهنڪري سندس بيماري خطرناڪ ٿيندي پئي وڃي، مون کي پڪ آهي تہ جي اسان هن جي لاء ڪجهہ نہ ڪيو تہ هو جيئرو بچي نہ سگهندو. تنهنڪري مان توکان ڪجهہ ڏوڪڙ گهرڻ آيو آهيان...."

نوجوان عورت کي ائين محسوس ٿيو جڻ جهنگلي ٻلين سندس هيٺون جيڻ شروع ڪيو آهي، هوء رئڻ تي هئي، پر هن ڏاڍي مشڪل سان لڙڪن کي ضبط ڪيو.جو تہ ان وقت مڙني ماڻهو جيوٻاز جي سالگرہ ملهائي رهيا هئا. تنهنڪري اهڙن موقعن تي جذبن تي قابو رکڻ ضروري هو. هن نهايت همت کان ڪم وٺي لڙڪ ضبط ڪيا ۽ پنهنجي مڙس کي چيو:

"مون وٽ پئسا ڪونہ آهن، هو مون کي ويهہ سينٽ ماهوار کيسي خرچي ڏيندا آهن، اهي بہ مان جيو ٻاز تي

خرچيو چڏيان... بڌاءِ هاڻ مان ڇا ڪيان؟
ڪجهه گهڙيون تائين ٻئي ڄڻا خاموش رهيا، پوءِ زال پڇيو: "تون جون پاڙ ڪي ائي ڪنهن وٽ ڇڏي آيو آهين؟"
"اسان جو هڪ پاڙيسري آهي، تنهن وٽ جون پاڙ کي ڇڏي آيو آهيان، مون کي اڄ رات جو ئي موٽي وڃڻ کپي." هن لڙڪ اگهندي پڌڪيو.
"چڱو نرس!" هن پريل آواز ۾ چيو: "مان هن کان ڪجهه روپيا گهرڻ جي ڪوشش ٿي ڪريان." عورت اٿار اٿي هلي وئي.

* * *

ٽن ڏينهن کان پوءِ رات جو اوچتو عالم صاحب زال کان پڇيو.
"نيري ٻُڙي واري مُنڊي ڪٿي آهي، جيڪا مون توکي ڏني هئي."
"اها مون انهيءَ رات هَن کي ڏني ڇڏي هئي، جيڪا هن گروي رکي ڇڏي آهي."
"ڇا مون انهيءَ ڏينهن توکي پنج ڊالر نه ڏنا هئا؟" عالم صاحب ڪاوڙ ۾ چيو.
ڪجهه گهڙيون ڪنڌ جهڪائي نوجوان عورت ورندي ڏني.
"اهي پنج ڊالر ڪافي نه هئا."
عالم ڊگهو ساهه کڻندي چيو: "مان توسان ڪيتري ڀه قرب سان پيش چو نه اچان پر تون اڄا ڀه پنهنجي مڙس ۽ پهرين ٻار کي مون کان وڌيڪ ٿي چاهين. مون توکي ڪجهه سال وڌيڪ پاڻ وٽ رکڻ ٿي چاهيو پر هاڻ چڱائي ان ۾ آهي ته ٻهار ۾ تون هتان هلي وڃ."
نوجوان عورت خاموش ٻيٺي سڀ ڪجهه ٻڌندي رهي.
ڪجهه ڏينهن کان پوءِ عالم صاحب ڏڙيندي چيس:
"نيري ٻُڙي واري منڊي هڪ املهه خزانو آهي. اها مان توکي ان لاءِ ڏني هئي ته اها توکان چيوپاڙ کي ورثي ۾ ملي. منهنجو خيال آهي تو اها گروي ۾ نه رکي آهي. اهو ڀه شڪر جو بيگم کي خبر ڪونهي نه ته ڀه چار مهينا گهر ۾ محشر متو رهي ها."
تنهن کان پوءِ نوجوان عورت ڏينهو ڏينهن هنڊي ۽ ڪمزور ٿيندي وئي. سندس اکين جي ڏيا ۽ جوت موڪلائي وئي. اڪثر ڪيس گهٽ وڌ ڳالهايو ويندو هو. هاڻي هوءَ مستقبل طور تي جون پاڙ جي بيماري سبب پريشان رهندي هئي. ڪيس اهڙن ماڻهن جي ڳولا هوندي هئي جيڪي سندس ڳوٺ کان ايندڙ يا ويندڙ هجن ته جيئن هو ڪانئن جون پاڙ جي خيريت معلوم ڪري سگهي. پر ڪيس جون پاڙ بابت ڪوبه پتو پنجي نه سگهيو. سندس من ۾ اڪثر اها خواهش ٿي ايري ته هوءَ ڪنهن کان ٻن ڇَنن ڊالرن جي مٺائي خريد ڪري ڪنهن ايندڙ ويندڙ هتان جون پاڙ کي موڪلي. پر ڪيس ڳوٺ ويندڙ ڪوبه نه ٿي مليو. انهن ڏينهن هوءَ اڪثر چيوپاڙ کي هنج ۾ کڻيو حويليءَ جي ڦاٽڪ تي ٻاهر رستي تي ٻيٺي پنهنجي ڳوٺ ويندڙ راهه کي تڪيندي رهندي هئي. عالم جي بيگم کي اها ڳالهه نه ٿي وڻي. سو هڪ ڏينهن هن پنهنجي مڙس کي چيو:
"هيڏانهن! هاڻ هوءَ ڪنهن ڀه حالت ۾ وڌيڪ هتي رهڻ نه ٿي گهري. ڪيس جيترو ڀه جلد ممڪن ٿي سگهي، پنهنجي گهر وڃڻ کپي."
ڪڏهن ڪڏهن رات جو چيوپاڙ سندس ڇاتيءَ سان لڳوسنتو پيو هوندو هوءَ جو اوچتو هوُ خواب ڏسي رڙ ڪري اٿي ويهي رهندي هئي، جنهن سبب ٻارڙو ڀه جاڳي پوندو هو ۽ زور زورسان روئڻ لڳندو هو. هڪ پيرو گهبرائيندي

عالم پڇيو:

"ڇا ٿيو؟ ھي توکي ڇا ٿي ويو آھي؟"

ھوءَ ڪا ورندي ڏيڻ کان سواءِ ٻارڙي کي ٿيري سمھارڻ لڳي. عالم ڳالھہ جو سلسلو جاري رکندي پڇيو:

"ڇا تو خواب ۾ پنھنجي وڏي پُٽ کي مرندو ڏٺو ھو جو تو ايڏي وڏي رڙ ڪئي. مون کي بہ اٿاري ڇڏيئي."

"نہ... نہ....مون پنھنجي سامھون ھڪ نئين قبر ڏٺي ھئي." ھن تيزيءَ سان چيو.

عالم وڌيڪ ساڻس ڪجھہ بہ نہ ڳالھايو، پر پوءِ بہ سندس دماغ تي مختلف قسم جا ٻوائتا وھم ڇانيا رھياءِ ھوءِ موت کي پاڻ ڏانھن وڌندو ڏسندي رھي.

سرديءَ جي موسم پڄاڻيءَ تي ھئي، سندس دريءَ ۾ ڇمڪندڙ جھرڪيون اٿين لڳنديون ھيون، جڻ چئي رھيون ھجن، "وڃ....جلدي وڃ" ٻارڙي کان جدائيءَ جا ڏينھن....ءِ ان کان ھميشہ جدا ٿيڻ جو وقت ويجھو ايندو پي ويو ءِسندس وڃڻ يقيني ھو.

روانگيءَ جي ڏينھن ماما عالم جي بيگم کان آھستي پڇيو:

"ڇا ڪيس گھر موڪلڻ لاءِ پالڪي گھرائي وڃي."

مالا پڙھندي بيگم وراڻيو: "نہ، ڪيس پنڌ ئي وڃڻ ڏي! نہ تہ ٻارڙو ڏيٺو پوندو ءِ ھن وٽ پنسو ڪٿي آ. مان ڄاڻان ٿي تہ مڙسنھس ٽن وقتن جي ماني ڏيڻ کان بہ قاصر آھي. ڪيس ظاھري ڏيکاءُ اھتمام جي ڪھڙي گھرج آھي. پيو تہ سندس ڳوٺ ھتان کان ايترو پري بہ ڪونھي، مان پاڻ سڄي ڏينھن ۾ ڏھہ ٻارنھن ميل پنڌ ڪري ٿي سگھان. ڪيس مون کان وڌيڪ پنڌ ھلڻ جي عادت آھي، تنھنڪري ھوءَ اجوڪي سج ۾ پنھنجي گھر پھچي ويندي.

صبح جو نوجوان عورت ڇيو ٻاڙ جا ڪپڙا بدلائي رھي ھئي، سندس اکين مان لڙڪ ڳڙي رھيا ھئا. ٻارڙو ڪيس "جيجي...جيجي" چئي سڏڻ لڳو. (بيگم شروع کان ئي ڇيوٻاڙ کي سيکاريو ھو تہ ھو پنھنجي اصل ماءُ کي ماسي ءِ ڪيس امان ڪري سڏي). رڻ جي ڪري نوجوان عورت جي زبان مان ھڪ لفظ بہ نہ نڪري سگھيو، جيتوڻيڪ ھن پنھنجي ٻارڙي کي گھڻو ڪجھہ چوڻ ٿي چاھيو، "خدا حافظ منھنجا لال! خدا حافظ! تنھنجي امڙ توسان بيحد محبت ٿي ڪري، تون بہ ساڻس پيار سان رھجانءِ، مون کي سدائين جي لاءِ وساري ڇڏ." پر سندس زبان مان ھڪ اکر بہ اُڪلي نہ سگھيو. ان وقت ٻارڙي جي ڄمار ڏيڍ سال ھئي، جيڪو ڪجھہ ھن ٻار کي چوڻ ٿي چاھيو سو ھو بلڪل سمجھي نہ سگھي ھا.

عالم صاحب ماٺ مٺيءَ ۾ اچي پويان بيٺو ءِ سندس ھٿ تي ويھہ سينٽ چاندي جا سڪا رکي نرمي سان چيائين:

"ھي بہ ڊالر تنھنجي لاءِ آھن."

ٻارڙي جي ڪپڙن ۾ ٻڌڻ ٽانڪيندي پئسا ھن پنھنجي کيسي ۾ وڌا.

ايتري ۾ عالم صاحب جي بيگم بہ اچي ويئي ءِ ويندي عالم تي گھوري ڏسندي زال طرف مڙندي چيائين:

"ھيڏانھن ڪر، ڇيوٻاڙ مون کي ڏي تہ جيئن تنھنجي وڃڻ تي رينگو نہ ڪري."

زال خاموش رھي، پر جيئن تہ ٻارڙي پنھنجي ماءُ کي ڇڏڻ نٿي چاھيو تنھنڪري پنھنجا ننڍڙا ھٿ عالم صاحب جي بيگم جي منھن تي ھڻندو رھيوجونيٺ ڪيس ڪاوڙ مان چوڻو پيو:

"چڱو ٺيڪ آھي، ناشتي ڪرڻ تائين تون ڪيس پاڻ وٽ رک."

ماما ھر ھر نوجوان عورت کي ڪاٺ جي لاءِ زور ڀري رھي ھئي، ھن چيس:

"تون گنريل ٻن هفتن کان ڪجهہ بہ نہ پئي کائين. جڏهن هتي آئي هئين، تڏهن بہ اهڙي ڪمزور نہ هئين، جهڙي هينئر آهين. آئيني ۾ پنهنجي شڪل ڏٺي اٿئي؟ اڄ توکي ڏهہ ميل پنڌ بہ ڪرڻو آهي. تنهنڪري چڱي طرح کائي پيٽ ڀر."

زال جذبات کان عاري لهجي ۾ چيو:

"تنهنجي ان عنايت ۽ ٿوري جي وڏي مهرباني".

اهو ڏينهن ڏاڍو خوشگوار ۽ روشن هو. آسمان بہ صاف هو ۽ سج آسمان جي وسعتن ۾ چمڪي رهيو هو. چيوپاڙ پنهنجي ماءُ سان چهٽيو پيو هو. جيئن ئي عالم صاحب جي زال کيس ماءُ جي هنج مان کسڻ چاهيو تہ هن پوري قوت سان روئڻ ۽ رڙڻ شروع ڪيو ۽ بيگم کي لتون مڪون هڻڻ لڳو سندس وار پٽڻ لڳو. زال جيڪا سندس پويان بيٺي هئي، التجا ڪندي چوڻ لڳي:

"مون کي پنهنجن ٻارن ڏانهن نهارڻ ڏيو."

عالم صاحب جي زال ڪاوڙ مان وراڻيو.

"هل! جلدي ڪر سامان ٻڌ. اوورسيئر نيٺ هتان وڃڻو پوندئي.

جڏهن هوءَ سامان ٻڌي رهي هئي تہ سندس ڪنن ۾ چيوپاڙ جي روئڻ جو آواز برابر ايندو رهيو. پر ٻہ ٻيئڙل ماما کيس مسلسل دلاسا ڏيندي رهي ۽ گڏوگڏ منٿس اها بہ نظر رکيو بيٺي هئي. تہ هوءَ سامان ۾ چا چا ٿي ٻڌي. ويندي مهل بہ زال وٽ اهاني هڙ هئي، جيڪا اچڻ مهل آندي هئائين.

ڦاٽڪ مان نڪرڻ مهل بہ کيس چيوپاڙ جي روئڻ جو آواز برابر ٻڌڻ ۾ پئي آيو جيڪو هڪ ميل ڏاڍي ڪرڻ کان پوءِ بہ سندس ڪنن ۾ گونجندو رهيو.

هاڻي سندس سامهون اُس ۾ ٻڏل ڳوٺ جو ڏگهو رستو هو. درياهہ جي ڪنڌي سان هلندي هن آئيني جيان چمڪندڙ ۽ صاف شفاف پاڻي ڏٺو. هڪ وار من ۾ آيس تہ پاڻ کي درياهہ حوالي ڪري هن المناڪ جيون مان سدائين لاءِ ڇوٽڪارو حاصل ڪري وٺي. پر ڪجهہ گهڙيون اتي ساهي کڻڻ کان پوءِ وري پنهنجي منزل طرف هلڻ لڳي.

ٽيهري ٿي چڪي هئي. هڪ پوڙهي شخص کيس ٻڌايو تہ اڌ رستو اڃا باقي آهي. تڏهن هن ڳوناٺي کي چيو:

"چاچا! مهرباني ڪري مون کي ڳوٺ سوڌي هڪ پالڪي ڀاڙي تي ڪري ڏي تہ تنهنجي وڏي مهرباني ٿيندي. هاڻ مون کان صفا هليو نٿو ٿئي."

"ڇا تون چاڪ نہ آهين؟" ٻيڙي پڇيو.

"ها! مان بيمارآهيان." ڳوٺ کان ٻاهر هڪ چبوتري تي ويهي هن چيو:

"ٻون ڪٿان پئي اچين."

ڪن ترسي هن جواب ڏنو!

"گهر پئي وڃان. خيال هئم تہ سڄو ڏينهن هلڻ کان پوءِ گهر پهچي وينديس."

ٻيڙو جذبات کان مغلوب ٿي چپ ٿي ويو، هڪ ڏولي ڀاڙي تي ڪري ڏنائينس.

اٽڪل چئين بجي ڏولي سوڙهي ۽ ڪني گهٽيءَ ۾ داخل ٿي. زال جو پيلو ۽ مرجهايل چهرو ڪنهن زرد پتي جيان نظر اچي رهيو هو. هن جو اکيون بند هيون هوءَ چپ چاپ پئي هئي. سندس ساهہ هوريان هوريان کڄي رهيو هو. ڳوٺ وارا حيرت ۽ همدردي مان کيس ڏسي رهيا هئا. ڳوٺ جا ٻارڳوڙ ڪندا ڏوليءَ جي پويان هلڻ لڳا. جنهن جي آمد ڳوٺ ۾ هلچل مچائي ڇڏي هئي.

ڏولي جي بوءِ ان دوڙندڙ جوکرن ۾ هڪ چون پاڙ نہ هو. جڏهن ڏولي ان گهٽيءَ طرف مڙي جنهن ۾ چون پاڙ جو گهر هو تہ ٻارڙا مرن جي ننڍڙن ٻچڙن جيان رڙيون ڪرڻ لڳا. پنهنجي گهر سامهون ڏوليءَ کي بيهندو ڏسي، چون پاڙ حيران ٿي ويو.

ڏولي جڏهن سندس گهر جي سامهون بيٺي تہ هو ٿنڀ سان جهٽي ٻڌي رهيو ۽ اتي ئي بيٺو بيٺو ڏسندو رهيو. ٻيا ٻار بہ سندس جوڏاري پين تي بيهي گجيون اُسون ڪري ڏسڻ لڳا. نوجوان عورت ڏوليءَ مان لٿي تہ ڦريل چڪرانجي وئي. هوءِ ڦرڻ نظر ۾ اهو سمجهي نہ سگهي تہ انهن ميرن ٻراٽن. ڦاٽل ڪپڙن اٿڻ وارن وارو سندس دل جو ٽڪرو سندس سامهون بيٺو آهي. هو بلڪل اوترو ئي سنهڙو هو جيترو ٽي سال اڳ ڪيس ڇڏي وئي هئي. اهو ڏسي سندس اکين مان جهرڻا وهڻ لڳا هن ڪيس روئڻهارڪي آواز ۾ سڏ ڪيو: "چون پاڙ!"..... اهو ڏسي ٻيا ٻار هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا ۽ چون پاڙ گهٻرائجي گهر ۾ گهڙي ويو.

سوڙهي ۽ اونداهي ڪمري ۾ گهڻي دير تائين نوجوان عورت وٺي رهي. ٻئي زال مڙس خاموش هئا. جڏهن رات ٿي تہ مڙسهنس ڪنڌ مٿي ڪٽي چيو. "پٽ رڌ!".

زال ٻي دليءَ سان اتي ۽ گهرڀر هيڏي هوڏي ڏسي جهيڻي آواز ۾ چيو: "وڏي طباق ۾ جانور ڪونهن...."

سندس مڙس مرڪي چيو. "نون وڏي گهراڻي ۾ رهڻ جي عادي ٿي وئي آهين. اسين تہ جانور ننڍڙي دٻي ۾ رکندا آهيون."

ان رات ڪلون وڪٽندڙ پنهنجي پٽ کي چيو: "چون پاڙ وڃ! وڃي ماڻهين سان گڏ سمهہ!".

چون پاڙ جلد وٽ بيهي روئڻ شروع ڪيو تہ ماڻس وٽس وڃي پرچائيندي چوڻ لڳي:

"چون پاڙ ...چون پاڙ!" هن ڪيس پاڪر وجهڻ ٿي چاهيو تہ چون پاڙ ڪيس ڌڪو ڏنو. اهو ڏسي پڻهنس ڪاوڙ مان چيو:

"ازي چورا! پنهنجي ماءُ کي وساري ڇڏني. توکي تہ ڪا چڱي موجاري قيمہ ڪڍجي."

زال صندل تي ليٽي جاڳندي رهي. چون پاڙ ڪنهن اوپري ٻار جيان سندس ڪڇ ۾ ليٽيو پيو هو. زال جو مٿو ڦري رهيو هو. ڪيس هر هر پنهنجو گول مٿول سهڻي ٻچڙي چيوپاڙ جو خيال اچي رهيو هو ڪيس انين ٿي لڳو جڻ هو وٽس موجود آهي. پر جيئن ئي زال ڪيس ڇاتي سان لائڻ لاءِ هٿ وڌايا تہ اتي ڪيس چون پاڙ نظر آيو. جيڪو ٿورو اڳ سنو هو. ماءُ جي ڇاتيءَ سان منهن هٿيو. هو هوريان هوريان ساهہ کڻي رهيو هو. زال ڪيس پاڪرن ۾ ڀري ڇاتيءَ سان لڳائي ڇڏيو.

ڏکي، سانت ۽ ڪڏهن بہ نہ کٽندڙ رات اجان بہ ڏکي ٿيندي پي وئي....."

تنوير جوڻيجو

خواب، خوشبوءِ ڇوڪري

(ناماري ليکڪا ماهتاب محبوب جي تازي ڇپيل ناول جي مهورت جو اکين ڏٺو احوال)

تازو آگسٽ جي مهيني ۾ سنڌ جي ناماري ليکڪا محترمہ ماهتاب محبوب جي ناول "خواب، خوشبوءِ ڇوڪري جو مهورت جناب عبدالڪريم بلوچ هٿان ٿيو.

محترمہ ماهتاب محبوب هڪ طرف تہ پنهنجي قلمي پورهيي سان سنڌي ادب کي مالا مال ڪيو آهي، ٻئي طرف پنهنجين گهرو، پرخلوص گڏجاڻين سان حيدرآباد جي شامن کي رونق بخشي، سنڌ جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ کي بہ مالامال ڪيو آهي. ڇاڪاڻ تہ اڳتي هلي هي گڏجاڻيون سنڌ جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ مرتب ڪرڻ ۾ معاون ۽ مددگار ثابت ٿينديون. وقت جي اجتماعي سوچ، قدرن جي روايت ۽ رويي جي نشاندهي، طور طريقن ۽ هلت چلت جو رڪارڊ انهن گڏجاڻين جي طفيل ئي عام آڌو اجي رڪارڊ ثابت ٿيندو.

اڄ ڪان اٽڪل ويهہ سال اڳ بہ هڪڙي اهڙي دعوت ۾ شرڪت ڪئي هئم جيڪا ماهتاب، شيخ اياز جي مانءِ ۾ ڏني هئي. مهان فوي ۾ سان گڏ ڊاڪٽر عاليہ امام بہ شرڪت ڪئي هئي ۽ اسان جا ڪيترا ناميارا اديب ساٿي جيڪي ان وقت موجود هئا. اڄ هن دنيا ۾ ناهن. نسيم کرل، ثميره زرين، الطاف عباسي، طارق اشرف ۽ اسان جي دوست الله حياتي ڏنيس ليليٰ بانا جيڪا اڄ وطن جا وڻ ڇڏي وڃي ولايت وسي آهي.

خير و ليليٰ جي دوستيءَ ۾ منهنجي حيثيت واڌو (+) واري هوندي هئي، اسان جو اهو ٻڪندو حيدرآباد جي تقريباً هر تقريب ۾ حاضر ناظر هوندو هئو_ ياد پيو اچيم اُنهي دعوت ۾ اسان وارو ٽڪندو ڪي قدر ماڻهن لاءِ ناراضگيءَ جو باعث بہ بڻيو هئو. ڇاڪاڻ تہ ان وقت اسان اجا نوجوانيءَ جي بي فڪر واري وات تي هلندڙ هئاسين "ڊيڪورم" ۽ "رک رکاءُ" کان اجا ڇڱيءَ ريت آگاهي بہ نہ هئي. نہ وري زماني جي بار سڀان مزاج ۾ سنجيدگي آئي هئي.

انهيءَ ئي پراڻي دعوت جي واقعن کي ياد ڪندي، مهمانن ڏانهن نظر دوڙايم، ڪجهہ پراڻا دوست ڪجهہ نوان ساٿي نظر آيا. جن کي مون سڃاتو پئي اهي هئا ظفر حسن، امداد حسيني، سحر امداد، زوار نقوي، مراد علي مرزا، فدا حسين شاهہ، فيروز ميمڻ، تاج جويو، عبدالقادرجوڻيجو، گلبدن، جاويد مرزا، احمد سولنگي، ناز سهتو، نصير مرزا، علي بابا، آغا سليم، حسن درس، ارم حسن ۽ رسول بخش پليجو.

پروگرام جو آغاز ڪتاب جي مهورت سان ٿيو. عبدالڪريم بلوچ صاحب، الله پاڪ جي پاڪ نالي سان ڪتاب جو مهورت ڪري. "خواب، خوشبو ۽ ڇوڪري" جي نالي جو ڪيڪ ڪاٽيو ۽ ماهتاب جي ڪِڪين اهو مهمانن ۾ ورهايو. پروگرام هلائڻ لاءِ ميزبانيءَ جو ڪم نصير مرزا جي ذمي هئو. نصير مرزا جي شخصيت تہ ڪنهن تعارف جي محتاج آهي نہ وري تعريفي جملن جي، بهرحال اها هڪ حقيقت آهي تہ نصير مرزا جي شخصيت ۾ ڪيترائي خوبصورت رنگ پريل آهن. جيئن جيئن نصير کي ويجهائي سان ڏسبو سندس پرسنلٽيءَ جي سحر انگيزي ماڻهوءَ کي وڌيڪ متاثر ڪندي. هو جيترو پُرٽِ باادب آهي ايڏوئي ڳالهائڻ جو ڏانءُ ۽ لکڻ جو ڍنگ اٿس. هن مجلس ۾ اهو بہ پيد ظاهر ٿيو تہ ڳائڻ جو بہ گر سُرُ اٿس.

نصير ميزبانيءَ جي ابتدا، ناول جي سرسري تاريخ سان ڪئي ۽ زينت کان وٺي هن مهل تائين شايع ٿيندڙ

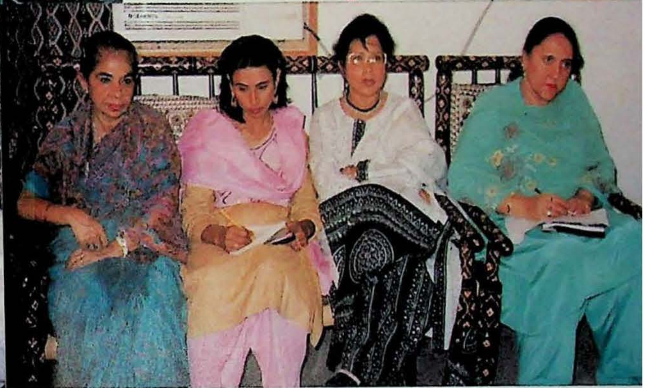

سنڌي ٻولي جي ناميارِي ليکڪا سائڻ ماهتاب محبوب جي ناول ’خواب، خوشبو، جوکري‘ جو مهورت سٽيزن ڪالوني ۾ سندن بنگلـ
عبدالڪريم بلوچ، آغا سليم، ماهتاب محبوب، محبوب شيخ، احمد سولنگي، فيروز ميمڻ، فدا حسين شاهه ۽ (راڳ رنگ جا ٻه ٽيڪ، راڳي صا
نصير مرزا، ظفر حسن، ۽ سائڻ ماهتاب محبوب، پروگرام جي پڄاڻي تي ٽن

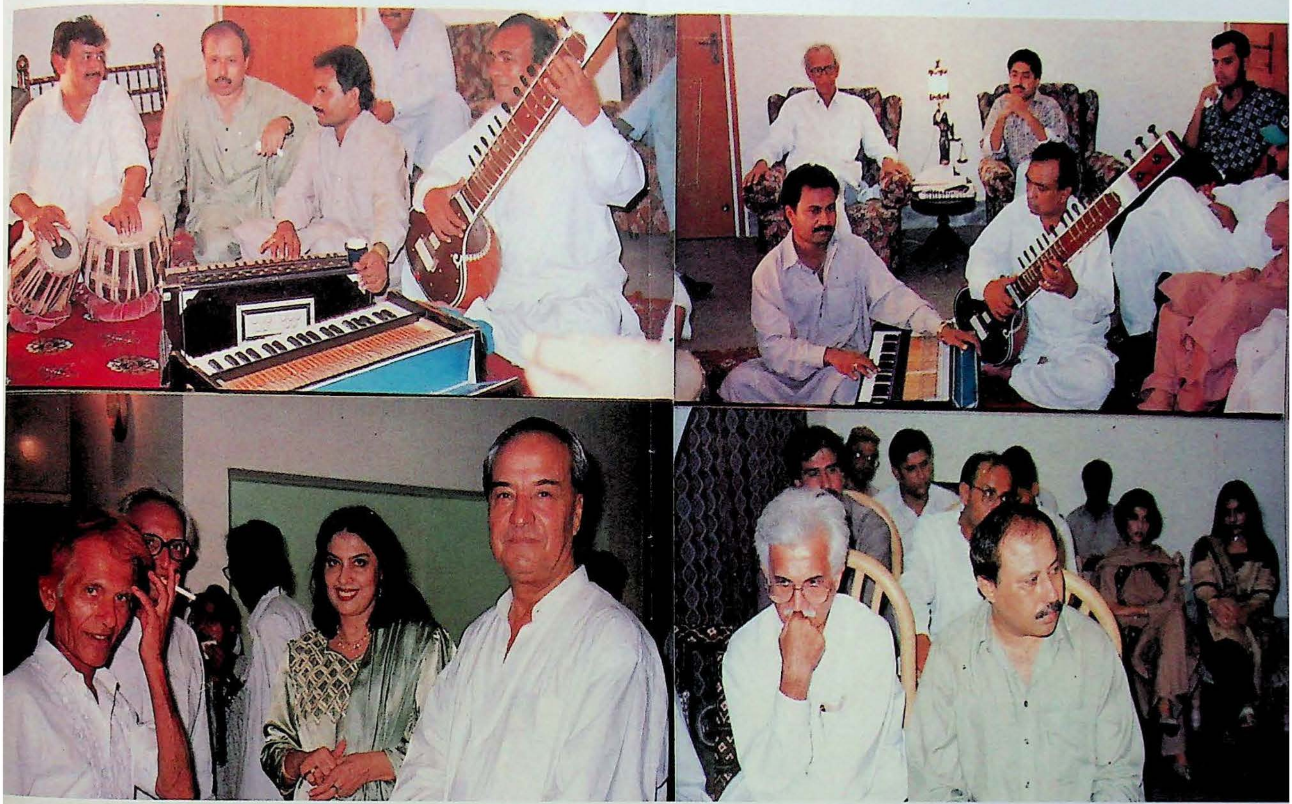

ي 'ارمغان' ۾ ١٦ آگسٽ تي محترم عبدالڪريم بلوچ هٿان ٿيو. تصويرن ۾ ساڄي کان کاٻي: ناول جو پبلشر فيروز ميمڻ، مهورتڪار
دق فقير ۽ نصير مرزا). ساڄي کان هيٺ: تنوير جوڻيجو، صحر امداد، گلبدن جاويد، رسول بخش پليجو، عبدالقادر جوڻيجو، تاج جويو،
انوارن مهانن، آغا سليم، علي بابا ۽ مراد علي مرزا سان خوشگوار موڊ ۾

ناولن توڙي ناول نگارن بابت معلومات ڏني، ۽ انهن ناول نگارن جا نالا ڳڻايا جن سنڌي ادب کي ناولن سان مالا مال ڪيو. محمد عثمان ڏيپلائي، سراج، آغا سليم، طارق عالم ابڙو، حليم بروهي، غلام نبي مغل، ملڪ آگاڻي ۽ امر جليل جي ناولن سان گڏوگڏ علي بابا ۽ مراد علي مرزا جي اڻپورن ناولن جي ذڪر ۽ تعارف کان پوءِ ٻين ساٿين کي ڳالهائڻ جي دعوت ڏنائين.

ناول تي اظهار خيال لاءِ سڀ کان پهرين تاج جوئي جو وارو آيو. تاج جويو سنڌ جي سياسي ۽ سماجي حلقن ۾ ڄاتل سڃاتل نالو آهي. ادب ۽ ثقافت تي وسيع نظر ۽ وسيع سوچ رکندڙ آهي. پيشي جي لحاظ کان استاد آهي.

تاج پنهنجي خيالن جو اظهار هنن لفظن ۾ ڪيو: "جيتوڻيڪ سنڌي ادب ۾ ناولن جي کوٽ آهي، پر اها هڪ حقيقت آهي، ته سرحد پار، هتان جي ڀيٽ ۾ گهڻا ناول شايع ٿيا آهن. موضوع جي لحاظ کان ماهتاب محبوب جو ناول، چرڪائيندڙ ناول آهي. جنهن ۾ ڏس ۽ بيورو ڪريٽڪ ماحول جو ڪٽنب تي اثر جي صورتحال پيش ڪئي ويئي آهي. خاص طرح ايڪيهين صديءَ ۾ داخل ٿيندڙ ماڻهن لاءِ سوچ جو نئون دروازو کوليو ويو آهي ۽ ويهين صديءَ جي پڄاڙيءَ سان تعلق رکندڙ عورت جي مسئلن ۽ مونجهارن کي نهايت سهڻي نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي."

امداد ۽ سحر ـ ادب جي دنيا جو گهڻ پڙهيل جوڙو ـ ادبي دنيا ۾ پير پائڻ لاءِ مون سندن هٿ جو سهارو ورتو ۽ سندن مدد سان ئي وڃي هُنَ پِر پهتس. سحر ۽ امداد سان اهو رشتو اڄ به قائم آهي. سحر پنهنجي (مخصوص اسٽائيل) ۾ مهتاب جي بوليءَ کي "ايسٽرابيريءَ" سان ڀيٽيندي چيو: "ماهتاب ادب جي جنهن به صنف کي ڇهي ٿي ان کي سون بڻايو ٿي ڇڏي."

جڏهن ته امداد پنهنجي مفصل گفتگو ۾ ٻڌايو: "نه فقط اسان وٽ ناول نگارن جي کوٽ آهي پر نقادن جي به ڪمي آهي. ڪي همعصر آهن ڪونهَ ۽ ڪي لکڻ ئي ڇڏيو آ. اهڙي حالت ۾ ماهتاب مبارڪن جي مستحق آهي جو ناول پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيو اٿائين. هن کوٽ واري وقت ۾ ڪهاڻيڪارن تي فرض ٿو عائد ٿئي ته پنهنجين ذاتي سياسي ۽ سماجي سرگرمين سان گڏوگڏ پوري ڌيان ۽ گيان سان ناول لکن ۽ پاڻ کي هاڪاري سرگرمين ۾ ملوث ڪن. ساڳئي وقت پبلشرن تي به فرض ٿو عائد ٿئي ته لکندڙ کي اجورو ڏئي پنهنجو حق ادا ڪن."

گلبدن جاويد مرزا، سرتيون جي ايڊيٽر، آهي سلجهيل ۽ سدوري نينگر، جنهن سان هاسٽل جي پنهنجائپ ۽ محبت وارو رشتو آهي. گلبدن، ماهتاب جي شخصيت جي وڻندڙ پهلوئن تي روشني وڌي ۽ چيو: "مان محض رسمي جملا نه پئي ادا ڪيان پر اها هڪ حقيقت آهي ته ماهتاب ظاهري حسن سان گڏوگڏ باطني حسن جي به مالڪ آهي. سندس طبيعت جي سچائي گهرائي ۽ بردباريءَ ۾ مون کي ڪٿي به ڪا ڪمي ڪانه نظر آئي. دوستي ۽ رشتن ناتن ۾ محبتون ورهائڻ، اوڻايون درگذر ڪرڻ سندس طبيعت جو حصو آهي. مهتاب جي طبعيت جي نرميَ ۽ گرمي مون کي به ان وقت محسوس ٿي هئي، جڏهن مون ساڻس ڪنهن ڪم سانگي فون تي ڏجندي گفتگو ڪئي هئي. انهيءَ ٽيليفون ڪالن کان پوءِ ماهتاب جي محبت ضرور حاصل ٿي هئم ۽ ماهتاب جي سپاءُ، جي نرمي ۽ گرمجوشي کان به آءُ متاثر ٿي هئس ۽ اهائي گرمجوشي پهرين گڏجاڻيءَ مان واپس ورڻ تي به حاصل ٿي هئي جڏهن واپسي مهل مون ساڻس موڪلايو هئو."

احمد سولنگي اڄ جي دؤر جو نوجوان ۽ خوبصورت شاعر، جنهن پنهنجا تاثرات هنن لفظن ۾ رڪارڊ ڪرايا:

"مان ماهتاب جي شخصيت توڙي فن کان ننڍ پڻ کان متاثر رهيو آهيان. مون کي پريس ڪلب جو اهو فنڪشن به ياد آهي جڏهن مون ماهتاب کان آٽوگراف ورتو هئو ۽ اڄ جڏهن مان هن محفل ۾ ماهتاب جي فن تي پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري رهيو آهيان ته اهو اعزاز پيو محسوس ڪيان." ظفر حسن پنهنجي طبيعت جي رک رکاءُ ۽ سچائي، سبب

ادبي دنيا جي عزت دار هستي آهي. نقادن ۾ سندس رتبو نمايان آهي. نارو سندس بانڪاب واري محمر ادبي دنيا کي ڏونڌاڙي ڇڏيو، اها جدا ڳالهه ته ظفر حسن ٻاڻ هن بانڪاڻ واري محمر سبحان ٻاڻ کي ني بانڪاڻ ڪري ويئو. اهو سندس عملي سچائي جو ڀرپور ثبوت آهي، يعني ڪنهن حد تائين قول ۽ عمل ۾ سچائي جي مظهر ظفر حسن ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي چيو: "جيئن ته سنڌي ٻولي، ۾ ناولن جي کوٽ آهي ان ڪري سنڌي ڪهاڻيڪار تي فرض عائد ٿئي ٿو ته هو ناول لکي. ناول سٺو يا برو اها راءِ پوءِ جي آهي ۽ هونئن به اها راءِ نه ڪنهن ناول جو قد وڌائي سگهي ٿي نه گهٽائي سگهي ٿي." مراد علي مرزا سنڌي زبان جو دانشور، ڊراما ۽ ترجما جنهن جي سڃاڻ آهن. ريڊيو جي حوالي سان ساڻس منهنجي نياز مندي آهي. ناول تي سندس راءِ هئي: "سنڌ ۾ بيشڪ ٿورا ناول لکيا ويا آهن . پر اها هڪ دلچسپ حقيقت آهي ته موضوعن جي لحاظ کان انهن ۾ رنگارنگي آهي."

آغا سليم پنهنجين خوبصورت لکڻين جيان، خوبصورت پرسنلٽي، جو به مالڪ آهي، سندس شخصيت اسان لاءِ هميشه وڻندڙ رهي آهي، هڪڙو زمانو اهڙو به هوندو هئو جو اسان ٿئي آغا سليم سان ملڻ ريڊيو اسٽيشن ويندا هئاسين . سندس شخصيت ۾ ان وقت وڏيڪ رنگ ڀريل هوندا هئا، جڏهن شهناز سليم جي آفيس ۾ ڪيس ويٺل ڏسبو هئو.

آغا پنهنجي گفتگو جو آغاز هڪڙي ڊائلاگ سان ڪيو: ماهتاب جي ناول جي آخري باب پڙهڻ کان پوءِ دل ۾ درد جو تاج محل ۽ من ۾ غمن جا منارا ڪڙا ٿي ويا" سندس گفتگو جو نچوڙ هن ريت هئو.

"ماهتاب محبوب بحيثيت ناول نگار پنهنجو پاڻ کي (Re-discover) ڪيو آهي. سندس ٻولي تخليقي آهي ۽ ناول ۾ رشتن جي تاڃي پيٽو کي نهايت بهتر انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي."

فيروز ميمڻ نيو فيلڊس جو پبلشر نهايت گنڀيرتا سان پنهنجي ۽ پنهنجي اداري جي ڪاوشن تي نظر وجهندي ٻڌايو: "منهنجي اداري جو اڄ به ستون ڪتاب ڇپرو ٿيو آهي، ان موقعي تي آءُ ليکڪن کي دعوت ٿو ڏيان ته ناول لکي مون ڏي موڪلن آءُ ناولن کي اوليت ڏئي ڇاپيندس."

۽ پڇاڙيءَ ۾ وارو رسول بخش پليجو صاحب کي مليو. پليجو ذات، ذاهب ۽ گفتگو جو بي تاج بادشاهه جنهن جي گفتگو ۾ سحر انگيزي ۽ جادو آهي، (جادوءَ جي حوالي سان هڪڙي دلچسپ ڳالهه ذهن ۾ هرپر پئي، ويهه سال اڳ ادبي دنيا جي خواتين ۾ هڪڙو چوبول هوندو هئو ته پليجي صاحب وٽ جادوئي سرمو آهي، جنهن جي ڪشش سڀني ڏسندڙن کي قابو ڪندي آهي.) شخصيت جو موهه ۽ ڪشش ان سرمي ۾ نه بلڪ پليجي جي بي داغ گفتگو ۾ آهي. جيڪا اڄ به ٻڌندڙن تي سحر طاري ڪيو ڇڏي. پليجي نهايت ڀرپور انداز ۾ ناول تي تبصرو ڪيو ۽ هڪڙي نهايت سٺي ڳالهه ڪئي: "ڪهاڻي ڪنهن به ڪلچر جي ترجمان ناهي هوندي، ڇاڪاڻ ته ڪهاڻي لمحي جي ڪهاڻي آهي ۽ اهو لمحو ڪيترن ڪلچرس ۾ يڪسان به ٿي سگهي ٿو. جڏهن ته ناول ڪلچر جو مڪمل ترجمان هوندو آهي. ناول لاءِ زندگيءَ جو فلسفو ۽ زندگيءَ بابت ويچار ڪپن. جينوئيڪ ناول جي موضوع سان آءُ متفق ناهيان. پر اها حقيقت آهي ته ٻولي خاص ڪري عورتن جي ناڪاري ٻوليءَ جو، ناول ۾ ڀرپور طريقي سان اظهار آهي. منظرن جي (Shifting) هڪ منظر کان ٻئي منظر تائين نهايت خوبصورتيءَ سان ڪئي وئي آهي ۽ ناول ۾ شادي کان اڳ واري محبت جو نهايت بردباري ۽ سنجيدگيءَ سان ذڪر ڪيل آهي."

رسول بخش پليجي جي راءِ کان پوءِ ميزبان ليکڪا ماهتاب محبوب آيل مهمانن جو ٿورو مڃيو ۽ خوبصورت سٽ ۾ پنهنجن تجربن جو اظهار هيئن ڪيو: "ناول مون لاءِ غير رٿا بند تجربو هئو، جنهن کي پڙهندڙ قبول ڪيو آهي."

پروگرام جي پڄاڻيءَ تي خاص مهمان عبدالڪريم بلوچ صاحب پنهنجي تفصيلي گفتگو ۾ چيو: "جيتوڻيڪ اليڪٽرانڪ ميڊيا جو دؤر آهي ۽ وقتي ناول جي اهميت گهٽتي آهي پر ان جي باوجود بہ پرنٽ ميڊيا جي پنهنجي اهميت آهي ناول جي پنهنجي اهميت آهي، ڇاڪاڻ تہ ٽي وي ڊراما ۽ ٽي وي ادب هوا جي آڌار غائب ٿي وڃي ٿو، جڏهن تہ لکيل چيز هڪ رڪارڊ جي حيثيت رکي ٿي ۽ قائم ۽ دائم رهي ٿي." عبدالڪريم بلوچ صاحب جي تقرير کان پوءِ سلسلو مانيءَ جو هئو ۽ ان کان پوءِ راڳ رنگ، صادق فقير ۽ آغا ثنا الله محفل کي گرمائڻ لاءِ موجود هئا، ٺيڪ ٻارهين وڳي محفل جو اختتام ٿيو.

•

خواب، خوشبو، ڇوڪِري جي ٽائيٽل جو عڪس

حميد سنڌي

توليءَ تڪيندي ڏيئا اُجهاڻا

(اشفاق قاضيءَ جي ياد ۾...)

اُهائي يادگيرين جي ورجائڻ واري رات هئي ۽ مان هيس. ٿانيڪي ٿيڻ لاءِ محترم دوست زاهد بوهري جي گهر پهتس. زاهد انتظار پئي ڪيو. زاهد سابق چيف مئنيجر اسٽيٽ بينڪ ۽ Rationale of Partition ۽ Demography and Partition of India جو مصنف به آهي ته اسان جي سنگت جي لڙي ۾ تازو چار پنج سال ٿيا ته شامل ٿيو هو. اشفاق سان ڪيتريون ڪچهريون ڪيون هئاسين. زاهد جي گهر به محفلون ٿيون هيون. تڏهن زاهد ڊاڪٽر عالماڻي جي فليٽ ۾ رهندو هو. سندس ڊاڪٽر عالماڻي سان گهاٽي ياري آهي.

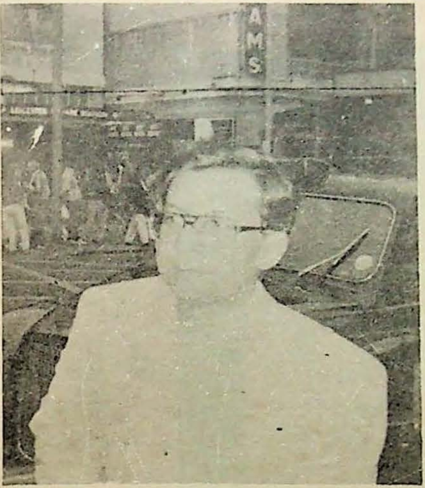

مرحوم اشفاقِ قاضي

"زاهد! ڊاڪٽر عالماڻي ۽ ڊاڪٽر نسيم (ڊاڪٽر عالماڻي جي گهر واري ۽ اشفاق جي ڀيڻ) هتي نه آهن ڇا؟"

زاهد ٻڌايو ته ڊاڪٽر عالماڻي ڪنهن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ٻاهر ويل هو.

زاهد ڏاڍو ڏڪارو هو.

"نيٺ Drop scene ٿيو."

زاهد ٻڌڪيو

"ها، پر پهرين ائڪٽ جو ڊراپ سين ٿيو آهي."

هُن حيرانيءَ مان مون ڏي نهاريو.

"ٻئي ائڪٽ ۾ مان آهيان."

"ٻئي ائڪٽ ۾ گهڻائي ڪردار آهن. سليم آهي، ناصر آهي ۽ ڪئين ٻيا. ڪنهن تي ڊراپ سين ٿو ٿئي، ڪهڙي خبر؟"

"زاهد، توکي خبر آهي جڏهن مان ٻاءِ پاس لاءِ لنڊن پيو وڃان، تڏهن اشفاق مون کي چيو هو 'All set' I think this 'All set' was for me and for me only and not for him'

مان روئي پيس. زاهد اُٿي ٻاهر هليو ويو. گهڙيءَ ۾ پاڻي کڻي موٽيو.

به ڍُڪ پيتم. اشارو ڪيومانس ته ويهه.

"زاهد! مون ۽ اشفاق ڪئين دفعا موت کي گڏ ڏٺو هو. هڪ دفعي روپ محل ڪان فوڪس ويگن ۾ نڪتاسين، گاڏي مون پئي هلائي. جوڳي جي ڪالمن تي آيل تنقيدي خطن تي ڳالهائيندا پئي هلياسين. هيرآباد جي هڪ گهٽيءَ

مان جيئن نڪتاسين بني ته هڪ تيز رفتار ٽرڪ اسان جي گاڏيءَ کي اهڙو زور وارو ڌڪ هنيو جو در کلي ويا. اشفاق ٻاهر وڃي ڪريو ۽ مان اڌ اندر اڌ ٻاهر لڙڪيو پيو هيس. اشفاق جي امڙ اسان ٻنهي جو صدقو ڏنو هو. ٻئي دفعي قليلي، جي ڪناري ڪانڪن ۽ مارين جي ور چڙهيا هياسين. موت سامهون هيو. منهنجي همت ۽ بهادري ڏسي، مون کي چيو هنائين: "اڄ مري ٻئي هان ته... نون ته جن آهين، ٻين لاءِ انين مربو آهي؟" مون کلي ڪيس جواب ڏنو هو. "سچي حياتي قوم ۽ يارن لاءِ وقف ڪئي اٿم، پنهنجي پياري ۽ مٺي لاءِ موت آيو ته ڪهڙي ڳالهه آهي." ڏاڍي پروسي سان چيو هنائين. " ته پوءِ ياد رک، جيسين مان جيئرو آهيان، توڏي موت کي اچڻ نه ڏيندس" جيسين جيئرو هو منهجي دشمنن سان ته معاڏو انڪايائين، پر جيڪي دوست دوستيءَ جي آڙ ۾ منهنجا دشمن هيا ۽ هميشه منهنجا ترا ڪندا هيا، اُنهن سان ته ٻنهه نه پيس. چوندو هيو: "تون پلي انهن ڪوڙن دوستن سان نباهه پر مان انهن سان نه نهندس." انهن سان ڪڏهن نه پيس. شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور... جڏهن هٿيارن پنهوارن سان نام نهاد شاگردن منهنجي آفيس ۾ ڳهڙي مون تي حملو ڪرڻ ٿي چاهيو ۽ مون جنهن نموني سان انهن کي منهن ڏنو، اُها سچي ڳالهه سليم وڃي ٻڌايس. سليم اُن ويل منهنجي آفيس ۾ موجود هيو. جڏهن ڪلاشنيون ۽ پسٽول مون تي تاڻيا ويا هيا ۽ مون انهن لوفرن کي 'Now and never' چئي معاڏو انڪايو هو. اشفاق فون ڪيو.

'Brave man! Don't allow Criminals to kill you. You are precious for us'

مون کلي چيو هومانس:

'Such Cowards cannot kill me. Rest assure I will live for my beloved ones'

جڏهن جڏهن اهڙن گيدين يا نام نهاد دوستن جا پڻ ڪرايل خوني يا موتمار حملا ٿيندا هيا يا سازشن جا طوفان اٿاريا ويندا هيا ته يڪدم فون ڪندو هيو.

"پيارا ٺيڪ ته آهين نه."

"دعا ڪر ڏتڙيل "Go ahead. No compromise cn principles. You are making history"

سنڌ جي ڏتڙيل اداري کي ناهي ونان. هني جو غريب شاگرد پڙهڻ چاهي ٿو."

"I love you. I adore you. Take care."

خبرگيري ڪرڻ ڪيترا دفعا خيرپور به لڙي آيو. پيگل پراڻي گيسٽ هائوس تي ڪِلندو هو: "اڙي وي سي هيئن رهندا آهن."

پاڻ پلا نفيس ماڻهو، منهنجي ڪمري جي حالت ڏسي منهن گهنجائيندو هو ۽ دڙڪا ڏيندو هو.

لندن ۾ هڪ دفعو پتلون سان مون کي 'Don't tell me you are such a disorganised person' سمهندي ڏنائين ته دڙڪا ڏنائين. پيڪنگ محل ڪمري ۾ پيل ڪچرو پاڻ ميزبانين ۽ ڳالهاءِ به ڏيندو هليو. فون نه ڪندومانس ته اُٻاڻڪو ٿي پوندو. يڪدم فون ڪندو. هفتو ڏهه ڏينهن ڪراچي وڃڻ ۾ لڳا ته ناراض ٿي پوندو. وڃڻ جو اطلاع ڏبس ته ٺڙي پوندو. يڪدم سليم ۽ ناصر سان پروگرام ناهي وٺندو. پڇيو ته منجهند جي ماني آفيس ۾ يا ٻاهر ڪائبي. شام جو ڪچهري ونس. ماني وري ڪنهن صاف سٿري هوٽل ۾. سٺي ماني واريون هوٽلون ياد هونديون هيس، سٺي ماني ڪارائي خوش ٿيندو.

"زاهد! ڇا اينٽري سارسنپال لهڻ وارو ڪو دوست توکي نظر اچي ٿو. موت جو ذمو کڻڻ وارو ڪو يار نظر اچي ٿو؟"

"اڙي يار!" زاهد هميشه جيان هڪ جملو چئي اُٿي هليو.

"Your enemies can harm you for a while but cannot kill out spoken and brave Hameed." مون سوچيو ۽ سوچيندو رهيس. اشفاق مون کان وڌيڪ Out spoken ۽ Brave هيو. هُن ڪينسر جهڙي موذي مرض سان مقابلو ڪيو. اصل ۾ هُن موت سان ويڙهه ڪاڌي. جيت ڪنهن جي ٿي....؟

مون سوچيو، موت ۽ حيات ته گڏ رهندا آهن. اشفاق جهڙو ماڻهو ڪيئن مات کائي سگهي ٿو. صبح جو ڏڌي تي ويس. عبدالله ميمڻ صاحب مليو ته پاڪر ۾ ڪا دير جهلي ويهي رهيو. "اشفاق ۽ تون ڪڏهن الڳ نه هيا. مون کي تعزيت توسان ڪرڻي آهي." اکين ۾ پاڻي پرجي آيم. اُستاد بخاري گذاري ويو، مان چپ ڪري ويهي رهيس ته من کو مون سان به تعزيت ڪري. پر اُن عيوض گاريون به کاڌم ۽ مهڻا به. اڄ ڏسان ته مڙيوئي ماڻهو رڙهندا اچن. ابرار

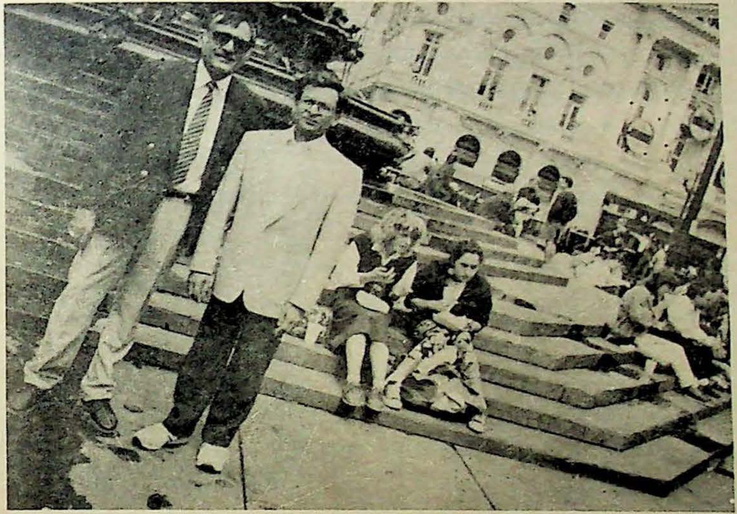

حميد سنڌي ۽ مرحوم اشفاق قاضي پڪڊلي سرڪس لنڊن ۾ ڦوهاري آڏو

امتياز ۽ اعجاز سان ملي اچيو مون سان ملن ۽ پرم رهجي آيم. ماڻُ مٿاهون پانيم. سنڌس نياڻيون ۽ پينر روئندي ڏنم ته وڏي مٿي تي هٿ رکيومانِ. پنهنجو پاڻي جهجي پيون. پٽي اشفاق جون ڳالهڙيون چوريونسين. ثانيا ته بس ئي نه ڪري. نشاط جون اکيون روئي روئي سڄي پيون هيون. شام جو ٽيجهو هو. راڄ اچي گڏ ٿيو. سنڌس عزيز ۽ پراڻا ساٿي: هدايت الله جوکيو، امداد جوکيو، اياز جوکيو مليا ته پراڻا چاڪ چڪي پيا. ابرار، اعجاز ۽ امتياز ڦريو پيا ڦرن. ڪين چڻ هوش نه هو. اشفاق جو نينگر فيصل چپ چاپ ڪم ۾ رڌل هيو. سڏيانس ته ويهه، پر ويهي ئي نه. هو ڳوڙها لڪائي ڪم ڪندو رهيو. خيرپور مان آيل اشفاق جو پيارو پاٽيجو 'اظهار' سڪ سان مليو. مامي اشرف، جا نينگر مليا. سيئي ويڳاڻا چڻ اڳواڻ بنا عوام. سليم، ناصر، نثار خواجه، قمر شهباز ۽ ٻيا دوست رڙهي آيا. ماني ۾ اڃا دير هئي. ڪنهن ڪولڊ اسپاٽ تي بوتل پيئڻ نڪري پياسين. اشفاق کي ياد ڪندي هر هڪ جهجي پيو. قمر پراڻيون ڳالهيون ٻڌائي بس ڪري ته نثار پنهنجيون ڳالهيون ٻڌائي. ناصر به واري سان ڳالهائيندو رهيو، پر سليم ۽ مان ماٺ هياسين. ٽيجهي جي ماني هلي پئي. سرڪاري گهر وارو لان ڀريل هو. الانجي ڇو مون کي سنڌس حيدرآباد وارو

گھر ۾ اُن جو لان ياد آيو. سندس والده ۾ پاڻ بيھي اُھو گھر ٺھرايو ھنانون. "زبيده ولاز" نالو ڏنو ھنائينس. اُن لان ۾ جڏھن سندس ڪتنب سان ويھندو ھئس تہ سڀني پاڻن پيئرن ۾ والده جي محنت کي ڏسي خوشي ٿيندي ھئي. ڪوڪر محلي جي ھڪ سادي جاءِ ۾ رھندڙ ھڪ خاندان ڪيئن ڪمال کان زوال ڏٺو ۽ ڪيئن گھرڙو اڏيو ۽ وڌيءِ محنت سان ڪمال تي پھتو. ويني وٽي سندن پراڻي پياري خدمت گذار واحد بخش کي سڏ ڪندو ھيس، "واحدو! مينو ۾ ڇا آھي؟" ھُو ھوٽل جي بيري وانگر بہ چار شيون ٻڌائي ويندو ھيو. ڏاڍي پابوھہ سان ماني ٻوڙ چانور ٻيا طعام ڪٿي اڳيان ڪندو ھيو. ماں يڪدم کيس چوندو ھيس: "واحد بخش اصل مينو ڪاٿي آھي؟"

ھو ڪِلي دال ۾ پيندبون ڪٿي ايندو ھيو. مون کان ڪوڪر محلي واريون پيندبون دال نہ وسري ھئي. اشفاق مرڪي شامل ٿيندو ھيو ۾ گھٽيون شيون مون ڏي سوريندو ھيو. ھن گھر ۾ بہ سندس پيار سان ماني کارائڻ مون کان نہ وسريو ھو. ٿيجھي حي ماني آئي. سڀني طعام مون ڏانھن سوريا پر اُھو ھٿ نہ ھو. مون ڪٿي ھٿ جھليو. ٻاھر نڪري بيٺس. اوچتو سندس ھڪ ويجھي ۽ پياري دوست لمان تي نظر پيم. ڀاڪرين پياسين. يادگيرين جا انبار ھيا. ڪھڙا ورجائي ڪھڙا ورجائجن. مون کي لمان جي آفيس ۾ ڪچھريون ياد آيون. آھستي آھستي گيٽ کان ٻاھر نڪري آيس، مون کي اسلام آباد وڃڻو ھيو. دوست حميد آخوند مليم. ھو ڏاڍو ڏکويل تہ ھو پر ھمدردي مون سان ڪندو رھيو. پوئين ڏينھن ۾ اشفاق سان گڏ بينو رھيو. گورنر ھائوس وارو وقت حميد آخوند جي اُتي ھجڻ سان سولو ڪٽجي ويو. ھونئن بہ حميد آخوند دوستن سان نڀائي ڄاڻي. جھاز جو ماحول اُھوني ھو ڏٺل وائنل گس پنڌ جيان. جھاز اُڏاميو تہ سمجھيم تہ مان پاڻ بہ اُڏامان پيو. لڳم اشفاق گڏ اٿم.

"ڪاڏي ھلبو ويو ھئين يار!"

"توسان گڏ تہ آھيان"

"ويھہ ڳالھيون تہ ڪر"

"حميد! ڳالھيون ڪوڙ پر وقت ڪتي پيو آھي. مھلت ملي تہ وري ملنداسين."

اک ڪلي پئي. اُت ڪجھہ بہ نہ ھو. دري مان ٻاھر ڏٺم. ڪڪر دونھي مثل ھيا، سڀ ڪجھہ دونھاٽيل. لڙاٽيل حياتي جيان. آسمان ۾ بہ ڪجھہ نہ ھو. اج بہ جڏھن کيس ياد ڪندو آھيان تہ وقت جي رفتار کيس دونھاٽيل ڪڪرن ۾ لڪائي ڇڏيندي آھي. سندس وجود ھڪ ھرُ جو جھوٽو ھوندو آھي، فرحت بخشيندڙ پر جھٽڻ مھل ڪجھہ بہ نہ، ھٿ خالي.

تو لئہ تڪيندي ڏيا اُجھاڻا،
ڇــو ڪــونہ آئــين تــون رات راڻا!
(اياز)

مراد علي مرزا

پٽ ۽ پٽيون

'The Road to Mecca' نالي ڪتاب محمد اسد جو لکيل آهي. اصل ۾ اهو مصنف يهودي هو، جيڪو سن 1926ع ۾ مسلمان ٿيو ۽ پوءِ ڪيتري عرصي تائين مڪي ۽ مديني ۾ رهيو. ان وقت حجاز (موجوده سعودي عرب) جو بادشاهه ابن سعود هو، جنهن محمد اسد کي پنهنجو ذاتي دوست ڪري ورتو. هڪ نو مسلم لاءِ اهو وڏو اعزاز هو. تنهنڪري ابن سعود جي ملڪ ۾ هو جيئن به ويو، انهي هن جي زبردست آجيان ڪئي ٿي وئي. 'دي روڊ ٽو مڪا' در اصل نه رڳو هاڻوڪي سعودي عرب ۽ ٻين عرب ملڪن، ايران ۽ افغانستان جو سفرنامو آهي، پر اهو مصنف جي روحاني سفر جو پڻ دلچسپ داستان آهي، جيڪو نهايت خوبصورت لفظن ۽ اثرائتي اسلوب ۾ لکيل آهي.

محمد اسد پاڪستاني حڪومت جي وزارت خارجه ۾ پڻ هڪ اعليٰ عهدي تي رهيو ۽ نيويارڪ ۾ گڏيل قومن جي اداري ۾ پاڪستان جو مستقل عيوضي ٿي، هن پنهنجا فرض ادا ڪيا. ان عهدي تان هن 1952ع ۾ رٽائرمينٽ ورتي ۽ حياتيءَ جا باقي ڏينهن قرآن ۽ حديثن جو انگريزي ۾ ترجمو ڪرڻ ۽ ٻين ڪتابن جي تصنيف ۾ گذاري نوي ورهين جي عمر ۾ سن 1990ع ۾ وفات ڪئي ۽ اسپين ۾ الحمرا جي ويجهو دفن ٿيو.

محمد اسد جي وفات تي ڊان اخبار جي ميگزين سيڪشن ۾ ڪنهن صاحب جيڪو مضمون لکيو هو، اهو پڙهڻ کان پوءِ مون کي هن جي لکيل ڪتاب 'دي روڊ ٽو مڪا' پڙهڻ جو اشتياق ٿيو. گهڻي ڳولا کان پوءِ به اهو ڪتاب هٿ نه اچي سگهيو. پوءِ ٿيو ائين جو هڪڙي ڏينهن فقير جي پڙ کان موٽندي رستي تي هڪ هٽ - گاڏي وٽ بيهي رهيس، جنهن تي پراڻا ڪتاب ۽ رسالا رکيا هئا. انهن ۾ اهو ڪتاب به پيو هو. ڪتاب تي نظر پوڻ شرط مون اهو کڻي ورتو جو ڊپ ٿيم ته متان ٻيو ڪير خريد نه ڪري. مون گاڏي واري کان اهو ڪتاب هن جي ٻڌايل قيمت تي هڪدم خريد ڪيو ۽ جلد جلد گهر ڏانهن روانو ٿي ويس.

ڪتاب پڪي جلد سان ٣٨١ صفحن تي پکڙيل ڊيمي سائز ۾ آهي، جيڪو لنڊن مان 1954ع ۾ ڇپيو هو. جيئن ئي ڪتاب کولجي ٿو ته پهرين ٻن صفحن تي ليبيا، ترڪي، مصر، سوڊان، شام، عراق، حجاز (موجوده سعودي عرب) ايران، ترڪستان (سمرقند، بخارا، تاشقند)، افغانستان، پاڪستان (اڄ) جو نقشو ڏنل آهي، محمد اسد انهن ملڪن جو سفر به ڪيو. نقش کي آئون ڏاڍي غور سان ڏسندو آهيان. نقشا مون کي وڻندا آهن، جو انهن ۾ اهڙن اجنبي ۽ اوپرن ملڪن جا نالا ۽ ماڳ ڏيکاريل هوندا آهن، جن هميشه منهنجي ذهن ۽ خيال کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو آهي. نقشو ڏسندي منهنجي نظر عربي سمنڊ کان مٿي اتر ۾ ايراني نار جي به اتر- اولهه ڪنڊ ۾لکيل لفظ 'Bazra' تي پئي، منهنجيءَ نظر جي اڳيان هاڻ اهو نقشو نه، پر ان شهر جو منظر ڦرڻ لڳو، جني سن 1938ع ۾ جڏهن آئون اجان ٩ ورهين جي ڄمار جو هوس، پنهنجيءَ نانيءَ سان گڏ ڪربلا ۽ نجف جي زيارتن ڪرڻ لاءِ پهتو هوس.

صبح ۽ ٻپهريءَ جي وچ وارو وقت آهي. اسين ڪراچيءَ جي هڪڙي گهر مان روانا ٿي ساموندي بندر تي پهچون ٿا. ڪناري تي هڪ وڏو غوراب بيٺو آهي. بندر تان جهاز تي پهچڻ لاءِ هڪ ڊگهي ۽ اُڀي ڏاڪڻ لڳل آهي. مسافر هڪ ٻئي جي پٺيان ڏاڪڻ تان چڙهندا جهاز تي پهچن ٿا. اسان جو ننڍڙو قافلو جنهن ۾ لالا نواز علي (ميرزا فتح علي بيگ جو ڏاڏو) نانا (منهنجي والد جي پڦي، جنهن کي آئون نانا سڏيندو هوس)، ڏاني زينون (اسان جي حبشڻ خادمه)

۽ آئون آهيون، ٻن مسي جهاز تي پهچي هڪڙي ڪئبن ۾ وڃي رهي ٿئو. مسافر جڏهن جهاز ۾ پهچي وڃن ٿا، تڏهن جهاز سڀسون وحانسدو لنگر کٽي ٿو ۽ کلئل سمنڊ ڏانهن وڌي ٿو. آئون ڪئبن مان نانا کان نظر بچائي دوڙي ڊيڪ تي وڃا ٿو ۽ بندر ڏانهن ڏسان ٿو، جتي اجا نانين ماڻهو هٿ لوڏيندا جهاز کي الوداع چئي رهيا آهن. ڊيڪ تي ٻيا به مسافر آهن: انگريز، هندوستاني، مسقط ۽ اومان/عمان جا رهاڪو، عورتون ۽ مرد، سڀني جي چهرن تي سرهائي ڏسجي ٿي.

پهريان ٻه ڏينهن سمنڊ جي سطح سانتيڪي آهي. جهاز آرام سان پنهنجي، منزل ڏانهن وڌندو پيو وڃي. پر هڪڙي ڏينهن هوا جو رخ ڦري ٿو ۽ سمنڊ ۾ رکي رکي پهاڙ جيڏيون ڇوليون اڀرن ۽ لهن ٿيون. جهاز ڪڏهن ساڄي پاسي جهڪي ٿو ته ڪڏهن کابي طرف. ڪئبنن ۾ ۽ ڊيڪ تي مسافر الٽيون ڪري ڪري ساڻا ٿي پون ٿا. نانا مون کي ڪئبن مان ٻاهر وڃڻ نه ٿي ڏي. هر وقت پاڻ سان گڏ ويهاريو ويٺي آهي. هڪڙو ڏينهن ۽ هڪڙي رات سامونڊي لهرون جهاز کي لوڏينديون رهن ٿيون ۽ مسافر ساڻا ۽ بي حال ٿيندا رهن ٿا. ٽيئن سمنڊ جي مٿاڇري تي مانار پکڙجي وڃي ٿي. مسافر ڪئبن مان آهستي آهستي نڪري ڊيڪ تي وڃن ٿا. سمنڊ سانتيڪو آهي ۽ جهاز آرام سان اڳتي پيو وڌي.

هڪڙي ڏينهن آئون ڪئبن مان نڪري ٻاهر اچان ٿو ۽ جهاز جي هڪ پاسي واري جهنگلي وٽان هيٺ سمنڊ ڏانهن ڏسان ٿو. هيٺ سمنڊ جون ڇوليون جهاز جي پاسي کي لڳي گجي يا ڪجي؟ ٿيون وڃن. آئون انهن کي غور سان ڏسان ٿو. اوچتو منهنجي ڪلهي تي ڪو ماڻهو هٿ رکي مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو. آئون ڪنڌ ورائي ڏسان ٿو. هڪ انگريز جنهن کي اڇي قميص، اڇي پتلون ۽ اڇي ٽوپي پاتل آهي، مون کي اتان لاهي وٺي هلي ٿو. آئون هن ڏانهن ڏسندو رهان ٿو ۽ هو هر هر منهنجي وارن ۾ آڱريون وجهي مٿي ۾ ڪتڪتاڻي پيو ڪري. ايتري ۾ سامهون لالا نواز علي نڪرو تڪڙو اچي منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وجهي ٿو. انهيءَ تي اهو انگريز هن کي ڪي چوي ٿو ۽ لالا ڪنڌ لوڏيندو مون کي ڇڪيندو ڪئبن ۾ پهچي ٿو.

"پغي، علي بچائي (منهنجي، پيار جو نالو) کي سوگهو ڪري پاڻ وٽ ويهار" ، هو نانا کي ٻڌائي ٿو. "انگريز چوي ٿو ته هيءَ ٻار مون کي ڏيو ته آئون نپايان" . نانا "اني منيس" چئي مون کي پنهنجيءَ هنج ۾ لڪائي ٿي.

هاڻي نانا مون کي ڪئبن مان ٻاهر نڪرڻ نه ٿي ڏي. مون تي ڪڏهن نانا نظر رکي ٿي ته ڪڏهن ماني زينون، آئون ڪئبن ۾ بند آهيان. ستين ڏينهن جهاز بصري جي بندر تي پهچي لنگر هڻي ٿو. اسان جو ننڍڙو قافلو جهاز مان لهي شهر روانو ٿئي ٿو، جتان بصري جي ريلوي اسٽيشن تان ريل گاڏيءَ ۾ سوار ٿئي ٿو.

ريل گاڏيءَ ۾ گهڻا ماڻهو ڪونهن. پر اسين جنهن گاڏي ۾ ويٺا آهيون ان ۾ هڪ عرب، جنهن کي ڪاري قبا پيل آهي ۽ مٿي تي رومال ۽ ڪارو ڏورو ٻڌل آهي، چڙهي اچي ٿو. هو ان برٿ تي ويهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، جيڪا اسان رزرو ڪرائي آهي. لالا هن کي گهڻو ٿي سمجهائي ٿو، پر هن کي اتي ويهڻ جي ضد آهي. لالا نواز علي جو اهو ڪو پهريون سفر ڪونهي. هن اڳ به هرهائينس ميرنور محمد خان ٽالپور ۽ منهنجي ڏاڏي مرزا بدل بيگ سان ڪيترائي ڀيرا عراق جو سفر ڪيو هو. هو نه رڳو عراق جي ماڳن مڪانن کان واقف آهي، پر عراق جا ۽ خاص ڪري ڪربلا ۽ نجف جا ڪيترائي ماڻهو هن کي ڄاڻن سڃاڻن ٿا.

هيءُ اهو زمانو آهي،جڏهن عرب جي سر زمين مان سون جاگرم چشما اجان ڦٽي نه نڪتا آهن. اجان عرب ملڪن جي معيشت جو گهڻو مدار هندوستان ۽ ٻين ملڪن جي انهن مسلمان امير ڪبير حاڪمن ۽ ماڻهن تي آهي، جيڪي هر ڇهين ٻارهين مهيني انهن مقدس جاين جي زيارت لاءِ اتي وڃن ٿا ۽ مذهبي عقيدي جي اثر هيٺ

اينري رقم نذرانې طور ڏني اچي ٿا. جنهن ۾ هن جي سڄي سال جو گذر سفر ٿي وڃي ٿو.

پوءِ اينهن ٿيئي ٿو جو لالا نواز علي ان بدو عرب کي ڏڪا ڏئي زوري، برٿ تان اٿاري ٿو، برٿ تي ويهاري ٿو. گاڏي ۾ بيا به ڪي هندوستاني ويٺل آهن، جيڪي لالا جو ساٿ ڏين ٿا. عرب اڪيلو ٿي پوي ٿو. اسين برٿ تي آرام سان ويهون ٿا. ايترې ۾ ريل گاڏي، جي انجڻ سيٽي وڄائي ٿي ۽ پوءِ ريل گاڏي ڇڪ ڇڪ ڪندي هلڻ شروع ڪري ٿي. آئون دري، مان ٻاهر ڏسان ٿو. کليل ۽ پکڙيل واريا سا ميدان. ڪٿي ڪٿي کجي، جي وڻن جا گهاٽا ۽ گسل جهنگنا. جهنگيون ۽ جهوپڙا. هلندڙ گاڏي، ۾ هوا جا تذا جهونا لگن ٿا. انهن اوبرن سطارن کي ڏسندي ڏسندي منهنجون اکيون پورجي وڃن ٿيون.

ڪربلا شهر ۾ ڪهڙي وقت پهچون ٿا. چئي نه ٿو سگهان. ياد ٿو اچم نه اتي اسين هڪ ڪشادي گهر ۾ رهيل آهيون. ٽي ڪمرا آهن جن جي اڳيان کليل صحن آهي. ان گهر جو بندوبست اسان لاءِ حضرت امام حسين عه جي روضي جي هڪ متولي سيد هاشم ڪيو آهي. اهو بزرگ عمر جو پڪو. قد جو قداور، رنگ جو گورو ۽ ٻت جو نه پريل نه سنهو. هر سال سنڌ ۾ اچي اسان وٽان هڪ خاص رقم وٺي ويندو آهي. حاڪان نه منهنجو ڏاڏو مرزا بدل بيگ ڪربلا ۾ حضرت عباس علمدار جي روضي جي ڀرسان دي، نهيل حجرن مان هڪ حجري ۾ دفن ٿيل آهي. انهن حجرن ۾ روشني، ۽ صفائي، ڪرڻ جو بندوبست هن جي ذمي آهي.

لالا، نانا ماني زينون ۽ آئون صبح شام روضن جي زيارت ڪرڻ لاءِ وڃو ٿا. روضن جي ڪشادن صحن ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ اسين ڏاڍي ادب ۽ احترام سان انهن جي وڏن وڏن دروازن تي جهڪي چائنٺ تي هٿ لايون ٿا. چلڪندڙ فرش وارا پکڙيل ۽ ڪشادا صحن جن تي ڪيتراڻي ڪبوتر اچا ۽ سليٽي رنگ جا، اڏ بيا چگن. روضن جي ديوارن ۽ منارن تي ڪاشي، جو نيري ۽ هندي رنگ ۾ خوبصورت گل بوٽي جو ڪم ڏاڍو سهڻو پيو لڳي. شاندار ۽ وڏا وڏا گولائي، تي گنبذ جن تي سون ۽ چاندي، جا پرت چڙهيل آهن، جيڪي سج جي روشني، ۾ پيا چلڪن ۽ چمڪن. جنهن ڪري انهن تي نظر بيهي ٿي نه ٿي سگهي. روضن جا چاندي، مڙهيل وڏا ۽ ڪشادا دروازا، اندر ضريح سون جي يا چاندي، جي نهيل. ان جي مٿان ڪنڊن تي بلين وارا خوبصورت جهاڙ ۽ فانوس. ديوارن تي گل بوٽا جڙيل ۽ گنبذ تي ميناڪاري ٿيل. ضريح مبارڪ جي بندن ۽ نازڪ سونن تي تاريون ۽ سهڻا سهڻا گل اڪريل. اگر بتين ۽ لوبان ۽ انهن جو هلڪو هلڪو اٿلڪو خوشبودار دونهون. تازن گلن جا هار ۽ گلدستا. چوڌاري مقدس، پاڪ ۽ صاف خوشبو. جيڪا ڦڦڙن ۾ پهچي راحت ۽ تازگي بخشي ٿي. هر روضي تي لالا، نانا ۽ ماني زينون اشڪبار ٿي ڏاڍي عجز ۽ انڪساري، سان دعائون گهرن ٿا. آئون ڪڏهن مٿي گنبذ ڏانهن ڏسان ٿو، ڪڏهن سنهڙن ۽ نازڪ سونن کي ڇهي انهن جو ڇهاءُ محسوس ڪريان ٿو ۽ ڪڏهن ديوارن جي نقش ونگار تي نظر ڪريان ٿو ته ڪڏهن وري اندر موجود زائرن جي چهرن ۽ لباس کي ڏسان ٿو. چوطرف ڏاڍي سانت آهي، جنهن ۾ رکي رکي ٿڌن ساهن کڻڻ ۽ هلڪن هلڪن سڏڪن جا آواز ٻڌن ٿا.

ڪربلا جو شهر فرات ندي، جي ڪناري تي آهي. آئون شام جو شهر وڃان ٿو. لالا نواز علي سان گڏ. لالا منهنجو استاد آهي. مون کي گهر ۾ بحرين مِن بزهڻ لکڻ سيکاريو آهي. آئون هن جي آگر جهلي هن سان گڏ گهمان ٿو. اتي جا ماڻهو جن کي قبائون پيل آهن ۽ مٿي تي رومال ڪاري ڏوري سان ٻڌل آهن، هيڏانهن هوڏانهن بيا اچن ۽ وڃن. ڪارا برقعا ۽ چادرون ويڙهيل عورتون به ڏسجن ٿيون. تسبيحن، مشڪن، نگن، مندين ۽ ٻين ڪيترين ئي شين جا دڪان ۽ ناس جا تندور هر هنڌ آهن. جنهن گهر ۾ اسين ترسيل آهيون ان جي ٻاهران به هڪ تندور آهي. آئون هر روز صبح جو ان دڪان تي وڃان ٿو. اتي وڏا ۽ پرٿا نان پچن ٿا. تندور جي پرسان ئي نرم کجور جو دڪان آهي. آئون

گرم گرم نان خريد ڪري نرم نرم ڪجور وني نان ني بڪيڙي ان کي گول ڪري کائڻ شروع ڪريان ٿو. مينا ج، لذت ۽ خوشبو ان جي اڄ بہ ياد اچي ٿي. وات پاڻي پاڻي ٿيو وڃي.

هڪڙي ڏينهن صبح جو اسين سامراد شهر وڃو ٿا. زيارت ڪرڻ. ڪربلا ۽ سامره شهر جي وچ ۾ فرات ندي وهي ٿي. رانر هڪ لاري، ۾ چڙهي روانا ٿيون ٿا. فرات ندي، تي پهتا آهيون. جنهن بيڙي، ۾ لاري، کي چاڙهي ٻي، پر وڃڻو آهي. جيسائين لاري بيڙي، ۾ چڙهي آئون لاري، مان لهي فرات ندي، جي ڪناري تي گهمان ٿو. سڄي ڪناري تي ننڍڙا ننڍڙا پٿر ۽ پٿريون ڏسڻ ٿيون. واري، رنگ. ناسي. ڪارا. پورا پٿر ۽ پٿريون انهن مان آئون لسا ۽ سهڻا پٿر ۽ پٿريون چونڊيندو پنهنجي جهولي، ۾ وجهندو وڃا ٿو. مون کي اهي پٿر ڏاڍا وڻن ٿا.

آثارِ قديمہ جا ماهر چون ٿا تہ دجلہ ۽ فرات جي ماٿر جنهن ۾ عراق آهي. دنيا جي قديم ترين وادي آهي. دنيا جي ان قديم ترين ماٿر مان لڌل اهي پٿر ۽ پٿريون آئون پاڻ سان کڻي پنهنجي وطن سنڌ اچان ٿو. مون اهي پٿر پٿريون پنهنجي گهر جي هڪ ڪمري ۾ رکيل الماري، جي خاني ۾ سانڍي رکيا ٿو. ۽ پوءِ اهي وڃائجي وڃن ٿيون. دنيا جي قديم ترين تهذيب ۽ وادي، جون نشانيون ڪٿي آهن؟ آئون اداس ٿي وڃان ٿو.

آئون ان ڏکوئيندڙ ياد کان پنهنجو ذهن آزاد ڪرڻ خاطر ٿڏي روڊ تي مڪہ ڪتاب جي نقشي تي وري هڪ نظر وجهان ٿو.

نقشي جي هڪ ڪنڊ ۾ ڪراچي، ۽ بلوچستان جو علائقو ڏيکاريل آهي. آئون ڪراچي، واري هنڌ کان مٿي ڏسان ٿو. اتي دادو ضلعو آهي. مماثلت ۽ هڪجهڙائي، جو عجب مثال ذهن تي تري اچي ٿو. آئون ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۾ پروگرام آرگنائيزر آهيان. سال ١٩٧٣ع ۾ آئون ايشيا جي وڏي ۾ وڏي مٺي پاڻي، جي ڍنڍ "منڇر" تي دستاويزي پروگرام ناهڻ لاءِ دادو وڃان ٿو. مون سان گڏ سائين محمد ابراهيم جويو ۽ سائين ع. ق. شيخ بہ آهن. اهي وري هوا بدلائڻ خاطر هلن ٿا. دادو ۾ اسين سائين تاج صحرائي وٽ رات گذاريون ٿا. ٻئي ڏينهن اتان بوبڪ وڃو ٿا. تاج صحرائي بہ اسان سان هلي ٿو. اسين اتان منڇر جي ڀڻ تي پهچي بيڙي، ۾ چڙهون ٿا. جيڪا اسان کي منڇر جي ٻئي طرف شاهہ حسن ڳوٺ پهچائيندي.

سياري جي مند آهي ۽ سيءُ خاصو آهي. صبح جا ڏهہ ٿيا آهن. اسين هڪ وڏي بيڙي، ۾ چڙهون ٿا. بيڙي منڇر جي مٿاڇري تي هلڻ شروع ڪري ٿي. اتر جي ٿڌي هوا منڇر جي سطح کي لوڏي ٿي ۽ ننڍڙيون ننڍڙيون لهرون بيڙي، سان پاڻ ٽڪرائي پٺتي هٽيو وڃن.

بيڙي، جو مالڪ هڪ نوجوان شخص آهي. قد جو ڊگهو، بت جو سنهو ۽ منهن مهانڊي مان عام رواجي. هن سان گڏ هن جي ماءُ ۽ زال آهن. ماڻس پڪي عمر جي. رنگ ڪارڻ مائل ۽ شڪل صورت جي خاص نہ، جوتس مڙس جي عمر جيتري: مشڪي رنگ. تيز ۽ تکا مهانڊا. اکين ۾ عجيب تماشائي ۽ فوڪيل پيت. بوبڪ جي ڀڻ تان بيڙي کاهڻ وقت نوجوان ونجهہ هلائي ٿو. هو ونجهہ جي ڊگهي چڙهہ بيڙي، جي اڳين حصي تان پاڻي، ۾ وجهي ان تي پنهنجي هٿن ۽ ڪلهي جو زور ڏيندو بيڙي، جي چيڙي تائين اچي ٿو ۽ بيڙي پاڻي، جي مٿاڇري تي ڌڪبي اڳتي وڌندي پئي وڃي. اپتري ۾ هن جي زال حنڊ ۾ آن ڪشا وجهي حنڊ پئي هلائي. بيڙي واري جي ماءُ رڌ پچي اٿي. اهي ٽئي ڪم هڪڙي ئي وقت پيا ٿين.

بيڙي، جي وچ ۾ هڪڙو ڪمرو ٺهيل آهي. جيڪو هنن جي سمهڻ جو لڳي ٿو. اسان کي ان ۾ گهرو سامان پيل نظر اچي ٿو ان جي ٻاهران هڪ ناسي رڌ پچاءُ لاءِ چلهہ ٺهيل آهي. ويجهوني پاڻي، جا مٽ ۽ دلا رکيل آهن. جن جي ويجهو ڪي ٿانوَ پکڙيا پيا آهن. اسين هڪ ناسي رلي، تي آرام سان ٿي ويهون ٿا.

"شام ڌاري شاهه حسن پهچنداسين." تاج صحرائي ٻڌائي ٿو.

"ٻوٽ کان اينرو پري آهي ڇا؟" آئون پڇان ٿو.

"نه اينرو پري ڪونهي. پر ڍنڍ ۾ گاهه جا ٻيلا آهن. تنهنڪري هيءَ ٻيڙي آهستي هلندي. انهن گاهه جي ٻيلن جي ڪري هت موٽر ٻوٽ هلي نه سگهندي. موٽر ٻوٽ ته هوند مني ڪلاڪ ۾ شاهه حسن پهچائي." تاج صحرائي ٻڌائي ٿو.

"ٻلا شاهه حسن ٻانين کو خشڪيءَ جو به رستو آهي. يا نه؟" ع. ق. شيخ پڇي ٿو.

"آهي. پر تمام ڊگهو ۽ ڏکيو رستو آهي. هيءَ ڍنڍ به سؤ ڏهه چورس ميل آهي. ۽ هن جي چوڌاري ڳوٺ آهن. تنهنڪري شاهه حسن گهڻو ڪري ٻيڙيءَ ۾ وڃبو آهي."

اسان جي ٽوليءَ ۾ هڪ مولوي صاحب پڻ آهي. جيڪو هنن ٻنن ۽ پاڻين جو سونهون آهي. قداور مڙس، رلئو ملئو ۽ کل مک، شرعي سونهاري، مٿي تي سنڌي پير وارو پٽڪو ۽ ڪلهي تي ٻوڇڻ. هو اسان جي ڪاٺي ٻيڙي جي شين جو انچارج به آهي. هو اسان وٽان اتي پرتي رکيل ٿيلهي مان ترماس ڪڍي ٿو. ڌوتل ۽ صاف ڪوپ اسان جي اڳيان رکندي انهن ۾ چانهه اوتي چوي ٿو:

"هيءَ تمام وڏي ڍنڍ آهي." اسين هن کي ڌيان سان ٻڌون ٿا. "چوڌاري نهار ڪريو ته اوهان کي هن جو ڪنارو ڏسڻ ۾ نه ايندو. خود هن ڍنڍ اندر ئي هزارين ڳوٺ آهن ۽ هتي هزارين ههڙيون ٻيڙيون هلن ٿيون. اهي سامهون ڳوٺ آهن." هو سامهون پاڻيءَ ۾ ابريل دڙن ڏانهن هٿ سان اشارو ڪندي ٻڌائي ٿو.

اسين سامهون ۽ آسي پاسي ڏسون ٿا. ڍنڍ جي وچ ۾ سچ پچ نه ڪيترا ئي وڏا وڏا ۽ ابريل دڙا ڏسجن ٿا. جن کي گولائيءَ ۾ پاسن کان چيپيا ڏنل آهن. اهي منجهر ۾ ڳوٺ آهن، جتي ماڻهو رهن ٿا. اتي هنن جون لانڍيون ۽ جهوپا ٺهيل آهن. اتي مرد، عورتون ۽ ٻار هلندي ڦرندي ڏسجن ٿا.

"سائين، چانهه پي وٺو. ٿڌي ٿي ته سواد ئي نه رهندو." مولوي چانهه جي ڪوپن ڏانهن اشارو ڪندي چوي ٿو.

"هوءَ مُلي واري ڳالهه نه ٻڌي اٿوَ؟"

"اها وري ڪهڙي ڳالهه؟" آئون چوان ٿو ۽ چانهه جو ڍڪ ڀريان ٿو. چانهه اڃان ڪوسي آهي ۽ وڻي پئي.

"ڳالهه اها آهي." مولوي ڳالهه شروع ڪري ٿو. "ته هڪڙي ڏينهن هڪڙو مُلو شهر مان حلوي جو سامان وٺي تکڙو تکڙو گهر آيو ۽ زال کي چيائين ته سدوري، اڄ هن سموري سامان جو ڪو ٺاهوڪو ۽ لذيذ حلوو ٺاهه. جوڻس حلوو ٺاهي مُلي جي اڳيان رکيو. مُلو حلوو کائيندو ويو پر حلوو ختم نه ٿئي. نيٺ اٿي کڙو ٿيو ۽ زال کي چيائين ته اهو باقي حلوو سنڀالي رک. صبح جو کائينداسين. پوءِ همراهه لٽ کوڙي سمهي رهيو. اڌيءَ رات جو اوچتو اٿي ويٺو. زال پڇيس ته خير ته آهي. چيائين مون کي هڪ ڳالهه سجهي آهي. زال پڇيس ڪهڙي ڳالهه سجهي اٿئي. مُلي چيو ته پهرين اهو بچيل حلوو کڻي اچ ته پوءِ توکي ٻڌائيندس. جوڻس باقي بچيل حلوو آڻي هن جي اڳيان رکيو. هن اهو سمورو حلوو کائي ٻوڇڻ سان هٿ ۽ وات اگهي زال کي چيو ته جيڪو حلوو ڏينهن جو ٺهيو هجي اهو کائي ختم ڪرڻ کان سواءِ رات جو ڪڏهن به ننڊ نه ڪجي. هاڻي مون کي آرام سان ننڊ ايندي." اهو چئي مولوي مرڪندي اسان ڏانهن ڏسي وري چوي ٿو. "ان ڪري ٿي چيم ته چانهه پي وٺو."

"واهه مولوي صاحب واهه. ڳالهه واقعي مزيدار ڪيئي." ع. ق. شيخ چوي ٿو. "ڪٿي اهو مُلو تون ته نه هئين؟"

اسين سڀئي ٽهڪ ڏئي کلون ٿا. ۽ ڪوپن ۾ رهيل چانهه جلد جلد پيئون ٿا.

"ٻلا هتي جو هيترا سارا ماڻهو رهن ٿا. ته هنن ۾ ڪي بيمار سيمار به ٿيندا هوندا." جوٻو صاحب پڇي ٿو.

"هنن جي علاج جو ڪو انتظام وغيره آهي به يا نه؟"

"اي سائين، علاج جو هت ڪهڙو انتظام!" مولوي وراڻي ٿو. "ڊاڪٽر ۽ حڪيم ته شهرن ۾ هوندا آهن. ٻڌو اٿئون ته هت ڪو ڪمپائونڊر ايندو آهي ۽ بيمارن کي ڪي گوريون، ڪي دوائون ڏئي ويندو آهي."

ٻيڙيءَ وارو جوان ونجهه تي ڪلهي ۾ هڻي جو زور ڏيندو ٻيڙيءَ جي چپڙي تائين پهچي بيهي رهي ٿو. هو زال کي اشارو ڪري ٿو ھو، جنهن مان هت ڪڏهن اتي وڃي ونجهه ڪڍي ٿي. هاڻي ونجهه هلائڻ جو وارو ان مائي جو آيو آهي. هوءَ ڏاڍي آرام سان ٻيڙيءَ کي پنهنجي منزل ڏانهن ڌِڪڻ شروع ڪري ٿي. مُڙسس جنهن کي سوٽي قميص پاتل ۽ گوڏ ٻڌل آهي، ٻيڙيءَ جي ڪناري تان هيٺ لهي وڃي ماءُ جي ويجهو ويهي رهي ٿو. جيڪا رڄ پيئي اُٿي.

"هڪڙي پيري هني هڪڙي مائي ٻيٺ سان هني، اوچتو هن کي سور ٿيا. هونئن ته ڪيترين ئي ماين هنن پاڻين ۾ ٻار ڄڻيا آهن، پر ان مائيءَ جي تقدير ۾ شايد اهو لکيل هو." مولوي نڌو شوڪارو ڀريندي ٻڌائي ٿو. "گهٽيون ئي سُٽيون ۽ ڦڪيون کيائون، پر مائيءَ جا پاسا آجا نه ٿيا. نيٺ هن کي ٻوٻڪ ڪٺي ويا. جيسائين ٻوٻڪ پهچن تيستائين مائيءَ ويچاريءَ جا ساهه پورا ٿي ويا."

اسين سڀ مات آهيون. جا نا جئي سگهون! هن ڌرتيءَ تي اهڙا ڪئين ڪيس ٿيندا رهن ٿا. ماڻهو ڪنهن ڪنهن جو ماتم ڪري؟ سموري فضا تي اداسي پکڙجي وڃي ٿي.

آئون ان نوجوان ڪاري رنگ جي عورت ڏانهن ڏسان ٿو، جنهن جو پيٽ ڦوڪيل آهي. هن جي اکين جي ماٺڪين جي چوڌاري ڪير جهڙي اڇاڻ پئي ڏسجي. هوءَ جڏهن پاسيري ٿي ونجهه کي ڪلهي سان زور ڏئي ٻيڙيءَ کي ڌڪي ٿي ته مون کي موهن جي دڙي جي نچڻي ياد ٿي اچي، جنهن جو اصل بوتو جيڪو دڙي مان کوٽائيءَ وقت مليو هو، ڪلڪتي جي ميوزيم ۾ رکيل آهي ۽ اسان وٽ ان جو Replica (نقل) پيو آهي. جوان عورت ٻيڙيءَ کي اڳتي ڌڪيندي چپڙي تائين پهچي وري ان جي مُهڙ وٽ اچي ٿي. هن جي ڪمزور جسم ۽ لوساڻيل چهري کي ڏسي منهنجيءَ دل ۾ رحم جو هڪ عجيب جذبو پيدا ٿئي ٿو. 'جا هيءَ مائي به هُن مائيءَ وانگر ٻوٻڪ ڏانهن ويندي.....' آئون ان خيال کي پنهنجي ذهن مان ڪڍڻ لاءِ سامهون پاڻيءَ جي متاڃري ڏانهن ڏسان ٿو. پريان هڪڙي هوڙهي ۾ ڪو ملاح پاڻيءَ ۾ رڄ اڇلائي ٿو. رڄ ڪرڻ سان ڪري پاڻيءَ جي ساڪيڪي سطح تي ڪيتراڻي دائرا ٺهي پري پري تائين پکڙجي وڃن ٿا.

"اهو ماڻهو هر روز ڪيتري مڇي ڦاسائيندو هوندو؟" آئون ڳالهه بدلائڻ لاءِ پڇان ٿو.

"سڄو ڏينهن جيڪڏهن محنت ڪندو ته خاصي مڇي ملندس." مولوي ٻڌائي ٿو.

"پر اها مڇي ته هن جي ڪانهي. مڇي ته ان جي آهي جيڪو منڇر جي هن حصي جو مالڪ آهي. سڄي ڍنڍ جدا جدا مالڪن ۾ ورهايل پئي آهي، جيئن زمين زميندارن ۾ ورهايل هوندي آهي."

آئون وري ان شخص ڏانهن ڏسان ٿو، جيڪو هاڻي رڄ کي ڇڪڻ جي ڪوشش پيو ڪري.

"مڇي مارڻ جو هت هڪ ٻيو طريقو به آهي، جنهن کي ڏاڙ هڻڻ چوندا آهن." تاج صحرائي اسان کي ڄاڻ ڏيندي چوي ٿو. "ٿيندو اينئن آهي جو پاڻيءَ تي فرلانگ ڏيڍ جي گولائيءَ ۾ ملاح ڪير هٿندا گولائيءَ کي سوڙهو ڪندا ايندا. پاڻيءَ هيٺ انهن ڪيرن ۾ رڄ ٻڌندا. پوءِ ٿيندي ئي ملاح ڏاڙ هڻڻ شروع ڪندا. ڇهه ست هوڙها ڪيرن جي چوطرف پري پري تائين پکڙجي ويندا. هرهڪ هوڙهي ۾ به ملاح هوندا. هڪ هوڙهو هلائيندو ۽ ٻيو ٿامي جو ٿالهه جهلي ويهندو. پوءِ هوڙهن جا ملاح هڪ پئي کي هڪارينڊا ۽ ٿامي جي ٿالهه تي ڌڪ ڌڪ ڪندا. مڇيون ان آوار تي ٿاهه ڪائي رڄ جي پاسي ڀڄنديون ۽ ان ۾ ڦاسي پونديون."

”ڀلا ھتي جيڪا اھا مڇي مري ٿي، اھا ھٿ ٿي وڪامندي ھوندي؟“ آئون پڇان ٿو.

”ھتي جيڪا مڇي مري ٿي، اھا سڀني ٻوٻڪ ڪٺي ويندا آھن. جنان اھا ملڪ جي جدا جدا حصن ڏانھن ويندي آھي.“ مولوي جواب ڏي ٿو.

”ٻوٻڪ نالو بہ تہ عجيب آھي.“ ع. ق. شيخ چوي ٿو.

”ٻوٻڪ نالو ان ڪري پيو آھي“. تاج صحرائي وضاحت ڪري ٿو. ”جاڪان بہ ھن ڍنڍ جي مڇي جڏھن اتي پھچندي آھي شام جو بہ ماڻھن جا منڊ اچي ڪٺا ٿيندا آھن. پوءِ مڇيءَ تي ٻولي لڳندي آھي. جنھن ڪري جنتي پاسن کان پيا آواز ايندا. پيو تہ گھٽي مڇيءَ جي ڪريَ اني ٻوءِ بہ ڏاڍي ھوندي آھي. سڀڪري....“

”ان جو نالوني ٻوٻڪ رکيو ويو آھي“. جويو صاحب مرڪندي تاج صحرائيءَ جي جملي کي پورو ڪري ٿو ۽ اسين سڀئي کلون ٿا.

”سائين، اوھان اھو ٻڌو آھي جنھن ۾ مڇي مُلي جي جان بچائي ٿي؟“ مولوي اسان کي مرڪندو ڏسي پڇي ٿو.

”نہ مولوي صاحب نہ.“ ع.ق. شيخ چوي ٿو.“ اسان کي بہ تہ ٻڌاءِ“.

”سائين. ھڪڙي پيري جي ڳالھہ آھي تہ ھڪڙو مُلو گھمندو ڦرندو اھڙي ھنڌان لنگھيو، جتي ھڪڙو سنياسي ڌيان گيان ۾ ويٺو ھو“. مولوي سونھاريءَ جي وارن ۾ آڱريون ڦيرائيندي ڳالھہ شروع ڪئي. ”سنياسيءَ کي اھڙي حالت ۾ ڏسي مُلي تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ ھن پڪنجيءَ دل ۾ چيو تہ ان ھمراھہ کان آئون ضرور ڪي نہ ڪي پرائيندس. اھو سوچي مُلو سنياسيءَ جي ويجھو ويو ۽ ھن کان حال احوال وٺڻ لڳو. سنياسيءَ ٻڌايس تہ ٻانو آئون ھڪ فقير آھيان ۽ ڪوشش ڪندو آھيان تہ ھت جيڪي ساھوارا آھن انھن سان مٺ محبت ۽ ميل ميلاپ سان رھان. اھو ٻڌي مُلي جيئن تہ اھا تہ تمام ڀلي ڳالھہ آھي، مون کي اھڙين ئي ڳالھين جو شوق آھي چا لاءِ تہ ھڪڙي پيري ھڪڙي مڇيءَ منھنجي جان بچائي ھئي. اھو ٻڌي سنياسي وائڙو ٿي ويو ۽ سوچڻ لڳو تہ مون تہ سڄي زندگي اجائي وڃائي جڏي. ٿورا ڏينھن گڏ رھڻ کان پوءِ سنياسي مُلي کي ليلايو تہ ھاڻي ٻاڻ ساڙ ٿي ويا آھيون. ان ڪري تون مون کي مڇيءَ واري ڳالھہ کولي ٻڌاءِ تہ تو اھو ڪمال ڪيئن حاصل ڪيو؟ مُلو ڳالھہ کي ٽارائي جوڻ لڳو تہ آئون توکي ڳالھہ تہ ضرور ٻڌائيندس، پر ان مان توکي ڪو فيض رسندو بہ يا نہ. پر سنياسي اصل نہ ڇڏيس. مُلي لاچار ٿي جيئن تہ پوءِ ٻڌ. مڇيءَ منھنجي زندگي برابر بچائي ھئي. ڇاڪاڻ تہ ان وقت مون وٽ کائڻ لاءِ ڪا بہ شيءِ نہ ھئي“.

”واھہ مولوي صاحب واھہ. توکي تہ ڏاڍا ٽوٽڪا ياد آھن“. آئون خوش ٿي چوان ٿو.

”ڀلا اھو مُلو تون تہ نہ ھئين؟“ ع.ق. شيخ ٽوڪ ٿو ھڻي.

”نہ سائين! آئون تہ مولوي آھيان. مُلو ڪونہ آھيان“ ، مولوي کلندي جواب ڏي ٿو.

اسين ھاڻي ٻين ڳالھين ۾ وجڙي پئون ٿا. سنڌ جي سماجي صورتحال تي جويي صاحب کي ڏاڍي ڳڻتي آھي. ع.ق. شيخ جو خيال آھي تہ اسان جي پٺتي پوڻ جو بنيادي ڪارڻ جھالت آھي. اسين سڀئي اھا راءِ قبول ڪريون ٿا، پر جويو صاحب چوي ٿو تہ ان جھالت جو اصل سبب مذھبي ڪٽرپڻو ۽ نئين فڪر کان اڻجاڻائي آھي.

اوچتو اسان جي ٻيڙيءَ کان ٿورو ئي پريان ڪيتراني ٻاٺيءَ جا ٻڪي. ڪير ڄاڻي اچن ڪنھن وارا اسان جي ٻيڙيءَ کي ويجھو ايندو ڏسي ٻڙڪو ڪاني ٻاٺيءَ تان اڏامي وڃن ٿا. اسان جو ڌيان انھن پکين ڏانھن ڇڪجي وڃي ٿو. منڇرجي سطح تي روشن آسمان جو عڪس پيو رقص ڪري ۽ ننڍڙيون ننڍڙيون لھرين جا گولا پکريا نظرن کان غائب ٿيندا پيا وڃن.

جوان مائي ٻيڙيءَ کي اڳتي ڏکيندي وري واپس ان جي مهڙ ڏانهن پئي وڃي. اني پٺيان هوءَ ونجهه کي ٻنهي هٿن ۾ جهلي ڪلهي جو زور ڏئي هلڻ شروع ڪري ٿي. آئون هن کي غور سان ڏسان ٿو. هوءَ آهستي آهستي وڪون کڻندي ٻيڙيءَ جي پڇڙي تائين اچي بيهي رهي ٿي. هوءَ ٿڌو ساهه کڻي ٿي. هن جي منهن مان ٿڪاوٽ پئي ڏسجي هوءَ ونجهه رکي پنهنجيءَ سس وٽ اچي ٿي. جيڪا رڇ اُڻ ۾ لڳي پئي آهي. ٻيڙي پاڻيءَ ۾ هوريان هوريان پئي هلي.

هاڻي وهي جڙهيل مائي رڇ مان هٿ ڪڍي اٿي ٿي ۽ ونجهه کڻي ٿي هينئرءَ هن جو وارو آهي. جوان عورت وري وڃي ٿي رڌ پچاءَ کي لڳي ۽ مڙسس رڇ اُڻ شروع ڪري ٿو.

"اهي پرديسي پکي آهن. جيڪي سياري جي مند ايندي ئي روس مان اڏامندا هزارين ميل سفر ڪندا اچي هن ڍنڍ تي لهندا آهن" ، تاج صحرائيءَ جا اهي لفظ ٻڌي منهنجو ڌيان وري انهن پکين ڏانهن وڃي ٿو. جيڪي ڏاڍي آرام سان پاڻيءَ جي مٿان اُڏامندا پيا وڃن. انهن مان ڪي ته هٽ شڪار ٿي ماڻهن جو کاڄ ٿي ويندا آهن. ۽ جيڪي بچندا آهن، اهي گرميءَ جي مند ايندي ئي واپس پنهنجي وطن روس ڏانهن اڏامي ويندا آهن" . تاج صحرائي ڳالهائيندو رهي ٿو. "هن جي شڪار جو هٽ هڪ خاص طريقو آهي. شڪاري رات جو پاڻيءَ ۾ لهندو آهي."

"هميشه سياري ۾؟" آئون وچ ۾ پڇان ٿو.

"هائو. اها ته موسم آهي پکيءَ جي شڪار جي" ، هو چوي ٿو. "شڪاري اهڙن ئي پکين مان شڪار ڪيل هڪ پکيءَ جي کل جو ٽوپلو مٿي تي پائي هوريان هوريان اتي ويندو آهي جتي رات جو اهي پکي آرام سان ويٺا هوندا آهن. هن جي هڪ هٿ ۾ وڏي ڳوٿري هوندي آهي. پکي سمجهندا آهن ته اهو سندن سٿ جوني ڪو پکي آهي. ان ڪري سانت سان ويٺا هوندا آهن. شڪاري ويجهو پهچي ٻئي هٿ سان پکيءَ جون ٽنگون جهلي ست سان هيٺ پاڻيءَ ۾ جڪي کڻي ڳوٿريءَ ۾ وجهندس. اهڙيءَ طرح جڏهن ڳوٿري پکين سان پرجي ويندس تڏهن ماري پاڻيءَ مان ٻاهر نڪري ايندو ۽ شڪار ڪيل پکين کي وڃي دونديءَ يا هوڙهي ۾ رکندو" .

اهو ٻڌي ٻيڙيءَ وارو جوان شخص رَڇ هڪ پاسي رکي اسان جي ويجهو اچي ٿو. پهرين هو ٻيڙي دڪاني ان مان ڦوڪ ڀري وات ۽ ناسن مان دونهون ڪڍندي چوي ٿو:

"سائين، پکي مارڻ جو هڪ ٻيو به طريقو آهي" . هو ٿورو ڪنگهندي وري چوي ٿو. "هيءَ ڍنڍ سچ پچو ته مڇي، پکي ۽ گاهه جو گهر آهي. هٽ ڪيترن ئي قسمن جي مڇي ٿئي: هٽ طرحين طرحين جا پکي اچن ٿا ۽ هٽ پاڻيءَ ۾ ڳنيل ٻيلا ملن ٿا، جتي پڻ، ٻهه، لوڙهه ۽ ٻوراٽي جام ٿئي ٿي" . هو وري ٻيڙيءَ مان سوٽو هڻندي چوي ٿو، "سو مون ڳالهه ٿي ڪئي پکيءَ جي شڪار جي. ماري رات جو پاڻيءَ ۾ سڌيءَ ليڪ ۾ ڪير هڻي انهن ۾ پاڻيءَ جي مناڇري تي ڄار ٽنگين. ان کي ونجهه آڏ يا پوٽي چون. پکي پاڻيءَ تي ويٺا هوندا آهن. صبح ٿيندو ته شڪاري پکيءَ تي نظر رکن ته جيئن اتان اڏامي نه وڃن. پري کان ڪا ٻيڙي يا هوڙهو ايندو ته هڪل ڪري چوندا ته پاسو ڏئي وڃ. اهڙيءَ ريت اهي ويچارا سڄو ڏينهن پکيءَ تي پهرو ڏين. پوءِ رات ٿيندي ئي ٻاهه جا اومڙ ڏئي پکيءَ کي ونجهه طرف اُڏائين. پکي تاهه ڪائي اُڏامندو ۽ اونده ۾ ڄار سان ٽڪرائجي ان ۾ ڦاسي پوندو ۽ شڪاري وڃي جهليندو."

"اهو شڪار سياري جي هن ٿڌي موسم ۾ ٿيندو آهي" ، مولوي ڳالهه کي پورو ڪري ٿو.

پوڙهي مائي ونجهه هلائي ٿڪجي پوي ٿي. هوءَ پٺس کي سڌي ٿي جيڪو اسان وٽ ويٺو آهي. هو اٿي ماءُ وٽ وڃي ونجهه وٺي ٿو ۽ مائي موٽي وڃي رڇ اُڻ جو ڪم ڪري ٿي.

ٻيهر گذري وڃن ٿا. سياري جي اُس ۾ ٿڏاڻ آهي ۽ فرحت پئي محسوس ٿئي. مولوي ايندي ۾ اسان جي اڳيان چادر وڇائي ٿو ۽ ڪاڏي جون شيون ڪڍي پليٽن ۾ رکي ٿو. اسين مائي ڪاڻ کان اڳ ٻيڙي وارن کي صلاح ڪريون ٿا،

پر اهي پنهنجي ڪم ۾ لڳا پيا آهن. اسين ماني کائي گرم گرم چانهه پيون ٿا.

اسان جي ٻيڙي منڇر جي سانيڪي سطح تي هلڪو هلڪو لڏندي لمدي اڳتي وڌندي پئي وڃي. پاڻيءَ جي سطح تي پن ۽ ڏير (گاهه جو هڪ قسم) پکڙيل آهي. وچ وچ تي پوٽيءَ جا وڏا ۽ اڇا ڪبر ڇمڙا گل منڇر جي نيري پاڻيءَ تي اهڙيءَ طرح ٽڙيا بيٺا آهن، جيئن رات جي وقت آسمان تي تارن جي جهرمٽ ۾ چنڊ ڪري ٻهندو آهي. اهو نظارو ڏسي آئون ع.ق. شيخ ڏانهن ڏسان ٿو. جيڪو سگريٽ هٿ ۾ جهليو، اکيون پوريو ڪنهن ڳالهه تي ويچار پيو ڪري.

"شيخ صاحب، نورو هن پاسي ٻرڏسو" . آئون جوان ٿو.

ع. ق. شيخ اکيون کولي پاڻيءَ جي سطح تي ٽڙيل گلن ڏانهن ڏسي ٿو ۽ ڪجهري دير تائين ڏسندو رهي ٿو.

"قدرت جي نظارن ۾ عجيب حسن لڪل هوندو آهي." ع. ق. شيخ لفظ لفظ جدا ڪري آهستي چوي ٿو. "ان حسن کي جهٽڻ جي ڪوشش ۾ ماڻهن ڪهڙا نه جتن ڪيا آهن! شاعري، موسيقي، مصوري، بت سازي، عمارتسازي، ناٽڪ ناهن، مطلب ته سڀني لطيف ۽ اعليٰ فنن جي ذريعي انسان حسن کي جهٽي پيش ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري آهي. جهنگل، واريا سا ۽ سرسبز ميدان ۽ پهاڙ، درياهه، نديون نالا، ڇمرتا ۽ سمنڊ، فطرت جي انهن مظاهر ۾ حسن جي دلڪش موسيقي هوندي آهي، جيڪا هر وقت انسان جي اندر ۾ هڪ عجيب تڙپ پئي پيدا ڪندي آهي. انسان پهرين انهن فطري مظاهر جو نقل ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي عقل جي استعمال سان ان حسن ۾ اضافو ڪيو ۽ اهڙا اهڙا شاهڪار تخليق ڪيا، جيڪي دل ۽ دماغ تي جادوءَ جهڙو اثر ڪن ٿا. پر اڃا انسان جي خواهش ۽ طلب جي تڪميل نه ٿي آهي. هو هر وقت بهتر کان بهتر جي جستجو ۾ آهي، ان هوندي به هن جي اها طلب ڪڏهن به پوري نه ٿيندي، ڇا لاءِ ته حسن يا سونهن جو ته ڪو انت ئي نه آهي".

"پر حسن جو وڏي ۾ وڏو شاهڪار ته پاڻ انسان آهي" . جويو صاحب چوي ٿو. "مرد ۽ عورت - نفيس ۽ نازڪ حسن جو بيمثال نمونو.

"خاص ڪري عورت. ڪائنات جي سموري سونهن جو سرچشمو عورت ئي آهي." ع. ق. شيخ منڇر جي مٿاڇري تي ڏسندي چوي ٿو.

ع.ق. شيخ ماٺ ٿي وڃي ٿو ۽ آئون وري ان طرف ڏسان ٿو، جتي هاٿي وهي چڙهيل ماني ونجهه پئي هلائي. پئي هٿ ونجهه ۾ ۽ ان تي ڪلهي جو زور. ٻيڙي ڌڪبي اڳتي پئي وڃي.

مولوي ڪاڏي جا ٺانو منڇر جي پاڻيءَ سان ڌوئي صاف ڪري ٿيلهي ۾ رکي ٿو. ۽ پوڇڻ سان هٿ منهن اگهي اسان جي ويجهو ٿي ويهي ٿو.

"سويل جيڪا پن وجهڻ واري ڳالهه پئي هلي".

"پن وجهڻ وري ڇا آهي؟" مون مولويءَ جي ڳالهه اڌ ۾ ڪاٽيندي پڇيو.

"پن وجهڻ معنيٰ ڏاڙ هڻڻ، مڇيون مارڻ لاءِ، "مولويءَ وراڻيو. "سو ان جي باري ۾ مون کي هڪڙي ڳالهه ٿي ياد اچي، جيڪا اوهان کي ٻڌايان ٿو."

"واهه، واهه، ضرور ٻڌاءِ" . ع.ق. شيخ چوي ٿو ۽ اسين سڀئي مولويءَ ڏانهن ڏسون ٿا. جيڪو پنهنجي سونهاريءَ تي هٿ پيو ڦيرائي.

"هڪڙي پيري بخت ۽ عقل جو پاڻ ۾ جهيڙو ٿي پيو" . مولوي ڳالهه شروع ڪري ٿو. . "بخت چوي ته آئون وڏو ۽ عقل چوي ته آئون وڏو. انهيءَ تي عقل بخت کي سمجهايو ته جيڪڏهن آئون تنهنجو سهارو هوندس ته پوءِ بيشڪ تون

وڏو هوندين، نہ تہ نہ. پر بخت اها ڳالهہ نہ مڃي. انهيءَ تي عقل چيس تہ پلا تون پنهنجي ڳالهہ ثابت ڪر. اهو ٻڌي بخت منڇر جي هڪ ميربحر کي وٺي بادشاهہ وٽ ويو ۽ هن کي ترقي ڏياريندو بادشاهہ جي اينرو تہ ويڃهو وٺي ويو جو بادشاهہ خوش ٿي هن کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ ڏنو. شاديءَ کان پوءِ رات جو جڏهن گهوٽ ڪنوار اڪيلا ٿيا، تڏهن ڪنوار گهوٽ کان پڇيو تہ "پيرن ۾ پير پلو ڪنهن جو؟" گهوٽ وراڻيو تہ "پيرن ۾ پير پلو ڪنگ جو" (ڪنگ منڇر جو هڪ پکي آهي، مولوي اسان کي ٻڌائي ٿو). ڪنوار وري پڇيو تہ "پلا گلن ۾ گل پلو ڪنهن جو؟" گهوٽ جواب ڏنو تہ "گلن ۾ گل پلو پبڻ جو. ڪنوار وري پڇيو تہ "پلا سُرن ۾ سر پلو ڪنهن جو؟" تہ گهوٽ وراڻيو تہ "سرن ۾ سر پلو ڏاڙ جو" (اهي ٽئي شيون منڇر جون آهن. مولوي اسان کي سمجهائي ٿو) صبح ٿيو تہ شهزادي پيءُ کي دانهن ڏني نہ تو مون کي ڪنهن سان پرڻايو آهي؟ بادشاهہ چيس تہ مون توکي خاندان مڙس ڏنو آهي. شهزاديءَ چيو تہ نہ تو مون کي منڇر جو ميربحر مڙس ڏنو آهي. پوءِ هن بادشاهہ کي رات واري ڳالهہ ٻڌائي. اتي بخت ڏاڍو شڪستو ٿيو تہ هاڻي هار ٿي ملي، پر عقل ان جي مدد ڪئي. پوءِ بادشاهہ شهزاديءَ جي مڙس کي گهرايو ۽ هن کان پڇيو تہ تون اصل ڪير آهين؟ هن وراڻيو تہ بادشاهہ سلامت! آئون هڪ عزت وارو ماڻهو آهيان. بادشاهہ چيس تہ پوءِ رات تو شهزاديءَ کي ڇا ٻڌايو آهي؟ اهو مون کي بہ ٻڌاءِ تہ "پيرن ۾ پير پلو ڪنهن جو؟" هن جواب ڏنو تہ "پيرن ۾ پير پلو پاڻيءَ جو". بادشاهہ پڇيو تہ پلا "گلن ۾ گل پلو ڪنهن جو؟" هن جواب ۾ چيو تہ "گلن ۾ گل پلو ڪپهہ جو". بادشاهہ آخري سوال پڇيو تہ "سُرن ۾ سُر پلو ڪنهن جو؟" هن وراڻيو تہ "سُرن ۾ سُر پلو نارَ جو"، اهي جواب ٻڌي بادشاهہ هن کي چيو تہ رات تو شهزاديءَ کي ٻيا جواب ڏنا هئا. هن ادب سان وراڻيو تہ بادشاهہ سلامت! عورتن سان اُهي ڳالهيون ٺهنديون آهن ۽ مردن سان اِهي ڳالهيون".

"واهہ مولوي صاحب واهہ! ڳالهہ واهہ جي ٻڌائي اٿئي"، جويو صاحب خوش ٿي مولويءَ جي تعريف ڪري ٿو. وري اسان ڏانهن ڏسي چوي ٿو تہ، "ان توکي مان زرعي معيشت جي اهميت پڌري ٿئي ٿي. پاڻي، ڪپهہ ۽ نار اهي ٽئي زرعي معيشت جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ضروري آهن".

"سنڌ جي لوڪ - ويچار ۾ وڏي دانائي لڪل آهي". آئون چوان ٿو.

"اهو لوڪ - ويچار ئي تہ ادب جو بڻ بنياد آهي"، ع.ق. شيخ راءِ ڏي ٿو.

"اصل ۾ هيءُ علائقو تمام جهونو آهي. هتي پٿر جي دور جا آثار ملن ٿا. جبل جي ڪنڌيءَ تي غارن ۾ پٿر جا ٺهيل اوائلي گهر مون پاڻ ڏنا آهن"، تاج صحرائي هالار جبل ڏانهن هٿ سان اشارو ڪندي ٻڌائي ٿو. "هت جيڪي پٿرانجي ويل شيون يعني فاسلز (Fossils) مليا آهن، اهي شاهدي ڏين ٿا تہ ڪيئي زمانا اڳ هيءُ علائقو سمنڊ جي هيٺ هوندو هو. پوءِ سمنڊ پٺتي هٽندو ويو ۽ اهي جبل ۽ ميدان ظاهر ٿيڻ لڳا." تاج صحرائي ٿورو سوچيندي وري چوي ٿو، "هنن پٿن ۽ پاڻين تي رهندڙ ماڻهن جو ورثو بہ اينرو ئي قديم آهي، جيترو هيءَ ڌرتي قديم آهي. جيترا هيءُ جبل جهونا آهن".

ٽيهري ٿي وئي آهي. سياري جي سج لهڻ شروع ڪيو آهي. پاڻيءَ جي منڇري تي ٻيڙيءَ جو پاڇولو لڏندو لمندو پيو اچي. آئون ٻيڙيءَ جي ڪنڌيءَ تي پانهن رکي اهلي پوان ٿو. اکين ۾ ننڊ ٻرجي اچي ٿي.

اوچتو اک کلي ٿي. سج گهٽو لڙي ويو آهي. هيٺر ونجهہ مرد پيو هلائي. پوڙهي ماني رڌ اُٺڻ ۾ لڳي پئي آهي. جوان عورت پاٽ ۾ چانور پئي چوندي.

"هاڻي جاڻ تہ شاهہ حسڻ پهتاسين"، تاج صحرائي چوي ٿو. "اتي منڇر جي ڪپ تي ريسٽ هائوس آهي. اهو ريسٽ هائوس انگريزي حڪومت جي وقت ۾ ٺهيو هو. ان زماني ۾ گورا عملدار هت ايندا هئا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ

بڌو انمر تہ کو صاحب بھادر ھن پاسي لڙيوني کوٺھي".

"اھڙا کينراني ريسٽ ھائوس آھن جيڪي انگريزن جي زماني ۾ ٺھيا ھئا. پر ھاڻي انھن جي ضرورت نہ رھي آھي"، جويو صاحب چوي ٿو. "چاڪاڻ تہ اھي ھاڻي مدي خارج ٿي ويا آھن. انھن ۾ نئين زماني جون آسائشون ڪٿي آھن."

آئون ٻيڙي- جي پٺيءَ تان جھڪي منجر جي پاڻي، مان ٻُڪ ڀري منھن ڌئان ٿو. پاڻي نہ ٺڌو آھي نہ گرم يا شايد مون کي اھوئي محسوس ٿئي ٿو.

"سائين، اوھان جي ڳالھہ صحيح آھي"، آئون جويو صاحب کي چوان ٿو. "ڪي سال اڳ آئون ڪن دوستن سان گڏ منصوره جي کنڊرن جي کوٽائيءَ جي افتتاح جي ڪوريج لاءِ اتي ويو ھوس. رات جوماسين شھدادپور تعلقي جي ھڪ اھڙي ريسٽ ھائوس ۾ رھيا ھئاسين، جيڪو نہ رڳو وچ جھنگ ۾ ٺھيل ھو. پر ان جي ٻہ ماڙ اڏاوت ۽ ان جي بيھڪ مان اھو ھڪ ڀوت خانو ٿي لڳو. خبر نہ آھي تہ انگريز حاڪم اھڙن ويرانن ۾ آرام ڪرڻ جو ويندا ھئا".

"شاھہ حسن جو ريسٽ ھائوس ويراني ۾ نہ پر وسنديءَ ۾ ۽ منجر جي ڪپ تي ٺھيل آھي." تاج صحرائي ٻڌائي ٿو. "ڏاڍو رومانوي ماحول آھي".

"واھہ، واھہ، ان رومانوي ماحول ۾ رات جو تارن جي روشنيءَ ۾ منجر جو نظارو واھہ جو لطف ڏيندو". ع. ق. شيخ خوش ٿي چوي ٿو.

"سائين! ھيڏانھن تہ ڏسو"، مولوي اسان کي چوي ٿو." پريان جيڪا جاءِ ڏسو ٿا اھو ريسٽ ھائوس آھي".

اسين سڀ ان پاسي ڏسون ٿا. نوجوان مرد ونجھہ تي آخري زور ڏئي ٻيڙيءَ کي ڪناري ڏانھن ڌڪي ٿو ۽ ونجھہ اپو ڪري ويھي رھي ٿو. ٻيڙي ڌڪي اڳتي وڃي ٿي ۽ پوءِ اھا آھستي آھستي ھلندي وڃي ڪناري سان لڳي ٿي.

شام ٿي وئي آھي، سج اسان جي سامھون ھالار جبل جي قطار جي پٺيان ٽٻي ھڻي لھي وڃي ٿو. ان ھنڌ آسمان تي شفق جي لالاڻ پکڙجي وڃي ٿي. جھرڪيون ۽ سرٿين جا ولر آسمان ۾ اُڏامندي ڏسجن ٿا. ڪناري کان پريان شاھہ حسن جو ڳوٺ نظر اچي ٿو. ڪچيون جايون، لانديون ۽ جھوپڙيون. رڳو ريسٽ ھائوس جي عمارت پڪي آھي. پتڻ تي ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻھو ۽ ٻار ڏسجن ٿا. ماڻھو ھٽن ۾ مَچيون لڙڪائيندا پنھنجي گھر ٻيا وڃن.

شاھہ حسن پھچي محسوس ٿئي ٿو تہ اسين تاريخ ۾ ڪيئي صديون پٺتي سفر ڪري ھڪ اونداھي دور ۾ پھتا آھيون. رات جي وقت ھن ڳوٺ تي اونڌھہ جي چادر پکڙجي وئي آھي. ڪٿي ڪٿي ٻگل ٽِل دڪانن ۾ نڪر جي ڏيئن ۾ پيل ڪڙي تيل تي وٽ پئي ٻري. جنھن جي ھلندي روشنيءَ ۾ اتي ويٺل ماڻھو ڪنھن ڀوائتي پاڇولي وانگر ٿا لڳن. ڪٿي ڪٿي سيءَ کان بچڻ لاءِ ٻَٽي ماڻھو ڪاٺين جو مچ ٻاريو ان جي چوڌاري ويٺا ٻيڙيون ڇڪيس ۽ ڪچھري ڪن. پري کان رکي رکي ڪنھن ڪتي جي ڀونڪ جو آواز ٻڌجي ٿو. وري ھر پاسي سانت ٿي وڃي ٿي. ننديون ۽ سوڙھيون گھٽيون، ڪچا ۽ ڪن ڪچري سان ڀريل پيچرا، ڪچ سرا ۽ مٽيءَ جا ٺھيل گھرڙا، گندي پاڻيءَ جا ڍبا ۽ ڍڍڙ.

ريسٽ ھائوس ۾ ماني کائڻ کان پوءِ منھنجا ساٿي کٽن تي چڙھي سوڙين ۾ ويڙھجي ڪچھري ڪن ٿا. آئون سگريٽ دڪاني ٻاھر اچان ٿو.

ٻاھر گھگھہ اونداھي آھي. آئون ريسٽ ھائوس جي ٻوڙين تي ويھان ٿو. سامھون منجر ڍنڍ ڀري ڀري تائين پکڙي پئي آھي. ان جي سانيڪي سطح تي بہ ٽي ٻيڙيون بيٺيون آھن جن ۾ نکر جا ڏيئا ٻيا ٽمڪن. اونڌھہ ۾ آسمان جا

تارا وڏيڪ پيا چمڪن ۽ چلڪن. لڳي ٿو تہ تارا هيٺ لهي آيا آهن يا وري زمين آسمان ڏانهن مٿي چڪجي وئي آهي. منڇر جي مٿاڇري تي رکي رکي تارن جو عڪس لڏي ٿو. سامهون حد نظر تائين پاڻي ۽ آسمان پاڻ ۾ مليل ويا آهن. آسمان تي هڪڙو تارو ڪڙي ٿو ۽ منڇر جي پاڻيءَ ۾ ٽپي هيٺ غائب ٿي وڃي ٿو. اوچتو مون کي سيءُ ٿو محسوس ٿئي ۽ آئون اتان اٿي ڪمري ۾ وڃا ٿو. سيني ساٿي ستا پيا آهن. آئون بہ هنڌ ۾ ويڙهجي ليٽي پوان ٿو. اکيون پورجي وڃن ٿيون.

اوچتو اک کلي ٿي. سيني جاڳي اٿيا آهن. اجا پنيرڪو آهي، پر مولويءَ اسان لاءِ چانهہ ٺاهي رکي آهي. سيني چانهہ تي مڙون ٿا ۽ هڪ ٻئي جي خيريت پڇون ٿا. سيءُ وڏي ويل آهي ۽ گرم گرم چانهہ جي چسڪين مان ڏاڍي فرحت پئي محسوس ٿئي

آئون دري کولي ٻاهر ڏسان ٿو. سامهون منڇر پکڙي پئي آهي ۽ آسمان ۾ اوڀر طرف اُجالو پکڙبو وڃي. اسين سيني ضروري ڪمن کان واندا ٿي تيرن ڪري، پل اوور ۽ ڪوٽ پائي ٻاهر نڪرون ٿا. ٻاهر اتر جي ٿڌي هوا هالار جبل وٽان لهندي اسان کي وڪوڙيندي پئي وڃي. اسين منڇر ڍنڍ جي اتر - اولهہ پاسي هالار جبل ڏانهن وڃون ٿا. سج اجا ڪني نہ ڪڍي آهي. آسمان ۾ پرهہ ڦٽيءَ جو اُجالو آهي. ان ٿڌي اُجالي ۾ اسين هلندا وڃون ٿا. پٿريلو ميدان، جيڪو هوريان هوريان جبل جي ويجهو ٿيندو وڃي. رستي تي پٿر پيا آهن، پٿريون پکڙيون پيون آهن.

اوچتو سامهون جبل جي هڪ لڪ مان هڪڙو شخص ظاهر ٿئي ٿو. هن جي پٺيان هڪ اُٺ پيو اچي جنهن جي مهار هن جي ٻانهن ۾ ويڙهيل آهي. اسين هڪ ٻئي جي ويجهو پوندا پيا وڃو. هاڻي اسان سيني جو ڌيان ان شخص ۾ آهي. هن جا پير اگهاڙا آهن، سوٽي ڪپڙي جي گوڏ ٻڌل اٿس، جيڪا گوڏن کان ٿوري هيٺ تائين آهي. ململ جو ميرو چولو پاتل اٿس، جيڪو هنتان هُتان ڦاٽو پيو آهي. مٿو ۽ ڪن هڪڙي ميري پوتڙي سان ويڙهيل اٿس. اسين هڪ ٻئي جي ويجهو پهچي بيهي رهون ٿا. مسڪيني ۽ بيوسيءَ جو هڙو نمونو ڏسڻ کان پوءِ اسان جي زبان مان ڪو لفظ بہ نہ ٿو نڪري. اهو شخص پنجويهن ورهين کن جي جمار جو ڏسجي ٿو. هو سنهڙو ۽ سڪل آهي ۽ اکين ۾ ننڊ ڀري پئي اٿس.

"ابا، ڪر خبر. ڪير جوان مڙس آهين ۽ ڪٿان پيو اچين؟" نيٺ تاج صحرائي هن کان پڇي ٿو.

"سائين، ڪانر آهيان"، اهو شخص ٻڌائي ٿو. هن جو آواز بہ ٿڪل ٿو لڳي. "جبل جي پٺيان ڳوٺ اٿم، اتان پيو اچان."

هن جي پٺيان اُٺ جي ٻنهي پاسن تي ڪانين جو ڀريون ٻڌل آهن. اٺ بہ آرام سان بيهي رهيو آهي.

"ڀائون، ڪهڙي وقت ڳوٺان هليو آهين؟" آئون هن کان پڇان ٿو.

"سائين، ڪالهہ رات اتان هليو آهيان"، هو آرام سان جواب ڏي ٿو.

"سڄي رات پنڌ ڪيو اٿئي؟" آئون حيران ٿيندي وري هن کان پڇان ٿو.

"هانو. هاڻي شاهہ حسڻ ويندس. ڪانيون وڪڻڻ"، هو اٺ تي لڏيل ڪانين جي ڀرين ڏانهن ڏسندي اسان کي چوي ٿو.

"پوءِ وري پنهنجي ڳوٺ ويندين؟" جويو صاحب هن کان پڇي ٿو.

"هانو سائين، وري ڳوٺ ويندس. وري ڪانيون ڪري هيڏانهن ايندس"، هو ٿڪل آواز ۾ ٻڌائي ٿو. "چڱو

سائين، الله واهي“.

اهو ڄڻي هو اُن جي مهار ڇڪيندو شاهه حسن ڏانهن وجي ٿو. اسين سڀئي ماٺ آهيون. اسان کي جوڻ لاءِ، ڪي به لفظ نه ٿا سجهن. اسين هڪ ٻئي کان نظرون لڪائيندا ماٺ ڪيو پيا هلون. هرڪو پنهنجي منهن پيو سوچي. آئون ان ڪيفيت مان پاڻ ڇڏائڻ خاطر هيٺ جابلو پٽ ۾ نهار ڪريان ٿو. ڪسراني پٿر ۽ پٿريون نظر اچن ٿيون. طرح طرح جون. آئون اهي پٿر ۽ پٿريون چونڊيندو ڪيسي ۾ وجهندو ٿو وڃان. اهي پٿر ۽ پٿريون فاسلز آهن. پٿر ٿي ويل شيون. لکين سال پراڻيون شيون، سپون، ڪٽڪ جي داڻن جا مڃا، نهه ۽ نوڙ جا مڃا. آئون اهي فاسلز، سنڌو ماٿر جي قدامت جا اهڃاڻ ڏاڍي پيار ۽ پابوهه سان ڏسان ٿو ۽ پنهنجي سائين کي ڏيکاريان ٿو ۽ پوءِ اهي حيدرآباد کڻي اچان ٿو.

هالار جبل جي ڪنڌيءَ پاسي تان مليل اهي پٿر ۽ پٿريون ڪيتري ڪيتري وقت تائين مون وٽ محفوظ رکيون آهن. پوءِ هڪڙي ڏينهن خيال اچي ٿو ته انهن مان، ڪن ننڍڙين پٿرين مان ڪف لنڪس ٺهرايان. آئون ڪي ننڍڙيون پٿريون هڪڙي وينجهار وٽ کڻي وڃان ٿو. وينجهار انهن کي غور سان ڏسي ٿو ۽ وري سوال واري نظر مون ڏانهن کڻي ٿو. آئون هن کي چوان ٿو: ”انهن مان ڪف لنڪس ٺاهي ڏي“. وينجهار مرڪي پٿريون مون کي موٽائيندي چوي ٿو، ”هنن کي جيڪڏهن گهڙيندس ته اهي ڀڃي پري پونديون“.

آئون دل ئي دل ۾ شاهه لطيف جي اها مصرعه جهونگاريندو گهر موٽي اچان ٿو:

’وياسي وينجهار، هيرو لعل وٽڻين جي‘.

پوءِ ٿئي انين ٿو ته اهي فاسلز، اهي پٿرايل شيون مون وٽان غائب ٿي وڃن ٿيون. ڪيڏانهن ويون ڪا به خبر نه ٿي پوي. هاڻي مون وٽ رڳو هڪڙي ياد آهي، جيڪا رکي رکي ڪنهن وقت مون کي اچي ٿي ۽ اهي پٿر ۽ پٿريون اکين اڳيان تريو اچن.

شيون ڪيئن ٿيون اوچتو هٿ اچن ۽ ڪيئن ٿيون اوچتو ئي اوچتو غائب ٿي وڃن! اهو هڪ اهڙو معمو آهي جهڙي زندگي! هر جيو جنتو، هر ساهوارو وجود ۾ اچي ٿو ۽ اوچتو ئي اوچتو عدم وجود ۾ الوپ ٿيو وڃي. شين جو به شايد اهوئي مقدر هوندو آهي.

آئون ’دي روڊ ٽو مڪه‘ جو پهريون باب پڙهڻ شروع ڪريان ٿو. عنوان ان باب جو آهي، ’هڪ آڪاشيءَ جي آڪاشي‘

ان باب جي شروعات هينئين لفظن سان ٿئي ٿي.

”هن ڪتاب ۾ آئون اوهان کي جيڪا آڪاشي ٻڌائڻ وارو آهيان....“

تنوير عباسي

مان صدين نائين ڳائيندس

(مختيار ملڪ جي شاعري جو اڀياس)

مختيار ملڪ سنڌي شاعرن جي انهي ٽهيءَ مان آهي، جيڪا هاڻي نوجوانيءَ جون حدون اُڪري، ڀرپور جوانيءَ تائين اچي پهتي آهي. مختيار جي طبعي، ذهني، توڙي ادبي اوسر، منهنجي اکين آڏو ٿي آهي. هن پڙهيل ماحول ۾ اکيون کوليون اڌ پڙهيل نه، پر سڄي پڙهيل ماحول ۾: جو نه سندس گهر ۾، مردن سان گڏ عورتون (جن ۾ مختيار جي ماناٽتي امڙ به شامل آهي) به پڙهيل هيون. ان وقت ۾ سنڌين ۾ اهڙا گهر ٿورا هئا، جن جون عورتون پڙهيل هجن.

مختيار - اياز گل، ادل ۽ نصير مرزا جي ٽهيءَ جو شاعر آهي. ٽنهي شاعرن شروعات ٻاراڻن شعرن سان ڪئي، هاڻي ٽئي سنڌي شاعريءَ جي گلدستي جا اهي سُرها گل آهن، جن مان هر هڪ کي پنهنجي پنهنجي سرهاڻ ۽ پنهنجو پنهنجو رنگ ۽ روپ آهي.

اسان جي ٽهيءَ توڙي مختيار جي ٽهيءَ جا سڀئي شاعر، رومانوي، وطن دوست، انقلاب ۽ ترقي پسند آهن. اها هن صديءَ جي پوئين اڌ جي سنڌي شاعريءَ جي سڃاڻ آهي. ڪن، فنشن طور انهن لاڙن کي پنهنجو ڪيو آهي، نه ڪن ڀاڻ ڪان اڳ ايندڙ وڏن نالن جي تقليد طور، نه ڪن وري مشهوريءَ حاصل ڪرڻ خاطر نعري بازيءَ طور، پر مٿي ڄاڻايل ٽنهي شاعرن (مختيار ملڪ سميت) انهن لاڙن ۾ ايمان رکيو آهي، ۽ خلوص ۽ سچائيءَ سان انهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ سمايو آهي. هن جو هن ڌرتيءَ ۽ ان جي ماڻهن سان پيار آهي ۽ انهن جي مستقبل جي بهتري ۽ آجپائيءَ ۾ ايمان.

مون مٿي لکيو آهي ته مختيار ملڪ سنڌي شاعريءَ جي گلدستي جو اهو گل آهي جنهن کي پنهنجو رنگ، پنهنجي سرهاڻ ۽ پنهنجو روپ آهي. اچو ته ان ڳالهه جي ثابتي سندس شاعريءَ مان حاصل ڪريون.

سڀ شاعر، پوءِ اهي ڪهڙيءَ به ٻوليءَ، ڪهڙي به ملڪ، ۽ ڪهڙي به دؤر جا هجن؛ رومانوي هوندا آهن.

شاعريءَ جي شروعات کان وٺي، اڄ تائين رومان مرغوب موضوع رهيو آهي. شاعريءَ ۾ اها رومانويت يا مطالعي جي سهاري هوندي آهي، يا تصوراتي يا پنهنجي محسوس ڪيل احساسن ۽ جذبن جي سهاري . پوئيون قسم وڌيڪ زوراڻو ۽ اثرائتو هوندو آهي، جو نه ان ۾ اظهار ۽ اپٽار جو خلوص، ۽ بيان جي اصليت هوندي آهي. ان ذريعي نت نون انوکن جذبن جي نه فقط اپٽار هوندي آهي، پر انهن جي کوجنا پڻ. جيئن شاعريءَ ۾ اسلوب، يا ردم ذاتي " personal هوندو آهي، تيئن اهو رومان، رومانوي ماڳ، ناتا ، جذبا ۽ احساس ، توڙي انهن جي اظهار ۽ اپٽار جو طريقو، سڀ ذاتي هوندا آهن. مختيار ملڪ وٽ اهڙوئي ذاتي. هن جو پنهنجو محسوس ڪيل رومان آهي ۽ ان جي اظهار جو اسلوب پڻ ذاتي اٿس.

ڪالهه مون ڪان سوا جنهنجي گذري نه ٿي،
اڄ اڪيلي اڪيلي به گهارڻ لڳي.
گڏ هئي هوءِ جڏهن، ڪجهه ڪُڇي ڪين ٿي،
جو وڃڻ ويل گهوري نهارڻ لڳي.

ظاهري مون کي نفرت سان ڏسندي هئي،
ننڊ ۾ منهنجو نالو اچارڻ لڳي .

*

اسان مليشين وري اڄ به اجنبين وانگي،
اسان جي توڙي سڃاڻپ گهڻي پراڻي آ.

*

توکي بنگلا کپن
مون کي سادو ڇپر
ڏک ورن جي
سوني سڌبو آ گهرُ

*

هر دفعي پرچائڻو مون کي پيو،
جڻ نه تي چاهين ڪڏهن پرچاءِ تون .

*

هڪڙي پل پيار، ٻيءَ گهڙيءَ نفرت،
هن جي فطرت به ڪجهه نرالي آ.

*

جيئن جو اخبار جي پڙهيئين سرخي،
چانهه جي پني ڪري پيالي آ.

*

جڻ وچوڙي ۾ ڪاني خوشي آ مليل،
مرڪ چهرن مٿان موڪلاڻ مهل.

*

مٿين شعرن ۾ مختيارملڪ رومان جا هي ماڳ ۽ تاڻا آندا آهن. جيڪي شاعريءَ ۾ اڳ موجود ني نه آهن، پر جي آهن . نه اهي اينترا عام نه آهن . ان ڪري اهي شعر اسر جي نزيل رابيلن جان نوان نکور ۽ سرها ٿا لڳن. فارسي ۽ اردو غزل جي روايتي ظالم ۽ سفاڪ معشوق ، ۽ سنڌي شاعريءَ جي پٺتر دل محبوب ۾ سڌو سنئون ۽ ظاهر ظهور فرق محسوس ٿئي ٿو.

آخر ۾ ڏنل ٻه شعر، اجوڪي حياتيءَ جي اپنار ڪن ٿا. موڪلاڻ مهل نقلي ۽ Formal مُرڪ چپن تي آڻڻ تي ڪيڏي نه ڪُليءَ طرح چٽر ڪني وئي آهي.

مختيار جو محبوب روايتي اردو غزل جي محبوب جيان ظالم، سفاڪ، قاتل سَبُ ڪجهه آهي، پر اهو "هرجاني" ڪونهي، جيڪو دربار لڳائي ويٺو هجي، ۽ هر ڪنهن سان فلرٽ ڪري، سندس محفل ۾ رقيب روسياهه به هجي، ۽ ان ڏي پنهنجي عاشق ڪان وڌيڪ ڌيان ڏني. مختيارملڪ، پنهنجي رومانوي شاعريءَ ۾ سنڌي محبوب جي ڪردار ڪي نه فقط سمايو آهي، پر ان کي اجاگر ڪيو اٿائين. ان جي لاڙن، ان جي فطرت ، ان جي

نفسيات ۽ ان جي روش کي واضح ڪراتائين.

انين برابر آهي، ته

پٿر دل ڪي چا ٿيندو،
نيڻن ۾ ڪجهه به نير ڏسي.

۾ ته‍ڏهن به:

ڪرب منجهان ٿي ڪالهه ڏٺو جنهن،
پلئه به آهي آلو ان جو.

ايئن به آهي:

ڪوڙي هٿ انا جا ماريل،
اجا به ساڳيو رايو هوندني.

*

لفظن ۾ ٿي زهر ملائي،
ڳالهين ۾ ڪارايو هوندني.

۾ تنهن هوندي به

ڪنهن وات ٿي وچڙي ڪاوڙ مان،
ڪنهن موڙ تي مليا هونداسي.

*

ڪاوڙ ڪرڻ ڪان پوءِ به سنڌي عورت کي سڪون نه ٿو اچي.

من جي اندر ۾ ڪا اڻ تڻ آ ضرور،
هن جو مرڪڻ ٿي ٻڌائي ٿو پيو.

*

۽ سنڌي عورت جي حسد، ساڙ ۽ اڻ سهائپ جي جذبن جي ايثار هن چرندڙ عڪس ڪان وڌيڪ ڪهڙي ٿي سگهي ٿي.

مون چيو هو توکان سهڻي آ،
تو انهي مورتيءَ کي ڏاهيو هو.

مختيار ملڪ پنهنجي شاعريءَ ۾، نه رڳو پنهنجو ذاتي رومان پلٽيو آهي، ۾ ان سان گڏ "سنڌي رومان" پڻ - اهو سنڌي رومان، سنڌ جي مرد ۽ عورت جي نفسياتي لاڙن جي عڪاسي ڪري ٿو.

مٿي ڏنل شعرن ۾، مختيار ملڪ جي اسلوب ڏانهن اشارو نه ڪرڻ غلط ٿيندو. اهو هڪ الڳ موضوع ٿي سگهي ٿو. ۾ هتي ڪجهه مختصر بيان ڪجي ٿو.

' اندر ۾ اڻ تڻ هجڻ'، "ڪرب مان ڏسڻ"

"ڪوڙي هٿ جو ماريل" "لفظن ۾ زهر ملائي ڳالهين ۾ ڪارائڻ" اهي سڀ محاورا ڪتب آڻڻ مان لڳي ٿو، ته مختيارملڪ کي سنڌي ٻوليءَ جي محاوري جي اونهي ڄاڻ آهي، ۾ انهن کي استعمال ڪرڻ، ان ۾ واڌارو ڪرڻ(لفظن ۾ زهر ملائي ڳالهين ۾ ڪارائڻ) جو پڻ ساهس رکي ٿو.

مٿي اهڙن ٿورن شعرن جو مثال ڏنو ويو آهي، جن ۾ مختيار ملڪ جو انفرادي اسلوب جهلڪا ٿو ڏئي، پر سڄاڻ پڙهندڙ ۽ نقاد غور ڪندا، ته مختيار ملڪ جي ڪيترن ئي شعرن مان اهڙا مثال نڪري ايندا.

انيئن به ناهي، ته مختيار ملڪ رڳو "پرينءَ جي پيار" يا "غمِ جانان" ۾ ٻوڙو آهي، ۽ پنهنجي جوڌاري وسندڙ ماحول ماڻهن ۽ انهن جي مسئلن کان منهن ڦيري ڇڏيو اٿائين. جنهن مون مٿي لکيو آهي، ته اسان جي، ۽ مختيار ملڪ جي ٽهيءَ جي شاعرن جي سڄاڻ رومانويت، وطن دوستي، انقلاب، ۽ ترقي پسندي آهي. هنن مان وڌيڪ اهو لکندس، ته ويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ڪئي ڪئي سنڌي شاعري، جون اهي چار ئي ڌارائون، هڪ ٻئي ۾ اهڙيءَ طرح ته ملي ٿيون وڃن، جو انهن مان هر هڪ جي الڳ سڃاڻ باقي نه ٿي رهي. رومانويت ئي انقلاب، ترقي پسندي، وطن دوستي ٿيو پوي، ته وطن دوستي ئي رومانويت، انقلاب ۽ ترقي پسندي ٿيو پوي. اهڙيءَ طرح مختيار جي رومانيت روايتي رومانويت ناهي، اها انقلاب (روايتي رومانويت کان بغاوت) ترقي پسندي (وڏيرڪي ۽ سامراجي رومان کان اڳتي قدم) ۽ وطن دوستي (سنڌ جي نعسياتي لاڙن وارو رومان آهي. پر تڏهن به مختيار ملڪ جي شاعريءَ ۾ اهڙا لاڙا ملن ٿا، جن مان ظاهر ٿئي ٿو، ته هو سنڌ سان اونهي، امنگ سان پيار ڪري ٿو، ۽ ان جي ڏتڙيل ماڻهن جي ڀلائيءَ ۽ آجپي جي خواهش رکي ٿو:

سنڌ مڇو ساهه ۽ ويساهه تون،
سنڌ منهنجي آهين، منهنجي ماءُ تون.

*

تون سور سهين ٿي صدين کان،
او سنڌڙي توکي جس آهي.

*

سنڌ جي هاڻوڪيءَ صورت حال کي ڪهڙيءَ نه چٽائيءَ سان بيان ڪيو اٿائين:

هڪڙي پاسي گوليون هن،
۽ ٻئي پاسي کان پٿراءُ.
هرڪو جلاد ٿي ويو آهي،
ڪو به ناهي رهيو ڪُهڻ وارو.

مختيار ملڪ جي شاعري، پنهنجي ٽهيءَ جي شاعرن وانگر هن دؤر، هن صديءَ جي شاعري آهي، هو ڪلاسيڪي قيد ۾ قيد ٿي، در دريون بند ڪري نه ويٺو آهي، پر هن ۾ نه فقط وقت سان گڏ هلڻ، پنهنجي وقت کي پروڙڻ ۽ ان جي اپٽار ڪرڻ جو فن آهي، پر ان کان اڳتي نهارڻ ۽ پاڻ سان گڏ پنهنجي سات کي مستقبل ۾ آڻڻ جو ساهس پڻ- هيٺيان شعر ان ڳالهه جو ثبوت آهن

پولارن ۾ پنهنجي وستي،
پنهنجا چنڊ ستارا رستا.
ظاهر جيڪا آئم هستا،
ڪل نه ڪنهن کي پس منظر جي.
روشن وستي ويران واٽون.
لڪ انديس ته منهنجي گهر جي.

*

اج اميرن جي محل ۾ محفل،
ڳانچن ٿا فقير جا جذبا.

*

فون بي ڊيڊ ٿي ونئي آهي،
ڪنهن توسان خبر ۽ چار ڪريان.

*

تصويرن ۾ ويجهو ويجهو، پري پري ۾ هونءَ،
دوکو لينس سمورا آهن، ڪوڙيون ڪئميرائون.

*

ڪنهن سان نہ اوري حال سگهان،
هن نيڻن ڪيو نروس آهي.

*

تنهنجي تصويران ۾ ڪينن رهندي،
منهنجي دل جو فريم خالي آ.

*

مٿين شعرن ۾ فقط اڄوڪيءَ زندگيءَ جا عڪس ۽ انهن جي اُپٽار آهي، پر انهن جي ٻولي ۽ محاورا پڻ اڄوڪا آهن. انگريزي گاڏڙ ٻولي اسان جي ٻوليءَ کي ڪاري ٿي، پر اها اٿتر Unevitable حقيقت آهي. 'انڊريس' 'فون'، 'ڊيڊ'، 'لينس'، 'ڪئميرائون'، 'نروس'، ۽ 'فريم' اهڙا انگريزي لفظ آهن، جيڪي اڄڪلهہ جي پڙهيل طبقي جي روزاني استعمال ۾ آهن ۽ انهي پڙهيل طبقي جو تعداد ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهي

هاڻي اچون ٿا مختيار ملڪ جي انهن شعرن تي، جن ۾ ايڏي نہ اصليت آهي، جيڪا ڪنهن بہ شاعر کي وڏو شاعر بڻائي سگهي ٿي. اصليت نہ رڳو جذبن، اظهار، ماڳن، ٿاڻن، موسيقيت ۽ اسلوب جي، پر اها اصليت اهڙي آهي، جيڪا مٺي ڏنل مڙني 'حزن' کي ٻاڪر ۾ ڀري هڪ 'ڪل' ۾ سمائي ٿي.

هيٺيان بہ شعر مهاڪويءَ نارائڻ شيام جي اوجاڻ کي ڇهن ٿا. ان ۾ عڪس جي اصليت ۽ نواڻ آهي.

منهنجو نهارڻ جڻ آواز،
تنهنجو مرڪڻ جڻ پڙلاءُ.

هن عڪس ۾ 'نهارڻ'، 'آواز' ۾ تبديل ٿو ٿئي ۽ 'مرڪڻ' 'پڙلاءُ' ۾.

پاٿيءَ جا ڳايون چوليون،
چولين کي پڙڪايو واءُ.

۽ انهن کان سواءِ هيٺيان شعر:

جڳ فنا آهي سچو،
محبتون رهنديون جڙيون.

*

مان صدين ناٿين ڳائيندس،
تون ٻيار ڏٿين جي هڪ ٻل ڪٿي.

لوڪ ڪي مرڪڻ تہ سيڪاري ڇڏيو،
پاڻ لڪ ڳوڙها ٻچاني مون ڇڏيا.

*

چنڊ جان باد تنهنجي اُپري ٿي،
درد جـــو ڌُنـــڌ آ لــهــڻ وارو.

*

من جي منزي ماڻهوءَ جي لئہ،
ڪوئي لفظ ڪـارو ڪونهي.

*

پيپر پرينءَ جي مـاڳ وڌن ٿـا،
آءُ تـڪـو يـا چـنـڊ تـڪـيـرو.

*

مٿين شعرن ۾ اعليٰ انساني مُلھ (قدر) بہ آهن، تہ انوڪا عڪس بہ.

مختيار ملڪ جي غزلن جي ايباس جي پڇاڻيءَ تي هتي مان هڪ شعر ڏيندس، جيڪو هائيڪو رنگ سان ڀريل آهي. ان ۾ عڪس جو ڪمال آهي. اهو عڪس سرءُ جي منڊ جو آهي. ۾ مختيار ملڪ کي 'سرءُ' جي لفظ کي ڪتب آڻڻ جي ضرورت ئي نہ آهي.

پـن ســمــورا ڇـڻـي ويـا پـر،
وڻ تـي رهـجـي ويـو آڪـيـرو.

آڪيري جو رهجي وڃڻ، سرءُ جي نراسائيءَ جي سموري درد کي ختم ڪري ٿو ڇڏي.

هيءَ تہ هئو مختيار ملڪ جي غزلن جو ايباس . مختيار ملڪ نارايڻ شيام ۽ اياز گل وانگر غزل سان تہ لئو لاتي آهي، پر هن ٻين صنفن ۾ بہ سٺو لکيو آهي.

وائيءَ جي صنف ڪلاسيڪي آهي، پر ان ۾ بہ مختيار اجوڪيءَ دنيا جا موضوع آڻي ان کي جديد فڪر ۾ سمائڻ جوڳو بنايو آهي. هيئين سٽن ۾، مختار غزل واري اسٽائيل ۾، رمزيت سان اجوڪي ماحول کي وائيءَ ۾ آندو آهي:

گُهٽ گهٽي آهي،
موسم مٽايو،
سُک نہ آهي ساهہ کي.

*

سوپيا ۽ سرهاڻ ڪٿي آ،
واءُ ڇڏيا گل چاٺي.

*

پيار پکيءَ جان پاڇا ڳولهي.
جيون ٿيو جولاءِ.

وراثيءَ آئڻ جي خيال کان واني ٻن قسمن جي آهي. هڪ قسم اهو آهي جنهن ۾ هر دفعي ٻيهرين سٽ ورجائڻ احاني ٿي لڳي، ڇو تہ ان جو، وراثيءَ اڳيان ايندڙ سٽ سان ڪوبہ واسطو ڪونہ ٿو لڳي، ۽ رڳو گھاڙيٽي کي نباهڻ خاطر ٻيهرين ٿلهہ واري سٽ ورجائي ٿي وڃي. اهڙين واين ۾ جي اها سٽ نہ ورجائجي، تہ اهي وڌيڪ سُٺيون لڳنديون. واني جو ٻيو قسم اهو آهي، جنهن ۾ وراثي ، اڳ ۾ اچڻ واريءَ هرسٽ سان، معنوي لحاظ کان نھڪندڙ آهي، ان جي خيال کي هٿي ڏيندي آهي. Re-inforce ڪندي آهي، ۽ ان ۾ وراثيءَ جو ورجائڻ نهڪندڙ ۽ نمندڙ لڳندو آهي. اچو تہ مختيار جي هڪ اهڙي واني پڙهون، جنهن ڪنهن بہ وانيءَ جي شاعر جي ان جي هن صنف تي مظبوط گرفت جو ثبوت ڏئي سگهي ٿي.

هن ساري سنسار ۾،
اڻ ڳُڻ سندرتا:
او منهنجا سرتا!
سارا رنگ ۽ روپ مون،
توکان ئي ورتا:
او منهنجا سرتا!
ورهين کان وچڙيل هئا،
پل اندر پرتا:
او منهنجا سرتا!
مون تہ پراڻي نيهن مان،
نرمل نرملتا:
او منهنجا سرتا!

هن وانيءَ جي وراثي، ' اومنهنجا سرتا' ، هر بند کان پوءِ اچائي، ۽ گھاڙيٽي جي پوراني لاءِ پرتيءَ طور آيل نہ ٿي لڳي، ۽ ايئن ٿو ڀانئجي، تہ ان وراثيءَ کان سواءِ، هن وانيءَ جو هر بند اڌورو آهي ، ۽ اها هر بند جي خيال کي هٿي ٿي ڏي.

ترائيل سنڌيءَ ۾ پرانو گھاڙيٽو آهي، اسان جي دؤر جي مهاڪويءَ نارايڻ شيام، سنڌي شاعريءَ کي بهترين هائيڪو ڏنا آهن. هن جو هڪ هائيڪو نما ترائيل "جهلمل ڪندڙ حسين ستارن جي ميڙ ڏي" جو ذڪر مون "بوند لهرون سمنڊ" جي مهاڳ ۾ ڪيو آهي. اهڙو ئي هڪ ترائيل مختيار ملڪ جو آهي، جيڪو هائيڪو نما آهي:

ٿابي سان ويس گھاگھر ڇلڪي،
لڳن سڄڻ تي پاڻيءَ لارون؛
شايد مون کي ڏسندي ڇرڪي-
ٿابي سان ويس گھاگھر ڇلڪي.

ڪاوڙ هوندي ٿورو مرڪي،
شرم سمايل ڪشي نهارون!
ٿابي سان ويس گھاگھر ڇلڪي،
لڳن سڄڻ تي پاڻيءَ لارون.

سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئون ڪامياب تجربو- فرانسيسي صنف ترائيل ۽ هندي ۽ سنڌي، جي گهاڙيٽي- چند ۾. فارسي بحر وزن ني ته ترائيل نارائڻ شيام، شيخ اياز، هري دلگير ۽ ٻين لکيا- پر چند ۾ ترائيل لکڻ جي نواڻ مختيار ملڪ ني آندي آهي:

سُکي ويون ٻوڪون پر آيو نه پاڻي.

هن ترائيل ۾ گهاڙيٽو دوهي وارو آهي، ته قافيي جي سٽاءُ (Rhyme Scheme) ۽ سٽن جي ورجاءُ جي سٽا فرانسيسي صنف ترائيل واري.

هاڻي اچو ' هائيڪو' تي - اها صنف اهڙي ته سولي جاني وني آهي جو غالب چواڻي "هر بوالهوس ني حسن پرستي شعار ڪي" نه سٽا، ٽيڙو، هائيڪا - هر ان شاعر پيو لکي - نه گهاڙيٽي جي خبر، نه ماترائن جو خيال - رڳو ٽي سٽون لکو - قافيو ملايو - هائيڪو تيار - پر مختيار ملڪ وٽ ائين ناهي- هن هائيڪو جي فني ضرورتن جو اونهو اڀياس ڪري پوءِ هائيڪو لکيا آهن - هن جا ڪجهه هائيڪو اجوڪيءَ سنڌ جون تصويرون آهن:

اڪيون اڪيليون،
خواب نه اورانگهي سگهيا:
اوڇيون حويليون.
*

نيڻن هاريا نير،
ڪو نه هنيئن تون ڪمري ۾
تنهنجي هني تصوير.
*

ڳولهي سڄو شهر،
جني رات سمهي رهيس:
نڪتو تنهنجو در.
*

اُف ڪيڏي سردي،
هڪ محافظ بيٺو آ:
فوجي با وردي.
*

سمنڊ پيو گرجي،
چاندوڪيءَ ۾ مون ڏٺو:
چند پيو تڙفي.
*

اڪ کلي ويئي،
مالها سندر سپنن جي:
جڙ نه ٽُٽي ويئي.
*

مور أڏاڻو مور

1990ع

حيدرآباد کان وايا ميرپورخاص، مٺيءَ ڏانهن ويندي، سفر هو، جو ڪنهن حو نالو ني نه پيو وٺي. رستو جيترو پويان اونرو اڳيان. ايس. آر. ٽي. سيءَ جي بس ڪنارا ۽ ڪنڊمر به ڪاٽه هئي، پر شايد ڊرائيور سُست هو. خير ڪا ڳالهه هئي ضرور، جو فاصلو جئن طئه ني ڪونه پئي ٿيو. چوٿهين ڊسمبر اوٺيهه سؤ نوي جي اُن صبح جو مون شيشو سيري بس جي دري بند ڪري ڇڏي. باهر ڪافي ٿڌ هئي ۽ ٿڌي هوا جا 'ٺنڊاٺار' جهونڪا تن بدن ۾ سيٺاندو پريندا ٿي ويا. بس جي پنهي پاسي، درين جي هُن پار، صبح جي اُجراڻ ۾ چا چا نه نظر مان گذرندو ٿي ويو. ڪُليل ڪُليل ميدان. ساوا ستابا باغ. ويرنيون. وڏا وڏا شاهي وڻ. بجليءَ جا ٿنيا. رستي جي ڪنارن سان انبن ۽ زيتونن جي باغن ۾ چرندڙ ٻڪريون، باغن ۾ بڌل ڍڳيون... ۽ اچانڪ ڪنهن پل لڳي اينن، ته اهي سڀ منظر بس سان گڏ ڊوڙن پيا. ڪنهن لمحي پاسي ته، سڀ ڪجهه پٺيان رڙهندو پيو وڃي. اجهو منظر. نظر تي چڙهيا. اجهو اکين کان اوجهل... ازي! سرُن جو بنو. ۽.... اهو به گم. ازي! ڦٽين ناڻن جو ڪارخانو. اُهو به گم. ازي! هندو ٻاون جون سماڌيون. اُهي به الوپ. ازي شُگر مل. اُها به ڳُرُپ. ازي! پاڻي جو ڪارخانو. اُهو به لاپته... وري لڳي ته، مون تي ٿڌ جا ڪيپ آهن. جاڳان ته لڳي. ڪني ورهيه لنگهي ويا آهن بس ۾.... ۽ سفر آهي جو، پورو ٿيڻ حو نالوني نه پيو وٺي.

سوج جي نا معلوم ڏسائن تي هلندي، ڪائنات جي ڪتاب جا خوش رنگ منظر ڏسندي، جين تي ڪنهن ڪنهن لمحي مُرڪ ايئن ترندي پئي آئي، جئن نار جي لونين ۾، ڪو گُل ترندو. اڏ مان تيندو ڪيتن ڏانهن ڊوڙندو ويندو آهي. ڪوڪو منظر ڏسي ته، جنسي چرڪ ٿو پريان. ازي گلاب جي گلن جا بارا! ۽ اوچتو دريءَ مان نظر اينڊڙ اِن منظر ۾ گلن جي قطارن کي ڏسي، صبح سمي جو، بند چپن ۾ شيخ اياز جي ڪونا جو ورنڊ شروع ٿو ڪري ڏيان.

باک ڦٽيءَ جو
گلاب جو بوٽو
جام- ني جامَ ڀري رهيو آهي
اُن تي وينل اڪ مکڙ
ڪنهن شرابيءَ جي هٿن وانگر ڪنبي رهيو آهي.

بس جي جهاڪن ۾، ڪنهن شرابيءَ وانگر جُهولندي، اڌ ننڊ اڌ جاڳ ۾، پاڻ کان پُڇان ٿو ته، نصير مرزا صاحب! تون جڏ گهرينڙو جيت آهين، آنوٽ دور زندگيءَ سان جنهن کي ڪا دلچسپي ڪانهي. ڊسمبر جي ٿڌ ۾، هي صبح صبح جو، مُنهن ڪِٿي وجي ڪيڏانهن پيو؟ تڏهن اوچتو ياد اچيم ٿو ته: هفتو کن اڳ، دلبر دوست ۽ منو منار ڊاڪٽر ضمير فل (عرف هنڙي) ٿالبر وڏا کان حيدرآباد ڪهي آيو هو. خبر سگاليءَ جو پيغام ڏيندي چيائين: ادل سومري جي خواهش آهي ته، ونٽر ونڪيشن مان فائدو وٺندي چو نه مٺيءَ مان ٿي اچجي ۽ اُنان ڪارونجهر... چيومانس، ادل کي چئو: جيڪو ڪجهه زندگيءَ ۾ مون کي ڏسڻو هو، جيڪا آوارا گردي ڪرڻي هئي، پنهنجي محبوب دوست طارق عالم سان گڏ، ڪري ڇُڪس. زندگيءَ ڏانهن هاڻي منهنجو رويو هڪ نڪل ماڻهوءَ وارو آهي. منهنجا پند،

رستا ۽ سفر، هاڻي ڪنهن بہ منزل جا متلاشي آهن ني ڪونہ. جيڪو ڪجهہ ڏسڻ منهنجي نصيب ۾ هو، ڏسي چُڪس... ڪارونجهر هاڻي توسان ڪنهن ٻئي جنم ۾ ملندس... ضمير ڦل، منهنجي اِها ڳالهہ ٻڌندو ۽ کِلندو رهيو. اُٺندي مهل چيائين: بس توهين تيار رهجو. اسين ضرور ايندا سين. گڏجي هر حالت ۾ ملڻو پوندو ۽ مان عادت مطابق، هن جي اِن ڳالهہ کي سيريسلي ڪٺان ني ڪونہ ٿو. چيومانس. اي عزيز دوست! ايندؤ تہ اکين تي. ڀليا ڀلنداسين. پرواهہ ناهي، منيءَ ۾ هوٺن ني ڪوڙ دوست وينا آهن. پيارو ڪرشن شرما، هُو سانورو ٻانورو شاعر سانيداد ساند، ۽ ٻلاول اونو. هلي منن حملہ آور ٿينداسين ۽ اِها ڳالهہ سوچيندي، جيتوڻيڪ مون بلڪل نٿي چاتو تہ، ضمير ڦل سيريسلي اِها ڳالهہ چئي ويو آهي، ٻر تڏهن بہ ڏني ڏپ، سندس ڳالهہ کي سچ سمجهندي، آڏا اُبتا ليکا پائي، سانبنداد ساند کي بہ اکر لکي ٿو اُماٿيان.

باادب با ملاحظہ هوشيار... پيارو ادل سومرو، ادڙو ضمير ڦل، بندڙو مهراڻ بخشڻوي، عزت مآب ڊپي سي پيجر عرف غلام محمد ميجر ۽ ناچيز نصير مرزا، ايراضيءَ جي لحاظ کان، سنڌ جي سڀ کان وڏي ضلعي ٿرپارڪر جي ياترا جي خيال سان تنهنجا مهمان ٿيڻ وارا آهيون. ليڪن جي هن گروپ جي لاجنگ بورڊنگ، رنج ٿين يا ڪنجهہ! توتي آهي. پنو پُورو. قصو ختم. والسلام.

بس ميرپور خاص واري ڪورٽ پرسان، وڏا وڏا ٻڙ ۽ پپرُ جا وڻ اورانگهي شهر ڏانهن وڌڻ لڳي تہ رستي جي پاسي کان ڪُڪڙين جي فارمس تي نظرون ڪُپنديون ني ويون. دڪانن اڳيان ڌريل صندل تي وينل ڪوئي ڪاسائي، تيزيءَ سان ڪُڪڙيون ذبح ڪندو، ويو پئي ڊگ ڪنيو. يا خدا!... مان ادل سان مخاطب ٿيندي، پوءَ ۾ مُنهن دريءَ واري پاسي کان هٽائندي رڙ ٿو ڪريان: هي تہ ڪو مراڳو ڪاساين جو شهر آهي پيو...؟ چوڏاري رڳو آهي ڪُس ڪُسان. ادل کلندي رمارڪس پاس ٿو ڪري، دوست! اِها ڪُس ڪُسان رڳو ڦُس ڦُسان جاري رکڻ لاءِ پئي ٿي ڪئي وڃي... ڇا مطلب- ڦُس ڦُسان؟

اِهو سوال ميجر جو هو... اوفو! هاڻي هن کي پريڪٽيڪلي ڦُس ڦسان جو عملي مظاهرو بہ ڪري ڏيکاريو، تڏهين هن کي سمجهہ ۾ ايندو. ميجر تي اِها طنز مون ڪئي. بخشڻ اداڪاري ڪندي اهڙو مظاهرو شروع ڪيو تہ، اچانگ سڀ اچي ٿهڪن ۾ پياسين. ۽ مون کي ياد آهي: ڪارونجهر ڏانهن ويندي سفر ۾ اهو اسان سڀني جو شايد پهريون گڏيل ٽهڪ هو.

بس ننون ڪوٽ ۾ وڏو اسٽاپ ڪيو تہ ڳنديرين، ڳرڙاٽيءَ ۽ ڦُتل ڪيلن واريون ڇابڙيون کڻي، ڊزن کن ڇوڪرا، بس ۾ اندر اٿيءَ ڪاهي پيا، جڻ ٻاهر سندن پويان ٻوڏ جو پاڻي ڪاهي پيو هجي. جيبين ۾ رکيل ڏُڏڙ ڏوڙ وکر کي وکڻڻ لاءِ، واڪ ايڏي زور سان ڏئي رهيا هئا، جڻ ڪنهن سندن نڙيءَ تي نَنهن رکي جهليو هجي. ڇوڪرن جي وارن، چهرن ۽ ڪپڙن تي مٽيءَ جا ايڏا تہ تهہ هئا جو، ڪُپ ۾ ڪئي ڏينهن کڙهن تہ بہ هوندا اُجرا نہ ٿين. جيبين ۾ رکيل سندن وکرُ بہ جهڙو منيءَ مان ٿي نڪيل پئي لڳو. لانيءَ جو رنگ اهڙو، جو ڀانئين تہ، واريءَ مان نڪيل هجي. مون ڏٺو تہ ميجر، پريان بيٺل ڪيلن واري ڇوڪري جي ڇيبيءَ مان اک ني نہ پئي ڪڍي. اڙي تہ بابا، پوءِ چئونہ تہ ڪيلا ڪاٺا اٿئي، ميجر کي ٽوڪيندي، ڪيلن وٺڻ لاءِ ڪيلن واري ڇوڪري کي زور زور سان سڏڻ ٿو لڳان. الاس! اسان تائين ايندي ڪيلي واري ڇوڪر جا ڪيلا رستي ۾ ئي سيل ٿا ٿيو وڃن. اڙي يار...! مان احتجاج ڪندي چوانس ٿو. اسان لاءِ بہ تہ ڪجهہ بچائين ها نہ؟ منهنجي مزاحيہ انداز سان جواب ڏيڻ تي اوچتو هو کلڻ لڳو تہ، منهنجون اکيون هُن ٻارڙي جي ڳلن ۾ پوندڙ کُپن ۾ اٽڪي پيون. ڪڪو وکو ٿيندي وراڻيائين: سائين هاڻي واپسيءَ تي اوهان کي ڪيلا کرائيندس. ڇا ڪندس؟

مون سندس ڳالهايل لفظ ڪرانبندس، پوريءَ ريت نہ سمجهندي پڇو. حسانين: واپسيءَ تي اوهان کي انهن ڪيل ڪان بہ وڌيڪ ناهوڪا ڪلا ڪرانبندس. مون چيو. واپسيءَ تي جي. تو ميجر کي ڪلا ڪرايا ۽ جي ٿي پنهنجي اُنهن سان. ميجر کي ڪبزي.. تہ اُها تون ٺوڙيندين اڄي؟

اچانگ ڪيلي واري جوڪري منهنجي ڳالهائڻ جي هُجانني ٺونٺ تي. پنهنجا ڪنلشر سلفيٽ لڪل ڏند سڀ ۾ عام نمائش لاءِ پيش ڪيا تہ. پانيم واءِ ۾ مڪڻي جا ڦُلا ٽڙڻ لڳا آهن. لڳو جڻ ڏهہ لک بڪايل ۽ ڏڪايل ٽري مائٽن جو صدين کان فريز ٿيل ٽهڪ. ٻڙلاءِ پنهنجي ٻُري پيو هجي فضا ۾. مان سمجهان ٿو، ٽر جي گٽ وي، ٽنون ڪوٽ وٽ. اُهو ڪنهن ٽري ماڻهوءَ جو ڀڃريون ٽهڪ هو، جڏهن مون ٽنون ڪوٽ جي بس اسٽاپ وٽ ٻڌو. اُهو ٽهڪ هو يا ٽر جو هيانءَ ڏاريندڙ سُڏڪو! مان ان ۾ فرق ڄاڻي نہ سگهيس. بس، ٽنون ڪوٽ جو اسٽاپ اورانگهيو تہ اوچتو. بس جي ڪنهن ڪنڊ پاسي مان، ڪو حڪيم الُامت علامہ. السلام عليڪم جني، ايئن اُٿي ڪرو ٿيو. جڻ ڪيس وُهڪ واري جاءِ تي ڪنهن وجونءِ. ٻلاٽنو چڪ پاتو هجي.

ٽورو توجہ پاٽرو. نوجوانو. پيرسنو!

آءٌ حڪيم آهيان. اوهان جي ڀلائي لاءِ مون وٽ دوائون آهن. منهنجي گذارش آهي تہ. صحت ۽ جواني کي برقرار رکڻ لاءِ ضروري آهي تہ. ڪاڏو بہ ڪانو ۽ دوا درمل بہ ڪريو. جو تہ حديث پاڪ آهي تہ. پنهنجو پاڻ کي ڪارائڻ بہ عبادت آهي. اَنُ ايمان آهي. نلهي ٽڳ چڱي ڪانهي.. رڳو مُعجون وٺي لڌ جماڻ مان ورٺو کي بہ ڪنهي. جواني بہ ڳُمري ٿي بابا! رڳو گوڏي گس مان فاندو ڪوبہ ڪونهي. اُن ۾ اُٺڻ ڪونهي ۽ منان پيا پرجنس پورا.. ٻاٽرو! منهنجي دوا جو مُلهہ آهي صرف پنج روپيا. ۽ پنج ريپا. 'جواني' کان پنج روپيا مِنا نہ ڪريو. نہ ڪريو. پنج روپيا. پنج روپيا. پنج روپيا. پرهيز ڪابہ ڪانهي. ڪانو سڀ ڪجهہ. جڏهن اوهان جي مذهب ۾ حِلال هجي... ۽ جواني موٽائڻ واري دوا وڪڻندڙ هن حڪيم جي ٻولي ٻڌندي مون دل ۾ چيو: يا الله! هي ٽر جا ماڻهو، هر لفظ هينان زير آخر جونا لڳانين؟ٿوري دير اڳ ڪيلن واري جوڪري بہ. ڪارانيندس کي ڪرانيندس پنهنجي جيو. هينئر وري هي حڪيم الامت حلال کي حِلال پيو چوي. شايد اِن ڪري تہ نہ... مون پاڻ کي انٽ ڏيڻ شروع ڪيو... تہ منان هي ٽري ڌرتيءَ جي هنانين طبعي پاڳي ۾ ٿا رهن، منان اِها هر ڳالهہ ۾ هينانين ۽ اِها زير بہ اِن ڪري تہ نہ...

ميجر غلام محمد ميمڻ عرف دي سي پيجر، جڏهن هنَ سفر ۾ اسان جو ڪنيئير بہ هو، دراصل ڏيلي جو آهي ۽ هڪ اڌ کي ڇڏي منجهس ڏيپلائي ميمڻن واريون سڀ علتون، خصلتون ۽ عادتون موجود آهن (عادت مان منهنجي مراد اُها عادت بلڪل ڪانهي جيڪا هن لفظ سان اوهان جي ذهن ۾ آئي هوندي) منلن ٽنان فل اسٽاپ ۽ ڪاما جي لاڳاتار ڳالهائڻ ۽ اِهو نہ سوچڻ تہ، سامهون ويٺل ماڻهوءَ کي سندس وات مان نڪرندڙ ڦينگون مسلسل لڳي رهيو آهن. ادل، تڪڙي ڳالهائڻ واري عادت سبب ٿي رکي رکي ڪيس ميجر بدران دي سي پيجر، دي سي پيجر سڏيندو ٿو رهي. تڪڙي ڳالهائڻ سبب، ميجر جو ڪاوڙ مهل ڳالهايل تہ. هڪ لفظ بہ پلئہ ڪونہ پوندو آهي. لڳندو اٿيئن ٿہ. ٻليون پيون پاڻ ۾ وڙهن. منان سندس ايڪسنٽ بہ عجب ڏيپلائي انداز جو آهي. ڳالهائيندي هن ڪو ٽنون لفظ ڳالهايو ناهي ۽ اسين ڪيس هَنوُ هَنوُ ڪري چنبڙيا ناهيون! خاص ڪري هر ڳالهہ جي اڳيان پويان بطور تڪيہ ڪلام چوندو: 'ساڳلو' . اسين بہ سندس اِن لفظ کي ور ور سندس اڳيان استعمال ڪري. ڪيس سڄي سفر ۾ چيڙائيندا ٿا رهون.

ميجر ڪهڙو؟

ساڳلو. ڏيلي وارو- بيو ڪهڙو!

اڇا، اڇا ساڳلو؟

اچانڪ. نئون ڪوٽ واري بس اسٽاپ تي ميجر، خوشي ۾ اعلان ٿو ڪري.

ازي! ساڳلو. ساڳلو!

ڇا ساڳلو بابا!

يار- هڪڙو ڇوڪرو ڏسو مون وارو ساڳلو لفظ بيو استعمال ڪري.

ڪهڙو؟

'ساڳلو' بيو ڪهڙو.

ڪيئن پيو استعمال ڪري بابا. اهو، ادل پڇيو.

چيائين، ڇوي پيو: ازي هي، نه، ساڳلي بس آهي. جنهن ۾ ڪالهه به چڙهيو هئس.

پوءِ

پوءِ چيائين نه، اچ به اُن ساڳلي بس ۾ پيو چڙهان. وڏيڪ چيائين پئي نه، ڪلهه وانگر اچ به بس هيٺان مٽان لٿ لڳي بيٺي آهي.

مون ڏٺو 'ٿر جي گيٽ وي' نئون ڪوٽ اُڪرڻ سان، ادل ۽ ضمير ٻارن وانگر. ٿر جو مشاهدو ڪندي، هر ڏٺل ۽ ٻڌل شيءِ ۽ منظر کي ايڪسائيٽمنٽ سان ڪاڳرن تي نوٽ ڪندي ڪيڏو نه گڏگڏ پئي ٿيا. مان سيٽ تي سنڌن وچ ۾ وينو هئس ۽ ڏٺم پئي ته هنن ٻنهي جٿن هڪ ٻئي کي حيرت ۽ حيرانگي سان، منظر ۽ شيون ڏيکاريندي، جڻ ڪيڙن ۾ ٿي نه پئي ماپيا. ڪا شيءِ ڏسندي ادل، ضمير کي ۽ ضمير ڪا شيءِ ڏسندي ادل کي انهيءَ معلومات فراهم ٿي ڪئي، جڻ ڪين ٿر جي بيابانن ۾ اڻ لڀ جانور 'ڊائنوسار' جا ڊانچا نظر اچي رهيا هئا. مان هنن ٻنهي دوستن کي چيڙائڻ لاءِ، پوئين سيٽ تي ويٺل ميجر کي ڊانهن ڪري با خبر ڪريان ٿو. ازي ميجر! هو ڏس گڏهه هينگي پيو. هو ڏس ڳنون چيٿو پئي لاهي. ازي، هُو ڏس، اُن ماما گوگڙو.... ۽ مون ڏٺو ته منهنجي بور ڪرڻ جي باوجود، هو ٻئي دوست، مون کي نولفٽ ڪري، پنهنجي مشاهدي کي ويا پئي مسلسل ڪاڳرن تي لاهيندا. هنن ٻنهي کي لکڻ ۾ منهمڪ ڏسي، سوچيم: هي ٻئي منهنجا معصوم ٻارن جهڙا دوست، ٿر جو ماحول ۽ مشاهدو ماڻيندي بلڪل انين پيا خوش ٿين، جيئن ٿري ٻارَ ڪنهن خوشي واري تهوار تي نوان ڪپڙا پائي خوش ٿيندا آهن.

وجوٽي وٽان بس لانگهائو ٿي ته، دريءَ مان ٻاهر ڏسندي، منهنجو ساهه مُٺ ۾ ٿو هليو اچي. ڏٺم: ڪوئي فوجي ڪيڪڙو، ڊرائيور کان بي قابو ٿي، ويو پئي ڪنهن جُهڳيءَ نما هوٽل ۾ تيزيءَ سان ڪاهيندو. ۽ مون اتاولو ٿي ڏٺو ته هوٽل ۾ موجود ماڻهو، ڪيڪڙي کي پاڻ ڏانهن ايندي ڏسي، پوَ ۾، وانڙن وانگر جانُ بچائڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن ڊڪڻ لڳا هئا... ۽ مون پنهنجي بس ۾ اُداس ٿي سوچيو. اڳي ته رڳو فوجَ ٻنان اجازت ۽ وارنٽ جي سنڌي ماڻهن جي گهرن ۾ ڪاهي پوندي هئي. ۽ هاڻي... هي فوجي ڪيڪڙا به...

۽ مون ڏٺو ته اتي ئي اِن هوٽل ۾سان جاويد جبار جي سماجي تنظيم بانهن ٻيليءَ جو بورڊ، سنڌي ماڻهوءَ جي وڊيل چپ وانگر ڏرتيءَ ۾ ڪتل هو. بس وجوٽي مان اُڪري پار پئي ته مان تهائين حيران ٿو ٿيو وڃان. بس جي دريءَ مان ڏسان ٿو ته رستي جي پاسي کان پٽ تي چڙهيو ڪوئي ٻارڙو، ٽرڪ جو ٽائر وينو سازي. ڇا هي ٿري ٻار، بک بدحاليءَ خلاف ڪنهن احتجاج جي تياري پيو ڪري؟ مان اِهو سوال بس جي ڪنڊيڪٽر کان ٿو پڇان. نه سائين! اِها بک!

ڇا مطلب؟

سائين اِهو ٽائر سازي. ڪنڊيڪٽر جواب ڏيندي چيو پئي. اِن مان پٽل جون تارون ڪڍي وڪٽي، به ڏوڪڙ

ڪمائيندو.

مان دل ۾ چوان ٿو ۽ جي اِها حرڪت حيدرآباد ۾ ڪنهن رسني، ڪنهن چوڪ جي پر ۾ ويهي ڪري ته، احتجاج يا مظاهرو ڪرڻ جي الزام ۾ پوليس وارا ٻڌي وڃنس. ۽ وڃي اهڙي قبه ڪڏس جو في الحال نه هوندَ جيءَ، جو ڪير ياد اچي وڃينس.

ڳوٺ 'خانوراوني' پرسان لنگهندي، سامهون پٽن تي، منهنجي دوست مانشي 'اوني' جي چهري ۽ ٻين جا نقش جڻ هوا ۾ نمڻ ڏهڻ شروع ٿي ويا. ڏهه سال گذري چڪا آهن ۽ مانشي اوني جي اکين جو راز اجا اوپن ٿي نه سگهيو آهي. ڪنهن جيو ته ڪيس ڏکو ڏئي درياهه ۾ ڪيرايو ويو آهي. ڪنهن چيو. اِهو پاڻيءَ ۾ لهڻ جو فيصلو هُن جو پنهنجو ذاتي هو. اصل ڳالهه ڇا هئي. يا ڇا آهي؟ ڪنهن کي به خبر ڪانهي! مانشو وڃي چڪو آهي ۽ موت جي سُتي هُن جا چپ سدائين لاءِ سبي ڇڏيا آهن ۽ هاڻي شايد ڪڏهن به اِهو هو راز افشان نه ٿيندو. ۽ جيڪڏهن هاڻي خبر پئجي به وڃي ته هُو درياهه ۾ ڪيئن ۽ ڇو ويو. ته هاڻي اُن سان ڪهڙو فرق پوندو. مون کي ته رڳو ايتري خبر آهي ته هن ڪڏهن پنهنجي محبوبا جي ڳهگهرو ڳهگهرو وارن ۾ ٻڏڻ جي خواهش جو اظهار مون سان ڪيو هو. ۽ مون کي ته وسهي ٿو ته، هُن اکيون کري پنهنجي اِهائي چاهنا پوري ڪئي هئي ۽ اِن لاءِ ئي هو هڪ گهنگهور رات جو. تارن ڀري آسمان کي ماڻڻ لاءِ درياهه ۾ لهي پيو هو.

'خانور اوني' جي اداس جهُونن ڏانهن نهاريندي ياد پيم ته: ١٩٥٤ ڌاري، هن انهن ئي جهُونن مان هڪ ۾ اڪيون ڪولبون هيون. مطالعي هن جي انهن ئي اکين تي بلپوڻش ٿلهن شيشن واري نظر جي عينڪ چاڙهي ڇڏي هئي ۽ عاشقاڻي سڀاءُ هُن جي بدن کي آر پار ڳهاون سان تُنگ پرُڻ ڪري ڇڏيو هو. باوجود اِنهن ڳالهين جي هو وڏا ٺهڪ ڏئي کلندو هو ۽ ايترا نه ڀرپور، مربوط ۽ چلبدار ٺهڪ ڏيندو هو جو، ڪڏهن ڪڏهن ته لڳندو هو، هو ٺهڪ ڏيڻ بدران ڏينهن ۾ وڪوڙجي ويو آهي. الائي ڇو، مون کي ڪڏهن ڪڏهن هن جي ٺهڪن مان بچايو بچايو جا آواز به ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. انهن فيبروري ١٩٨١ع تي، هُن کي مون ڪينٽان هوٽل واري فوٽ پاٿ تان ٽڪرو ٽڪرو ڪيڏانهن وبندي ڏٺو هو. ڏهين فيبروريءَ تي مهراڻ آرٽس ڪائونسل ۾ ڪنهن فنڪشن دوران هو منهنجي پر ۾ اچي ويٺو هو. وار وکريل. ڪپڙا ميرا. حال بي حال.... ۽ ڪنهن ٿي ڇاتو ته صرف چئن ڏينهن ڪان پوءِ، هو اسان ۾ نه هوندو. ۽ 'ڪجهه به نه' ٿي ويندو. خانور اوني جي پرسان لنگهندي، مون بس جي دريءَ مان ڏٺو، مانيٺو، هوريان هوريان هلندو، پٽن تي جهڙهندو ٿر جي واريءَ ۾ ويو پئي 'دزالو' ٿيندو.

مانيٺو اوٺو ته خير منهنجو سٺو دوست هو. پر طارق عالم ابڙو، ڊاڪٽر رميش ڪمار راماڻي ۽ ادل سومرو منهنجا جگري دوست آهن. انهن مان به، هي پنهنجو ادل سومرو عجيب ۽ انوکي سڀاءُ وارو دوست آهي. قرة العين حيدر پنهنجي ناول 'گردشِ رنگ چمن' ۾ پنهنجي هڪ ڪردار جي سڀاءُ بابت نشاندهي ڪندي، لکيو آهي ته: اگر انسانن جي شخصيت کي طرزِ تعمير سان تشبيهه ڏجي ته هي پنهنجو 'ڪنور' مغل راجپوت طرزِ تعمير جو آخري نمونو نظر ايندو. پياري دوست ادل سومري جي شخصيت مون کر وري اوڏکي طرزِ تعمير تي جڙيل مسجد وانگر لڳندي آهي. ڏسڻ ۾ سادي، پر اندران ٺڌي ۽ سڪون ڏيندڙ: پنهنجاڻپ جو پاڪر پائيندڙ. ڪنهن مقدس خوشبوءِ سان هُبڪاري ڇڏيندڙ. ڳالهائيندو ته لڳندو. ڪيس ڪا وڏي آنر ويلا آهي. بدن ۾ جُرير اهڙي. جهڙو پنگ ٻانگ بال. ڳالهائڻ ۾ جملا اهڙا ڏيندو جو، جيئن تي مُرڪ بي اختيار پاڻهي پئي ترپو ايندي. ايترين خوبين جي باوجود. ادل مجموعي طرح سان دڄڻو ماڻهو آهي. منيءَ ڏانهن ويندي، بس پهريون دفعو ڪنهن منڍاهين پٽ تي چڙهي ته ادل سومري جون اکيون اڃانگ پوَ جي پاونائن سان پر جي ويون. خدايا خير! اِهو منهنجو آواز هو. بس جيئن ئي، اُها

پوانني پٽ اُڪري پار پئي ته، ادل جي مُک تي مون کي اُهاني خوشيءَ نظر آئي. جيڪا سندس شاديءَ واري ڏينهن چهري تي ڏٺي هئي مانس. اِن پوانتي ۽ اُوجي پٽ کان اڳ ننون ڪوٽ کان مٺيءَ تائين ٽيهه ميل رستو پڪو. هموار ۽ ڪمفر ٽيبل هو. هڻ روڊ کي ڇڏي، باقي ٿر جا هزارين ڳوٺ وارياسن پيچرن ۽ 'واٽن' جي لِنڪ روڊن ذريعي هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن. يعني پڪو روڊ، بس اِهو هڪڙوئي آهي. الله. الله خير سلا... ۽ اِن ٽيهن ميلن جي رستي جي تعمير تي به، اعتبار ڪريو ته، سچا سارا چار سال لڳا. يعني سال ۾ ساڍا ست ميل رستو ٺهيو. ڏنم اِن سڪيلڏي روڊ تي ايس آر ٽي سيءَ ۽ ٻين ادارن جون پرائيويٽ بسون روانيءَ سان ڊوڙنديون پئي ويون. ننون ڪوٽ کان ۽ عمر ڪوٽ کان ٽري ڪيڪڙا به ڪڳهندا ڪڙڪندا ۽ ٻليءَ پير ڊوڙندا. مٺيءَ ڏانهن يا مٺيءَ کان عمرڪوٽ ڏانهن پنهنجي من پسند رفتار سان، جڻ هوا خوري ڪندا ٿي ويا.

سائينداد ڏانهن لکيل منهنجو پريم پتر به شايد ڪنهن 'ڇڪڙي' ۾ سوار ٿيو هو. اِن ڪري اسان جي مٺي پهچڻ کان صرف ڪجهه ڪلاڪ اڳ، هن کي اُن ڏينهن واري 'ڊاڪ' مان ئي مليو هو. مٺيءَ جي بس اسٽاپ وٽ لٿاسين ته، حيرت مان سائينداد. ڪڏهن منهنجي خط ۾ تي ڏٺو. ته ڪڏهن اسان جي چهرن ڏانهن. چيومانس سائينداد. جيترا جاڳندا پُهچي ويا آهيون ۽ صبح کان بکيا آهيون. ماني ڪارايو. بس اسٽاپ تي جان ڪٿي نظر ڦيرايان ته اسان جي آڌرياءَ لاءِ ٻلاول اوٺو. صادق فقير، ڪريم ڏنو فقير، بخشڻ مهراڻوي ۽ ٻيا ڪي چاتل. سچاتل چهرا ٻانهون ڏگهيريون بيٺا هئا. اسٽاپ لڳ جُهڳي نما هوٽل تي، بي اختيار بک مان ماني کائيندي، بس واري حڪيم جالينوس جو قول ڪيڏو نه با معنيٰ لڳو هو مون کي، جنهن چيو پئي ته: عزيزو، ٻارو. نوجوانو، پنهنجو ٻاڻ کي کارائڻ به وڏي عبادت آهي.

اسان جي لاحنگ بورڊنگ سائينداد ساندَ. گورنمنٽ ڪاليج مٺيءَ جي هاسٽل ۾ رکي هئي، جتي هو سنڌيءَ جو استاد هجڻ سان گڏوگڏ هاسٽل جو انچارج به هو. هاسٽل تي سامان رکي ٿورو آرام ڪري مٺيءَ جي رستن تي نڪري پياسين. ٻاهر ٿر جون ٿڌيون هوائون اسان جي سواگت لاءِ آئيون هيون ۽ چوڌاري فطرت جو حُسن پنهنجي اوين سرير سان، اسان جي اکين اڳيان هيو. مٺيءَ جي پُر رونق بازار ڏانهن ويندي، دوستن کي مان، پنهنجي ڏاڏي مرزا قليچ بيگ جو لکيل ۽ غالبُ سنڌي ٻوليءَ جو پهريون نثري نظم ٿو ٻڌايان:

منيءَ جي شهر ۾ مون کي ملي
هڪ زال-
هو جنهن ناءُ مٺي
هُئي سندس ذات مٺي
لات مِٺي بات مِٺي
وٺي اُت ٻانهن مستيءَ ۾
ڏٺي مانس جيئن تي چاهَ مان
سؤ وار مِٺي
چيومانس اي مِٺي
تون اهڙي مِٺي
جو مِٺي مصري به اهڙي ناهي مٺي
چيائين: چڏ مُنا قليچ چڏ

مٺيون ٻيون
آءُ مُٺي آهيان
ناهيان مٺي.

۽ مٺي جي ان ور وڪڙ بارار مان نڪري، پٽن پر هلڻ ٿا لڳون ته. آس پاس مختلف نالن وارن گاهن ۽ گُلن سان بلاول اونو منهنجو مڪا ميلو ڪرائڻ شروع ٿو ڪري. نصيرا هي اٿئي 'روهيڙو.' هن جي جڏهن ڳاڙها ڳاڙها گل ڇڙهندا آهن ته ڪنهن سهڻي من موهيندڙ مُک تي موهيندڙن جو گمان ٿيندو آهي. ۽ جڏهن اُهي گل واري، جي ٻلاند تي ڪرندا ۽ ڇڻندا اُڏامندا آهن ته، ڪنهن جي فراق ۾ ڳاڙهيل لڙڪن جو ڏيک ڏيندا آهن. هي 'سڻ' جو ٻوٽو اٿئي، سڻ جو ٻوٽو ڏيکاريندي، بلاول، سڻ جي ٻوٽي مان ڇڪڻ هٿي تاري ٿوڙي، اک ڇنب ۾ رسي وٽي ٿو ڏيکاري. هي ٻوٽو ٽڙ واسين لاءِ وڏي وٿ آهي. بلاول منهنجي معلومات ۾ اضافو شروع ڪري ڏنو. هن مان ٺهيل رَسي، نهايت مضبوط ۽ پائيدار ٿئي ٿي. بلاول سڻ جون خوبيون ويو پٺي هڪ هڪ ڪري ڳڻائيندو ۽ منهنجي تصور ۾ وري سڻ جا گل اياز جي بيت مان ڦٽي اکين آڏو ترندا ٿي ويا:

"اڄا پيلا گُلڙا، سڻ ۾ سائين آڻ،
ڇَنرَ جيئن چانڊاڻ، ريت پساڻي رات جو."

بلاول اڄا به روان هو. چيائين: هي جاڳريون ٻيريون آهن. هنن جا قد ننڍا ٿين. هي واري، تي اينن آهلجي پکڙجي ويندريون آهن، جهڙيون ڪٿي صحت مند عورتون زمين تي ليٽيون پيون هجن. ٻا جهڙوڪر وڏيون ڦُلڦليُون ڪُڪڙيون اُرَي تي ويٺيون هجن. هي 'ٻوهه' اٿئي. هي اڪُ، هي اڪڙيون، هي ڪُونبٽ ۽ بلاول جي ٻڌايل هڪ هڪ شيء جو حيرت مان مشاهدو ڪندي، سوچيم، هي دنيا ۽ هي مشاهدو پنهنجو هوندي به، مون لاءِ ڪيڏو نه اوپرو آهي. ويٽن مون سان ٻي اِها به ته، حافظو ڪمزور هجڻ جي ڪري، هڪ شيء جو نالو اڄا ذهن ۾ ياد رکڻ جي ڪوشش ئي ڪيم ٿي ته، فطرت جي ٻئي صفحي تي نظر ايندڙ ڪنهن ٻئي منظر ۾ ڪونجي. اڳيون مشاهدو به جهڙوڪر وساري ٿي وينس. مٺيء جي پٽن پرسان موجود گلن ۽ گاهن بابت بلاول جي گفتگو جو سلسلو جاري هو ته. اچانڪ ڪنهن مڙهيء مان سَنجها سَمي جي سنکَ وڄڻ جو آواز فضا ۾ ٻُريو. سنک جي آواز تي اچانگ اسان جا ڪن ڪڙا ٿي ويا. هي منهنجو نالو وٺي، ڪير پيو مون کي سڏي؟! اسان مان نه ڪنهن به تنهنجو نالو ڪونه ورتو آهي. بخشن وارثي ٿو.

تنهنجا ڪن پيا وڄن ڇا؟ اهو ادل جو ريمارڪس هو.

اڄا! واقعي جي ڪنهن به منهنجو نالو وٺي مون کي ڪونه سڏيو آهي ته، پوءِ هي آواز آخر آيو ڪٿان؟ مان تشويش ۾ ٿو پنجو وڃان... ڪٿي واقعي ته منهنجا ڪن.... نه:- پاڻ کي رڍُ نو ڏيان. مون آواز ٻڌ و آاهي.. اُن سنک مان منهنجو نالو وٺي ڪنهن مون کي پُڪاريو به آهي. دل ۾ چيم: اهو سنکُ مون کي ئي سڏي پيو. مان مَڙهيء جي سلاميء لاءِ ضرور اوڏانهن ويندس.

جنهن سَمي اسين اُتي پهتاسين، شام جو پهريون ستارو آسمان جي وشالتا ۾ جهرڪيء جي ڪنهن ننيرڙي ٻچڙي وانگر چهڪي رهيو هو. ڪنديء جي گهاٽي ۽ قداور وڻ ۾ بُلبليون مسلسل جهُونگاري رهيون هيون. نڪلو نڪلو. بُلبلين جي آواز مان اچانگ مون کي ميران ٻائيء جا پچن، سُور داس جون ٻاڻيون، ۽ ڪبيرداس جا دوها ٿا ٻڌڻ ۾ اچن. يڪٽ پربت جي اُن مڙهيء ۾ لنگر کي ٽيڪ ڏئي ٻيٺس ته، ادل، رڙ ڪئي. اڙي- ڏسو ڏسو لنگر پرسان، پيو لنگر! مان ادل جي چرچي کي اوائڊ ڪري ڪنديء جي دياوان ٽُڙ پرسان ٻيهي، مڙهي کي ايندڙ واسُ ڏوپ جو منظر ڏسڻ ٿو لڳان. مڙهيء جو متولي هڪ نوجوان ۽ نهايت صحت مند شخص هو. لڳم: هو ڪو وڏو ويڪرو لباس آهي.

جنهن ۾ اندر موجود ڪوبہ ڪونهي. منهنجي ٻچ ٻچ ني ٻڌايانين: هيءَ مڙهي، چار سؤ سالن کان، اسان جي وڏن وٽ آهي. دل ۾ آيو پڇانس: چار سؤ سال اڳ ارهان جا وڏا ڪير هئا؟ ۾ ڪونہ پڇيومانس. پُڇي ڪريان بہ ڇا ها!... اهو تہ اندر اسند ني آهي تہ، هن نوجوان صحت مند متولي جا وڏا بہ ٿري ني هوندا- ٻيو ڪير هوندا- جي!

مڙهيءَ جي ياٽ ياترا مان وندا ٿياسين تہ، دوستن جي صلاح سان، مٺيءَ جي بازار ۾ موجود "ڪرشن مندر" جو درشن بہ لازمي پانيوسين. لوهي شيخن واري ڦاٽڪ اندر، پير جي گماني جانوَ ۾ هي مندر ڪنهن خوبصورت پڪچر پوسٽ ڪارڊ وانگر لڳي رهيو هو. ڀڳوان جي آرتيءَ کان پوءِ ڪرشن جي مُورتي اڳيان ڪي نوجوان ۽ ٻچڙا ڇوڙها، اڪيون پُوري، اڳيان پويان لُڏي لُڏي، "اوم جئہ جگديش هري" جو جاپ ڪرڻ لڳا. سڄي مندر ۾ لوبان ۽ اگربتين جي خوشبو جو واس موجود هو. مان بہ هنن دوستن سان پلٿي ماري جاپ ڪرڻ ۾ جُنبي ويس. اچانڪ اکيون کولي سامهون ڏٺم: گُرو نانڪ جي مورتي.مون ڏانهن يڪ ٽڪ گهوري رهي هئي. لڳم: آرسيءَ ۾ پيو ڏسان پنهنجو پاڻ کي. خبر ناهي گرونانڪ صاحب منهنجي لاءِ الائي ڇا سوچي رهيو هو، ۾ هُن بابت سوچيندي مون کي تہ ائين پئي ڀاسيو ڄڻ اسان ٻنهي جي وچ ۾ خاموش گفتگو ٿي رهي آهي. اهڙي گفتگو جنهن ۾ لفظ ۽ معنيٰ جو ڪوبہ عمل دخل ڪونہ هوندو آهي. لڳم: مان ۽ گرونانڪ هڪ ٻئي جي جهرن ڏانهن ڏسي ريليڪس پيا ٿيون. مندر مان نڪري ٻاهر آڱڻ مان آسمان ڏانهن نهار وڌم، سڄو آسمان سونهري ستارن سان جهرمر جهرڪي رهيو هو. مون بند چپن ۾ چيو: "ڀڳوان ڪٿي آهين تون"؟ منهنجو آواز پڙاڏجي موٽي آيو، ڀڳوان ڪٿي آهين تون؟ (۽ منهنجي چوڌاري ڄڻ آوازن جو مونجهارو ٿيندو ٿي ويو) ڀڳوان ڪٿي آهين تون؟

اچانڪ مون تي انڪشاف ٿيو تہ، هُو ڪٿي بہ ڪونهي، پنهنجي انهي سوچ تي مون آسمان ۾ ڪرڪيل روشن ستارن ڏانهن اکيون کٽي ڏٺو، ۽ چپن ۾ مُرڪي ڏنو.

رات آئي تہ اسين سڀ گول دائري ۾، مٺي ڪاليج جي هاسٽل جي هڪ روم ۾ فرشي نشت تي موجود هئاسين. ٿر جي موسيقيءَ جا جرڪندڙ ستارا، ڪير ڏارا ٻڌجي اسان جي آس پاس جرڪي رهيا هئا. ڪريم ڏنو فقير، صادق فقير، ڪالو فقير ۽ ٻچل فقير. سُومر رس، اسان جي اڳيان مٽيءَ جي پيالن ۾ ڀري رکيو ويو. سُومرس جا ڪيپ اکين تي چڙهيا تہ اچانڪ هارمونيم جي هياءَ ڦاڙ پارن ۽ ردم جي دِلُ ڏاريندڙ دانهنُ ني، منهنجي اکين جي اڳيان بکيو ڏکيو ٿرُ، سڀ غم الم ڪلهن تان ڇنڊي، سنارن جي پايل پائي ڄڻ جهومڻ لڳو. صادق فقير کان ڪالو فقير جي آواز تائين، هر گيت ڄڻ ٿر جي صدين جي پيڙا جو پڙلاءُ هو. جيڪو دل دماغ ۽ سرير کي آرپار ويو ٿي چيريندو. سڄو ڏينهن مٺيءَ جي بازارن ۾ رُلندي گهمندي، ٿرَ بابت دوستن جا ٻڌايل عجيب واقعا، سُومر رس جي ڏُک ڏُک سان منهنجي حافظي ۾ ويا پئي روشن ٿيندا. الائي ڪنهن ٻڌايو هئم تہ، ٿري، ٿر کي مختلف نالن سان سڏين. جن ۾ "مهراڻو، ڊاٽ، ڪنو، ڪانڊ، سامروٽي ۽ وٽ" جهڙا حصا شامل آهن، جن جي ڪُل ايراضي اٺ هزار چار سؤ چانوي چورس ميل آهي. انهن حصن کي ملائڻ لاءِ چار تعلقہ آهن. مٺي، ڇاڇرو، ننگر پارڪر ۽ ڏيپلو. بلاول ٻڌايم پئي: هي انساني آباديءَ تي ٻَڌل سنڌ جو اُهو طبعي ڀاڱو آهي. جنهن جي آبياريءَ جو سارو مدار رب پاڪ جي رضا ۽ بادل ديوتا جي ڇڻڪار تي آهي. ۸۵ع کان ۹۰ع تائين هڪ اڌ سال کي وچ ۾ ڇڏي، آسمان جي ڇاٽيءَ مان نالي ماتر بہ بُوند ڪانہ ڇَٽي آهي. پُنين ڪيترن ني سالن کان ٿر جا ڏهہ هزار ڪوهہَ وات پٽي پڪاريندا رهيا آهن: پاڻي پاڻي- پاڻي پاڻي. "سانيئداد" ٻڌايو پئي تہ، ٿر ۾ اناج جي پوک ورلي ٿئي. رڳو ڪِن ڪِن ٽُڪرن تي ٻاجهري جُوار ۽ گوار پوکجي. ها، پيروُن جام ٿين ۽ کي سگهڙ پيرُن مان گُڙ بہ واهہ جو ناهين. برسات کان پوءِ وري کُنبين جي بهار لڳيو وڃي. ڏونرا بہ جام ٿين، جن جو آچار نهايت سوادي ٿيندو آهي، هتي ڄيڙ ۽ مَتيرا بہ گهڻا ٿين. گدرا ۽ چانهيون بہ مند آهر

جام ٿين. پر گهڻو ٿڪو ڦڪيون. ڇاڪاڻ ته ٻيو ميوو هتي ٿئي ڪونه. ان ڪري اهي ڦڪا ميوا به ٽرين کي انگور ۽ انبن کان وڌيڪ مٺا پاسن. ولي رام ولڀ صاحب جي هڪ عزيز، ڊاڪٽر راٺي راز ٻڌايو هئم ته، طبي ماهرن جي اندازي موجب، مناسب سهوليتون، علاج دوائون ۽ خوراڪ ميسر نه هجڻ باعث، پندرهن سيڪڙو ٻار، هڪ سال جا ٿيندي ٿيندي وڃو، بهشت جي باغ جا گل ٿين. ٿري ٻار جسـتانين ماءُ جي ٿڃ تي آهي ته، اُهو رڳو ٿڃ تي ئي هوندو آهي. (شايد ڪنهن صحيح چيو هو ته، ٿري عورت جڏهن ماءُ بڻجدي آهي ته، خدا اُن جو دوست بڻجي ويندو آهي.)
ڊاڪٽر راٺي ٻڌايو پئي ته ٿري ٻار کي نه ملي ڏارو، نه سُوپ، نه سيريليڪس، نه فيريڪس، نه ٻيدو، نه ميوو، نه سُوجي، نه ڏونگهي ۽ ڄُوس، مڇي جو گوشت، ڇڪن، مٽن، تر جا ٻار ڪڏهن زندگي ۾ رڳو هڪ نظر ڏسي به مشڪل سان سگهندا آهن. اُنهن جو سواد چکڻ يا کائڻ نه ٻري جي ڳالهه آهي. معصوم ۽ کير پياڪ ٻارڙن مان سال اڌ تائين جن کي جيئڻو هوندو آهي، اُهي ماءُ جي ٿڃ تي جَهلو وٺي اڃي چڙهندا آهن. ۽ اِن کان پوءِ جوار يا ٻاجهريءَ جي رکي سُکي روٽلي ۽ ڳئون جي کير مان مڙني نسن ۾ ساهه پوندو اٿن، ۽ ڪڏهن ڪڏهن نه ايترو ساهه پوندو اٿن جو رُوپلي ڪولهيءَ جهڙا ڪونتر، ڪارونجهر جو ڳاٽ اُوچو ڪيو، ٿر جو مانُ مٿاهون ڪيو ويندا آهن. سُومر رس جي ڪيين ۾ مون کي ياد پيو ته. چربي مون يا ته، ٿرَ جي ڪانگن تي چڙهيل ڏني يا ٻيڇارو ۾ تيزيءَ سان اکين اڳيان لانگهانو ٿيندڙ 'اربابن' جي بدن تي. باقي ٻي خلق، ٻکي، ٻار، ۽ عورتون جنهي ڪني بانس جي لڪري سمان نظر پئي آيون. نه هڏُ نه چَم. نه مُنهن تي ماس، نه بدن ۾ واس. بينظير صاحبه کي راتو رات تخت تان لاهيندڙ غاصب ٽولي جي نمائندي 'جتوئي صاحب' جڏهن ضمني چوندن لاءِ مٺيءَ جو دورو ڪيو هو ته، هُن مٺي تائون ڪميٽيءَ کي هڪ ڪروڙ روپيا ڏيڻ جو اعلان ڪيو هو. جنهن وقت مٺيءَ ۾ مان گهمي رهيو هئس، اُن سمي اُنهن اعلان ڪيل هڪ ڪروڙ روپين جا قاتل نوٽن وارا ڪاڳر، مٺيءَ جي واريءَ ڀرين واچوڙن ۾، ڀٽن تي ٽڙيا پکڙيا پيا هئا.

آڌيءَ رات جو موسيقيءَ جي محفل انت کي پهتي ته سنگت سان گڏجي فرشي نشست تان اٿيس ته، پر نه...

.... شايد مٿان پيتل هئس جو سائينداد جي ڪمري تائين ويندي ٿڙيس پئي، سندس ڪمري ۾ رکيل ميز ۽ ڪرسين جي وچ مان لنگهندي، لڳو ست سمنڊ پار ڪري رهيو آهيان. شايد مٿي ۾ سخت سور سبب يا اڌ ننڊ اڌ جاڳ مان اُٿي پنهنجي هنڌ تي وڃڻ واري اِن ڪيفيت ۾، مان ذهني طرح نارمل بلڪل نه هئس. اچانڪ الائي ڪينن، ڪچهريءَ ۾ مائي ڀاڳيءَ جي فرزند ڪالو فقير ۽ مراد فقير جي پٽ ٻچل فقير پنهنجن ابن ڏاڏن بابت معلومات ڏيڻ شروع ڪري ڏني. ڪالو فقير، ڪلندي، سادگيءَ سان ٻڌايو پئي: سائين! اسان سادا ماڻهو. ذهن آهي ڪونه. ٻيو وسر گهٽي. ريڊيو حيدرآباد وارن جي دعوت تي، اسٽيشن جي دروازي وٽ پهچڻ کي نه پهچي وياسين، پر شعبي موسيقيءَ جي پروڊيوسر جو نالو، نه امان کي ياد، نه مون کي. سيڪيورٽيءَ وارن کي به اچي ٿپايوسين. اسان کي غلام رسول صاحب سان ملڻو آهي. خير، شعبهءِ موسيقيءَ جو نالو وٺڻ تي غلام حسين شيخ صاحب جي ڪمري تائين پهچايا وياسين. اُن ڏينهن امان جو پهريون لوڪ گيت رڪارڊ ٿيو. لوڙهه منجهان لُڙهندي اچي، نارن مان ترندي اچي.. شايد 'ميجر' سُومر رس جي نشي ۾ مون کان پڇي ٿو: نصير! مائي ڀاڳي هندو هئي يا مسلمان؟ اُڙي هان -- مان ميجر کي تعجب مان ڏسي چوان ٿو. ايڏو بي خبر آهين ڪاڪا؟ ۾ گهڙيءَ لاءِ ته مان به ڳائون ماٺون ٿو ٿيان وڃان. سوچيم: ڇا جواب ڏيان هن عزيز دوست کي. دل ۾ خيال آيو ته مون ڪڏهن سوچيو به ته ڪونهي، اِن ڳالهه تي. ڳول مول جواب ڏيندي چوانس ٿو: مائي ڀاڳي، نه هئي هندو، نه مسلمان. هُوءَ ته ڪلاڪار هئي. آءِ مِين آرٽسٽ. ڪالو فقير جنهن اسان جي عجب جي نشانين جهڙن چهرن ۾ ڏٺو پئي. نهايت سادگيءَ سان جڻ انڪشاف ڪندي چيو: سائين امان نه هئي هندو، نه هئي مسلمان -- مڱڻهار هئي ويچاري. 'مڱڻهارن مٿ، ڪونهي ٻيو ڪيرت ري' ، مون چيو ۾ لطيف سائين

جو بيب جهونگاريو ۽ هاسنل جي کلبل دري، مان ٻاهر ڏنو. جنهن آسمان جي وسعتن ۾ ماني ٻاگي، جا ڳايل لوڪ گيت تارن ۾ ترندا پئي ويا. ڪالو فقير روان ٿي ويو. چيائين: سائين منهنجي پيءُ جو نالو هوتي فقير هو. بابو راجائينو مڱڻهار هو ۽ ڍهل جي وڄت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. امان ڪان اڳ اسان جي راڄ جو مايون ۽ وڏڙيون راڄ ۾ ڳائينديون وڄائينديون هيون. امان لوڪ ڳائڻڪي، جي سکيا منهنجي ناني، ماني خديجه کان حاصل ڪئي هئي. امان جي ڀيڻانس مني، جي آهي. ۾ منهنجو پيءُ اسلام ڪوٽ جو هو. اسان ڀيڻ ڀائرن مان هڪ منُو گذاري ويو آهي. مان ۽ منهنجي ڀيڻ سوني، ڳائيندا اچون. ڪالو فقير ساهي کڻين ته، محمد بخل روان ٿي ويو. چيائين: سائين اسان جا وڏا جيسلمير راجستان کان لڏي اچي هتي ٿر ۾ وينا. بابا مراد فقير هتي مني، ۾ پيدا ٿيو هو. اسان جو ڏاڏو، جانو فقير بہتي وڄائيندو ۽ ڳائيندو بہ هو، پر راڳداري، جي سکيا بابا سائين، استاد اميد علي خان کان حاصل ڪئي هئي. ۽ پاڻ بہ هڪ لحاظ کان گوَيو هو. بلاول اوني وچ ۾ ٻڌايو ته: مراد فقير ٿر جو ناچ گوَيو هو. ماني ٻاگي بہ هڪ حوالي سان سندس شاگرد هئي. ٿر ۽ ٿر کان ٻاهر محفلن ۾ گهڻو ڪري هُو ٻئي گڏ ڳائيندا هئا. ٻنهي گڏجي ريڊيو حيدرآباد تي، هڪ لوڪ گيت، ’چرمي‘ بہ رڪارڊ ڪرايو هو. ڪلام تہ گڏجي هنن ٻيا بہ ڳايا هئا. پر انهن جي رڪارڊنگ ڪٿي موجود ڪونهي. البتہ مراد فقير جا ڳايل ڪافي ڪلام، پنگربو واري نامي گرامي موسيقي، جي شائق هاجي ناني ڪوري، وٽ اسپول تي محفوظ آهن. محمد بخل ٻڌايو پئي، مراد فقير وارا پاڻ ۾ چار ڀائر هئا. ۾ راڳ سان رڳو مراد فقير کي دلچسپي هئي. هن گهڻو ڪري سائين عباس علي شاهہ، عالم خان نظاماڻي، ۽ سيد مرتضيٰ شاهہ ڏاڏاهي، جا ڪلام ڳايا آهن. راڳڻين مان ’مانجهہ راڳڻي، هن کي گهڻو پسند هئي. مانجهہ مان ڳايل پنهنجي ڪافي ’اچ قلم ويهي لکون‘ خط خلاصو يار کي، ڏاڍي شوق ۽ ٻاٻوهہ سان ڳائيندو هو. بابا جي اولاد مان هڪ ڀاءُ ’ڏاڙهون- پوليس ۾ آهي ۽ مان ٻلي ڪاتي ۾ پنيوالو آهيان. ۽ هي ٿر ۾ ٿري فنڪارن سان پکواز تي سنگت ڪندو آهيان. خان صاحب خيرو ۽ ماني ٻاگي ٻابي جا ساٿاري ڳائنا هئا ۽ اڪثر محفلن ۾ گڏ ماندا مچائيندا هئا. بابا سان ڊولڪ تي ’سومار‘ سنگت ڪندو هو. جنهن جو پٽ مشهور هاڻي مشهور ڳائڻي فوزيہ سومرو سان اڪثر ردم تي گڏ هوندو آهي. گفتگو، ۾ فوزيہ سومرو جو نالو نڪتو تہ بلاول اونو کُلي پيو. سرگوشي، ۾ چيائين: سانيداد سائند، ’فوزيہ، تي مست اٿئي مست! بخشڻ. جنهن بلاول جو اهو بغاوتي پُٺڪو ٻڌي ورتو هو. نهہ پهہ چيائين: اها ڪهڙي عجب جهڙي ڳالهہ آهي؟ هُن جي راڳ تي تہ سڄي دنيا مست آهي. مون وچ ۾ لقمو ڏنو. پوءِ جا ٿيو؟ شيخ اياز چيو آهي تہ: ’گلاب تي گهڻا پوئر مرندا تہ گلاب جي خوشبوءِ گهٽجي تہ نہ ويندي.‘ بلاول ڪجهہ لمحا ترسي وري روان ٿي ويو. ڪجهہ وقت اڳ فوزيہ مني ڪنهن شادي، ۾ ڳائڻ آئي هئي تہ، سانيداد اصل ’اول - گهول‘ پئي ويس. جنهن فرض ڪئي سندس خدمت ڪيائين. اصل گهر ٻاري ڪٺي ڏياري ڪيائين.

پر فوزيہ ۾ سانيداد ڏنو ڇاهي؟ -- جهرو تہ سچو مانا جي داغن سان ... چجريو پيو انس. اهو رمارڪ ميجر وٺان آيو. ميجر جو اعتراض ٻڌڻ سان هڪ دفعو ٻيهر، شيخ اياز جا لفظ ذهن ۾ ٽمڪندا روشن لڪير ٺاهيندا ويا:

’چنڊ کي چڪور جي اکين ۾ ڏسندين تہ توکي چنڊ جي چهري جا داغ نظر نہ ايندا.‘

پر بہ، سانيداد، فوزيہ مان آخر چاهي جا ٿو؟ اهو منهنجو سوال هو.

پنهنجي ڪلامن جي ٻيلسٽي ... مائٽن ۾ شهرت! بلاول نهہ پهہ جواب ڏنو ۽ اطمينان جو ساهہ کنيو. ها! -- بس هوندو بہ ائين ئي. فوزيا جي سرير تائين پهچڻ، هن جي من جي منشا مور ڪانہ هوندي. جو تہ، سانيداد ... شيخ اياز جا هي لفظ بہ ضرور ڪٿي ٻڌيا هوندا تہ. ’جي چڪور چنڊ کي ٻکو تہ. چنڊ - چنڊ نہ رهندو ۽ چڪور، چڪور نہ رهندو.‘ ان کان پوءِ آڌي رات جو. جڏهن سڀ سمهي پيا. پنهنجن پنهنجن هنڌن ڏانهن ترڻ پکڙڻ لڳا تہ. مان

امداد حسيني جي ترائيل جون هي سٽون زور زور سان جهونڪارڻ ٿو لڳان:

جند جي جهري ني آهن ٻنما مانا جا داغ،
هارَ ۽ سنگار بيودَ. آنبناسب خُور خُور.

سائينداد جي ڪمري ۾ پنهنجي هند تي جڪي اکين تي سوڙ وجهندي ڏٺم ته. زيرو واٽ بلب جي روشنيءَ ۾ بخشن ۽ سائينداد ڪرسين تي پلٿون ماري. اُجرڪن جا ٻُڪ ٻَڌي. ڪرسين تي اجا نانيں ويٺا هئا ۽ ٻن عاشقن وانگر مُکَ هڪ ٻئي ڏانهن ويجها ڪري، سرگوشين ۾ ڳالهائي اهڙو ڏيک ڏئي رهيا هئا. جڻ سڄڻ ڳالهيون منهنجي ٻُڌڻ جون ڪونه آهن. بخشن ۽ سائينداد جي ان پُراسرار ٽٽ ٽُٽ ني مان ڪافي دير تائين اوندهه ۾ مُرڪندو رهيس. ننڊ نڪر جي جپ ماتري ۾ لڙهڻ کان اڳ، گهڻي دير تائين. سناٽي ۾ ٻڌن ۽ ڪن نامعلوم پکين ۽ جيتن جا پري کان ايندڙ ٻوائنا آواز ڪنائيندو رهيس ۽ بيٺ سمجهي رهيس.

صبح جو اک کلي ته ڪمري جي دريءَ ٻاهران اک جي وڻ تي ٻُلبلون نغمه ريز هيون. ٽڪلو ٽڪلو ٽڪلو. بلبلن جي سباحتي لاٽ. صبح سمي سان ٻڌندي انيں لڳو. جڻ من ۾ اڃانگ مڪرٻون 'منهن ڪولي گلاب ني رهيون آهن.' اوچتو مون کي پنهنجي وجود مان سدا بهار جي گلن جي خوشبو ايندي محسوس ٿي. ٻڌهن مون پنهنجي خدا جو شڪر بجا آندو. جنهن مون کي ٿر جي شهر مٺيءَ ۾ هڪ نئين نڪور اُجري ۽ نوبهار ڏينهن جو درشن ڪرايو هو. اُن کان پوءِ. واچ ڪڍڻ لاءِ ويهاڻو مٿي ڪيم ته جرڪي پيس، هان- هي ڇا؟ ڏٺم ته ڪوئي ننڍڙو رنگ رنگيلو پوپٽ ٻڙڪو ڏيئي ويهاڻي هيٺان نڪري ونئي ٻاهر ڏانهن اُڏاڻو... شايد رات جو هي پوپٽ منهنجي وهاڻي جي هيٺان اچي سمهي رهيو هوندو. اهو مون دل ۾ سوچيو... پر هي پوپٽ ويهاڻي هيٺان آخر ويو ڪيئن؟.. مٺان .... ۽ مون انو مان لڳائڻ شروع ڪري ڏنو... مٺان منهنجي خوابن مان ته نڪري ڪونه ايڏانهن هليو ويو هو. ڪيئنءَ؟... ۽ مون ڏٺو ته پوپٽ پنهنجا ڪومل رنگ پکيڙيندو، دريءَ جي گرل مان نڪري ويو پنهني ڏور اُڏامندو .. ۽ انهن ني پيرن ني مون ڏٺو، پوپٽ جي رنگ رتن پيچرن تي سامهون کان هلندو ڪو 'بڊزو' جانهه جو ترماس ڪٽي اندر ڪمري ۾ اينر ٿيو. اُن ڪاڪي جو مُک مکڻ جي جاٽي وانگر نرم ۽ هڳاءَ سان ٻربور هو. هن جي جهري ني ڪنهن گهر کي ڏئل لوڙهي جهري ڏاڙهي هئي ۽ مُڇون چڻ جاڳرين پيرن جون شاخون ٻني لڳيون. مک ۾ هن جو وات ڪمري هند ۽ ڪينرو وڏو هو. ان جي ڪا خبر ڪانه ٿئي پئي مون کي. چپ چاپ هن مون کي جانهه ناهي ڏئي ۽ پراسرار انداز ۾ هليو ويو. شايد ڪالج جو چوڪيدار هو يا مٺان هوٽل جو ٻيرو. ان کان وڌيڪ هن جي ٻاري ۾ مون ڪجهه به ڪونه سوچيو.

صبح جي چانهه پي. ڪالج جي هاسٽل جا ڏاڪا چڙهي مان اوٻن اينر ۾ ڇت تي مٿي هليو آيس، جوڀنر وڌيون وڏيون پنون، پٺن وچ ۾ مٺي منهنجي اکين جي اڳيان ڪنهن کليل ڪتاب جي ورقن وانگر پکڙي پئي هئي، ڏُور پري ڪنهن ڪوهيءَ جي آس پاس ٻندرا ننڍڙا ٻارڙا وهجي رهيا هئا ۽ ٻارڙن مٺان ڪا عورت ڪوهيءَ مان ٿڌو پاڻي ڪڍي انهن مٺان ڪنسرن مان پاڻي ٻانسدي ٿي وئي ۽ ٻارڙا جوشي، مان مٿي ني ۽ بدن تي ٽڪڙا ٽڪرا هٿ قرائي ٻنگ پانگ ٻال وانگر ٽينگ ٽپا ڏئي، ايحواء ڪري رهيا هئا. هوڏانهن 'گڏيءَ' واري پٽ تي پريان ٽالپر ميرن جي ڏئل قلعي جا کنڊر انين نظر اچي رهيا هئا. جڻ ڪنهن وڏي شاهي تباهه ٿيل جهاز جو ملبو پٽ تي دير ٿيو رکيو هو. هيٺ هاسٽل ۾ پاڻيءَ جي ٽانڪي، وٽ وکريل پاڻيءَ ۾ ننڍڙيون ننڍڙيون جهرڪيون جُنهن سان ڪنبن ني پاڻي وجهندي ۽ چر چر جي پايل جيڙي ڪيڏيون ته گڏ گڏ ٿي رهيون هيون، جڻ جهرڪين سان پاڻي ڪري ني ورتو. اُهي اُڏامي ٽانڪيءَ پرسان ڪنديءَ جي وڻ ني ريهي ڪنب سوني هوا ۾ چر چر جا سرگم چيڙڻ ۾ مصروف هيون. ڪي وري رڳو پاڻيءَ ۾ پنهنجو عڪس ڏسي ٻاڻ کي اُحاري سنواري، اُڏامي هلون ٿي ويون. اهي چر چر ڪندڙ جهرڪيون پنهنجي ٻوليءَ ۾

جوَن 'چا ٿيون' ؟ ان بابت سوچيندي، اوچتو شيخ اياز صاحب جو هڪ ڪوتيشن ذهن ۾ روشن ٿيندو ويو. "جيڪڏهن مون کي ڪوئي اهو سمجهائي ته پرهه جو پکيئڙا جو نا ڳائن ته مان هن کي پيغمبر ڪري مڃان"... ڪنهن ڪنهن گهڙيءَ پاڻ کي جهرڪين ڏانهن ۽ جهرڪين کي پاڻ ڏانهن نهاريندي پايم ته شايد هي جهرڪيون مون کي سڃاڻن پيون، ۽ منهنجي باري ۾ سرگوشيون ڪري هڪ ٻئي کي منهنجو نالو ٻڌائي رهيون آهن. 'اِني ڏسو هو نصير مرزا بيٺو آهي'... پر هنن جهرڪين سان... مون سوچڻ شروع ڪيو. هنن سان منهنجي اڳ ته ڪابه سڃاڻپ آهي نه ڪانه!... پاڻ کي رد ڏيندي سمجهايم: ڪنهن اڳوڻي سڃاڻپ، کي ڳولڻ جا معنيٰ؟ روز صبح جو پنهنجي گهر ۾، جن جهرڪين کي مان ۽ منهنجي امان، مانيءَ جي ڀور ٻنان ناغي جي ڏيندا آهيون، جن سان گهٽ ۾ گهٽ منهنجي ٻهن سالن جي هيلو هاءِ آهي، بس هي به ان ئي ڪٽنب جون، انهن جي ئي اولاد مان آهن، دنٽس آل. اُن کان پوءِ ٿيو اينءَ جو، دوست هڪ هڪ ٿي سجاڳ ٿيندا، مٺيءَ جا منظر ڏسڻ لاءِ، ڏاڪا چڙهي، دسمبر جي اُس جو تاءُ وٺڻ لاءِ ويا ٻئي ڇت تي گڏ ٿيندا. هاٿي دور ٻري جڪڙن جي هلڻ جو آواز اچڻ شروع ٿي ويو هو. بخشڻ محراڻوي ۽ بلاول اوٺي گڏ جي ڇت تي اينٽري ڏني ته اچانڪ سندن آڏر پاءِ ۾ اوچتو ٽانڪي وٽ بيٺل گڏهن جڻ سندن آمد تي پنهنجي آواز جو بگل وڄايو: "ڍينچون ڍينچون" ڏنم: ٿر جا ٿلها متارا ڪارا ڪانگ چرڪي ڪان ڪان ڪندا بجليءَ جي تارن تي وڃي ويٺا ۽ جنان وري معصوم ڳيرا ٻڙڪو ڏئي اُڏامي وڃي ڪنديءَ جي وڻن تي براجمان ٿيا. آيا ٻير پڳا مير، مان دل ۾ جوان ٿو ٿريان ڪنهن مندر جو ڪلس مور جي اُوچي ڳاٽ سمان ڪر ڪنيو بيٺو هو. دل ۾ چيم، مٺيءَ جي هن صبح ۾ هوءَ به مون سان گڏ هجي ها ته، ڪيڏو نه خوش ٿئي ها.

سيرن ڪانپوءِ، ننگر پارڪر وڃڻ جي تياري شروع ٿي. سائينداد ساند ۽ بلاول اوٺو، 'فوروِيل' گاڏي 'هاير' ڪرڻ لاءِ اڏي تي ويا ۽ 'سوزوڪي جيپ' هٽ ڪري آيا. ننگر پارڪر وڃڻ لاءِ اها گاڏي چوڏهن سون ۾ هاير ٿي. سوزوڪيءَ جو ڊرائيور، جو هڪڙو نوجوان ۽ ننڍي قد وارو شخص هو، بي حد ڪوآپريٽو ۽ سڀاجهو. نالو هنس راتو. صبح جو يارهين وڳي، سناويهن دسمبر تي، مٺيءَ مان ڪارونجهر ڏانهن روانا ٿينديٰ، ڊرائيور رستي لاءِ، مٺيءَ جي بازار مان پيٽرول وٺڻ لاءِ، ڪجهه گهڙيون ڪهن دڪان آڏو اچي بيٺو ته مان جيپ مان لهي، چپ چاپ پرسان هڪ 'ڪارني' جي 'هٽ-نما' دڪان ۾ گهڙي ٿو پوان، اهو شخص جو ٻڪو سانورو ۽ سِرَ جي تيليءَ وانگر سنهڙو هو. هڪ هٿ سان ڌوڻ ۾ هوا ڌوڪي ۽ ٻئي سان باهه جي ڪوري مان ڪمانڙيءَ، جو ڳاڙهو تِنل ڳن ڪڍي، ڏسي، ان کي چمٽي سان اُنلائي ٻنلائي منرڪي سان ڌڪ هڻي، وري ٻنيءَ ۾ وجهي ڌوڻ ۾ هوا ڌُوڪڻ ٿي لڳو. سندس سامهون جانورن ٻَساءُ ڪرڻ واريون ڪاريون جاٽيون، ٽانڊن جون ڪنجيون ۽ واس ڌوپ واريون وتيون رکيل هيون. آڏو رکيل شين مان مون ڏٺو، اُن سانوري بانوري ڪارني جي ڪاريگري انين ٻکي رهي هئي، جيئن ڪنهن اولاد جي مهانڊي مان ماءُ پيءَ جا ساروپا جهرڪندا ۽ جهاتيون پائيندا آهن. منهنجي پُڇڻ تي ڪارني ٻڌايو پئي: "صاب! مان پاري ٻکر جو آهيان، مٺيءَ ۾ نئون آيو آهيان، هتي ڌنڌو چڱو آهي، پيٽ گذر ٿيو وڃي. ڪارني پنهنجي اها آتم ڪٿا ٻڌائي پئي ۽ منهنجي نظر وري اُن ڪرسيءَ ۾ کُتل هئي، جنهن تي ويهي هو اهو ڪم ڪري رهيو هو. ڪرسيءَ جا پاوا زمين کان انچ ڪن مٿي هئا. ۽ پٺيان ان جي تاج جهڙو ڇٽ موجود هو. ڏسڻ ۾ اها هڪ بادشاهي وقار واري ڪرسي هئي ۽ ڪرسيءَ جي حالت جينوئيڪ خستہ هئي، پر ان مان شاهاڻو جاهہ ۽ جلال جهلڪا ڏيئي، من کي موهي رهيو هو. منهنجي اسرار تي، ڪارني ڪرسيءَ جي بابت ڏنا ٻڌائيندي چيو: "صاب! اي ڪرسي، ٽي سؤ سالن کان اسان جي ابن ڏاڏن وٽ آهي، (اڇا! ته مان ئي سؤ ساله پراڻي ڪرسيءَ ۽ ڪرسيءَ جي وارث سان مليو رهيو آهيان.) منهنجو ڏاڏو ٿڙ ڏاڏو ۽ بابو به- ان ڪرسيءَ تي ويهي ڪارونجهر جي ڪڇ واري شهر ننگر پارڪر ۾ ڏاتا، ڪمانڙيون، ڪنجيون، ڪوڏرون، ۽

رمبا ويهي ناهيندا هئا. اچانڪ مون کي ان ڪرسيءَ تي ويهي ڪم ڪندڙ اهو پورهيت ڪارنو، ڪنهن بادشاهه وانگر نئي لڳو ۽ مون اُتي هن جي آڏو ڪُرونس بجا آندو ۽ پنبرو هن جي دڪان تان لهي وڃي جيپ ۾ ويٺس. ڪارونجهر ڏانهن ويندي، جيپ جي دريءَ مان، صبح جو پهريون منظر مون کي اُن جي ان قطار جو وڻيو، جن جي پُنن تي پاڻيءَ جون ڪاري رڇڙ واريون پخالون ذريل هيون، ۽ جيڪي منيءَ جي شهر کي پاڻيءَ جي دراهميءَ لاءِ، ڪوهن ڏانهن وڃي رهيا هئا. صبح جي انهن لمحن ۾، مٺي جو اهو منظر.. مون کي فلم لارينس آف عربيا، جي ڪنهن سين وانگر ٿو لڳي. ڪوهن ڏانهن، مٺي تي مائيون رکي ويندڙ ڇوڪريون ڏسي، اوچتو مون کي اياز جون ڪجهه سٽون ذهن ۾ تري آيون:

تنيءَ ۾ گهڙو ڪا پري ٿي پني،
ٿري سُونهن چمڪا ڪري ٿي بني،
اُهو ڪاند ڪهڙو، انهيءَ کي ڏسون،
سهاڳڻ ته بهه بهه بري ٿي پني.

منيءَ جي پرياسي مان لنگهندي، ٿري ڇوڪريون جهڙوڪر ڪنيون ٿي لڳيون مون کي. ڇوڪرا جهڙا ڪو نيٺ ۽ پار جهڙا بُوهه. ڪنهن ڪنهن چهري ڏانهن اشارو ڪندي، بلاول ڏيان ٿو ڇڪرائي: هو ته ڏس...۽ ٿر جو حسن ڏسندي، هڪ دفعو وري اياز جون سٽون ذهن ڊنڊ ۾ ڪنول گل جيان ترنديون ٿي آيون:

ڪيني پڙا ڪنجرا، چنبون تيون چمڪن،
ٿذيءَ ٿريچن، مون من رتو رنگ ۾.

جيپ مٺي هاءِ اسڪول جي ميدان وٽ سان لنگهي ته منيءَ جي واريا سي ميدان تي رنگارنگ، برنتيد پڙا اُس ۾ سڪي رهيا هئا. منهنجون نظرون اوچتو اُنهن رنگارنگ پڙن مان بهارن جا رنگ سميٽڻ ٿيون لڳن. مون کي لڳو ته اوچتو اِنهن سيني پڙن 'ڪيسر يا بلما' لوڪ گيت جي جهالار تي منهنجي اکين جي آس پاس ڦرموٽيءَ جيان ڦرڻ شروع ڪري ڏنو آهي. لڳو ڄڻ ڪني هزار ٿريچاڻين دائرو ناهي، پڙا فضا ۾ پکيڙي، ڏانديا رقص ڪرڻ شروع ڪري ڏنو آهي. لڳم: ڪائنات رنگ رتي ڦرموٽيءَ وانگر منهجي چوڦير ڦري رهي آهي، گول گول گول... ۽ مان ان منظر مان، چرڪ ڀري اُن وقت سجاڳ ٿو ٿيان، جنهن وقت ڏسان ٿو ته، جيپ جي آڏو ڪوئي گڏهه ننپ هٽيو بيٺو هو ۽ مسلسل هارن ڏيڻ جي باوجود، هٽڻ جو نالو ني نه پئي ورتائين، بلاول ڪلندي چيو: راڻا، گڏهن گونگو آهي ڪيئن؟ بخشڻ اڪ پڇيندي، جڻ ڊرائيور کي اطلاع ڏيندي طنز ڪئي: هي گڏهه نه صفا ڪو بلاول اوني وانگر نئود آهي. هتي ني ٿئو... ڊرائيور نيٺ مجبور ٿي، حيپ مان لهي ڌڪا ڏني، گڏهه کي رستي کان هڪلي پري ڪيو ته، سڀ بي اختيار بلاول کي ڏسي کلڻ ٿا لڳون، بلاول سور پيئندي، پنهنجي ڪچي نيندي چيو: پٽ بخشڻ! في الحال نه ٽِڪي جڙهي، منزل وڏي آهي، رب چاهيو نه لٽ پٽ ڪبي. مون دل ۾ چيو: انين جي ٿيو ته اُها ڳالهه به ضرور لکندس، ۽ مقرر لکندس.

جيپ پڪي روڊ تان واريا سي پيچري تي لٿي نه مزو اچي ويو. جهاڪا ايڏا جو پيٽ ۾ اندا آمليٽ ٺهڻ شروع ٿي ويو. جيپ جيئن جيئن وني پني اڳيان ڪاهيندي، لڳو پئي: وجون پيا ٿر جي ڪنهن پاتالي کوهه ۾ ڪرندا. ڊرائيور راڻي ٻڌايو ته سانين منيءَ کان ننگر پارڪر نوي ميل آهي. ڇڪڙي ۾ شام جو ڇهين وڳي ننگر پارڪر لاءِ چڙهيو آهي ته ٻئي ڏينهن صبح جو ڏهين وڳي ننگر پهچيو آهي. مان دل ۾ چوان ٿو: يعني جيڪڏهن حيدرآباد مان جي ڪو مسافر شاليمار ٽرين ۾ چڙهي ته اينتري ۾ هوند وڃي لاهور پهچي. مون وري ڊرائيور راڻي جي ڳالهه ڏانهن ڪن ڏنو. چيائين پئي، سانين، منيءَ کان ننگر پارڪر تائين رستي جي اجان ڪابه رٿا منظوري تيل ڪانهي. مان وري وڃي سوچم ۾

پيس. چا! اها رٿا ڪڏهن رٿبي ٻه يا....؟ ڪاش ڪڏهن ملڪ جي ڪنهن ٽرانسپورٽ جي وفاقي وزير يا وزير اعظم کي رب پاڪ من ۾ ڪو ريجڪ وجهي ته جسٽ فار اينجوامنٽ، چڪڙي ۾ چڙهي مني؛ ڪان ڪارونجهر تائين سفر ڪري ته، خبر پويس ته پاڪستان جي حڪومت هلائڻ ڏکي يا ڪارونجهر تائين پهچڻ. واٽ ۾ ڪارونجهر ڏانهن ويندڙ يا اتان ايندڙ ڪيڪڙا انهن جي چال ۽ منهن مهاندو ڏسيو، مان ته دهلجي ٿو وڃان. هيٺان مٿان ماڻهن جا انبوهه ۽ سامان سان لٽ. بلاول ٻڌائي ٿو ته اڳئين حصي ۾ صرف چوڏهن سواريون سيٽن تي ويهي سگهن ٿيون. باقي مسافر پوءِ اهي زائفانون هجن يا ٻار، پوڙها هجن مڙها، سگها هجن يا بيمار. انهن کي پويان سامان جي مٿان پنهنجي لاءِ جاءِ ڳولڻي پوندي آهي. وري ڪيڪڙن جي رفتار ملاحظه فرمايو: جنهن رفتار سان هلن ٿا، ان کي ڏسيو، اُهي ڪاهل سست ۽ بي پرواهه بادشاهه ماڻهو ياد اچيو وڃن، جيڪي رستي کي بابي جي جاگير سمجهي پيا هلندا آهن. نه ڪاني تڪڙ، نه ٻي گاڏيءَ کي ڪراس ڪرڻ جي ڪا جستجو، نه ڪوئي اهڙو شوق...۽ مان سڄي واٽ سوچيندو ٿو رهان ته اهي چڪرا، ايڏي واهيات انداز ۾ ڊزائن جو ڪيا ويا آهن! انهن کي آخر آرام ده به نه بنائي سگهجي ٿو. پر بلاول ٻڌايو پئي ته اهي ڪيڪڙا دراصل ماڻهن لاءِ نه، مال ڍونڻ لاءِ ڊزائن ڪيا ويا آهن. مسافر ته انهن لاءِ ثانوي حيثيت رکن ٿا...خير عزت مآب فوجي ڪيڪڙن جو هوبهو نقشو هنئي اوهان کي لفظن ۾ ڪيئي ڏيکارڻ کان هي ناچيز بهرحال قاصر آهي. بس رڳو ٿورو تصور ڪيو ان ڳڙ جي ڏري جو، جنهن کي مکيون پنهنجي وجود سان اٿين ڍڪي ڇڏينديون آهن، جڻ هيٺان ڳڙ جو ذرو نه، سڄي ساري ٻوري موجود هجي.

جهاڪن جي سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ لڙڪندي، ٽر جي ڳوٺن مان لنگهندي، ويرانين جا منظر ڏسندي، ڪنهن پٽ تي، ڪا رڍ، ڪا ٻڪري، ڪا ڏٻري ڳئون، چرندي، ڪنهن ڳوٺ ۾ ڪوهه تان ڪا نينگري پاڻي ڀريندي، ڏول وجهي، ورت ڇڪيندي، ڪنهن ڪيڪڙا اسٽاپ وٽ جهڳي نما ريسٽارنٽ ۾ ميري سيري چانهه پيئندي، هي سفر ڪيڏو نه نئون نئون، ڪيڏو اداس ۽ ايڪسائيٽمنٽ سان ڀري ڇڏيندڙ ٿو لڳي مون کي. هر ڪلاڪ ڏيڍ ڪان پوءِ، اسان جي جيپ ڪنهن نه ڪنهن ڳوٺ ڀرسان لانگهائون ٿئي ٿي ۽ بلاول ۽ سائينداد، ان بابت اسان جي معلومات ۾ اضافو ٿا ڪرڻ لڳن. جنهن اسٽاپ تي، ڊرائيور گاڏيءَ ۾ پاڻي بدلائڻ لاءِ ڪجهه گهڙيون ترسيو، اتي بلاول ٻڌايو ته هي اٿو لونڊهار! مون جيپ مان لهي ڏٺو ته، ڇڪڙا اسٽاپ ڀرسان ٻگل ٿڦل نيڊ زي هوٽلڙي موجود هئي، هڪ ڇُلهه تي ڪا مَرُ جهڙي ڪٽلي ٽاڊن تي آفريڪي فنڪاره ڊوناسمر وانگر اُپامي پئي. سنواريل ناديءَ تي ڪاٺ جي ڍڪڻ مٿان ڦٽل جسٽ جو گلاس رکيل هوءِ مان سيني شين جو جائزو وٺندي، هڪ تباهه حال مسجد جي بانونبري وال وٽ وڃي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. هان؟- هي چا! مسجد ۾ ڇگل ٽڏي ٽي پيش امام واري جاءِ تي ڏاڙهي وارو پوڙهو ٻڪر چڙهيو بيٺو هوءِ هيٺ ٽڏي ٽي ڪي عجب جهڙا لينگها، ڪنهن تصوير جي چوڏاري سونهري حاشئي وانگر ڇٽا نظر پئي آيا. جنهن مهل ادل، ڇڪڙي اڳيان ويهي فوٽو ڪڍرائڻ لاءِ سڏ ڪيو ته ان وقت لونڊهار ۾ ڪڪڙن بانگون پئي ڏنيون ۽ مسجد ۾ پوڙهو ٻڪر ٻه ٻه ٻه جا آواز ڪيئي، ڇگل ٽڏي تي ويهي امامت ڪرڻ جي تياري ڪري رهيو هو. ادل سومري جي سرواڻي ۾ جڏهن سڄو گروپ ڇڪڙي جي ڀرسان ويهي فوٽو ڇڪرائي رهيو هو ته ادل کي ڇڪڙي ڀرسان ويهي فوٽو ڪڍرائيندي ڏسي، ڪئميرا جي ڪلڪ ٿيڻ سان مون نعرو هنيو.

ڇڪڙي سان گڏ فوٽو نڪتو ڇڪڙي جو.

فوٽو ڇڪرائي مون پٺ ورائي ڏٺو، ته منهنجي پويان ڪو ٻڪر گاهه چري رهيو هو. ٻڪر ڏانهن ڏسندي ۽ کِلندي نه پهه ادل جوابي ڪاروائي ڪندي ٻي سٽ ناهي.

نصير سان گڏ فوٽو نڪتو ٻڪري جو.

جيپ جو پاڻي چيڪ ڪرڻ لاءِ راڻي جڏهن بانيٽ کڻي ڪاربوريٽر تان جان کڻي ڍڪڻ لاٿو ته اوچتو گرم ٽهڪندڙ پاڻي فوهارا ڪري ٻاهر نڪتو ۽ جيپ جي پر پاسي سان بيٺل دوستن مان ڪنهن کي اگهان. ڪنهن کي بوبان سازي ڪٽي هُن رڪ ڪيو... خير ٿيو خير ٿيو. ٽيڙ سڙڻ کان بچي ويا. بخشڻ اگهان پوبان هٿ هٽي پڪ ڪندي چيو. گهڙي ڪن ترسي. بلاول بُل وني. ڪيسي ۾ هٿ وجهي، سگريٽ ڪڍندي، بخشڻ تي حملہ آور ٿيو. مبا. منهنجي ماچيس جا پاسا ته پُسي پٽ تي ويا آهن. پنهنجي ماچس جو، پاسو ڏي ته پنهنجي نيليءَ کي گهڪو ڏيان. بلاول جي ٻه معنيٰ جملي تي اسين سڀ ٺهڪ ڏيئي کلون ٿا ۽ کلندي کلندي جيپ ۾ چڙهي ٿا پئون. اُن کان پوءِ سفر کي انٽرٽين ڪرڻ لاءِ، ۽ ٽائيم پاس ڪرڻ جي خيال کان، بخشڻ في البديہ مشاعري لاءِ تاس جي پتي وانگر ست سنگت ۾ اُڇلي ٿو. پوءِ ته ڪو هڪڙو نہ پرسپ همسفر شاعر، ان مشغوليءَ ۾ حصو وٺڻ لاءِ ميدان ۾ لهي ٿا پئون.

سينبي آهيون لوڏن ۾،
سائنداد جي گوڏن ۾.
وارن ۾ ڇا رکيو آهي
اڄ ته، سڄون روڏن ۾.
ٿر ۾ بڪ جو راڄ ڏسو
ديد اٿوَ جي دوڏن ۾.

اهو شعر اڃني نہ وڏي سگهيو تہ. سنگت وٽان نئين ست برآمد ٿي. ست جا آني، سڀ پُون پُون ڪري مکين وانگر چنبڙي وياسين:

در درين ۾ گم آهيون
منظرن ۾ گم آهيون
ٿرين جون آهيون اکيون
ڪکرن ۾ گم آهيون:
ڪارونجهر جي ڪپ تي
مڇرن ۾ گم آهيون
اڄ جا اسين شاعرڙا
ڪا ڳرن ۾ گم آهيون.

اوچتو بلاول، پنهنجي ڀاري پر ڪم آواز سان جاري مشاعري ۾ رخنو وڌو. چيائين: گهٽو ني اڄ جا شاعرو، ڪاڳرن ۾ گم رهيو، ٿورو هيڏانهن هوڏانهن بہ ڏسو. هي جتان لنگهون پيا، اهو 'باراڄ' اٿو. ١٩٧١ع ۾ هندستاني فوج هيستائين ڪاهي آئي هئي، ۽ ان پُڌ ۾ هتي جا ويهہ پنج ويهہ ماڙهو شهيد بہ ٿيا هئا. هندستاني فوج هتي قابض ٿي، ڦانوڙي جي لڪ وٽ فوجي ڪئمپ بہ قائم ڪئي هئي ۽ هيءَ، اُن ڏينهن جي ني ڳالهہ آهي، جنهن ڏينهن 'سيزفاير' ٿيڻ جو اعلان ٿيو هو، نہ تہ هي ٿر تہ دوستو، ويو هو پاڪستان جي هٿن مان.

سامهون کان اينڌڙ ڪنهن گاڏيءَ يا ڪنهن بدشڪل ڪيڪڙي کان ڊڄي، جاءِ ڏيڻ لاءِ، اسان جي گاڏي جيڪڏهن پر واري پٽ تي ڪنهن جيتري جاڳندي بوٽي مٿان ڏاڪا ٻڌي چڙهيو ٿي وڃي تہ، ابٿ ٿي لڳم. جڻ جيپ اُن بوٽي مٿان نہ، منهنجي هيانوَ مٿان چڙهيو ٿي وڃي. ميمڻ واري ڏڙي پرسان لنگهياسين تہ، سائنداد ٻڌايو: هتي جون ميمڻياڻيون انين مهذب انداز ۾ ڳالهائينديون آهن، جهڙوڪر ڪراچيءَ جون ميمون يا ڪنهن يونيورسٽي جون پروفيسرياڻيون پيون

ڳالهائين.

اوچتو بلاول دانهن ڪئي: 'ڳماڙو'.

مون پنهنجي سيٽ تان مڙي پويان ڏٺو. بلاول ٻڌايو پئي ته، اسان جي جيپ هاٿي جنهن هنڌان لنگهي رهي آهي. ان کي 'ڳماڙو' سڏيندا آهن. ڳماڙي مان لنگهندي ڏٺم ته، ڪي غريب، اباليون ۽ مسڪين زالفانون ڳڏهن تي ڪاٺين جون پريُون رکيو، ٻارَ ويون پٺي انهن پويان پنڌ ڪاهيندڙيون. مان ان وقت ته دل ۾ جنسي، اتي هتڙادو ٿال پلازا وارن کي ڪچيون ڳاريون ٿو ڏيان، جڏهن بلاول ٻڌايم ٿو ته، انهن ميڙا چوندي وارين ڪاٺين تي ٻه. اڳيان ماين کان، ناڪو جڏايو ٿو وڃي ۽ اُهو ٻه اڌو - اڌ. ان کان پوء -- اسلام ڪوٽ ۾ اسين پهريون وڏو اسٽاپ ڪريون ٿا. وچ بيابان ۾ ڳاڙهين سرن وارين قديم طرز جي گهر نما عمارت ۾ نيندي، سائينداد ٻڌائي ٿو: هي اٿوَ اسلام ڪوٽ جو عجائب گهر. مان جو ٻارَ کي ڪنهن قديم ماڻهوءَ جو 'پنر جنم' سمجهندو آهيان. قديم شين کي ڏسڻ لاء، اڳڻ کان وراندي، وراندي کان اندر ڪمرن ۾ رکيل، وڏن وڏن شوڪيسن ڏانهن حيرانگيءَ سان ڏسندو ٿو وڃان، جنهن ۾ ٿر جا پراڻا اوزار، بدوقون، خُرزينون. گهوڙن جا هنا، اٺن جا پاڪڙا، رمبا، براڻي طرز جون ڪوڏرون، ٿر جي هنر جا نمونا، دبڪيون، رليون، جهلون، وچٿون، نقشيون، چلمون، تڏا، تڏيون، ميرن جي پڳ جا سڪا، توپ جا گولا ۽ تالا وغيره 'ڊِس پلي' لاءِ موجود هئا. وراندي ۾ -- هڪ خوبصورت مور پڃري ۾ بند، اسان ڏانهن اداس اکين سان ڏسي، آزاديءَ لاءِ فرياد ڪري رهيو هو. عجائب گهر جي اڱڻ ۾ ڪنڊ سان وري هڪڙي پولڙي ٻڌل هئي. بلاول اوني، جنهن بخشن کان بدلي ونن جا ٽُل پئي ڳوليا، موقعي مان فائدو وٺندي، پولڙيءَ ڏانهن اشارو ڪري، بخشن کي سڏيندي چيائين: دوست! تو واري مانيباڻيءَ سان ته ملي اچ، جيڪا او -- هوءَ پريان ڪنڊ ۾ بڌي ويٺي اٿني. اچانگ مان تاڙي وڃاني رڙ ٿو ڪريان: بخشڻ تڪي لٿي. بخشڻ تڏو شوڪارو ٻري، پنهنجي مخصوص اسٽائيل سان وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي ڪنڊ ڇڪائي چوي ٿو: هانو يار. ذڪ دشمن جو به مجبو. پر سفر اجا اڳتي گهڻو آهي. الله ۾ امبد آهي ته بلاول تي تڪي وري جاڙهجي.

اسلام ڪوٽ مان روانا ٿياسين ته، بلاول اوني پنهنجي يادن کي روانيند ڪندي ٻڌايو ته، ڦاٿوڙي جو لڪ جتي آهي، ان کان پوءِ جو ڳلهار جو ڳوٺ به رستي ۾ آيو هو... بلاول جي گفتگو ۾ بخشن جيڪو، پولڙيءَ واري ڳالهه تي مود آف ڪيو ويٺو هو، رخنو وجهندي چيائين: ها -- آيو هو جوڳلهار جو ڳوٺ ... اتي تنهنجي اوڙ پوريل هئي. ايئن؟ بلاول بخشڻ جي طنز کي نو لفٽ ڪندي پنهنجي ڳالهه جاري رکيو آيو. چيائين: جوڳلهار ۾ مينگهواڙن جون چوڪريون به پڙهڻ لڳيون آهن.

مان حيران ٿي ڪانئس پڇان ٿو. اڇا! ته معنيٰ هتي ڪو گرلز اسڪول به آهي؟ نه -- گرلز ورلز اسڪول ڪونهي. چوڪريون چوڪرن سان گڏ، چوڪرن واري اسڪول ۾ ئي پڙهنديون آهن. اها وضاحت سائينداد ڪري ٻڌائي.

اڇا ته معنيٰ 'ڪو ايجوڪيشن' آهي.

يعني ته، هتي ڪچي وهيءَ کان ئي رومينس شروع. ميجر وچ ۾ لقمو ڏنو. بلاول سندس خوش فهمي کي رد ڏيندي ٻڌايو ته، ٿر ۾ چوڪرين جي شادي ٻارهن ورهين ۾ ئي مانڊ ڪيو جان جڏائين. ان ڪري هتي ڪريشن جو ريشو بين ضلعن جي پيٽ ۾ نه برابر آهي.

بخشڻ جيڪو اوني جا اونڌا سڌا بيان ڪنائي رهيو هو، اوچتو بلاول ڏانهن هٿ جو اشارو ڪري هلندڙ جيپ ۾ اوچتو جڻ سيني مان چرڪ پريو:

اڙي راڪشس!

ڪٿي آهي؟ -- مان ۽ ادل، اڳين سيٽ تان ڪنڌ موڙي، بخشڻ ڏانهن متوجه ٿيا ٿيو وجو. بخشڻ ڪِل ضبط ڪندي، بلاول جي مٿي تي هٿ رکندي چوي ٿو: هي جو وڃنو آهي هيڏو سارو -- نظر نه پيو اچي ڇا اوهان کي؟

مون ڏٺو. ان وقت بلاول جون وڏيون وڏيون اکيون دونالين وانگر ناڇي ويون هيون. پر، ڏٺم نه هن زهر بي، نائيل اکيون جهڪائي نهايت معصوميت سان چيو: يارو، بخشڻ نه جهڙو ملي، جو پَلونگڙو. رکي رکي اهڙي ٿو مِٺي مِٺي ميانون ميانون ڪري جو، دل چوي ٿي نه جهٽ هٿي ڪيش ڪچ ۾ ويهارجيس. اڙي واهه، بلاول ... ڇا نه آنبديا ڏنو اٿئي ... ميجر خوش ٿي رمارڪس پاس ٿو ڪري ... ۽ ان کان پوءِ اسين سڀ بخشڻ کي ڪچ ۾ ويهارڻ جي لذت ڀري خواهش سان اوچتو ڇڻ سرشار ٿا ٿيو وڃون.

ان کان پوءِ، طرحي مشاعرو وري الاڻي ڪيئن پنهنجو پاڻ شروع ٿي ويو.

صديون گذري ويون
نديون گذري ويون
هوءِ اڪيلي آ
سڪيون گذري ويون
اڙن جي اڳيان
اونيون گذري ويون
هاٿي پونسا آهن
پنيون گذري ويون
ونا جيئرا آهن
ونيون گذري ويون.

غزل لکجي پورو ٿيو ۽ بلاول اوني جو اعلان به ان سان گڏ شروع ٿيو. هاٿي لنگهون پيا ڪاريو علام شاهه مان. ... ڪجهه گهڙيون ترسي ڳئي مان چيائين، ان کي به پڪ بخشڻ ڪاريو هوندو.

بخشڻ وري ڪيئن ڪاريو هوندو؟ -- اهو سوال مون اٿاريو.

ڏسو ڪونه پيا. بلاول بيان جاري رکيو. بخشڻ رکي ٿي سنگت پاڻ کان وڏن سان ٿو. مثال طور نصير مرزا، اياز گل، ادل سومرو، علي نواز خاصخيلي، ديدار بلوچ، سوز هالاڻي ۽ وجو انهن وٽ راتين جون راتيون رهي ۽ سندن سگريٽ پيئي. بخشڻ ڪجهه ايڪٽنگ ڪندي، ڪجهه شرمائيندي وضاحت ڪئي: جئو برابر صحيح ٿا، پر ڏسو نه... وڏن کان محبت به نه ملي ٿي نه... ۽ ڪلها wink ڪندي چيائين: يارو پاڻ نه محبت جا بکيا آهيون ۽ بس.!

جيپ جڏهن 'آڏيَ جي ٽڙ' وٽان لنگهي نه بلاول کان وري به رهيو ڪونه ٿيو. چيائين: هتي جوٺيجا رهندا آهن گهڻا!... اوچتو ميجر وچ ۾ ڳالهايو: اڇا! نه عبدالقادر جوڻيجو هتي جو آهي؟ ان تي اچانگ بخشڻ ٽڙڪو ڪاڏو. يار! ميجر کي جيپ مان هيٺ لاهيو. بلاول چوي پيو نه: هتي جوٺيجا رهندا آهن ۽ هي سمجهي پيو نه... ۽ وچ ۾ پني مون اڇا جهڳڙو ناريو مس نه، جيپ لوڏيو سما مان لانگهانون ٿي. بلاول وري روان ٿي ويو: هتي سما رهندا آهن... تنهن ۾ تنهنجو ڇا؟ هتي سما رهن يا سميجا. بخشڻ جيڪو ميجر سان جهڙپ کان پوءِ لاڳيتو موڊ آف ڪيو ويٺو هو، بلاول مان ڪسرون ڪڍندي چيائينس: يار بلاول -- پنهنجي فصول معلومات بند ڪرڻ جا پنسا گهڻا وٺندين؟

تڏهن بلاول پنهنجي هڪ هٿ جون پنج ئي آڱريون بخشڻ ڏانهن اپون ڪندي، نهايت نماڻائيءَ سان چيو ... بس پانو اجهو اينرا. ان کان اڳ جو، ڪنان ڪو ٻيو جملو اچي، هڪ دفعو ٻيهر سيني کي طرحي مشاعري جي دعوت ڏني

وڌم، سٽ ڇا وڃ ۾ آئي، سيني ڇڻ ان سٽ جي ٻرندڙ شمع تي پتنگن وانگر ڦيرا ڏيڻ لڳاسين.

طاقت جو طوفان اڃا ڀي ساڳيو آ،
سنگهر ۽ سلطان اڃا ڀي ساڳيو آ.
ٻو ڄاري، جي آس نه ڪاني پُوري ٿي،
مندر ۾ ڀڳوان اڃان ڀي ساڳيو آ.
ڪمري مان هوءَ هلي وئي ڇڻ اُڏري وئي،
خوشبوءِ جو سنمان اڃان ڀي ساڳيو آ.
بدلي ٿي ويو آفيس مان هُي آفيسر،
ٽيبل تي گلدان اڃان ڀي ساڳيو آ.
گولين جو گهمسان اڃان ڀي ساڳيو آ.
شهر سڄو سنسان اڃا ڀي ساڳيو آ.

مارئي، جي ڳوٺ 'ڀالواهه' ۾ اينٽر ٿياسين ته، الاٿي ڇو، ڪا پٽ مون کي ماني ڀاڳي، ۽ ڪا پٽ مراد فقير جيان ٿي لڳي ۽ هوائن ۾ ڇوڏس هنن ٿي جو ڳايل لوڪ گيت 'چرمي' جنان ڪنان ٻرندو ٿو ڀاسيم. اينِي چرمي رو، بلالي سان پيار، گهوري جاوان چرمي نان. منهنجي چرمي جهونگارڻ ٿي بلاول، بخشڻ، ڪي جيڪو ميجر جي ڪلهي تي ڪنڌ ڌاري سنتو پيو هو. پير سان جاڳائي جويس ٿو: اڙي مسافر جاڳ ۽ ٻڌ ته نصير تنهنجو لڪيل ڪلام پيو ڳائي. بخشڻ ننڊ مان جاڳڻ سان، بيزاري مان انڪواري ڪندي پڇيو، هي مون کي ڪنهن پير سان 'ڏونڏاڙي جاڳايو آهي؟ مان ٻڌايانس ٿو ته اهو نيڪيءَ جو ڪم ٿيا؛ بلاول اوٺي ڪيو اٿئي. نهايت ڪاوڙ مان بخشڻ بلاول ڏانهن گهور وجهندي اسان کي چيو: يار هي بلاول به ڄهڙي ٿر جي ڀينڻ بلا، جيڪا به ننڊ ساڳي ريت پُڄ سان ستل ماڻهوءَ کي جاڳائي، وات ۾ زهر هاريو ڀڄيو وڃي. بلائن جو ذڪر نڪتو ته ياد آيم، اڙي واه! ٿر جي بلائن بابت ته بلاول کان اڃا معلومات ورتي ئي ڪانه اٿم. اهو سوچي، سري وڃي بلاول جي ڀر ورتم. ڳالهين ئي ڳالهين ۾ پڇومانس: بلاول! ٿر ۾ ڀلا بلائون ڪهڙيون ٿين؟ شايد بخشڻ کي وڃهه ملي ويو. نهه پهه چيائين: ٻيون ته نهيو، بلاول اوٺي جهڙيون گهوڙيال بلاوئون البته ٿر ۾ عام جام ٿين. بلاول کي به ٻُل واه جو مليو، چيائين ياڙو! بخشڻ جهڙيون 'لُنڊيون' به هتي کي گهٽ ڪونه آهن.

ڀلا ڪي ٻيون بلائون به نه هونديون هتي، انهن کان سواءِ؟

هائو- ڇو نه! بلاول چوي ٿو، بخشڻ جون مائيٽيائيون، ڀينڻ بلائون، ٻيون هن ڪڻ به هتي جام آهن. اتي وري بلاول کي اڌ ۾ ڪٽي بخشڻ شروع ٿي ويو، جونه... جونه. بلاول جهڙا ڪاريهر نانگ به گهٽ ٿي آهن هن پٽ ۾.

مون چيو: دوستو مون اوهان کان اوهان جي باري ۾، نه بلائن جي باري ۾ ٿي پڇيو، تنهن تي بلاول سنجيدگيءَ سان ٻڌايم ته، ڪَپر کان ڪوراڙ نانگن، ٿر ۾ نانگن جا سوين قسم آهن. ٿري ويچارا اُنهن کان بچڻ لاءِ ڇا ڇا ڪن، جو، ڪنهن رڍ يا ٻڪري جي کل گوڏن تائين رات جو سمهڻ وقت ويڙهي ڇڏيندا آهن. کل تي نانگ بلا جي ڏنگ جو اثر ٿيڻي ڪونه. يا ڀر پاسي ۾ بصر جي ڳنڍ رکي سمهندو آهي ته، اُن جي تيز ڌپ ڪري به ڪا بلا ويجهي ڪونه اچي. هونئن ٿر ۾ بلائن جا ڪکيل، اسپتال ٻري هجڻ ۽ زهر کي ختم ڪرڻ واري انجڪشن جي اڻاٺ هجڻ ڪري، اڪثر بي ڪفنا ئيو مريو به ويندا آهن.

اوچتو بخشن ني شاعريءَ جو نزول شروع ٿي ويو. وڃاس سٽ آئي، تہ، سون جُڙندبون ويون.

هوءَ نـهـاري ونـي
سون کي ساري ونـي.
کـد وانـگر کـبـر ۾
سون کي ڳـاري ونـي.
مـس جـي مـنـدر ۾
ڏيـنـو بـاري ونـي.
منزي منزي مرڪ سان
انـدر نـاري ونـي.

انهن مصراعن مان ڪا مصرع ٻاري بار ضمير فل جي ڪا سانبداد ساند جي، ڪا بخشن جي، ڪا مبحر جي.... مون ٻنهنجي حصي واري مصرع پڙهي تہ سڀني کان احانڪ رر نڪري ونـي. مصرع هئي:

ڳالهہ ڳُلي ٻني ڳوٺ ۾-
هوءَ گداري ونـي.

۽ دلگير ڪري ڇڏيندڙ ان مصرعي ڪري، اسين سڀ ڪنهن گهري اداسيءَ ۾ گم هئاسين تہ راتي درانبور، جبِ مارنيءَ جي ڪوهہ وٽ احي بيهاري. مارني جي ناريجي ڪوهہ کي هٿ لاتڻ. اُن کي اکس سان چمڻ ۽ درشن ڪرڻ لاءِ اناولا ٿي هڪ ٻني کي ڏکا ڏيندا جيپ مان اٿين اندا ڏنڌ لهون نا. جڻ اهو ڪوهہ خدا نہ خواحسـہ انان ڪو هلبو ٿني ويو. هي ڪوهہ. پالواڙيگوٺ کان ڏيڍ ميل پنڌ تي هو. ڪوهہ تہ ڏنجي چڪو هو. صرف نالي ماتر ڪوهہ جا آثار اُتي موجود هئا. ڪوهہ پرسان. هڪ ڪُونڊي هئي. جنهن لاءِ بڌايائون ٿي تہ. مارني انان پنهنجي مال کي پاڻي پياربندي هئي. اُن ڪونڊيءَ جي، حالت بہ تباهہ هئي. سڄي سند جي حالت تباهہ لڳي پئي آهي. مون دل ۾ چيو: مارني جي ڪوهہ واري ڪونڊيءَ تي ڪجزا ويهي ڳوڙها ڳاڙهن.

ڪوهہ جي آس پاس. پالواڙيجي پٽن ني، تہ بہ ڪندي بہ کي سؤکن ڍڳا ۽ ڍڳيون سُڪل گاهہ جري رهيا هئا. ٻن پهرن جا کي اداني کن ٿيا هوندا. الانجي ڪهڙي جذبي ۽ مود سان. مارني جي ڪوهہ ۾ مُنهن وجهي. ونـي سڏ ٿو ڪريان. مارني.... مارني.... مارني.... ۽ پوءِ ان ايڪنبوني ۾ بلاول. بخشڻ ۽ غلام محمد ميجر بہ جُنبي نا وڃن. مارني...مارني...مارني... ڪوهہ مان ابڏن آواز جا پـانڪ پڙلاءَ اندا ڏنڌ نڪري آس پاس جـبـن ني ونـي هُل هلاحا مچايا تہ. اڪ چنب ۾ ماحول جڻ پراسرار بنجي ويو. مون ڏٺو. ان سان پالواڙيجي ڍڳن ۽ ڍڳين ۾ اهزو احي تاهہ پيو جو. ڪند ڪٽي پهريس اُنهن اسان جي اجـبي چهرن ڏانهن مُڙي هڪ نگاهہ وڌي ۽ ان کان پوءِ مُنهن ڳوٺ ڏانهن ڪري، ونـي ڏنئون ڪُرن ني زور. اوچتو اسين سڀ سڄي جا سڄا اٿين ڏڏڙ ڏوڙ بي وياسين. جڻ اسان جي آس پاس ڪو وڏو طوفان. ڪو وڏو ڀونچال اچي ويو هجي. ان غير معمولي صورت حال ۾ اوچتو اسين بہ جڻ وائڙا ٿي وياسين. ساهہ سامت ۾ آيو. تہ ادل چپ چوريا. انهن ويچارن ڍڳن ۽ ڍڳين تي عمر بادشاهہ جو ڏهڪاءَ گهر ڪري ويل ٿو ڀانئجي. مان سمجهان ٿو تہ. اهو مال. جو ڳوٺ ڏانهن ونـي ڀڳو آهي تہ. اهو بہ ان ٻُو ۾ تہ. ڪٿي اهو لعنتي عمر بادشاهہ وري تہ متان اچي. پالواڙ ڪوٺ ڪڙڪيو آهي. بلاول وري پيو اسومان ڏيڪاريو. جيانيس شام جو مال واپس ڳوٺ ڏانهن وارن لاءِ متان ڳوٺ وارا پريان ني کي اهڙا آواز ڏيندا هجن ڪـٽنس؟ جن کي ٻڌي مال موني وناٺن ني پهچندو هوندو. منڙو دوست ضمير فل جيڪو. هر سفر ۾ اڪثر چپ چپ هو. جيانين ها! بلاول صحيح ٿوجوي: هوندو بہ اٿين ئي.

ميحر عرف دي سي پيحر، جنهن اسان جي هيءَ جندجان بَدي ويئي. وڏڙن وانگر پريشان ٿيندي، راءِ زني ڪئي... ۽ اڄ، جو جڏهن بي وقتو مال ڳوٺ جي وٿاڻ تي وڃي بحتو هوندو ته- ڳڻتي نه انهن کي به نه ٿي هوندي ته-مالڪ! هي ماجرا ڇا آهي؟ مون بحث وانيند اپ ڪندي ۽ ڳالهہ کي ڪُٽانيندي چيو: دوستو! ان ڪان اڳ جو ڳوٺ وارن طرفان مال جي سوبرني بحث ني ڪا انڪوائري يا ڪا بڪر بحاز شروع ٿئي، پالوامان بچو نه بچون!

ڏاني ڏانڊل مان لنگهندي نه، ڏادو Enjoy تا ڪريون. بلاول هي ڪهڙو ڳوٺ آهي؟

ڏانل ڏانڊل؟

نه- ڏانو ڏانڊال، بلاول منهنجي تصحيح ڪئي.

ڇا!- دالي ليديءَ؟

نه دادي لبلا هاٺي ادل ڪلي نالو درست ڪيو. ۽ 'سڳا' جي ان فنڪشن جو ذڪر ڪيو، جنهن ۾ اناؤنسر ڪان سچ بچ نڪڙ ۾ دادي لبلا جو نالو، دالي لبدي اُجارجي ويو هو.

اڇا! هاٺي جڏهن ڏانل ڏاندو ۾ پهچي ويا آهيون نه، مؤرخو! بيان ڪيو هن جا ڪم ۽ ڪارناما! جيپ مان لهندي، اهو مون چيو. سائينداد اطلاع ڏنو ته هتي جي ٽيليفون ايڪسچينج ۾ پنهنجي لاءِ دوست 'خالد' طرفان جانڪ جو انتظام رکيو ويو آهي. جانڪ، جانڪ جي ڪوپ تي ڏاني ڏانڊال ۾ کهڙا کهڙا نه ملوڪ ۽ سريلا سنگتي ملڻ لاءِ اچن تا، خالد رام، دوست علي، جما ڳورو... ۽ ڪئي ٻيا... چڱو دوستو! پنڌ پري منزل ڏور. موڪلائي ڪانهي. جيپ ڏاني ڏانڊل مان هلي نه مون دريءَ مان ٻانهن ڪڍي هوا ۾ هٿ لوڏيو. ۽ سڀني گڏجي با آوازِ بلند چيو: سدائين گڏ.

ان ڪان پوءِ ڇا ڏسان نه، ڏکڻ اولهہ اوبر، تيهين پاسن ڪان اسان جي جيپ کي وارياسو رڻ ڦريو ڦريو پئي آيو، جنهن پٺيءَ سان جيپ دوڙندي پئي وئي، ان جي ڦيٽن هيٺان، پٽن دڙن ۽ ٻڙن بدران جهڙوڪر سبرهاءِ وي جهڙو لس ليٽ رستو نکري نروار ٿي ويو. ان پٺيءَ تي ٻنان جهاڪن وارو اهو سفر، اجانڳ اسان سڀني کي سير هاءِ وي تي سفر ڪرڻ جهڙو مزو ڏيڻ لڳي. وري جو ڪٿي 'راٺي' جيپ کي رفتار ڏني نه جنسي جهڙوڪر هوائي گهوڙي تي اُڏامندا پئي وياسين. مون بي اختيار ٿي دانهن ڪئي، عزيزو؟ هي ڪهڙو جادوئي مقام آهي. ڪجھ ڪجھ ماجرا بيان ڪريو. ڪا اسيٽ منٽ جاري ڪيو. وري به بلاول اسٽارٽ ورتي. جيائين هي رڻ ڪڇ جي پٺي آهي، ڪيترين روايتن موجب پارڪر جو سمورو پرڳڻو هيٺائون هو، جتي اڄ پيانڪ رڻ ڏيکاري ڏيئي رهيو آهي، اڳ اتي سمنڊ جون چوليون هيون. ۾ پوءِ ڌرتيءَ جي زلزلي سبب پاٺي هٽي ويو ۽ اهو وڏو واريا سو رڻ بنجي ويو. چون ٿا، جڏهن سڪندر اعظم سنڌ مان لنگهيو ٿي، تڏهن ڪڇ جو رڻ، سمنڊ جي صورت ۾ هو. سائينداد سانڊ اطلاع ڏنو ته ڪو هوشيار ڊرائيور ئي هتان گاڏي صحيح سلامت ڪڍي ويندو آهي. ڇا جي ڪري جو، هن پٽ ۾ ڏُٻتيون جام آهن. مان، دريءَ مان پوءَ ۾ ٻاهر ڏسان ٿو، چوڌاري برپٽ ئي برپٽ وڇايو پيو هو. نه ڪٿي هو ڪو بوٽي جو آثار، نه ڪا وڻ جي ڇانو. جنهن پٺيءَ تي اسان جي جيپ دوڙندي ٿي وئي، اُن ڪان ڪجھ مفاصلي تي هڪ ٽرئڪٽر ٽرالي ڏُٻڻ ۾ ڦٽي پئي هئي. راٺي ٻڌايو نه سائين، ٽرالر جو ڊرائيور ان جاڻ هوندو، ان ڪري ايئي وڃي ڦاٿو آهي. اجانڳ هي ٻوائتو رڻ مون کي مصر جي صحرائي سينا، ايران جي دشتِ لوط، سعودي عرب جي ربع الخالي ۽ چين جي گوبي صحرا وانگر موت جي هنج مثل ٿو لڳي. مون بيحد پو ۾ رڻ جو جائزو ورتو: چوڏس رڳو رڃ ئي رڃ هئي. نه پکي، نه پکڻ، نه آدم نه آدم آزاد، نه ساوڪ نه ڪنهن وڻ جي ڇانو. 'راٺي' ٻڌايو نه سائين! اڻ ڄاڻ قافلي وارا ته ڏُٻڻ جو اندازو نه هڻڻ ڪري اُن سميت ڌرتيءَ ۾ لهيو وڃن.

۽ ان ني خوفناڪ رڻ پٽ مان، صحيح سلامت نڪري، پار پياسين ته سامهون ڪارونجهر پهاڙ ڏور فاصلي تي اسان جي انتظار ۾ ٻانهون کوليو ڪڙو هو. مون خوش ٿي اعلان ڪيو. دوستو- او، هُو ڏسو- سامهون اسان جي سفر جي آخري منزل.

پهاڙ جي هُن پار ڇا هي؟ منهنجي من ۾ هورا ڪورا ٿي.

جواب مليو- ڪجهه به نه- شايد ازل ۽ ابد جو پيانڪ ميلاپ، آڪاس ۽ ڀرتيءَ جي سنگم جو انوکو منظر، خلائي خلا.

جنهن وقت اسان جي جيپ ڪارونجهر جي ڪناري ڪناري سان هلندي، ڀوڏيسر واري مسجد ڏانهن وڌي رهي هئي، جين مندرن وٽ جانبي جي ٻوڪ ۾ ڪنهن مور رڪي رڪي، جانبي جي ٻيلن گلن وچ مان ڪنڌ مٿي ٿي ڪيو. مور جي چوٽيءَ ۽ ڪارونجهر جي ڪور ڏانهن ڏسندي پاڻ ڪي ڪنڌو نه ٻاگ وند پني ٻانمر، ۽ ڪارونجهر واري ڌرتيءَ تي جنم وٺڻ تي فخر مان ڳاٽ ڪيئن نه اوچو ٿيندو ٿي ويو. ڪارونجهر جي اوچي ۽ سر بلند چوٽي ڏانهن اشارو ڪندي، بلاول ٻڌايو نه اها چوٽي ايتري ته اوچي آهي جو، ان تي چڙهي دوربين سان هندستان جي ڪن ڀاڱن جو درشن به ڪري سگهجي ٿو. ڪارونجهر ڏانهن نماشائي سان نهاريندي سوچان ٿو، منهنجون اکيون ته بنهه ٻنڪڙيون آهن. ڪتان آڻان اُهي و شال اکيون، جن ۾ اِهو سورهن ميلن ۾ پکڙيل خوبصورت جبل سماني ڇڏيان- سڄي جو سڄو.

منگهارام اوجها پنهنجي ڪتاب 'براثو پارڪر' ۾ لکيو آهي ته، برسات جي موسم ۾ جبل تان اياهه پاڻي سمنڊ جيان وهي هلندو آهي، گوڙ ذرو ۽ پُنياڻي ندين به هنان ئي نڪرن ٿيون. اهي ٻئي نديون پاڻيءَ سان تمنار ٿيو وڃو ڪچ جي رڻ ۾ ڇوڙڪن. جيڪڏهن انهن ندين تي بند ٻڌي پاڻيءَ کي ٻوڪ لاءِ گڏ ڪيو وڃي ته پارڪر کي جڪر ڪڏهن به ڏڪار سان ڏوچار ٿيڻو نه پوي.

ڪارونجهر جبل جيڪو ننگر پارڪر جي شهر جي چوڦير گولائي قطار جي صورت ۾ ذڪڻ ۽ الهندي پاسي کان پکڙيل آهي، اسين اکين ئي اکين ۾ ان کي پرڻام ڪندا، ڀوڏيسر مسجد جي ايوان ۾ داخل ٿا ٿيو وڃون. هي مسجد، ڀوڏيسر تلاءِ جي پڪ ۾ هئي. مسجد پنهنجي مختصر وجود ۾ فرش کان ديوارن ۽ وبندي ڪاٺ جي ڇت ناڻين، طرز تعمير جو سهڻو نمونو پيش ڪري رهي هئي. شيشم جي ڪاٺ جا بلرس، خوبصورت ڍرائن ٿيل ڇت، ڇت هيٺان ننڍڙو صفو. وچ ۾ محراب، محراب پرسان ساڄي پاسي ٿي ڪند ۾ سنگ مرمر جي پٿر مان ٺهيل اجو ٿڏو ۽ لسو ممبر. صفي اڳيان پرسڪون پُرشڪوهه اڱڻ، اڱڻ سان بانونڊري وال ۽ وچ ۾ ٻاهر اجڻ وڃڻ لاءِ، لوهي شيخن وارو ڦاٽڪ. هيٺ جتيون رکڻ لاءِ به ڏاڪا. مسجد جي ڪُل ديگهه ويڪر تيهه فوٽ کن مس ٿيندي. مسجد جي بانونڊري وال پرسان ٻاهر ڪئي قبرون موجود هيون. اندر مسجد ۾ سامهون واري ڀت تي فارسيءَ ۾ هڪ عبارت لکيل هئي، جنهن جو مفهوم هو ته، هي مسجد محمود شاهه بن مظفر شاهه بن غياث الدين، سن ۱۵۰۵ع ۾ نهرائي آهي، وڌيڪ لکيل هو ته: جيڪڏهن مسجد زخمي ٿي پوي ته، وقت جي حاڪم تي اهو فرض ٿو عائد ٿئي، ته، ان کي هو درست ڪرائي.

مسجد جي ٻاهرين ديوار سان ٻاٻان ۾ اِهي قبرون ڪنهن جون آهن؟ ان بابت ڪنهن به وثوق سان ڪابه ڳالهه ڪانه لکي آهي. قبرن جي سيرانديءَ نه ڪنهن قبر تي ڪو ڪتبو موجود هو، نه ڪو بورڊ يا ڪو ٻيو نشان رکيل هو. ڪتبا، مري ويل ۽ زنده ماڻهن جي وچ ۾ واقفيت جو آخري رابطو هوندا آهن. ۾ ڀوڏيسر واري مسجد جي ايوان ٻاهران قبرن تي ڪتبا هئا ڪونه. ان ڪري اهلالقبور سان نه عليڪ سليڪ ٿي، نه انهن قبرن ۾ موجود مومنن سان هيلو هاءِ! ڪئي پڇهيو هنم ته اهي قبرون محمود شاهه جي سپاهين جون آهن، جيڪي مقامي سوڍن سان وڙهه ۾ ماريا ويا هنا، ۽ اتي ئي مدفون ٿيا. قبرن جي آس پاس هلندي، آمريڪي شاعر 'لينگسٽن هيوز جو نظم هينين تي هُري آيو

هنم.

اسان انهن جي قبرن وٽان لنگهون پيا.

جيڪي جنگ ۾ مري ويا.

اُهي کٽيندڙ هئا يا هارائيندڙ؟

ڪو پتو ناهي.

اُماوس ۾،

هو ته، اهو به ڪونه ڏسي سگهيا،

ته- فتح ڪنهن حاصل ڪئي.

قبرستان ۽ مسجد جي ياترا مڪمل ڪري، اڱڻ ۾ بيهي ڪَنن تي هٿ رکي، عصر جي بانگ ڏني، مسجد جي ايوان ۾ سجده ريز ٿو ٿيو وڃان. مون سان گڏ بخشڻ به اها ايڪنبوٽي ڪري ٿو. پوڏيسر واري مسجد جي ايوان ۾ سجده زير نيندي ني، عجيب فيلنگس هيون منهنجون. سوچيم: هن ڌرتيءَ تي ڪهڙا ڪهڙا نه قديم آثار. جُهونن زمانن ۽ زمينن جا امين بڻجو، اسان لاءِ عبرت جا سامان ڪيئن نه پيا، مهيا ڪن. ڪيڏا نه لافاني آهن اُهي يادگار، جن ڪي صدين جا طوفان ۽ وقت جا واچوڙا، ريتي ۽ ميسي نه سگهيا آهن، ان وچ ۾ درياهن پنهنجا رُخ ۽ ستارن پنهنجون پوزيشنون قيراني ڇڏيون، پهاڙ- ميدان بڻجي ويا، سلطنتون پامال ٿي ويون، ۽ هي سڀ ڪجهه اونئين جو اونئين ئي محفوظ آهي. مسجد جي ايوان ۾ پسار ڪندي مون سوچيو نه مان هتي جا تلاش ڪرڻ آيو آهيان؟ محض آٿوٽنگ لاءِ؟ محض پنهنجو پاڻ کي اينٽرٽين ڪرڻ لاءِ" ۽ فقط اهو ڏسڻ لاءِ ته، مان ڪٿي ڪٿي پهچي سگهان ٿو! يا شايد اهو پنهنجي وجود جي تلاش جو ڪو مرحلو هو، جنهن لاءِ مان دوستن سان سهي سنيري هن رخ سان ۽ هيڏانهن بيابانن ۾ اچي نڪتو هئس. اچانگ، بي سبب، پوڏيسر مسجد جا ايوان، جين مندر آڏو اپريل سڪل گاهه جا سلا. چانيي جي پوک ۾ پسار ڪندڙ مور، اتي ڪٿي مٽيءَ منجهه وڃانجي ويل ماڻهن جا پيرا، سڀ رلي ملي منهنجي اندر ۽ اکين ۾ لڙڪ بڻجي ترڻ لڳا، ان کان پوءِ مون مسجد مان نڪرندي، مسجد مٿان ايرندڙ صبح جو تصور ڪيو، ۽ ان پهرين شام جو، ان پهرين سج جو، جنهن هن مسجد جي اڱڻ ۾ اکيون مٽيون هونديون ۽ مون ڏٺو ته، انهن اکين مان ڪني اکيون، پوڏيسر مسجد جي پڪ ۾، ڏنل قبرن اندر خاڪ ٿيون پيون هيون. (مون دل ۾ چيو: اي وقت! ڪٿي آهن اُهي چهرا ۽ ڪني آهن اُنهن جي قدمن جا آوار؟) جون تا محمود شاهه، سودن سان ويڙهه کان پوءِ، فتح پاتي هئي، ۽ پوڏيسر جا عاليشان مندر ڊهراڻي، انهن پٿرن مان مسجد ۽ سندس جيڪي سپه سالار جنگ ۾ مارجي ويا هئا، تن جون تربتون جوڙايون هيون. چيم: دوستو، هلو ته، هاڻي اُهي جين مندر به ڏسون جن سان محمود بگڙي هاڃا ڪري پٿر دوراني مسجد جي عمارت ۽ پنهنجي سپاهين جون آخري آرام گاهون وڃي جوڙرايون هيون. گوڙيءَ مندر جي چانٺ چڙهندي مندر جي ابتر حالت ڏسي، ڪيڏو نه افسوس ٿو ٿئيم. گوڙيءَ مندر ۾ اندر گهڙندي، اسان سڀني کي اچانگ مندر جي اڪيلائي، خالي پڻو ۽ ادسي انين ڏيکاني ڏني ٿي، جڏهن پوڏيسر مسجد جي پڪ ۾ ڪو مور منو پيو هجي. مندر جي آس پاس نه هو پکي، نه هو ڪو پکڻ. رڳو هو سناٽو ني، سناٽو. ازلي ابدي!، هوا لڳڻ تي سڪل گاهه ۾ ڪا چرپر ٿي پئي، نه نه مان ني مان لڳي پئي هئي چوطرف. بخشڻ ٿڌو ساهه ڀري چوي ٿو، سڀ ڪجهه ڪيڏو نه پيڙاڻمڪ آهي. جڻ صديون ساهه سڪايو بيٺيون آهن. مندر ٻاهران چانيي جي پوک ۾ اجان به مور ٽبلارا پئي ڏنا ۽ مندر جي خالي ڪمري اندر جهاني پائيندي، بخشڻ وري روان ٿي ويو، اڙي؟ هي نه ڪنهن دهريي جي دل وانگر صفا خالي آهي. نه مورتي، نه ڏينو! ضمير قل بي اختيار ٿي چوي ٿو: مندر جي ديوارن کي ڪنهن هٿ جو ڇهاءُ پسي به، لڳي ٿو ڪني

يُگ، ڪئي صديون گذري ويون آهن. لڳي ٿو خدا ۽ هن مور جي اکين کان سواءِ هن گوڙي، مندر ۾ ڪو اک کڻي ڏسي ٿي ڪونہ ٿو. مندر جي ڏاکڻ تان هيٺ لهندي، منهنجي ذهن ۾ تاريخ جا ورق ورقَ پنا کلندا. جن جي صفحن تي لکيل هو: گوڙيءَ جو هي مندر پارسنات جو عاليشان مندر هو. ان مان باونجاهہ سهڻا گنبد هئا ۽ مندر جو حال سهڻين تصويرن سان ڇنيل هو. مندر جي ٻلرس جا پنر اهڙا گرا هئا جو، هاسن جي ڪٽڻ کان بہ بري هئا. مڪارام اوجها لکيو آهي تہ، اُهي پٿر ضرور عوراب ذريعي ڏيهان ڏيهہ مان گهرايا ويا هوندا ۽ اها زبردست عمارت وچ ۾ ان ڄاڻن ۾ قابل ڪاريگرن، سالن جا سال پورهيو ڪيو هوندو. مندر جي ديوارن تي جسالي اهڙي هوندي هئي، جو ڏسيو ئيرس ونيو ويندو هو- مندر جي آخري ڏاڪي تان هيٺ لهندي، مون مندر تي آخري نگاهہ وڌي ۽ سامهون نحلدز مور کي ڏسي انين پاتيم، جڻ اهو مور ڪونهي، گوڙي مندر جي ڪا اُداس آتما آهي، جيڪا هن خاموش بيابان ۾ اڪيلي اڪيلي ڀٽڪي رهي آهي. اُن کان پوءِ پوڏيسر واري مسجد ۽ گوڙيءَ جي مندر وچ ۾ ننگر پارڪر کان بہ مِل اُتر الهندي، ڪارونجهر جي هنج ۾ پوڏيسر جو عاليشان تلاءُ ڏسڻ لاءِ بہ ڪيڏا نہ اتالا هئاسين. مون مڪارام اوجها جي ڪتاب ۾ لکيل پڙهيو هئو تہ: پوڏيسر مسجد جي ڀڪ ۾ راڻي پوڏي هڪ زبردست تلاءُ ٺهرايو هو. جنهن جو سچو نرو ثامي جو هو. تلاءُ جي ڪناري تي هڪڙو زبردست پٿر بيٺل هو، جنهن هيٺ هڪ هزار ڏگهون سولانيءَ سان ويهي سگهنديون هيون. تلاءُ ۾ هڪڙي خامي هئي جو، برسات جي موسم ۾ پاڻي سمورو ٻاهر هلِيو ويندو هو. جوتسين صلاح ڏني تہ، پوڏيسر راڻو جيڪڏهن پنهنجي ڪا پياري شيءِ قربان ڪندو تہ تلاءُ مان پاڻيءَ جي فري بہ ٻاهر ڪانہ ويندي. راڻي پوڏي پرجا جي فائدي خاطر وزير سان صلاح ڪري تلاءُ جي ڪناري تي پنهنجي ننڍڙي پُٽ ٻارڻ سنگهہ کي بَل چاڙهيو. هيئنر ان تلاءُ ۾ بارهوني پاڻي رهندو آهي. اسين جڏهن تلاءُ وٽ پهتاسين تہ، پاڻي تلاءُ جي تر ۾ بيٺو هو، ۽ اهو بہ تيواريل. تر واري پاڻيءَ اکين ئي اکين ۾ ٻڌايو تہ، ڪو زمانو هو جو، پاڻي هتان بہ وهندو هو. مون جونهن نگاهہ وڌي، ڪئي ڪئي ڪنديءَ ۽ ٻير جا وڻ هوا ۾ جهومي رهيا هئا. ۽ تلاءُ مان سيتواريل پاڻي پرڻ لاءِ پريان ڪيان ڪولهياڻين جون قطارون متي تي ٻيلهڙا رکيو، تلاءُ ڏانهن وڌنديون پئي آيون. مان تلاءُ جي پرسان ٻير جي وڻ هيٺان ٿي بيٺان ٿو تہ اوچتو لڳيم ٿو تہ، ٻير جو وڻ هوا ۾ ٽمڪ ڏئي ڪلي پيو. ڪڏ متي ڪٺي ڏٺم تہ، اچانگ ٻير جي وڻ جا ٽمڪ ٻلڙن جي صورت ۾ منهنجي مٿان ورڪائون ڪرڻ لڳا. مون ڪڏ ڪٺي آڪاش کي اداس اکين سان ڏٺو، جتي ڪنور ڪڪر دوڙندا جيسلمير واري رُخ سان رڻ ڪچ ڏانهن ويا پئي دوڙندا. منهنجي هيانوَ تي امداد حسينيءَ جون سٽون هُري آيون.

بادل ڪو برساني مولئ

ڪوهہ بہ ڪن تا پاڻي پاڻي.

هاڻي ڪيڏانهن-؟ پوڏيسر واري تلاءُ جي بند تان لهندي مون بلاول کان پڇيو. چيائين هاڻي هلنداسين ننگر پارڪر جي بازار....پر....مون رونشارڪو ٿيندي چيو: ڪارونجهر جبل تي تہ چڙهياسين ئي ڪونہ! ’سانيداد سانڊ‘ وچ ۾ ڳالهايو، چيائين: جبل تي بنان گائيڊ جي چڙهڻ خطري کان خالي ڪونهي. - ها بابا! صحيح ٿو چوي سانيداد- ادل، پوءِ ۾ ڪارونجهر بابت پنهنجي مطالعي مان ڳالهائڻ شروع ڪيو. يار! جون يا نگهر، لومڙ، گدڙ، چراغ، جهنگلي ٻلا ۽ سوئر، ڪارونجهر جبل جي وڻين ۾ عام حام رهن ٿا. ٻيو تہ جبل تي هن وقت چڙهڻ صحيح بہ ڪونهي. جو رات ٿيڻ واري آهي. ان تي سانيداد، ادل جوڳواهہ بنجدي چيو: ادل صحيح ٿو چوي. جبل تي چڙهڻ ۽ لهڻ لاءِ، هڪ پورو ڏينهن کپي- فل فليج! ۽ اسان جي واڇن ۾ سڄاري جي شام جا ٻيج ٿي رهيا آهن....تہ معني ڪارونجهر جبل تي نهيل ’نروت‘ جو تلهو ۽ جنهن وڻ ۾ روپلي ڪولهيءَ جهڙي مهان منش کي ڦاهيءَ ٽنگيو ويو هو،

روپلي ڪولهي- کي ڦاهي ڏني وئي. اُهو به ١٩٦٤ وارن طوفانن ڪيرائي وڌو.
نگر پارڪر ڏانهن اُسهندي، تحريدي آرٽ جهڙي ڪارونجهر جبل جي چوٽين کي جيپ جي دريءَ مان ڏسندي تروٽ جو تلهو ۽ روپلي جي ڦاهيءَ وارو وڻ اُتي ڳوليندي، منهنجي ذهن ۾ علي بابا جي ڪهاڻيءَ 'ڪارونجهر جو قيدي' جا هي ڊائلاگ روشن ٿيندا ويا.
تنهنجو نالو؟
اهو ڪئپٽن تروٽ جو پهريون سوال هو.
روپا.
تون ڪنهن جي زور تي ورهي رهيو هئين؟
هر ماڻهو پنهنجي طاقتور ٻانهن جي زور تي وڙهندو آهي.
مون جو مطلب آ- تنهنجي پشت پناهه ۾ اڳوان ڪير آ؟
ڪارونجهر جبل.
تون ڇالاءِ ورهي رهيو هئين؟
اسين پنهنجي بهار ۾ ڌرتيءَ لاءِ وڙهي رهيا آهيان.
توکي خبر آ، ان جي سزا ڇا هي؟ ڪئپٽن تروٽ ڪڙڪ ٿيندي چيو.
ها- وڏ ۾ وڏ موت.
منگهارام اوجها پنهنجي ڪتاب 'پراڻو پارڪر' ۾ لکيو آهي ته، انگريزن جي چڙهائي وقت روپلي ڪولهي- جي هٿن جي ٽرين ۾ تيل وجهي وٽيون ناهي، ڏيئا ٻاريا ويا. پر تڏهن به هن بهادر 'ڪولهيءَ' فرنگين اڳيان آڻ نه مڃي.
١٨٤٣ع ۾ جڏهن انگريزن ميرن کان سنڌ ڦري، تڏهن پارڪر واري ٻاڳي تي پهريون ايجنٽ ڪئپٽن 'اسٽيئنلي ريڪس' مقرر ٿيو ۽ ٻيو ايجنٽ 'تروٽ' هو. ١٨٤٢ کان ١٨٧١ع تائين، 'تروٽ' پارڪر ۾ وڏو دٻدٻو رکيو، پر آخر فنا، نيت رک تي ويو. سنڌس نالو سنڌ جي تاريخ ۾ اڄ ڪهڙي نالي ۽ حوالي سان هلي پيو، ان جو جواب روپلي ڪولهيءَ کي شيخ اياز پاران ڏنل خراجِ عقيدت واري هن شعر مان اوهان کي ملي ويندو:

تون مون کي ڦاهي چاڙهيندين،
مان توکان مُور نه مرڻو هان،
گونجار ڪندي جا توکان پوءِ،
تنهن جنڊڙيءَ جو مان جهرڻو هان.

مان ڪارونجهر جبل ڏانهن مُنهن ڪري، شام جي لهندڙ پاڇولن ۾ ڪارونجهر جي چوٽيءَ کان اوچي شخص رُوپلي ڪولهيءَ کي جهڪي سلام ڪريان، ۽ چپن ۾ چوان ٿو: روپلا! تنهنجي چتا کي پرنام، هن دنيا ۾ رهندو سدا تنهنجو نام. ننگر پارڪر ڏانهن ويندي، ڪارونجهر جبل جي آس پاس ڪائنات هاڻي ڪنهن ازلي شاعر جي گيت سمان گونجي رهي هئي. شام ڇانهه ٻڪيءَ جي ٻرن وانگر ڪارونجهر جي 'گاڙهه سرن' پهتن تي هوريان پکڙبي پئي وئي. ۽ ڏور بري آڪاس ۾ لهندڙ سج جي پس منظر ۾ شفق اينئن پئي ڀاسي، جڻ روپلي ڪولهيءَ جي رت ۾ ٻڏائل هجي. اوچتو جيپ جي ونڊ اسڪرين مان سامهون ڏٺم: ڪارونجهر جي مٿاچري تي چوڏاري روپلي جا رت ٻڏائل پير ڪارونجهر جي چوٽيءَ ڏانهن وڌندا پئي ويا.

مون ويندي تن جا پير ڏٺا، مون ڇاڇا مڙس مٿير ڏٺا،
جي ڪيني سج اُباري ويا، جي ڪيني سج سماني ويا.

راسوڙن، ڏانڊيا ناچ، سڏونت سارنگا، ڍول مارو، مسڪين جهان خان کوسي، روبلي ڪولهيءَ، ولي رام ولب، بلاول اوني، مانيشي اوني، سانيداد ساند، ڪرشن شرما، ۽ شنڪر ساگر جي ڏرتيءَ تي هاٿي شام. سانجهيءَ جي پاڇولن ڏانهن رڙهندي ٿي وئي ۽ ڪارونجهر جي پيٽ ۾ ننگر پارڪر جون بازارون، پاسهون ڪولهي اسان کي پڪاري رهيون هيون. جيپ ننگر پارڪر ڏانهن وڃي پئي وڌندي ۽ بلاول اوني جي معلومات جو ذخيرو، سنديءَ جي تار وانگر اسان جي متان آيو پئي جهڪندو. جيئانئين، اسان جي جيپ ٻاهران هي جهڪي نمن جا وڻ، ٻهاريون لڳايو بيٺا آهن. چون ٿا اهي وڻ 'ٽروٽ' صاحب، ان وانڌ سان هڪ ميل تائين سرڳڪي انداز ۾ لڳرايا هئا. بلاول ٻڌايو پئي ته: 'ٽروٽ' صاحب کان پوءِ مسٽر 'پالن'، ايجنٽ ٿي ننگر پارڪر ۾ وارد ٿيو هو. هن صاحب ننگر پارڪر ۾ بازار ٺهرائي هئي ۽ اج تائين اها بازار سندس نالي پويان 'پالن بازار' ڪري سڏبي آهي. مون ڏٺو: هوريان هوريان رات جا اداس پاڇولا ماحول تي ڪنهن عقاب جي چنبن وانگر ويا پئي لهندا. جيپ جي پنهي پاسن وارن وڻن تي هزارين جهرڪيون ۽ الاتي ڪهڙن ڪهڙن نالن وارا پکي. پنهنجي چُر چُر سان، ماحول کي پُر اسرار بنائي رهيا هئا. دل ۾ سوچيم: شايد ننگر پارڪر ۾ اسان جي پليڪار لاءِ هو پنهنجي جُهنبن سان تاڙيون وڄائي اسان جو آڌر ڀاءُ ڪري رهيا آهن. پکين جي انهن لائين پڌڻ ۾ مگن هئاسين. ته اوچتو سامهون ڪان جيپ ڏانهن ڪنهن ٽارچ هنئين، ۽ بيهڻ لاءِ هٿ ڏيکاريو، ٻاهر لکيل هو، روڪيو ته چوکي هي!

اڄا ته هتي به رينجرس... ؟ بلاول ٻڌايو، اهي ئي اٿئي ٿر جي مورن جا قاتل رينجرس وارا. جيپ جي دريءَ مان اسان تي ٽارچ هڻندي، حڪم جاري ڪيائون. ٻاهر آئيني! پنهنجي سيٽ تان اُٿي هيٺ لهندي، مون اقامت ڏني، قد قامت الصلوات، قد قامت الصلوات، الله اڪبر.

چيڪنگ ۾ پيو ته ڪجهه نه، ڪئميرا ساڻ ڪٿي وڃڻ لاءِ الو ٿا ڪن، ۾ چو؟ مان ۽ ميجر، پنهنجي آفيس جا ڪارڊ ڪيس مان ڪڍي، ڪين پنهنجي شناخت ڪرايون ٿا. ڪنهن ملعون رينجرس واري حڪم صادر ڪيو: آفيسر اوهين ڪهڙيءَ به گريڊ جا هجو، ڪئميرا ڪٿي وڃڻ ۽ فوٽو ڇڪڻ جي هتي اجازت ڪانهي. چوکي وٽ ڪئميرا ڦرجڻ جو ڪيڏو نه ڏک ٿئي ٿو مون کي. پر وري دل کي آٿت ڏيان ٿو، پرواهه ناهي! اکين جا پاورفل لينسز ته ڪونه ڦريا آهن رينجرس وارن. ذهن ته ڪونه ڦريو آهي هنن. جنهن جي ڊارڪ روم ۾ ڪاغذ جي ريل تي عڪس منڪس ڪرڻ کان وڌيڪ يادگار تصويرن جا عڪس، گِرپ ۾ آڻڻ جي قوت موجود آهي. ڪئميرا مان نڪتل فوٽو، اتفاق سان قيد به ٿي سگهن ٿا. لفظ ته گم ٿي نٿا سگهن. پنهنجو پاڻ سان سفر ۾ اها دهني 'پڌ' ڪندي، بظاهر ته خوش فهميءَ ۾ مبتلا ٿيندو پئي ويس، پر، ساڳي وقت لڳم پئي، ڪئميرا جي ضبط ٿي وڃڻ سبب ڪافي موڊ آف به هئم.

ننگر پارڪر جي بازار ۾ اينٽر ٿيندي، ننگر جي بازار بابت خوبصورت لوڪ گيت جڻ ڏيمي ڏيمي سُرن ۾ پنکڙين وانگر منهنجي ڪنن جي آس پاس گونجڻ ٿا لڳن... مان بي اختيار ٿي بلاول کي عرض ٿو ڪريان: دوست! سونارن جا دڪان ته ڏيکاريو، جٿين ننگر پارڪر جي سونارن جون ناهيل نٿون ڏُسجن. جن بابت نندي هوندي کان ڪئي لوڪ گيت ٻڌا اٿم. ننگر جي شهر جي نٿ موجاري، ننگر جي شهر مان آيو جراڙ، هلوزي پيٽر ننگر بازار!. افسوس شام ٿي چڪي هئي، ۽ سونارن جا دڪان بند هئا، يا شايد اينئن هو ته، منهنجا ڀاڳ بند هئا، يا شايد (دل ۾ سوچيم) ننگر جي نٿ ٿي اهو نٿي چاهي ته مان سندس درشن ڪريان. ڪوني ڪوني دڪان کليل هو ۽ ان جي ٺلهن تي لالٽينون ٻري رهيون هيون. دڪانن ۾ اندر وينل ماڻهو، لالٽين جي روشنيءَ ۾ انين پئي نظر آيا، جهڙا ڪر ڪنهن قديم مسودي جا پيلا ورق هجن. ننگر پارڪر جي بازار ۽ گلين ۾ هُڙين، ڪانگن ۽ بُلبلين جا آواز ڏينهن جي روپين سان گڏ، هوريان هوريان اونڌهه ۾ الوپ ٿيندا ٿي ويا ۽ ڪارونجهر جبل پنهنجي سموري هيبت ناڪيءَ سبب جڻ خدا

سان گڏ. هوريان هوريان اونڌهہ ۾ الوپ ٿيندا ٿي ويا ۽ ڪارونجهر جبل پنهنجي سموري هيبت ناڪيءَ سبب جيءَ خدا جي پاڇولي وانگر نظر اچڻ لڳو هو.

مون چيو دوستو، ننگر جي بازار ۾ سونارن جا دڪان تہ بي شڪ ۽ تحقيق تہ بند ٿي ويا، هتي جي مندرن جا دروازا تہ هن وقت پوڄا پاٺ لاءِ ضرور کليل هوندا، انهن جو ئي ڪٿي درشن ڪرايو!

مندرن جي زيارت لاءِ، اڳتي وڌياسين تہ بازار جي تہ واٽي تي، هڪ ريٽائرڊ هيڊ ماستر سان مُڪا مليو ٿو ٿيو وڃي. اُن کان پوءِ تہ جين مندرن جي خستہ حاليءَ بابت منهنجا باراٺا سوال هئا ۽ هن بزرگ جا بزرگانہ جواب. ڳالهيون ڪندي، جين مندر وٽ پهتاسين نہ، حيران ٿيس، ازي هان- هي ڇا؟ مندر جو دروازو بند هو، ڪڙو لاهي، مندر ۾ اندر ويندي، هڪ دنل مندر جي ملبي سان ملاقات ٿئي ٿي. ڪجهہ بہ تہ نہ ڪونہ هو اتي. نہ ديوي، نہ ڀڳوان. ڏٺا اُجاميل ۽ جارا ويران. مان ديوارن سان سر نڪرائڻ لاءِ، جاري جاري ۾ وٺيس جهاتيون پائيندو ۽ ڏٺم تہ ادل، يادگيريءَ طور، اڳڻ جي ديوار تي ڪجهہ لکڻ ۾ جُنبيل هو. مندر مان ٻاهر نڪرندي مون سامهون نگاهہ وڌي، ادل نهايت خوش خط انداز ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي پياري دوست اياز گل جو نالو 'پورو' ۽ ٻيءَ ڪچرا پارٽي جو نالو. غير اهم انداز ۾ ۽ ننڍڙو ننڍڙو لکي ڪري، محض جهڙو ڪر آڳ لاٿي هُني.

اسان سڀني جا نالا ائين اڌورا ۽ غير اهم انداز ۾ لکيل ڏسي، ميجر پوائنٽ آف آرڊر اٿاريو. پر اياز گل تہ- هن تونر ۾ اسان سان گڏ آهي ڪٿي؟

هو روحاني طرح سان، اسان سان گڏ آهي، بخشڻ بيان جاري ڪيو.

مون گوڏي ۽ ڇاتيءَ تي هٿ هٿي دانهن ڪئي: ادا- اِها محبت؟

ڪنهن جي ڪنهن سان-؟ بلاول اوٺو جو، ان سموري مامري کان آگاهہ نہ هو، حيران ٿي پڇي ٿو.

ادل سومري جي اسان جي پياري دوست اياز گل سان، ٻيو ڪنهن سان، اها وضاحت بہ آخرڪار ڪِل ڪِل ۾ مون ڪي ئي ڪرڻي پئي.

ڳالهہ ڇا آهي جو ان ڪي مسئلو ڪٿي بڻايو اٿو؟ بلاول، هڪ دفعو ٻيھر ڳالهہ نہ سمجهندي انڪوائري ڪئي.

ڳالهہ هيءَ آهي تہ، ادلَ، مندر جي ديوار تي، اسان سڀني حاضر دوستن جا نالا ننڍڙن ۽ پنڪڙن اکرن ۾ ۽ غير حاضر دوست اياز گل جو نالو نمايان ۽ خوش خط انداز ۾ لکيو آهي. بلاول لاءِ اها وضاحت بخشڻ ڪئي.

پوءِ- هاڻي ڇا ڪجي؟ بلاول اها وضاحت وري اُلٽو بخشڻ کان طلب ڪئي.

ادل کي ان جي سزا ملڻ گهرجي. اهو فيصلو ميجر غلام محمد ميمڻ عرف ڊي. سي. پيجر جو هو.

۽ ان کان پوءِ ٿيو ائينءَ جو، سزا طور، سڀني دوستن، هُنن پنهنجي محبوب دوستن جا نالا، هر دروازي ۽ هر ديوار تي نمايان انداز ۾ لکي، جڻ ان کي اشتهار بڻائي ڇڏيو، ۽ ننگر پارڪر کان ويندي مٺي ڪالج جي هاسٽل تائين، اها ايڪٽيوٽي جاري رکي ۽ (عزيزو) سفر ۾ ان وندر بہ اسان سڀني کي ڪافي محظوظ ڪيو.

ڪارونجهر کي پُٺ ڏيئي واپسي جو سفر شروع ڪيوسين تہ...مون ڪنڌ ٻاهر ڪڍي جيپ جي بيڪ مررر مان ڏٺو، ڪارونجهر جبل اونڌهہ جي شيڊ ۾ ڍڪبو پئي ويو ۽ فاصلي جي ڏنڍ ۾ ڪارونجهر جبل جي جاءِ تي هاڻي اڄگر جيڏي اونداهي ديوار، جيئن پوءِ ٿيئن وٺي پئي اُڀي ٿيندي. جبل مٿان آڪاس ۾ چند ائين اڪيلو ۽ اُٻاڻڪو هو، جيئنءَ ڪنهن گهر کي خالي ڪري ياني هليا ويا هجن ۽ پوبان اڳڻ مٿان سڙ ڪلو واٽ جو بلب ڪانئن وسائڻ وسري ويو هجي. اُن کان پوءِ، ننگر پارڪر جي ٻاءِ پاس وٺان گاڏي مُڙي تہ، بلاول صلاح هنئين. اهو- اجهو اٿو سامهون- پاري نگر... هيسنائين آيا آهيو تہ، هاڻي ابڊانهن بہ هلو تہ، مسڪين جهان خان کوسي جي پُٺ کي بہ سلام واري اچون.

مان تصورني تصور ۾، سامهون ڀاري نگر جي ڪنهن ڳوٺ جي قبرستان ۾ آرامي عظيم سماجي ڪارڪن ڪي سلام ۽ ڪريان ۽ مُڙي ڪارونجهر ڪي الوداع ٿو چوان. ڪارونجهر تي آخري نگاهه وجهندي، ائين لڳم، جڻ ڪنهن عظيم چترڪار جو ڪو لافاني تجريدي آرٽ ڌرتيءَ تي رکيو هجي. ٻي گهڙيءَ ائين لڳو، جڻ هزارين هاٿي گهوڙا، شينهن، بگهڙ، لومڙ، چراغ ۽ ڀولڙا بلتيون ماري هڪ ٻئي مٿان چڙهيو، هڪ ٻئي سان سوڙها سڪوڙا ٿيو وينا آهن.

ننگر پارڪر ۽ ڀاري نگر جي باءِ پاس ڪان پوءِ، مٺيءَ واري روڊ ڏانهن واپسي جو سفر شروع ٿيو تہ، ائين لڳم:

ڪڪر

ڪارونڀار ڪري

پنهنجي گهر وڃي رهيا آهن

پهاڙ جي پٺيان

ننڍا ڪڙا مور

پرن ۾ سڪوڙجي وينا آهن

۽ رات لهي آئي آهي

ڀاري نگر تي

جتي سڌ ونت اڃان سڌي رهيو آهي

سارنگا ڪي،

اونڌاها بيابان جهاڳي، آڌي رات جو مٺيءَ ويجهو پهتاسين تہ، ٿڌيون هوائون سڄي مٺيءَ ڪي مٺي ننڊ سمهاري چُڪيون هيون. ٿر مٿان وشال آسمان جڻ ستارن جي جهرمر ۾ رابيلن جي گلن جو باغ بڻي لڳو. جيپ، مٺي جي گهٽين ۾ لٿي تہ، گهرن مان، ماڻهن جي گهوگهرن، ڪوهن پرسان بينل منهن مان، اُنن جي اوڳر ورائڻ جا آواز ۽ گهرن جي اگڻن ۾ ٻڌل ڳايُن جي گهنٽين جا سُريلا آلاپ هوائن ۾ مترنا اوتي رهيا هئا. ۽ ان ڪان پوءِ اناويهين ڊسمبر جي ان رات جو سائينداد جي ڪمري ۾، دريءَ پرسان وڇيل هنڌ تي ليٽندي، ڏُور آسمان جي وسعتن ۾ ستارن کي ڏسندي، سمجهڻ ڪان اڳ پنهنجو پاڻ ڪي، شيخ اياز جي لفظن ۾ آٽوگراف ٿو ڏيان:

مان بہ هڪ ننڍڙو ڏينو آهيان

جڏهن ستارا، سياري جي مينهن ۾ لڪي ويندا آهن،

مان ٻرندو رهندو آهيان،

صبح جو سوير ننڊ مان جاڳي، ڊائري ڪڍي، ڪالج جي اوين ڇت تي ويهي، واني ٿو سر جيان.

پــوپــٽ پــنــي اُڏريــا،

ڪارونجهر جي ڪور تي!

من ڪـيـڏو مــسـتـان ٿـيـو،

جَـين مـنـدر وٽ مـور تـي

ڪارونجهر جي ڪور تي!

جُونر سنگ پني جُهوميا

پــوڙيــســر ڪــان اور تــي

ڪارونجهر جي ڪور تي!

ننگر جو مون شهر ڏنو
تـن سـوَن جـي زور تـي
کارونجھر جي ڪور تي!
لڙڪ لڙي پيم اوچتـو
ڊنـل هـڪـڙي گـور تـي
کارونجھر جي ڪور تي!

واني لکي، سائينداد جي ڪمري ۾ پهتس ته، چانهه ۽ ناشتو پهچي چڪا هئا. نيرن ڪندي ادل اعلان ٿو ڪري: مني ۾ هيءُ اسان جي آخري نيرن آهي. ضمير ڦل پنهنجون اداس اکون کڻي چيو: ها، هاڻي ته وڃڻو ئي آهي. ڏٺم، ضمير جي ان جملي سان سڀني جي چهرن تي اداسيءَ جو پيلو سگنل آن ٿي ويو. اچانگ لڳم ته، مان سڀني کان گهڻو ملول ٿي ويو آهيان.

پيار ته ڪونه ٿي ويو اٿني، نصير- هن دڙن واري اجازڙ ديار سان؟ سائينداد، ملول ڏسي، پُڇيم ٿو.

ها، ايئن ته آهي.

چيائين: دڙن ۽ پٿن سان جي ايڏو ني پيار ٿي ويو اٿني ته، تنهنجو دڙن جي ٻيءَ دڙي سان ملڻ تهائين ضروري آهي.

ضرور ملندس- پر ڇا اُتي شو ۽ ان جي پتنيءَ پاروُتي سان مڪا ميلي جو امڪان آهي؟

سائينداد کِلي ٿو پوي. چيائين، في الحال ته هلنداسين مني ڪاليج جي پرنسيپال سائين ريجهو مل سان مڪا ميلو ڪرڻ. پوءِ جون ڳالهيون پوءِ سان- ۽ ائين چئي، فون ڪئي، سائين ريجهومل کي اسان جي اچڻ جو اطلاع ڏيڻ ۾ جنبي ويو.

منيءَ جو اهو هڪ صاف ستـرو ۽ نج ڪير جهڙو اُجرو صبح هو. اسين سڀ، هڪبني سان وچڙندا، هڪبني کي ڏڪا ٺيلها ڏيندا، چرچا پوگ ڪندا، سائين ريجهومل سان ملڻ لاءِ سندس گهر ڏانهن ويندي، منيءَ جي ٿڌين انگڙ ونگڙ ۽ پوسل هاٿين گهٽين ۾ لهي ٿا پئون. صبح صبح جي ان سمي ۾، مِني جي گهٽين ۾ گؤماتا جي اوڳر هاٿن سواسن، ۽ پٿين تي تازو ٿڦيل ڇيڻن جي عجيب سميل پکڙيل هئي. گهرن ۾ صفائي جو عمل شروع هو، ۽ ڪنهن ڪنهن گهر جي کليل دروازي مان، نطراندر اڱڻ ڏانهن هليو ٿي وئي. ڇوڪريون ۽ عورتون وڏا وڏا روا مٽي تي پايو، گول گول ٻڙا ڦيرائينديون، ٿيلارا ڏينديون گهر جي ڪم ڪار ۾ مصروف هيون. انهن مان ڪي ڪي ڇهرا ته جهڙا سڙيل مانيون پئي لڳا. ڪن جا ڇهرا ڏسندي ته چڻ ساهه کڻڻ ني وسريو ٿي ويو مون کان. اڪثر عورتن جي ڪنن جون پاٻڙيون، مٿان کان هيٺ تائين ٺوپيل ۽ ننڍڙين ننڍڙين والين سان جهنجهيل هيون. والين جو بوجهه ايترو جو، مون ڪنهن بہ رانفان جو مڪ مٽي ڪچيل ڪونه ڏنو. جڻ سڀني جا ڪنڌ حيا شرم کان ڏرتيءَ ڏانهن نميل هئا. گهٽين مان لنگهندي، منيءَ جي انهن نمرنا پرين نباڻين کي مان جهڪي پرنام ٿو ڪريان. سائين ريجهومل سان، سندس گهر جي بينڪ ۾ ڪچهري ڪندي، اُتي رکيل تازين اخبارن جو مطالعو ڪندي، چانهه چانهه جي ڪوپ سان سندس گهران آيل پاپڙ ٽيسٽ ڪندي ۽ هن جون ڳالهيون ڪائيندي، سائين ريجهومل مون کي نهايت اعليٰ قسم جو منتظم ۽ نهايت پڙهيل لکيل ماڻهو لڳو. چانهه پارتيءَ کان پوءِ،جڏهن سندس بينڪ جي ٿلهي وٽ بيهي، فوٽو ڪيرائڻ لاءِ، سڀ قطار ۾ ٿا ٿي بيهون ته، چاهيان ٿو ته، هوند سندس پر ۾ بيهي فوٽو ڇڪرايان ته ڪيڏو نہ سٺو- ۽ پوءِ مان ڪريان بہ ائين ٿو.

سائين ريجهومل کان موڪلائي، گهٽيءَ ۾ لهون ٿا ته، بہ گهر ڇڏي، ٽئين گهر اڳيان ٺڏو وڇل هو. ڪڇهه ماڻهو اداس مُک سان هيٺ ڦاٿل ۽ ميري گلم تي سوگوار ويٺا هئا ۽ پرسان دروازي مان اندر نگاهه وئي نہ گهر- اڱڻ ۾

ڪجھ عورتون مُک تي گھونگھٽ ڏاري روئي، موت جي روئڻ وڏائي رهيون هيون. سانيداد ڀڏاني ٿو. هن گهٽيءَ ۾ بہ مرتيا ٿي ويا آهن اج- مان پوءِ ۾. تڪڙو تڪڙو انهن گهرن اڳيان لنگهي ٿو وڃان.

گھٽيءَ جي موڙ تائين پهچندي، سامهون 'گديءَ' واري بي پناھ اوچي ڀت ڏسي، ادل، اسرار ٿو ڪري تہ 'گدي' تي هلي مير فتح علي خان جي قتل قلعي جا آثار بہ ضرورت ڏسڻ گھرجن. نہ نہ حسرت رهجي ويندي...تہ مٺيءَ پيو تہ سڀ ڪجھ ڏنو سين. اها گدي نہ ڏٺيسين. ۽ مٺيءَ جي ان مهان پٽ تي چڙهڻ جو تصور ڪندي، مان تہ دجي ٿو وڃان. پر جڏهن واريءَ تي پير ڦاٿانيندي، مٺي ني مٺي چڙهندو ٿو وڃان تہ.حيران ٿو ٿيو وڃان. اچا! تہ اڏو مٺي بہ چڙهي سگھان ٿو. واريءَ جي مٺاچري تي ڪٿي سُرنڊ جيتن ۽ بلائن جي پيرن جا پرنٽ تازا هئا. ۽ لڳو تہ اڄهو بہ گهڙيون اڳ هتان ڪا پيٺي، ڪا لُندي، ڪو ڪپر نانگ لانگھائون ٿيو آهي. 'گديءَ' تي مٺي ويندي اوچتو بلاول سيني ڪي چرڪائي ٿو وجهي، هوشيار! اجهو هتان ڏسو- ڪا پيٺڻ پيرا ڇڏيندي. ابڏانهن ٻوڙن ۾ وڃي گم ٿي ائو!

نہ نہ-! ادل پُو ۾ دانهن ڪئي.

ڪونجي ڪونجي ادل- بلاول ڪوڙ ٿو ڳالهائي. ميجر ادل ڪي همت ڏياريندي جوي ٿو.

جنهن ٻوڙي ڏانهن بلاول اشارو ڪيو هو، اُن ڏانهن گهُوريندي، اچانگ مون ڪي جاپاني شاعر 'ڪيوشيءَ' جو هانيڪو ياد اچي ويو.

نانگ پچي ويو.

پر اُن جون اکيون اجا بہ

ٻوڙن مان گهُورن پيون.

مٺي 'گديءَ' تي مير فتح علي خان جي قلعي جا دنل آثار ۽ قتل ڪوھ ڏسي، هيٺ مِٺيءَ ڏانهن نگاھ وڌم. چوڏس گهرن جو منظر ائين لڳو، چڻ ڌرتيءَ جي ڪينواس تي ڪي ننڍڙا ننڍڙا رانديڪا رکيا هجن. چڻ ماڻهو هليا ويا هجن ۽ پويان خالي گهر، ماچيس جي ڪوڪن وانگر چرڏاري ٽريا پکڙيا پيا هجن.

'گديءَ' تان هيٺ لهندي، اسين ننڍن قدن وارا، مان، بخشڻ ۽ ادل تہ، جنسي ڪنهوڙي وانگر 'لُڙڪندا' ڦيريون پائيندا ٿا لهون. هيٺ، مِٺيءَ جي ماڻهن، ماٽريءَ ۽ ماحول ڪي ڏسي ڪيڏو نہ دکي ٿو ٿيو وڃان (۽ مون کي لڳو، هاڻي مون کي ٿر ۾ غربت بابت ڪامپليڪس شروع ٿي ويو آهي) الا- ڪيڏو غريب آهي ٿر! بلاول ترديد ٿو ڪري: چيائين غربت بي شڪ آهي پر اسين ان معنيٰ ۾ غريب ناهيون جو ڪنهن آڏو هٿ ٽنگيون. اسين ٿريچا فخر سان چوندا آهيون تہ ٿر ۾ ڪوبہ ماڻهو پينو نہ آهي. پر جاويد جبار مفت شين ڏيڻ ڪري ٿرين ۾ پِن جي عادت وجهڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانہ ڇڏي آهي. شايد معصوم ٿريءَ ٻڌايو هئم تہ، هن وقت ٿر ۾ ڪئي مانگر مڇ جهڙا ڳوڙها ڳاڙيندڙ سماجي تنظيمون آهن، جن مان 'ٻانهن ٻيلي' جو سرواڻ جاويد جبار آهي. ۱۹۸۵ع ۾ هن ان تنظيم جو بنياد رکيو ۽ ۱۹۸۷ ڪان ٿر ۾ اها ڪم ڪري رهي آهي. چوڻ وارا چون ٿا تہ 'ٻانهن ٻيلي' پويان دراصل هڪ سياسي تنظيم ڪم ڪري رهي آهي. (تازو جاويد جبار صاحب ان جي ترديد ڪئي آهي) جنهن جو مقصد ماڻهن ڪان همدردي حاصل ڪرڻ آهي. چون ٿا جاويد جبار جي پويان هڪ اهڙو شخص لڪل آهي، جيڪو ۱۹۸۷ع ڪان ٿر ۾ ڪن 'ڏارين' جي آبادڪاريءَ لاءِ جستجو ۾ رُڌل آهي.

جستجو ۾ رُڌل آهي.

بلاول ٻڌايو تہ شروع شروع ۾ ، جاويد جبار سان اهڙين عورتن جو اتالو بہ آيو هو، جن ٿر جي ثقافت کي ٻنهي هٿن سان قٻيو ۽ مقامي غريب عورتن کان سستن اگهن تي، ڏکر جي آڙ ۾، ٻرت جا اعليٰ نمونا، چانديءَ جا پراڻا زيور، ٻهترين فراسيون، ۽ ٻيو قيمتي سامان، پگڙن مُٺ تي خريد ڪري، ڪراچيءَ جي فائيو اسٽار هوٽلن جي اسٽالن تي وڏن اگهن ۾ وڃي سيل ڪيو.

۽ ان وقت تہ مان نهائين، ڏکن جي گهيري ۾ اچو ٿو گهير جان، جڏهن مٺيءَ جي مٺن روڊ تان لنگهندي اڌ اگهاڙا، ننڊڙا ننڊڙا، ڏٻرا ۽ سانورا ٻار، مون کي اچن اُجرن ڪپڙن ۾ ڏسي- چاچا چار آنا- چاچا چار آنا- چئي وڪوڙي تا وڃنم. بي انداز ٻارن مان ٻو ۾ ٻاڻ جڏائي، مان چرين وانگر وني ٿو دوڙ پايان، ۽ جيئن ويس پٺي اڳيان دوڙندو. ٻار، چار آنا چاچا- چار آنا- چار آنا چاچا- چوندا منهنجي پويان ڊُڪندا ٿي آيا. لڳم، سڄي مٺي منهنجي پويان چار آنا چاچا- چاچا چار آنا جا آواز لڳائيندي ڊُڪندي پئي اچي.

مٺيءَ جي مٺن روڊ تي منهنجي ۽ ٻارن جي اها ڊُڪ دوڙ ڪجهہ لمحن لاءِ مٺي ۽ ٿرواسين لاءِ ڪيڏو نہ عمدو کيل ۽ ٻهترين ايڊونچر ثابت ٿي ٿئي. منهنجي ان کيل تماشي سبب ٿر واسين جي چهرن تي ڪجهہ لمحن لاءِ ٿي صحيح مسرت ڏسي پاسيم ٿو. منهنجو هي تونر سجايو ٿيو. مان هنن لاءِ، بي شڪ ملهار جي ڪا ٻوند نہ وساني سگهيس، ڪنوڻ جهڙا تهڪ تہ اريبو پيو وڃان. ۽ ان ڳالهہ تي دل ۾ مون ٻالشمار جو شڪر بجا آندو ۽ دوستن سان گڏجي، مٺيءَ ڪاليج جي هاسٽل مان پنهنجو سامان کڻڻ لاءِ روانو ٿيس.

مٺي ڪاليج جي هاسٽل مان سامان سميٽيندي، مان آخري دفعو، ڪاليج جي هاسٽل واري ڇت تي هليو ٿو اچان، ڪجڙي منجهند جي ويل هئي، ۽ صبح جي تپسيا ڪري گهٽا ٻڪي تہ وڃي چڪا هئا، ٽانڪيءَ وڻ گڏهہ بيٺو هو، ڪنديءَ تي ڪجهہ جهرڪيون، ڪانگ، ڪبريون ۽ بلبليون اچا بہ ڳاني رهيون هيون، ٽڪلو ٽڪلو ٽڪلو. مان ٻارن وانگر هٿ لوڏي سڀني کي الوداع الوداع چوان ٿو ۽ ان کان پوءِ، ڪاليج جي هاسٽل مان نڪتاسين تہ ٻنگون ڪلهن ۾، مٺي مٺي ۾ ۽ دوستن جي گهل ٻويان ٻويان.

اڏي تي ايس آر ٽي سيءَ جي بس بہ هلڻ لاءِ ڪا ٻنهہ تيار بيٺي هئي، ۽ هارُن تي هارن ڏئي جهڙوڪر اسان کي ئي سڏي رهي هئي. بس جي حالت اها هئي جو هيٺان مٿان بقول 'ميجر' جي لٽ لڳي پئي هئي. اندر، انڌا ڌنڌ رش ۽ فوٽ بورڊ تي بي انت گيا گيهہ. بس ۾ چڙهڻ جي اسٽرگل ۾ شايد دوستن کان موڪلايون بہ اڌوگا بروٺا. ۽ هڪٻئي پويان سوڙها سڪوڙا ٿي، پاڻ کي اسپنج وانگر بناني، ياعلي چئي، بس ۾ اندر گهڙي تا پئون... اڙي... اڙي... اڙي... ۽ ٿڙ ٽڪڙ ۾ بس هلڻ شروع ٿي وني تہ، اچانڪ ايڏي گيا گيهہ ۾ مون کان چڻ چرڪ نڪري ويو. لڳم بس اسٽاپ تان، بس تہ بي شڪ روانہ ٿي چڪي آهي، پر، پر شايد مان... مان... ۽ مون کي لڳو تہ مان پاڻ کي پنيان مٺيءَ ۾ ئي وساري پيو اچان. ۽ ان کان پوءِ عزيزو! ڪڏهن، ڪيئن، ۽ ڪهڙي ريت ڪيترا سفر ڪري ۽ ڪانين جنم ڪانبوءِ، مان واپس حيدرآباد پنهنجي گهر اچي پهتو آهيان. ان بابت سچ پڇو تہ، هاڻي مون کي بلڪل ڪابہ ڄاڻ ڪانهي.

(ڊسمبر ١٩٩٠ع ۾ لکيل)

•

اختر درگاهي

مائي غلام فاطمه "لال"

مائي غلام فاطمه "لال"، اتر سنڌ جي هڪ مشهور شاعره ٿي گذري آهي، جنهن جون پُرسوز ڪافيون اڄ به سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مقبول آهن. سندس سمورو ڪلام هٿ اچي ڪونه سگهيو آهي ۽ نه ئي سنڌ جي هن باڪمال شاعره تي ڪو تحقيقي ڪم ٿي ٿيو آهي. سنڌي شاعريءَ جي اتهاس جا جيڪي به ڪتاب نظر مان گذرن ٿا، انهن مان ڪنهن هڪ اڌ ۾ سنڌ جي هن برک شاعره جو مختصر ۽ اڻپورو احوال ملي ٿو. اسان هن شاعره جي سوانح ۽ ڪلام بابت ڪجهه احوال هٿ ڪيو آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب "تذڪره شعراءِ سکر" ۾ ان شاعره متعلق هينيون ذڪر ڪيو آهي:

"مائي غلام فاطمه موچاڻي، "لال"، ڳوٺ ڪتن تعلقي پنو عاقل جي ويٺل هئي ۽ حامد جي زال هئي. غالباً ٦٠ ورهين جي عمر ۾ ١٩٢٥ع تي وفات ڪيائين. شاعره هئي. مڙس جوانيءَ ۾ مري ويس، جنهنڪري سندس ڪلام ۾ سوز ۽ درد ۽ وڇوڙي جا ورلاپ ملن ٿا. ڪافيون ۽ بيت چيا اٿس. سندس ڪافيون ڪافيءَ جي ابتدائي نموني 'وائي' جي ٽيڪنڪ تي آهن." ميمڻ عبدالمجيد صاحب ان ڪتاب ۾ مائي صاحبه جي هڪ ڪافي پڻ ڏني آهي، محترم نعيم تقوي پنهنجي ڪتاب "سنڌي شاعريءَ جوسينگار" ۾ مائي غلام فاطمه متعلق ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد واري ذڪر کي جيئن جو تيئن پيش ڪيو آهي.

سنڌ جي مشهور اديب ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، لوڪ ادب جي سلسلي جي ڪتاب "ڪافيون - جلد ٢" ۾ مائي علام فاطمه جون ڇهه ڪافيون ڏنيون آهن ۽ ان متعلق مختصر لفظن ۾ هينيون ذڪر ڪيو اٿائين.

"مائي فاطمه ذيءِ لال موچي، پنهنجا ڪلام ۽ بيت جوڙيائين. (١٩٦٠ع) ۾ پنجويهه سال اڳ سٺ ورهين جي ڄمار ۾ گذاريائين."

ڊاڪٽر بلوچ صاحب ساڳئي ئي ڪتاب ۾ ڪنهن ٻئي هنڌ مائي غلام فاطمه جون ٽي ٻيون ڪافيون به ڏنيون آهن، پر بلوچ صاحب اهي ڪافيون "لال" نالي ڪنهن مرد شاعر ڏانهن منسوب ڪيون آهن، ۽ ان شاعر جو ڪو خاص احوال به ڪونه ڏنو آهي.

مائي غلام فاطمه 'لال' جو منهنجن وڏڙن سان اچڻ وڃڻ جو رستو هو. اُن متعلق جيڪو مختصر احوال ملي سگهيو آهي سو هتي پيش ڪريان ٿو:

مائي غلام فاطمه سنڌي ٻوليءَ جي هڪ نماڻي ۽ غمزده ڪافي گو شاعره ۽ رند فقيرياڻي ٿي گذري آهي. سندس جنم پنو عاقل تعلقي جي ڳوٺ "ڪتن" ۾ اٽڪل ١٨٦٠ع ڌاري ٿيو. پاڻ ذات جي موچاڻي هئي ۽ "لال" سندس پيءُ جو نالو هو. اهوئي نالو پنهنجي ڪلام ۾ استعمال ڪندي هئي، جنهن سبب هوءَ "مائي فاطمه لال" ۽ "مائي فاطمه موچاڻي" جي نالن سان مشهور آهي. پاڻ هڪ شاعره کان سواءِ سباجهڙي لوڪ فنڪاره به هئي ۽ يڪتاري تي پنهنجو ۽ سنڌ جي ٻين صوفي شاعرن جو عارفاڻو ڪلام ڳائيندي هئي. سندس آواز پرسوز ۽ درد انگيز هو، جيڪو ڪٿي محفوظ ٿي ڪونه سگهيو آهي ۽ سنڌ جي هوائن ۾ گم ٿي ويو.

راقم الحروف جي ڏاڏي، سنڌ جي نامياري لوڪ ڪلاڪاره ۽ شاعره مائي بيگم فقيرياڻي (١٩١٥ع -

۱۹۸۷ع) ٻڌائيندي هئي ته ماني غلام فاطمه جو سندس نانيءَ (جنهن جو نالو پڻ ماني بيگم هو) سان وڏو انس ۽ پيار هو. اُها ماني بيگم، بچل ميربحر جي ڌيءَ هئي ۽ ميربحرن جي مياڻي روهڙيءَ ۾ رهندي هئي. ماني غلام فاطمه پنهنجي ڳوٺ 'ڪٽن' کان ڪڏهن ڪشالا ڪري ماني بيگم سان ملڻ لاءِ روهڙي ايندي هئي ۽ راتين جون راتيون ميربحرن جي ٻيڙين ۽ جهُڳين ۾ راڳ ويراڳ ڪندي هئي ۽ پنهنجا درديلا ڪلام آلاپيندي هئي:

"تنهنجي محبت وڏو آ ماميري، نه ته ڪير ڪشالا ڪري."

ماني غلام فاطمه ۽ ماني بيگم جي پاڻ ۾ اينتري ته پريت ٿي ويئي جو ڏينهن جا ڏينهن ماني غلام فاطمه روهڙيءَ ۾ رهي پيئي هوندي هئي ۽ ماني بيگم کي به پاڻ وٽ ڳوٺ 'ڪٽن' ۾ رهائيندي هئي. انهيءَ ڳالهه تي ماني بيگم جا وارث ڏاڍا ڪاوڙيا ۽ ٻنهي کي هڪٻئي ڏانهن اچڻ وڃڻ کان روڪڻ لڳا. جڏهن ماني بيگم جي مائٽن، ماني غلام فاطمه کي گهڻو رنجايو، تڏهن ماني غلام فاطمه کين چيو ته: "ابا، اوهان منهنجي اچڻ تي ۽ راڳ ويراڳ تي ناراض ٿا ٿيو. الله ڪندو ته اوهان منجهه به مون جهڙي هڪ فقيرياڻي پيدا ٿيندي، جيڪا سنڌ جي جهر جهنگ ۾ پنهنجو آواز آلاپي پنهنجن دردن جي دانهن ڪندي." ماني غلام فاطمه جي اها ڳالهه سچي ثابت ٿي جو سندس سِڪ واري ماني بيگم جي ڏوهٽي (جنهن جو نالو پڻ بيگم رکيو ويو) ماني بيگم فقيرياڻي جي نالي سان هڪ رند فقيرياڻي ۽ لوڪ فنڪاره ۽ شاعره جي روپ ۾ سڄي سنڌ ۾ مقبول بڻي، جنهن جو پرسوز آواز اڄ به سنڌ واسين جي دلين ۾ محفوظ آهي. اُها پهرين ماني بيگم ماني غلام فاطمه جي حياتيءَ ۾ ئي وفات ڪري ويئي، جنهن جو ماني غلام فاطمه کي سخت صدمو رسيو هو ۽ ان درد ۽ فراق ۾ هيٺيون ڪافيون آلاپڻ لڳندي هئي:

جي مـــــان جـــاڻان جَت ڪا جـــــاڙ ڪندو
مـــــان ســـيـجن تي چـــو سُـــمــــان ها!

-

درد لڳو آ دلبر جو، جيڪي آهي منهنجي جيءَ ۾.

راقم الحروف جي ڏاڏي ماني بيگم فقيرياڻي ٻڌائيندي هئي ته جڏهن سندس ماءُ پيءُ پنهنجي عاقل تعلقي جي رضا ڳوٺ ۾ رهندا هئا، تڏهن سندس ماءُ کيس ماني غلام فاطمه وٽ وٺي ويندي هئي. ماني غلام فاطمه اڪثر هن ننڍڙي ماني بيگم کي مٿي تي هٿ گهماڻي پيار ڪندي هئي ۽ دعائون ڪندي هئي. ماني غلام فاطمه آخري ڏينهن ۾ ڪافي بيمار رهڻ لڳي ۽ سن ۱۹۲۵ع ۾ وفات ڪري ويئي.

ماني غلام فاطمه لال جو ڪلام سندس حياتيءَ ۾ ئي مقبوليت ماڻي چڪو هو، جنهن جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو جو ۱۱-۱۹۱۰ع دوران ڪافين جي مختلف بياضن ۽ چيپل ڪافين جي چوپڙين ۾ سندس ڪلام ڏنو ويو آهي. ۽ سندس ڪافين کي سنڌ جي مشهور لوڪ فنڪاره ماني بيگم فقيرياڻي پنهنجي مخصوص انداز ۾ ڳائي جهر جهنگ ۾ وڌيڪ مقبول بڻايو.

ماني غلام فاطمه جون ڪافيون هڪ اهڙي عورت جي اندر جو اظهار آهن، جيڪا سخت پيڙائن مان گذري آهي. سندس شاعريءَ مان زندگيءَ جي عذاب ڏيندڙ ڪيفيتن جو چٽو عڪس نظر اچي ٿو. ماني غلام فاطمه ان دور جي شاعره آهي، جنهن دور ۾ شاعريءَ جو اهم موضوع "تصوف" رهيو آهي، جو ته سچل سرمست کان پوءِ سنڌ جي اڪثر شاعرن انهيءَ ئي موضوع تي شاعري ڪئي آهي، پر غلام فاطمه لال جي ڪافين ۾ سواءِ ڪنهن هڪ اڌ ڪلام جي، هن جي داخلي ڪيفيتن، درد، فراق ۽ وڇوڙي جو ورلاپ ملي ٿو. فني لحاظ کان ماني غلام فاطمه لال جون ڪافيون وائيءَ واري گهاڙيٽي تي آهن ته ڪٿي بيٺيون ۽ چوٽيون به ملن ٿيون. سندس ڪجهه ڪافيون ته پنهنجي

ٻوليءَ ۽ فني ٻيھڪ جي لحاظ کان ان دور جي باڪمال ڪافين ۾ شمار ڪري سگھجن ٿيون ۽ مائي غلام فاطمہ وٽ سنڌي ڪافي پنھنجي عروج تي نظر اچي ٿي.

ٻوليءَ ۽ اظهار جي حوالي سان مائي غلام فاطمه سنڌ جي سرتاج شاهہ لطيف جي ڪلام کان گھڻو متاثر نظر اچي ٿي. پنھنجي وقت ۾ ھيءَ اڪيلي شاعره شاھہ لطيف جي روايتي شعري سلسلي جي وارث آھي ۽ ھن پنھنجي شاعريءَ جو بنياد شاھہ لطيف جي تمثيلي رنگ ۽ ڍنگ تي بٺايو آھي. ڪافين جي وائيءَ جھڙي گھاڙيٽي کان وٺي، شاھہ لطيف جيان سسئيءَ ۽ سھڻيءَ جي تمثيلي روپ ۾ مائي غلام فاطمه پنھنجي اندر جي احساس ۽ جذبن کي ظاھر ڪيو آھي. مائي صاحبہ جي شاعريءَ جو اھو عوامي انداز ۽ اظھار جو سڌو سنئون ۽ سادو طريقو دلين تي اثر ڪندڙ آھي. اھا سندس ڪلام جي مقبوليت تي آھي جو مائي غلام فاطمه جون ٻہ ڪافيون "ويندس ياري مري، تنھنجي درد فراق ۾" ۽ "لائي تہ نمائيءَ سان نينھن دوست انين نہ منھن مٽجي" عوام توڙي ميڊيا تي شاھہ لطيف جي ڪلام طور ڳايون وڃن ٿيون. جڏھن تہ اتر سنڌ ۾ اھي ٻيئي ڪافيون ٺوري ڦير گھير سان مائي غلام فاطمه لال جي ڪافين طور مشھور آھن ۽ مون پاڻ پنھنجي ڏاڏي بيگم فقيرياڻيءَ کان ٻڌيون آھن.

منھنجو ذاتي خيال آھي تہ جيئن تہ مائي غلام فاطمه پنھنجي ڪلام ۾ پنھنجي پيءُ جو نالو "لال" استعمال ڪندي ھئي، تنھنڪري ان کي شاھہ عبداللطيف جو ڪلام سمجھيو ويو آھي، ڇو تہ شاھہ عبداللطيف کي عام طور "لال لطيف" بہ چيو ويندو آھي، يا وري مائي غلام فاطمہ شاھہ لطيف جي ڪلام کان متاثر ٿي ٿوري ڦير گھير سان اھي ڪافيون چيون آھن.

ھتي مائي غلام فاطمه لال جون ڪجھہ ڪافيون پيش ڪجن ٿيون، جن منجھان سندس شاعرائي سگھہ ۽ ڪماليت جو اندازو لڳائي سگھجي ٿو.

(١)

درد لڳو آ دلبر جو، جيڪي آھي منھنجي جيءَ ۾.
سرتيون ڪونہ سماءُ پيو، ڏيرن جي تہ ڏمر جو .
چنو ڪين چريءَ کي، ورھہ اٿم پنھنجي ور جو.
جبل مُنيءَ سان جاڙ ڪيو، ڏک اٿم ڏونگر جو،
"لال" چوي تہ لڪيو انين اھڙو انڌير اَمرُ جو.

(٢)

تنھنجي محبت وڌو آ ماري،
نہ تہ ڪير ڪشالا ڪري.
پُنھل ٻنان پرديس ۾، ساعت ڪانہ ٿي سَري.
پُنھل پاڻ نہ وڃشو، جتن زوري ڪَري.
لال چوي ٿو عشق وارن کان، رھبر ناھي پَري.

(٣)

نڪري ٿيا نروار،
عشق عقل پئي چوگان ۾.
جنگ لڳي تہ جُلھہ ٿيو،
اُتي ٿيا سرواھن جا سنگار.
مرد ٻيئا ھا ميدان ۾.

ڏرتيءَ سِر ڏڪاءَ ٿيو،
يڳو سانين بلخ بُخار،
خبر رسي وجي خراسان ۾.
ڏينهن ته جنگ خيبر جي،
ڪُٺانون ڪُل ڪُفار،
عرب، مڪي، ايران ۾.
عشق ڪٿي جنگ عقل هارائي،
جنگ ته ڪٿي جڏُونجهار،
لالُ چوي لامڪان ۾.

(۴)

ويندس يار مري، تنهنجي درد فراق ۾.
اني پهر اُباڻڪي چارني پهر چَري.
ڏور وجهي وٺين ڏک جي، ديولڻ ڪر نه ڍري.
تنهنجي سري وني سهڻل سانين، منهنجي ڪانه سَري.
لال موچيءَ مسڪين تان، لاهج پُل پَري.

(۵)

لاني ته نماٿيءَ سان نينهن،
دوست اٿين نه منهن مٺجي.
مون ڪان پاليو نا ٿني،
شوق اوهان جي جو شينهن
ماسُ هڏن تان ٿو ڪپجي.
هتان حيدر شاهه جي،
اچي پيالو پيءُ،
گھُور پرين ڏانهن نه گهٽجي.
اگڻ آسروندي جي،
ڪري پلايون اچي بيهه،
لال اٿين نه دل لٿجي.

(٦)

ڏس هيٺيءَ جو حال، پُنهل نجانءِ پاڻ سان.
ساهه توتان صدقي ڪيان، مايا مڏيون سڀ مال.
وٺيون وڃ نماٿي پاڻ سان، ڪري پلايون پال.
موچاٿيءَ سان مهر ٿي، لاشڪ پُرتس لال.

(۷)

سور ڏني نه مونکي ساڙ،
ماري چڏ ته مري وڃان.

لاهي ماسُ لڱن تان،
وڃي ڪاڙهي منجهه ڪاڙهه.
ماري ڇڏ تہ مري وڃان.

ڦاهي چاڙهه ڦٽيل ڪي،
وڃي سُوريءَ تي چاڙهه.
ماري ڇڏ تہ مري وڃان.

لالُ چوي هيڪر اچي،
قول پرين اچي پاڙهه.
ماري ڇڏ تہ مري وڃان.

(٨)

محبت منجهہ مَري، آئي آ عشق جي اَري،
انگ تہ منهنجو آريءَ سان پر لڪيو ڪين ٽَري.
ڪيڏا ڪشالا ڪاف جا پِني ڪامڻ ڪوهہ ڪري،
ڪاهي ويندي ڪيچ ڏي جيڪا ماري ذوق ذري.
آئي عشق جي اَري.

دُعا ڪريو ڙي جيڏيون، منهنجو وارث وَرُ وري،
هنہ هنہ خان پُنهل لئہ، منهنجي ساعت ڪانہ سَري،
آئي عشق جي اَري.

لالُ چوي هن عشق جي ٿي اندر آڳ بَري،
ڪڏهن اُجهامي ڪينڪي جيڪا اندر ٿي پجري،
آئي عشق جي اَري.

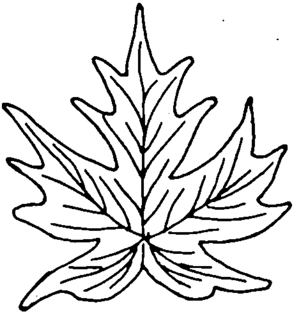

محمد امين کوسو **تاثر**

راولپنڊي جي هڪ روح پرور رات

مان پاڪستان جي مختلف شهرن ۾ ويجهي عرصي ۾ جدا جدا هوٽلن ۾ رهندو آيو آهيان. هرهنڌ سنڌ سان منهنجي دل جي تار ڳنڍيل رهندي آهي. جاتي ٻه هجان اتي دل جو طنبو کوڙيندو آهيان. ان ۾حضرت شيخ المشائخ پير عبدالرحمان رحمةالله عليه ڀرچونڊي شريف ۽ ٻيڙي محبوب حضرت مولانا عبيدالله سنڌي جي ياد کي وهاريندو آهيان ۽ ان طرح ٻين اهڙن پيارن جي يادگيرن جي محفل خود پاڻ ۾ ئي سجائي وهندو آهيان. ٻاهريان طوفان ۽ تاريڪيون منهنجي هنن محفل اندوزين ۾ پوء مخل جو ۽ ڪينن ٿين.

سنڌ سڀ کان متاهين، اهو رنگ دل ۾ رچائيندو آهيان ڪو اکين وارو ۽ عقل سليم وارو سنڌي ملي وڃي ته ان کي ٻه وقتي طرح مخمور بنائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندو آهيان. هڪ صاحب نظر سنڌي چيو "تون سراپا سنڌ آهين." سنڌس شڪريه.

سنڌ جو باعزت ، با شوڪت عبيدالهي عَلَمَ و امروٽي جهنڊو ان فضا ۾ ڦڙڪندو نظر ايندو ان سنڌي کي جنهن کي چشم بينا ۽ دل درد مند سان الله نوازيو هجي، جاتي ٻه مان عاجز هيٺو نڪارو موجود هجان.

سيد اعظم جي .ايم. سيد جي خيالات جي تهه تائين ته شايد هو پاڻ ٻه نه پهچي، مان کي ساڻس بي پايان محبت آهي ۽ ساڻس لازوال تعلق اٿم. سنڌس يادگيري منهنجي وجود جو هڪ حصو آهي. پاڻ خيرن سان نظربند هوندا آهن ته منهنجي دل ۾ طوفان برپا هوندا آهن جن کي برداشت ڪرڻ ٻه شايد منهنجو ئي ڪم آهي. جي نظربندي کان ڪڏهن ٻاهر هوندو آهي ته منهنجي اندر ۾ هڪ قسم جو سڪون اچي ويندو آهي ته ٻاهر موجود آهي، جيڪي وٺندس ڪندو. آهي نه آزاد.

راولپنڊي ۾ ان ٻيري جڏهين هوس، سيد اعظم نظر بندين کان ٻاهر هو. مان قدري مطمئن و با سڪون هوس. صبح جو وقت هو نه اولڊ ڪامران هوٽل جي ٻيري اچي ٻڌايو: "فون تي راشدي صاحب سڏي ٿو."

منهنجا تعلقات ٻنهي راشدي ڀائرن سان اينترا ته قريب جا آهن جو هي ٻئي مان سان گڏ اها نه مورتي ٻڌدا آهن جنهن ۾ چوٿون ڪو ڪو نه آهي. هي ٻه ڀائر، ٽيون مان ته چوٿون وچ ۾ چيا ڪندو. اهڙي طرح مان، مولانا محمد صادق، حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي ته چوٿون نابيد. مان، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سيد اعظم جي.ايم. سيد نه چوٿين جي جاء ڪانه. خان بهادر الله بخش شهيد، پيرزادو عبدالستار نه چوٿون گوا ماري. جيڪب آباد ۾ مان، حڪيم قائم الدين مرحوم ، مولوي محمد حسين ڪماوڙ مرحوم ته ٻي جي جاء ڪانه.

راشدي ڀائرن سان لاڳاپي جو جيڪو منهنجو قسم آهي سو ڪنهن ٻي جي حصه ۾ اچي ته چو اچي. جهيڙا جهتا ٻه زورن تي هعڙا نظارا ٻه موجود.

> باكفے جام شريعت باكفے سندان عشق ،
> هر هو سنا كے نداند جام و سندان باختن.

مولانا دين محمد وفائي، حضرت مولانا سنڌي جي آمد کان پوء مان سان جيڪو رشتو ڳنڍيو. ان بابت افسوس اجان تائين ڪنهن گهٽو لکيو ڪونه آهي. ان محبت ۽ دوستي بابت ڪڏهين لکبو، جي موقع ميسر ٿيو. مولانا وفائي جون حضرت مولانا سنڌي جي حياتي ۾ ئي حضرت مولانا بابت تمام وڏيون ۽ دگهيون ملاقاتون منهنجي ئي هوٽل ۾

پير حسام الدين شاه جون ٿيندون رهيون. حسام الدين شاه سان گڏ ان وقت جي ڪراچي جي هر هوٽل ۾ چاءِ پيئڻ يا ماني کاڌم. ملاقات جو عرصو بعض دفعا ٽائين بجي صبوح هوٽل ۾ گهرباسين ته شام جو ڇهين بجي نڪتاسين . مان ڇني سگهندو آهيان ته مان نه هن ۾ محو هوس . هو ڇا ۾ محو هوندو هو، سو ڪيئن چوان. پر اترو عرصو هوندا هئاسين، اهو هڪ به دفعو نه سوين هزارين دفعا ٿيو.

چنانچہ صبوح جو پنڊي ۾ راشدي صاحب جي فون جو پڻڊي واڇون ٽڙي ويون عجيب جذبات سان سرشار ٿي فون ڪن تي رکيم ته آواز دلنواز ڪنن جي ذريعي دل تائين پهتو: "آءُ - جلدي آءُ - هاڻي آءُ ...." عشق و محبت جي جذبات ڪان عاري آدمين تي ڪهڙو اثر پوندو جي مان چوان ته راشدي جي هن سڏ مان تي ڇا اثر ڪيو- ردن جي اڳيان رباب جي معنيٰ ڇا؟ مان هبڪندي پڇا ڪني ته " 'داناءِ راز' يعنيٰ سيد حسام الدين شاه ڪاٿي آهي؟" داناءِ راز معنيٰ سياست ۾ سنڌ اندر منهنجي اندازو فڪر جو ڄاڻو آهي، الفاظ ڪهڙا چونه استعمال ڪريان جواب مليو ته "هت موجود آهي." پاڻ انٽرڪانٽينيٽل هوٽيل ۾ موجود هو، سندس مشغلو ڇا آهي ڇا نه. ان سان منهنجو ڪهڙو تعلق مان سوار ٿي انٽرڪانٽينيٽل ۾ پهتس ته عاشق حسين جتوئي کي حڪم ٿيو ته چاءِ ميوو وغيره پيش ڪرينس. دل ۾ چيم ته يا الله خير الاءِ ڪهڙي چوڏيل تي چاڙهيندو جو اها تواضع اِيندڙي شروع ڪيائين پر خير ٿيو گفتگو فقر درويشي فقيري طرف روانو ٿي، ڪن پنڊي جي پرسان رهندڙ بزرگن جو ذڪر ٿيو. مان پنهنجي ني پيرن وارو بين هنڌن تي ادب و نوڙت سان ويندو آهيان پر ضرورت ڪانه رهندي آهي. منهنجي دل جو سجده گاه سنڌ ۾ پنهنجو ني پير آهي.

من قبله راست کردم بر سمت کج کلا هے..

خصوصاً جڏهين ڪنهن بي جو ذڪر ايندو آهي ته منهنجي غلامي جي جذبات ۾ شدت پيدا ٿي ويندي آهي.

چو غلام آفتابم هم ز آفتاب گويم.

شيخ المشائخ پير عبدالرحمٰن جو چهرو مقدس۽ سندس ياد سامهون ايندي آهي پوءِ بي طرف ڏيان ڪرڻ به ڪمال بي ادبي و گستاخي ڄاڻيندو آهيان. راشدين جا ان طرح اسان مريد آهيون ۽ راشدي سلسلو جي هن اولوالعزم، فقير درويش سلطان ڪان منهن موڙي بيو ڪاڏي وڃان، مان چيو راشدي کي ته "مان کي ڪنهن بي پير ڏي وڃڻ جي ضرورت ڪانه آهي تون، موجود آهين-؟ توسان چو نه محفلون ڪريان؟" اتي وري سڏ نه، رڙ ڪري چيائين ته: "عاشق هاڻي مستي ۾ آهي جنو ڄاڻو چوينس ڇا ٿو گهرينس؟" راشدي پاڻرن اڳ به هڪ دفعو منهنجي مدد ڪري مان کي ڪانگريس جي ٽڪيٽ تي اسيمبلي جو ميمبر بڻائڻ ۾ وڏو ۽ اهم ڪردار ادا ڪيو هو مان چيو ته: "هي ڇا چوندو چوان مان ٿو ته وري منهنجو ساٿ ڏي ته معاملو وري ناهيون".

هونا هے جاده پيما پير کاروان همارا

اينتري ۾ سيد حسام الدين شاه به آيو، ايندي ني چوڻ لڳو ته: "تون ٽڪي جي آدمين کي دعوتون ڪرين باقي اسان کي ماني به نه ڪارائين." اهو جارحانه انداز اختيار ني ان ڪري ڪيائين جيئن علي محمد دامر ۾ ڦاسي، علي محمد شاه چيو ته: "اها ڳالهه ته مان چوانس ٿو، نه نذر نه نياز نه وري دعوت". حسام الدين شاهه ڪاميابي کي اينترو قريب ڏسندي چني ڏنو ته "اڄ نه ڇڏيس دعوت ضرور هن جي کانبي." آخر فيصلو ٿيو ته سلور گرل هوٽيل ۾ ماني کائيندا سا به منهنجي دعوت تي، مان دل ۾ سڀ پير فقير گڏ ڪيا ته منان عين موقعي تي علي محمد شاه کو بيماري جو بهانو نه ڪري وڃهي، نيٺ ٽي چار دوست بيا، عاشق جتوئي، به راشدي پاڻ ۽ مان خادم جو قافلو سلور گرل طرف روانو ٿيو. اتي پهتاسين، ماني جو آرڊر سيد حسام الدين شاهه ڏنو ۾ مان خوف ۾ هجان ته منان وري اتان جا آدمي ترميم نه ڪن ته دعوت اسان جي آهي. نيٺ بل مان ادا ڪيو ۽ هفت اقليم جي بادشاهي جي گويا سند حاصل

ڪيم. الاني ڪهڙي قسم جون دعائون داناء راز سيد حسام الدين شاه کي ڏنم. هو بہ آخر سمجهي ويو تہ اڄ مڙس مزن ۾ آهي چوڻ لڳو تہ: "اڄا مجبندو نہ آهين زوري تو کان دعوت وٺي تو کي خوش ڪيم." مان چيو: "داناءِ راز" جو خطاب مفت ۾ تہ ڪونہ ڏنو اٿم". ٻي ڏينهن شام جو سندن ڪراچي جي روانگي جو پروگرام هو. مان بہ چار ڪلاڪ اڳ ۾ اچي موجود ٿيس. منسٽري آف انفرميشن جو يوپي جو هڪ عملدار بہ ساڻس هو. حسام الدين شاه جي انتظار ۽ حڪم سان ني مان ۽ علي محمد شاه هڪ ني موٽر ۾ سوار ٿياسين.

هوائي اڏي تي پاڪر پاني موڪلايوسين. حسام الدين شاه چيو تہ: "دعا ڪجو تہ خير سان پهچون" هي اندر ويا ۽ مان ان آفيسر کي چيو تہ: "ٻي پاسي هلي ٻيهون جيسائين جهاز نہ هلي اتي ٻيٺا رهون". اها خبر پير علي محمد شاه، حسام الدين شاه، عاشق حسين کي ڪانہ ڏني سين تہ ڪو اسان انتظار بہ ڪنداسين. آخر جاتي بيٺاسين اتي ڦدري اونده هئي ٿوري دير کان بعد جهاز وارا جهاز طرف روانہ ٿيڻ لڳا. اهو آفيسر آڱر جي اشاري سان مان کي ڏيکاريندو رهيو تہ هي علي محمد شاه آهي هو حسام الدين آهي هو عاشق حسين.

هي قافلو سنڌ طرف اڏامي رهيو هو، مان پنڊي ۾ بيٺو هوس. دفعتاً دريا ۾ اڇل آئي دل پرجي آئي ڳوڙهن ٽمڻ شروع ڪيو، وڏ ڦڙو مينهن شروع ٿي ويو. سنڌ منهنجي جسم و روح طرف هي قافلو اڏامي رهيو هو ۽ منهنجو اضطراب حد کي پهچي چڪو هو، مان آهستگي سان چيو تہ مان ٿڪي پيو آهيان پرسان بينچ تي ويهي رهيس ۽ زار و قطار سڏڪا روڪيندي ڳرہ ڪندو رهيس.

علي محمد شاه بظاهر تہ عقل فروشي جو ماهر آهي پر سندس دل ايماني جذبات سان لبريز ۽ موم مثل آهي جي هو ان وقت منهنجي هي ڪيفيت ڏسي ها يا محسوس ڪري ها تہ رڙڪري چوي ها تہ: "عاشق، اڄ نہ هلنداسين. هن کي يعني مان کي هن طرف تڙپندو ڏسي مان هلي نہ سگهندس. ڪهڙي خبر تہ اسان ٿي ڳڏجي سنڌ جي عظمت جي ياد ۾ ڳوڙهن جو سيلاب وهايون ها.

آخر جهاز روانو ٿيو، مان نيم جان پندرهن ويهہ منٽ اتي ويٺو رهيس، ان آفيسر جي سڏ تي اٿيس ۽ پنڊي طرف روانہ ٿياسين. رستي ۾ اهو آفيسر چوڻ لڳو تہ: "هن کان وڏيڪ اعزاز ٻيو ڪهڙو جو مان پير علي محمد شاه کي الوداع ڪريان. ڊپٽي ڪمشنر يا ڪمشنر هجان ها تہ ههڙو موقعو ڪيئن نصيب ٿئي ها."

خبر نہ تہ هن منهنجي بي تابي محسوس ڪئي يا خود منهنجي اضطراب کي ڏسي ورتو.

هوٽيل ۾ پهتس تہ دل چيو تہ سنڌ ۾ عشق ومحبت جو جيڪو بي ڪنار سمنڊ موجزن آهي، ان جي هڪ لهر هي بہ هئي.

محمد پنهل ڏهر

شاهہ جو رسالو (جُلد ڇهون)

"شاهہ جو رسالو" (جُلد ٦) "علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد" طرفان شايع ٿيو آهي.
هن جو محقق ۽ شارح جڳ پڌرو عالم، محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي.

شاهہ جي ڪلام جي معياري ۽ مستند متن جي پهرئين ٽن جلدن (١٩٨٩ع، ١٩٩٢ع ۽ ١٩٩٤ع) جي اشاعت کان پوءِ "جلد ڇهون" "علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت حيدرآباد" طرفان ١٩٩٥ع ۾ جيجي نروار ٿيو آهي. پهريان ٽي جلد شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ حيدرآباد طرفان ڇپيا آهن ۽ هيءُ ڇهون جلد ساڳئي اداري پاران ڪونہ ڇپيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ وضاحت ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو تہ "ڪلچر ڊپارٽمينٽ طرفان امداد تمام ٿوري، ديرائتي ۽ ڏکي ٿي ملي، ساڳيءَ طرح ڇپائي جو ڪم بہ وڏن وقفن بعد ٿي شروع ٿيو. نتيجي طور ٽن جلدن جي تياري ۽ ڇپائي ۾ چوڏهن سال گذري ويا. ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز ڪاميٽي وانگر رسالي جي رٿا کي هڪ باقاعدي رٿا طور منظور نہ ڪيو ويو ۽ نہ اُن لاءِ ڪا ساليانہ گرانٽ ٽي مقرر ڪئي ويئي ۽ جيڪا ٿوري امداد ڏني ويئي، سا بہ وقت تي ڪانہ ڏني ويئي. سالن کان هلندڙ هن رٿا کي تڪميل تي پهچائڻ بدران ڪلچر ڊپارٽمينٽ شاهہ جي رسالي بابت پنهنجون پيون جدا رٿائون شروع ڪيون. جڏهن هن اهم رٿا جي تڪڙي تڪميل خاطر ڊپارٽمينٽ طرفان تدارڪ جو ڪو امڪان نظر نہ آيو، تڏهن ضروري سمجهيو ويو تہ پنهنجي پيرن تي بيهجي ۽ پڻ سنڌ جي سڄڻن کي مدد لاءِ سڏ ڪجي تہ جيئن عطين طور مليل امداد سان باقي رهيل سٺ جلد اينڌڙ ٿوري عرصي ۾ تيار ڪري ڇپائي سگهجن جو جياتي تي پروسو ڪونهي. اُن اُميد نا اُميد واري حالت ۾ راقم شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز ڪاميٽي جي چيئرمين ۽ حيدرآباد جي ڪمشنر محترم عبدالغفار سومري کي مدد لاءِ چيو. جنهن صاحب ڪيل ڪم جو قدر ڪندي همتايو تہ ڪنهن بہ طرح تحقيقي ڪم کي جاري رکجي بلڪ تڪڙو هلائجي تہ جيئن هي اهم رٿا ٿوري عرصي ۾ پوري ٿئي. مستقبل جي پروگرام ۽ ٽارگيٽ جي مدنظر اڳتي ڪمزيون رنڌڪون آهن، جن لاءِ بہ شاهہ جي شائقين کي اپيل ڪري سگهجي. ان مقصد خاطر هن صاحب ڪوشش ونئي گهربل مالي امداد لاءِ عطين جو انتظام ڪيو." (شاهہ جو رسالو/ شاهہ جو ڪلام، جلد ڇهون، صفحو ٣ مهاڳ)

هن جلد ۾ شاهہ جي ڪلام جا سُر – رپ، پورب، رامڪلي ۽ آسا شامل آهن. هيءُ ڪتاب ٦٤٨ صفحن تي مشتمل آهي ۽ بهترين پکي جلد ۽ خوبصورت ڪوَر سان سينگاريل آهي. ڪتاب جي شروع ۾ مرتب مهاڳ ۾ واضح طور ڄاڻايو آهي تہ "هن جلد ۾ شامل بيتن ۽ واين جي پيٽ لاءِ جملي ٥٧ رسالن کي سامهون رکيو ويو آهي. جن مان ٤٧ قلمي ۽ ڏهہ ڇاپي آهن." جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ مستند ۽ معياري متن جي پهرئين ٽن جلدن جي تياري کان پوءِ فاضل مرتب کي ڪجهہ وڌيڪ شاهہ جي ڪلام جا نسخا هٿ آيا آهن. ڇاڪاڻ تہ شروعاتي ٽن جلدن جي تياري وقت مرتب وٽ اِنهن نسخن جو تعداد گهٽ هو. اُن بعد هڪ طويل ۽ تفصيلي مقدمو ڏنو ويو آهي. جنهن ۾ هن جلد ۾ موجود ڪلام جي سُرن متعلق تفصيلي ڄاڻ ڏني آهي. سُرن ۾ موجود فڪر ۽ انهن جي سناءَ تي تفصيل سان روشني وڌي ويئي آهي. ان بعد سرن جو معياري متن شامل ڪيو ويو آهي. آخر ۾ متن ۾ موجود سڀني سُرن جي بيتن ۽ واين جي پڙهڻين جي پيٽ مختلف قلمي ۽ ڇاپي نسخن جي پڙهڻين سان ڪئي ويئي آهي ۽ انهن نسخن ۾

موجود مختلف پڙهڻيون بہ ڏنيون ويون آهن. هر هڪ بيت ۽ وائي جي سمجهاڻي ۽ اُن ۾ ڪم آيل خاص لفظن جي لفظي معنيٰ بہ ڏني ويني آهي. هن جلد جي قيمت ۰ ۳۵ روپيہ آهي. جيڪا ڪجھ وڌيڪ لڳي ٿي.

واضح رهي تہ هن رٿا موجب يعني شاھ جي ڪلام جو معياري ۽ مستند متن ڏهن جلدن تي مشتمل آهي. توهڪري اُميد ٿي ڪجي تہ انهيءَ رٿا جا بقايا ځلد بہ جلد کان جلد تيار ٿي اشاعت پذير ٿيندا ۽ محققن ۽ مؤرخن لاءِ شاھ جي ڪلام کي پرکڻ ۽ سمجهڻ لاءِ مشعل راھ جو ڪم ڏيندا. ڇاڪاڻ تہ اهو معياري ۽ مستند متن سڀ کان وڌيڪ محققن ۽ مؤرخن لاءِ ڪارائتو ۽ ڪارآمد آهي. انهيءَ معياري ۽ مستند متن جي شايع ٿيڻ ۽ پڙهڻ سان شاھ تي تحقيق ڪندڙن کي ٻين قلمي ۽ ڇاپي نسخن جي ڏسڻ جي ضرورت نہ پوندي. ڇاڪاڻ تہ شاھ جي ڪلام جي قلمي ۽ ڇاپي سڀني نسخن تائين رسائي حاصل ڪرڻ هر ڪنهن محقق ۽ مؤرخ جي وس ۾ نہ آهي.

آخر ۾ هڪ ڳالھ وس وارن جي ڌيان تي آڻجي ٿي تہ جڏهن شاھ جي ڪلام جي مستند ۽ معياري متن واري رٿا پايہ تڪميل تي پهچي تہ اُن کان پوءِ انهيءَ سلسلي جي هڪ ٻي رٿا شروع ڪجي. جنهن مطابق شاھ جي ڪلام جا قديم ۽ ناياب قلمي نسخا ۽ ناياب ڇاپي نسخا اصل صورت خطي ۾ يعني فوٽو جي صورت ۾، ۽ اُن بعد اُهي سڀ جديد صورت خطي ۾ (سواءِ انهن جي جيڪي جديد صورت خطي ۾ آهن) پڻ شايع ڪرڻ گهرجن.

شاھ جي ڪلام جا اهڙا ناياب، قديم ۽ قيمتي قلمي نسخا، جيڪي سنڌ جي ٻاهر ٻين ملڪن جي لئبررين جي زينت بڻيل آهن. جهڙوڪ، برٽش ميوزم لنڊن، انڊيا آفيس لئبرري، لنڊن ۽ ملي ڪتب خانو تهران 'ايران' وغيره، سي سڀ هٿ ڪري اصل صورت خطي يعني عڪس جي صورت ۾ ۽ جديد صورتخطي ۾ اوليت جي بنياد تي شايع ڪيا وڃن تہ جيئن شاھ جو هر شيدائي انهن قيمتي نسخن کي اکين سان ڏسي ۽ مستفيض ٿئي. ڇاڪاڻ تہ هرڪنهن ماڻهوءَ جي وس جي ڳالھ نہ آهي، جو هو لنڊن يا ايران وڃي انهن نسخن کي ڏسي سگهن. ٻيو تہ اهي قيمتي ۽ ناياب قلمي شهپارا اشاعت پذير ٿي هميشہ جي لاءِ محفوظ ٿي ويندا ۽ ملڪ جي ڪيترن ئي ڪتب خانن جي زينت بڻبا، جتان هر هڪ ماڻهو انهن مان فائدو حاصل ڪري سگهندو ۽ اهي قيمتي شهپارا زماني جي دستبرد کان بچي ويندا.

"شاھ جو رسالو" (جلد ڇهون) علامہ آءِ. آءِ. قاضي چيئر سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو ۽ پڻ سنڌي ادبي بورڊ جي بُڪ اسٽال تلڪ چاڙهي حيدرآباد تي دستياب آهي، جو هٿو هٿ خريد ڪري سگهجي ٿو.

سنڌي ادب

سيد حسام الدين راشدي ويهين صديءَ جو وڏو اسڪالر هو. سندن علمي، اَدبي ۽ تحقيقي خدمتون سنڌي، اردو ۽ فارسي ادب تي مشتمل آهن. جن جو زياده ترموضوع "سنڌ جي تاريخ" رهيو آهي. پاڻ نئين ۽ جديد انداز ۾ سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪيائون. سندن تصنيفات تاريخ جو املھ سرمايو آهن.

قيام پاڪستان کان پوءِ راشدي صاحب تحقيق ۽ تاليف جو جيڪو ڪم ڪيو، اهو مثالي حيثيت رکي ٿو. پاڻ تحقيق سان گڏ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ کي بہ پنهنجو موضوع بڻايائون. اهوئي سبب آهي جو راشدي صاحب "سنڌي ادب" نالي ڪتاب اردو ۾ لکي هڪ طرف غير سنڌي حلقن کي سنڌي ادب سان روشناس ڪرايو تہ ٻئي طرف سنڌي ادب جي تاريخ ترتيب سان نروار ٿي سامهون آئي.

"سنڌي ادب" ڪتاب اردو ۾ پهريون ڀيرو ۱۹۵۲ع ۾ شايع ٿيو. ڪتاب جي اهميت هن دؤر ۾ بہ ساڳي آهي. جو تہ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ اُن کي بنيادي حيثيت حاصل آهي، جنهن کي بعد جي محققن ۽ تاريخدانن خاص

اهميت ڏني آهي ۽ اردودان طبقي پڻ هن ڪتاب مان استفادو حاصل ڪيو. هن ڪتاب جي اهميت اها بہ آهي تہ هي ڪتاب روسي زبان ۾ پڻ شايع ٿيو آهي. جيڪو مس ييگوروا رنيسا ترجمو ڪري، "انسٽيٽيوٽ آف دي پيپلس آف ايشيا. دي سائنس اڪيڊمي آف دي يو. ايس. ايس. آر. ماسڪو" پاران ڇپايو ويو.

جيئن تہ اهو ڪتاب اردو ۾ لکيل هو. تنهنڪري ضرورت محسوس ڪندي، نوجوان محقق ۽ تاريخدان غلام محمد لاکي ڪتاب جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري پهريون ڀيرو "گرامي پبليڪيشن دولت پور صفن" پاران ١٩٨١ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. جنهن کي ادبي دنيا ۾ سٺي پذيرائي ملي. انهيءَ ڪتاب ۾ لاکي صاحب، مترجم جي حيثيت سان تفصيلي مقدمو بہ لکيو. جنهن ۾ ورهاڱي کان وٺي ١٩٨٠ع تائين سنڌي ادب جي اوسر جو جائزو ورتل هو. ڪافي عرصي کان 'سنڌي ادب' جو اهو سنڌي ايڊيشن اڻلڀ هو. تازو "سنڌ تحقيقي بورڊ" حيدرآباد پاران، ان جو نئون ايڊيشن "سنڌي ادب" (مختصرجائزو) عنوان سان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، جنهن ۾ ڪتاب جي پهرين سنڌي ايڊيشن واري مترجم جي طويل مقدمي کي خارج ڪري نئون مقدمو درج ڪيو ويو آهي، جيڪو زياده تہ ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت کان علاوه اڳاٽي ۽ موجوده دور جي جيبيل سنڌي ادبي تاريخن جي جائزي تي مشتمل آهي. سيد حسام الدين راشدي جو هيءُ ڪتاب، جنهن کي غلام محمد لاکي صاحب ڏاڍي محنت سان ترجمو ڪيو آهي، ان ۾ متن جي صحت جو خاص خيال ڪيو ويو آهي، ان سان ڪتاب جي معيار ۾ واڌارو ٿيو آهي. هونئن بہ لاکو صاحب، راشدي صاحب جو عقيدتمند ۽ پيارو شاگرد رهيو آهي. سندس لکڻين مان پڻ راشدي صاحب جي تحقيقي انداز جي خوشبوءِ ايندي آهي. ڪيس پير صاحب جي ڇڏيل علمي اثاثي کي ڇپائڻ جو گهڻو اونو رهندو ٿو اچي. ان سلسلي ۾ هُن راشدي صاحب جي ڇپيل مقالن کي سهيڙي "ڳالهيون منهنجي سنڌ جون" نالي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپايو آهي. جڏهن تہ پير صاحب جي اردو مقالن کي پڻ ڪتابي صورت ڏني رهيو آهي.

"سنڌي ادب" جو هي نئون ڇاپو مقدمي، سائيز ۽ ڇپائيءَ جي لحاظ کان بلڪل نئون آهي، جنهن ۾ پبلشر پاران ناز سنائيءَ جا بہ اکر ۽ مترجم جو نوٽ بہ ڏنل آهي. ڪتاب ٩٦ صفحن تي اٺن بابن ۾ ورهايل آهي. پهريون باب 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' آهي، جنهن ۾ 'سنڌ جي قدامت' سان گڏ 'سنڌ جو قديم ٻوليون' ۽ 'سنڌي زبان تي ٻين ٻولين جو اثر' عنوانن تي مختصر روشني وڌي وئي آهي. ٻيو باب 'سنڌي ٻوليءَ جو ادب' جي عنوان سان آهي. ان ۾ عربن، سومرن ۽ سمن جي دؤر ۾ سنڌي ادب جي ٿيل اوسر جو جائزو ورتل آهي.ٽيون باب 'ارغون، ترخان ۽ مغل دؤر جو ادب' جي سري سان آهي. چوٿون باب 'ڪلهوڙن جي دؤر جو سنڌي ادب' جي نالي سان آهي، جيڪو انهيءَ دؤر جي سنڌي ادب جي ترقيءَ جو تفصيلي اڀياس پيش ڪري ٿو. پنجون باب 'ٽالپوري دور جو سنڌي ادب' آهي. هن عنوان ۾ پڻ مختصراً جائزو ڏنل آهي. ڇهون باب، 'برطانوي دور جو ادب' جي سري سان آهي، جنهن ۾انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي ادب جي اوسر جو مختصر مگرجامع جائزو پيش ڪيو ويو آهي. هن ۾ سنڌي ليکڪن سان گڏ انهن انگريز ليکڪن جي ادبي خدمتن کي بہ شامل ڪيو ويو آهي،جن سنڌي ٻولي، ادب ۽ تاريخ تي ڪم ڪيو ۽ پنهنجا شاهڪار ڪتاب، سنڌي ادب کي ڏنا. ستون باب 'موجوده پاڪستاني دور' جي عنوان سان آهي، جنهن ۾ پاڪستان جي نهڻ کان وٺي هن ڪتاب جي لکجڻ تائين ڇهن - پنجن سالن جو ادبي جائزو ڏنل آهي. جو تہ پير صاحب هيءُ ڪتاب ١٩٥٢ع ۾ لکيو هو. ڪتاب جو آخري اٺون باب 'سنڌي شاعري جون صنفون' آهي، جنهن ۾ سنڌي شاعريءَ جي قديم صنفن جهڙوڪ، ڏوهيڙو، وائي، ڪافي، مداح، مولود ۽ مناجات تي مختصر روشني وڌل آهي. ڪتاب ۾ مترجم پاران مناسب هنڌن تي وضاحتي نوٽ بہ لڳايا ويا آهن. خوبصورت سرورق سان سجيل هن ڪتاب مان ادبي حلقا ۽ شاگرد سٺو لاڀ حاصل ڪري سگهندا. - **امام راشدي**

ليٽرس ٽو ايميلي

"LETTERS TO EMILY" جي ليکڪا شيرين نانا جي نالي کان آءُ ان کان واقف ٿيس، جڏهن سنڌ الاجيءَ پاران مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين سهيڙڻ جو ڪم محترم نصير مرزا جي حوالي ڪيو ويو. مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون هلندڙ صديءَ جي ٽنين ڏهاڪي دوران شڪارپور مان شايع ٿيندڙ "سنڌو" رسالي ۾ ڇپيون هيون، پر "سنڌو" جا رسالا مشڪل پئي مليا. انهيءَ سلسلي ۾ نصير مرزا صاحب سان صلاح مشورا پيا ٿيندا هئا. ڳالهين ڳالهين ۾ هن اهو ٻڌايو ته ڪيس پنهنجي سموري خاندان جي اوري پري جي سڃاڻي فردن بابت ڄاڻ آهي ۽ مرزا نادر بيگ جي شخصيت ۽ سندس ادبي اهميت ۽ حيثيت بابت سندس نياڻي شيرين نانا سان انٽرويو ڪندس. هن اهو انٽرويو سندس ڪراچيءَ جي گهر ۾ وڃي ڪيو، جنهن جا تفصيل مرزا نادر بيگ جي ڪهاڻين جي مجموعي ۾ ڇپيا. تبصري هيٺ ڪتاب جي ليکڪا سان منهنجي اها پهرين واقفيت هئي.

هوءَ سنڌيءَ ادب جي تمام قداور ۽ مانائتي شخصيت شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جي پوٽي ۽ سنڌي ڪهاڻيءَ جي اوائلي دور جي وڏي ڪهاڻيڪار، مرزا نادر بيگ جي ڌيءَ ۽ ناميااري تعليمي ماهر انيتا غلام عليءَ جي ماءُ هئي. سندس جنم ١٠ سيپٽمبر ١٩١٥ع تي خيرپور ۾ ٿيو هو، جتي سندس والد صاحب جي سروس هئي ۽ ڄارو وڏيءَ اوستا ۾ ١٩٩٦.١.٣ع تي ڪراچيءَ ۾ گذاري ويئي. سندس خاندان ۾ عورتون، علم وادب سان دلچسپي رکنديون هيون، پر روايتن موجب کيس باقاعدي اسڪول نه موڪليو ويندو هو. مسز شيرين جي شادي ١٨ ورهين جي ڄمار ۾ ٿي ۽ کيس پنهنجي خاوند جسٽس فيروز نانا جي بدلين جي ڪري سنڌ جي مختلف شهرن ۾ رهڻو پيو، جتي انهن ڳوٺن ۽ شهرن جي روايتي زندگيءَ کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليس. جسٽس نانا شڪار تي يا ثقافتي ماڳن جي مشاهدي ۽ ايپاس ۾ لڳل هوندو هو ته بيبي شيرين ڳوٺاڻين عورتن سان ويهي ڪچهريون ڪندي هئي ۽ انهن جي روزمره جي زندگيءَ جون ڳالهيون ٻڌندي هئي. ان طرح شيرين نانا، سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ جو هڪ ڀرپور ذاتي مشاهدو حاصل ڪري، ان مان ڄاڻ حاصل ڪري ورتي.

تبصري هيٺ ڪتاب LETTERS TO EMILY اصل ۾ هڪ انگريزي خاتون ايميلي ڏانهن سندس لکيل خطن جو مجموعو آهي. هوءَ ١٩٥٠ع دوران ڪراچيءَ ۾ رهندي هئي، جنهن هن ملڪ جي باري ۾ ڪافي سوال پڇيا هئا. جواب ۾ بيگم شيرين جيڪي خط لکيا هئا، اُهي سنڌ جي اُن وقت جي روزمره جي زندگيءَ بابت گهڻي ڄاڻ ڏين ٿا.

بيگم نانا ايميليءَ کي ٻڌائي ٿي ته سنڌ جي حويليءَ جي زندگي يوٽوپيائي ناهي. وٽن مکيون، مڇر ۽ وڇون گهڻا ۽ صفائي پوري ساري آهي. هوءَ شروعاتي خطن مان هڪڙي ۾ معذرت ڪندي هڪ بي مزي ريمارڪ سان ختم ڪندي لکي ٿي ته "اُنان جي ڪاڪوسن ۽ انهن جي قسمن جي بيان ڪرڻ کان سواءِ ڳوٺاڻي زندگيءَ جي تصوير مڪمل نه ٿي سگهندي."

مذڪور خطن جي مجموعي ۾ سڀني کان دلچسپ خط گلن جي باري ۾ سوالن بابت آهي. تزڪِ جهانگيري ۾ بيان ٿيل اجنتا جي غارن ۽ لاهور جي مغليه باغن ۾ پيدا ٿيندڙ ڪنول ۽ گلاب جي گلن ۽ نورجهان جي ايجاد ڪيل عطر جو ذڪر ڪري ٿي. هوءَ يورپ ۽ مغرب ۾ عطر جي استعمال جي طريقن جي مشابهت ۽ فرق جو ذڪر ڪري ٿي. هوءَ لکي ٿي: "ايميلي! حينوٽيڪ ٿنهنجي ملڪ جا ماڻهو ۽ منهنجا هم وطن گلن سان پيار ڪن ٿا، پر ٻنهي وٽ انهن جو استعمال جدا جدا آهي.اوهين دگهيون ڏانڊيون ڪپيو ۽ سهڻي بيهڪ ۾ آڻي گهرن ۾ ميزن تي سجائي رکو، جڏهن ته اسين مٺان مٺان گل پٽيون ۽ ڌاڳن سان ٻڌي زيورن وانگر ڳچين، ڪراين، ٻانهن ۽ وارن ۾ ٻڌون ...."

ايميليءَ ڏانهن اهي خط محبت ۽ احساس جي گرمائش جي جذبن سان لکيل آهن. منجهس ڪراچيءَ جا دلچسپ واقعا ۽ سنڌن خاندان جو پوٽ بنگلو بڻ شامل آهي. لکي ٿي:

"جسٽس نانا جي ڪورٽ ۾ هلندڙ ڪيس جون يادگيريون ذهن ۾ محفوظ آهن. جن ۾ انهن ٻن ماڻهن جو ذڪر شامل آهي، جن جو هڪ ٻئي سان وڏو مقابلو ٿيو هو ۽ جن کي موت جي سزا ملي هئي."

بيگم نانا خاص ڪري ٽن غريب عورتن جي زندگيءَ جا واقعا لکيا آهن، جيڪي ساڻس مختلف موقعن تي مليون هيون. انهن پنهنجي ايمان جي سلامتيءَ سان پنهنجي ذاتي نقصان کي جنهن همت سان برداشت ڪيو هو، انهيءَ ڪيس ڏاڍو متاثر ڪيو.

خطن کان سواءِ مذڪور ڪتاب ۾ رنگونيءَ جي ڪهاڻي بہ شامل آهي، جنهن ڪوڙهہ جي مرض مان ڇوٽڪارو حاصل ڪيو هو. بيگم نانا پنجويهہ ورهيہ اڳ جڏهن ميري انڊلبڊ ليپر ڪلينڪ؟ جو دورو ڪيو هو تہ اتي ساڻس ملاقات ٿي هئس، جنهن سان آخر تائين سندس واسطو رهيو. اهو احوال گهڻو ڪري رنگونيءَ جي زباني ٻڌايو اٿس، جيڪو افسانوي نہ پر حقيقت تي ٻڌل آهي. هو پنهنجي مرض جي تشخيص کان اڳ ۽ پوءِ جو ڏکوئيندڙ احوال ٻڌائي ٿو تہ هو ڪيئن معجزانہ طور تي خودڪشي جي ڪوشش مان بچي ٿو ۽ اڻ ڄاتل ماڻهن جي انساني همدردي سبب زنده رهي ٿو. آخر ۾ هو ڪوڙهين جي ڪالونيءَ ۾ رهي ٿو، جتي بهتر ماحول ۾ رهي ڪلينڪ جي ڪارڪنن هٿان علاج ڪرائي ٿو ۽ اهڙي طرح سندس زندگي، موت جي منهن مان ٻاهر نڪري اچي ٿي.

سندس پڇاڙين خط جو عنوان "ADVICE TO EMILY" آهي، جنهن ۾ هوءَ پنهنجي انگريز دوست خاتون کي سنڌ جي پهراڻي ڏسڻ لاءِ هرڪائي ٿي ۽ کيس اتان جي سماجي رسمن ۽ ريتن بابت ڄاڻ ڏئي ٿي، جنهن ۾ کيس اهو بہ ٻڌائي ٿي تہ حويليءَ جي ميزبان خاتون سان ڪيئن ڪيڪارجي. هوءَ لکي ٿي:

"ايميلي، ساڻس هٿ نہ ملائج. جيڪڏهن تون سچ پچ سندس دل جيتڻ چاهين ٿي تہ پوءِ تون انهن ملڻ جيتن روايتي نموني اسان سان يا ٻي ڪنهن سهيلي، مائٽياڻي يا ڏارئين سان ملندي آهين -- يعني هڪ ٻئي جي ڊري پاڪر ۾ پنهنجو ڪابو ڪلهو سندس ڪابي ڪلهي سان ملائج. پوءِ ساڄو ڪلهو سندس ساڄي ڪلهي سان ملائج. تون انهن بہ يا ٽي ڀيرا ڪج ۽ انهيءَ وچ ۾ اهو پڇندي رهج تہ تون ڪيئن آهين -- ٻار ٻچا خوش آهن. هوءَ بہ توسان ساڳي طرح ملندي ۽ ساڳيا سوال پڇندي. جڏهن تون ويهنديءَ، تہ وري ساڳيو سلسلو شروع ٿيندو. پوءِ تون انهن جا جواب ڏيڻ بدران ساڳي ريت پڇڻ شروع ڪج ...."

بيگم نانا انهيءَ ڪتاب ۾ اهڙو منفرد نثر لکيو آهي جو جڻ پاڻ ڳالهائي پيئي. سموري ڪتاب ۾ اها ڳالهہ پڌري آهي تہ زندگيءَ سان پيار ۽ ماڻهن سان سندس دلچسپي سندس زندگيءَ جو انگ آهن. هيءُ ڪتاب شروع کان وٺي پڇاڙي تائين نهايت دلچسپ آهي.

مسز شيرين نانا کي ڪافي يورپي ٻولين تي پورو عبور حاصل هو. تاريخ ۽ شاعري سندس پسنديده موضوع هئا. سندس "SINDHI EMBRODERY" ڪلچر کاتي وارن ڇپايو هو. اهو ڪتاب دائري وانگر لکيل آهي. ڪتاب ۾ تصويرن جي حوالي سان ڪڙن تي جيڪي سيبا ۽ ٽوپا ڏنل آهن، اُهي سندس خاندان جي مهارت / ڪليڪشن آهن.

●

محمود مغل

هر سُر اُداس هوندو

(استاد فيروز گل جي وفات تي)

الائي ڪيتري دير ٿي آهي.

براڊ ڪاسٽنگ هائوس جي اسٽوڊيو نمبر ۱ جي وسيع هال ۾، وڇايل غاليچي مٿان رکيل سازن ۾ مان آءُ، ڪيترائي سازَ لباس جي گهيري اندر قيد آهن ۽ جي بنا ڪنهن پردي جي ڪا شيءِ موجود آهي ته اهو آهي هارمونيم.. مون ڪي الاءِ ڇو هارمونيم جو ڪنڌ جهڪيل ٿو لڳي. شايد سندس ڪُنجين تي ڦرندڙ مستعد آڱرين جي وڇوڙي جو ويراڳ ڪيس مضطرب ڪري ويو آهي... نه... شايد نه... يقيناً....

انهيءَ هارمونيم ڪي ئي پاڻ ڏانهن سيريندي، ڪابي هٿ سان وسيع نراڙ مٿان سنڌي ٽوپيءَ ڪي برابر ڪندي. استاد، مون ڏانهن مرڪي نهاريو هو.

"ڪمال ڏنون" سوچيون آهن مون مغل صاحب... اصل ٻڌندؤ ته طبعيت خوش ٿي ويندوءِ.."

۽ مان، ازل کان سُرن جو عاشق، سندس پيرن کان، منهن آڏو تجسس ڀريل نگاهن سان منتظر...

"بسم الله استاد..."

۽ پوءِ ساڳيو هارمونيم، سندس ڇُهاءَ سان ٻهڪي پوندو هو...

"هي سائين... فلمر سوجي ٿئون ۽ مارني مليرَ جو، ... انهيءَ جون ڪجهه ڌنون آهن... ڪوشش ته اهائي آهي ته سڀ وڏا فنڪار ڳائن... يوسف آهي... نورجهان آهي... بهرحال... ڌُن ٻڌو..."

۽ پوءِ اهو ٿڌو آواز هوائن ۾ وکري ويو...

"ساريو... ساريو... ساريو

او سائينءَ کي سنياريو...

تون مولا پيارا مينهن وساءِ

اُتر ڪان ڪڪريون

وري اُجي وريون

تون مولا پيارا مينهن وساءِ....

مينهن وساءِ... مينهن وساءِ... مينهن وساءِ..."

ڪابي هٿ جي ڀاڄ ۾ ڀريل مُندي، هارمونيم جي پُٺ کي طبلي جيان ٺپي رهي هئي.

اهو نپڪو رڳو هارمونيم تي ئي نه هو...

استاد فيروز گل جي نرم ڇهاءُ، مهربان مرڪ، ۽ ٿڌو سپاءُ هر هڪ لاءِ ڪليل ٻانهن سان منتظر هوندو هو. طبيعت ۾ سادگيءَ جو اهو وهڪرو هئس جو لڳندو ئي نه هئو ته اهو نرم ونازڪ وجود، اينرين اهم، خوبصورت ۽ ڀرپور ڌُنن جو سرجيندڙ هوندو...

"ڪمال هٿ آهي هن جو. هارمونيم تي ائين سندس آڱر جرڪندي آهي جيئن ڪنهن خوبصورت عورت جي هٿن تي مينديءَ جا ڇٽَ هجن.

"فيروز گل موسيقار ڪان وڌيڪ هڪ ڀرپور هارمونيم پليئر آهي" . رحيم بخش شيخ جي پٽَ فيروز شيخ لاءِ، سندس هڪ همعصر موسيقار باوجود مخاصمت رکڻ جي اها راءِ ڏني هئي. ۽ جو نه ڏني ها... پسنديدگي ته اڻ وڻندڙ جي به ٿي سگهي ٿي... پوءِ سندس ڪا هڪ نئڙي ادا ئي جو نه وڻي وڃي...

۽ واقعي به ائين ئي هو. ڪنهن به ڪمپوزيشن ۾ جڏهن هارمونيم، يا انهيءَ جي طرز تي قائم ڪو به جديد ساز پنهنجي مڙني خوبين سان هڪدم متحرڪ ٿي وڃي ته اکيون بند ڪري به ٻڌندڙ اهو چئي سگهي ٿو ته اهو فيروز گل جو هٿ آهي.

هٿن ۾ هٿ ڏيندي، اسٽوڊيوز کان ٻاهر ايندي، منهنجي منهن ۾ مرڪي ڏٺو هئائين.

"مون کي پڪ نه هئي ته ڪو منهنجي رڪارڊنگ ٿي ويندي..."

"ڇو؟" مون کي جڻ ڪنن تي اعتبار نه پئي آيو.

۽ موٽ ۾ اها، ڀرپور مرڪ ۽ ڪنڌ جو جهڪاءُ...

"ائين ٿيندو آهي مغل صاحب... منهنجا الاءِ ڪيترا ڪم ائين رهجي ويندا آهن..."

الاءِ ڇو مون به ائين ئي محسوس ڪيو هو. ٽيليويزن جي پروگرام "اڄ جي مهمان" لاءِ جڏهن سندس چونڊ ٿي هئي ته هڪ هفتي رڪارڊنگ ٿي نه سگهي، ڇاڪاڻ ته شهر جا حالات صحيح نه هئا. ٻئي دفعي سندس طبعيت ٺيڪ نه هئي ۽ ٽئين دفعي ته ماڳهين پروگرام جو انگ مڪمل ٿيڻ ڪري وڌيڪ انٽرويوز ممڪن نه هئا، پر پوءِ اضافي وقت جي ڪري سندس انٽرويو رڪارڊ ٿي ويو هو.. هوڏانهن ريڊيو تي به جڏهن سندس پروگرام ڪندو هوس ته فون ڪندو هومانس:

"استاد سائين... اچ سگند ڏجو"

"ڪانس بجي؟"

"ٽي وڳي ڪان پوءِ"

"بهتر آهي..."

۽ وري ڪونه ڪو گهيلو ٿيندو هو. ڪڏهن هُڪ. اپ آهي. ڪڏهن وچ ۾ ڪمرشل هلندو آهي ته ڪڏهن وري ڪا (Live) تقرير آهي ۽ مان اهو سوچي ته مزو خراب ٿي ويندو، سندس حوالي سان پروگرام نه ڪيان.

انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، استاد جڏهن به ملندو هو ته شڪايت نه ڪندو هو ته: "چو نه نشر ٿيو". مان پنهنجي پاران صفايون ڏيان نه سامهون اهائي خاموش ۽ ٿڌي مرڪ هوندي هئي. ٿڌهن ته سازيندڙ به چوندا هئا ته استاد دڙڪا به مُرڪندي ڏيندو آهي. ۽ ٿندي يوسف جي قبرستان مان ٻاهر نڪرندي، نصير مرزا جي ڪنن ۾ پڙهندي مون کي ڪجهه سٽون ياد آيون هيون.

ايڪ ڪهاني ختم هوئي انجام سي پهلي هي

يعني ايڪ ستاره ٽوٽا شام سي پهلي هي.

چلي هوا کي سات ٿي ليڪن دکون کي ماري لهر

ساحل سي هي لوٽ گئي آرام سي پهلي هي.

تم سي مِلي تو دل کي درد کي دنيا اور هني

يون تو ايڪ تعارف ٿا تيري نام سي پهلي هي.

جنهن کي مٿيءَ حوالي ڪري مونبا هناسين، انهيءَ جي وجوڙي يقيناً الاءِ ڪيترين ڪيفيتن سان اسان جو تعارف ڪرايو هو.

استاد فيروز گل سان ناتو، ڪو عام ناتو نه هو. اسين ته سندس مداحن مان هئاسين، سندس هڪ هڪ سُر جي وکير تي ساهه ڏيڻ وارا هئاسين.

"مون سان محبت ڪيو ٿا، اوهان جي مهرباني آهي..."

اهوني جهيڻو آواز:.. شرمسار ڪندڙ.

"نه استاد... اهو ته اوهانجو حق آهي. اوهان جو مرتبو آهي..." جواب ۾ اهوني جهڪيل ڪنڌ. ٻني هٿ دعا لاءِ ڪچيل ۽ ٻريل پورو پُنو وجود اڳتي راهي ٿيل... پر الاءِ چو ان ڪن پل ۾ لڳندو هو اها مرڪ ڪن مائڪرو سيڪندس لاءِ جهيڻي ضرور ٿني ٿي.. ڪٿي نه ڪٿي نامهربان ساعتن جي ياد ضرور آهي بي قدري آخر نه ظاهر ٿني ٿي.

سيپٽمبر جا آخري ڏينهن هئا. اڱاري جو ڏينهن هو. شام جو چار لڳي ڪجهه منٽ تي ريڊيو جي عمارت مان نڪرندي سامهون لان ۾ ڏٺو هئم ته استاد فيروز پنهنجن سازيندڙن سان ويٺل هو. ويندي ويندي هٿ لوڏيو هئم سلام خاطر. ۽ موٽ ۾ هن هٿ مٿي ڪيو هو. اٿين پٺي لڳو، چڻ ڪنهن ڪان موڪلائيو آهي. الاءِ جو سندس هٿ ۽ هارمونيم بابت چيل جملا ڪنن ۾ گونجيا هئم. انهن ساعتن ۾ ڪوبه احساس نه هو ته هاڻي اها موڪلاڻي، آخري موڪلاڻي آهي. ۽ هاڻي، اهو هٿ مون سامهون ڪڏهن به هارمونيم کي ڇهي نه سگهندو...

الاءِ ڪيتري دير ٿي آهي.

لفظ بي صدا آهن. نڙيءَ ۾ ڪجهه ڦٽڻ جو احساس آهي. ڳالهائڻ به نه ٿو چاهيان ۽ ڪجهه ٻڌڻ به نه ٿو چاهيان. هاڻي انهيءَ هارمونيم کي ڪير به وڄائي مون کي الاءِ جو انهيءَ مان نڪرندڙ هر سُر اداس ۽ بي ربط لڳندو. اٿين ٿي جيئن مون کي استاد بابت لکيل هي سٽون بي ربط لڳي رهيو آهن.

•

مهتاب علي شاهہ

جادو لائي ويم جيءَ ۾

١٩٥٠ع جي ڏهاڪي ۾ جڏهن ٻالڪ هوندو هئس تہ دادوءَ جي امام بارگاهہ ۾ مجلس شروع ٿيڻ کان اڳ زوار محمد صالح منگي، مستري عبدالڪريم رازو، محمد صالح ساند ۽ سچل فقير جتوئي ڪچهري ڪندا هئا. انهن جي گفتگوتمام گهڻي دلچسپ هوندي هئي، جنهن ڪري غورسان ٻڌندو هئس، ٻين ڳالهين سان گڏ هو صاحب راڳ تي تبصرو ڪندي چوندا هئا تہ: "خانصاحب ٻيبي خان ۽ الهہ ڏني نوناري جي گذاري وڃڻ کان پوءِ سنڌ ۾ سندن جاءِ "منظور" ئي پري سگهي ٿو." زوار صالح ٻڌائيندوهو تہ: "منظور علي خان هڪ دفعي راڳ جي زور تي روشني جو گولو ٺاهي بيهاريو هو". منهنجي ننڍڙي ذهن ۾ سوال اڀرندو هو تہ: "منظور علي خان شايد ڪنهن جادوگر جو نالو آهي، جيڪوجادوءَ جي قوت سان مينهن بہ وسائي سگهي ٿو، تہ روشني بہ پيدا ڪري سگهي ٿو، ان وقت مون کي ان جادوگر کي ڏسڻ جو شوق پيدا ٿيو.

١٩٦٠ع واري ڏهاڪي ۾ دادو ڪاليج جڙي راس ٿيو، ڪاليج ڇا هو شهر ۾ علم و ادب ۽ سياسي شعور جو مرڪز هو، هر سال ١٤ آگسٽ تي ڊگري ڪاليج دادو ۾ يوم پاڪستان ملهايو ويندو هو.

ان موقعي تي ٻين تقريبن سان گڏ راڳ رنگ جي محفل بہ ٿيندي هئي، جنتي ڪئين راڳي ايندا هئا. انهن ۾ استاد منظور علي خان بہ شريڪ ٿي پنهنجي فن جا جوهرڏيکاريندا هئا.

١٩٦٦ع کان ١٩٧٠ع تائين ڊگري ڪاليج دادو ۾ پڙهيم ۽ هر سال ١٤ آگسٽ تي استاد منظور علي خان جي راڳ مان لطف اندوز ٿيندو رهيس، استاد منظور جي آواز ۾ لطيف سرڪار جو ڪلام "آءُ ڪو ڇاڻان پنڌ ڪيچ جو" ٻڌڻ ۾ ڏاڍو سرور ايندو هو ۽ ائين محسوس ٿيندو هو ڄڻ خانصاحب سسئي جي سفر جو اکين ڏٺو احوال لطيف سرڪارجي زباني پيش ڪري رهيا هجن.

١٩٧١ع ۾ ڪاليج جي تعليم مڪمل ڪري سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا ورتم، ١٩٧٢ع کان شاگرد يونين تان پابندي هٽائي وئي، يونين ساليانو فنڪشن منعقد ڪرائيندي هئي، جيڪو ٽي ڏينهن هلندو هو، ان تہ روزه فنڪشن ۾ ٻين ناميارن فنڪارن سان گڏ استاد منظور علي خان بہ شرڪت ڪندا هئا.

١٩٧٣ع ۾ جڏهن يونيورسٽي ۾ ليڪچرار مقرر ٿيس تہ مون کي رهڻ لاءِ ڪواٽر مليو.

١٩٧٣ع کان ١٩٧٦ع تائين "ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ" سنڌيونيورسٽي جا وائيس چانسلر هئا، ڊاڪٽر صاحب علم و ادب سان گڏوگڏ موسيقي جا بہ وڏا ڄاڻو آهن، ان ڪري منظور علي خان سان ڏاڍو پيار هئن.

انهيءَ زماني۾ مان ۽ منهنجو دوست "زين العابدين چانڊيو" ، (زين پائي) بس ۾ ڪراچي کان ڄامشوري واپس اچي رهيا هئاسين،ريڊيو پاڪستان ڪراچي جي اسٽيشن پرسان خانصاحب ۽ سندن ننڍو ڀاءُ وزير علي خان بہ بس ۾ سوار ٿيو.. پر واري سيٽ تي روزنامہ مهراڻ جو ايڊيٽر مرحوم "سيد سردار علي شاه"ہ بہ ويٺل هئو، خانصاحب ۽ شاهہ صاحب ڪچهري ڪرڻ لڳا ، ڪچهري دوران سنڌي موسيقي تي بہ ڳالهائڻ لڳا.

مون اتي همت ڪري خانصاحب سان پهريون دفعو ڳالهايو، جنهن جي موٽ خانصاحب دوستاڻي ۽ ٻاجهاري انداز ۾ ڏني.

ڪجهہ وقت کان پوءِ شاگرد يونين جو جلسو ٻيهر منعقد ٿيو، تہ خانصاحب کي رهڻ لاءِ پنهنجو گهر آڇيم ۽

جان جان هُئي جيئرِي، ورِچي نه وينِي

(لطيف)

استاد منظور علي خان

ولادت

١٩٣٠ع

وفات

٩- سيپٽمبر ١٩٨٠ع

خانصاحب منهنجي نمائي آج قبول ڪئي.

ان کان پوء هر شاگرد يونين جي سالياني جلسي جي موقعي تي خانصاحب مون وٽ رهڻ لڳا. سندن چوڻ مطابق: "وائيس چانسلر هائوس جي مقابلي ۾ تنهنجي گهر ۾ وڌيڪ سڪون ملندو اٿم." اهڙي ريت خانصاحب سان استاد ۽ شاگرد وارو رشتو قائم ٿيو.

خانصاحب جو مون وٽ قيام بہ عجيب هوندو هو. صبح جو ريڊيو پاڪستان حيدرآباد پرسان لچپت روڊ تان پاجي وٺي ايندا هئا. گهر اچي عُرس (استاد منظور علي جو شاگرد) کي پاجي ڏيندا هئا. عُرس پاجي ڪپي رکندو هو. ۽ منهنجي جي ماني پچائڻ جي تياري ڪندو هو. استاد منظور علي خان بنفس نفيس پاڻ پاجي تيار ڪندا هئا. ۽ پوء ماني کائي سمهي پوندا هئا. شام جو شهر جو چڪر ڏني. رات جي ماني شهر مان ني کائي ايندا هئا. شهر مان موٽي اچي هلڪو گرم کير پي راڳ جو رياض ڪندا هئا. هڪ ڪمري ۾ اگربتي پاري لائيٽ بند ڪري اڪيون پوتي ڪلاڪن جا ڪلاڪ وينا راڳ ڳائيندا هئا.

هڪ دفعي منهنجي فرمائش تي خانصاحب ڀوپالي ڪلياڻ ڳائي رهيا هئا. ڳائيندي ڳائيندي راڳ ۾ ائين گم ٿي ويا جڻ ڪنهن ٻي دنيا ۾ پهچي چڪا هجن. آخر ۾ رياض ختم ڪرڻ کان اڳ خانصاحب پنهنجا هٿ ادب مان ڪنهن هستي آڏو ٻڌا ۽ ڪلي سلام ڪيو. خانصاحب ڪنهن کي ٻانهون ٻڌيون....؟ ڪنهن کي سلام ڪيو....؟ اڄ تائين راز ۾ آهي. جڏهن بہ ان بابت سوال ڪندو هئس تہ خانصاحب ڪلي ٽارائي ڇڏيندا هئا. شايد راڳ جي ڪنهن ديوتا جو درشن ٿيو هئن.

١٩٧٧ع جو دورشروع ٿيو. انهيء سال منهنجي شادي ٿي. منهنجي گهر واري، مرحوم محمد يوسف جوڻيجي جي ڀائيٽي آهي ۽ جوڻيجو صاحب ١٩٤٧ع ڌاري ٽنڊي آدم ۾ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ هو. ان وقت کان ئي خانصاحب جي جوڻيجي صاحب سان دوستي هوندي هئي. انهيء ڪري استاد محترم منهنجي شادي تي تمام گهڻو خوش ٿيا.

١٩٧٧ع ۾ ذوالفقار علي ڀٽي خلاف مهم هليل هئي. خانصاحب ڀُٽي جي مخالفن ۽ سياسي حالتن تي تبصرو ڪندي چوندا هئا. هي ڀُٽي صاحب کي نہ ڇڏيندا. هن وقت سنڌين کي گهرجي تہ ڀٽي لاء ڪجهہ ڪن متان ويل هٿان نہ نڪري وڃين".

١٩٧٧ع کان ١٩٧٩ع تائين مان انگلينڊ ۾ هئس. ان وچ ۾ ڀُٽي صاحب تي ڪوڙو ڪيس هلائي. ڦاسي جي سزا ڏني وئي.

١٩٧٨ع ۾ استاد منظور علي خان کي حسن ڪارڪردگي، جو ايوارڊ ڏنو ويو.جنهن جي نامزدگي ڀٽي حڪومت ۾ ٿي ٿيل هئي، ان وقت جڏهن مون کي ان ڳالهہ جي انگلينڊ ۾ خبر پئي تہ منهنجي دل ۾ خيال آيو تہ جيڪر خانصاحب . اهو ايوارڊ قبول نہ ڪري ها.

خانصاحب منهنجي غير موجودگي ۾ جڏهن بہ دادو مان گذرندا هئا تہ پنج منٽ ئي سهي، منهنجي جاء تي ضرور ايندا هئا. اتي هڪ ٻہ ڪافيون بہ ڳائيندا هئا. ۽ منهنجي ننڍڙي ڌيء کي خرچي بہ ڏيندا هئا. اها خانصاحب جو انسانيت ۽ ناتي نڀائڻ وارو احساس هو جو منهنجي ني اوطاق تي ايندا هئا نہ تہ دادو ۾ ڪهڙو ماڻهو نہ هوندو جيڪو استاد جو آڌر ڀاء نہ ڪري ها.

٩ نومبر ١٩٨٠ع تي مان پنهنجي ڪم ۾ رُڌل هئس تہ محترم قاسم ٻگهيو پريشان حال مون وٽ آيو ۽ چيائين تہ: "مهتاب علي شاهہ، تولاء ۽ سنڌي قوم لاء بري خبر کڻي آيو آهيان." پڇيومانس: "خير تہ آهي... وراڻيائين تہ: "استاد منظورعلي خان جو انتقال ٿي ويو آهي". هو اها خبر هر استاد کي ٻڌائي رهيو هو. اهو ٻڌي منهنجون تہ ٻہ ٻہ

ويون نه ڇهه به ويون. سڀ ڪم ڇڏي ٽنڊي آدم روانو ٿيس.اتي پهتس ته سڄو شهر سوڳ ۾ بدل محسوس ٿيو. خانصاحب منظور علي خان جي جنازي ۾ هزارين ماڻهو شريڪ ٿيا جن ۾ مرحوم محمد خان جوڻيجو به شامل هو. جيڪو اڳتي هلي ١٩٨٠ع واري ڏهاڪي ۾ پاڪستان جو وزير اعظم مقرر ٿيو.

استاد منظور علي خان کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۽ آل انڊيا ريڊيو سنڌي سروس هڪ ئي وقت هڪجهڙا پروگرام نشر ڪري رهيا هئا. فرق صرف ايترو هو ته آل انڊيا ريڊيو خانصاحب کي سنڌ ۽ پاڪستان جي عظيم فنڪار جي حيثيت ۾ پيش ڪري رهيو هو. جڏهن ته ريڊيو پاڪستان حيدرآباد خانصاحب منظور علي خان جي شخصيت تي پروگرام نشر ڪري کين سنڌ صوبي جي راڳي جي حيثيت سان پيش ڪري رهيو هو. ٻين لفظن ۾ اسان جي ريڊيو وارن جي اختيارين وٽ سنڌ جي فنڪار ۽ پاڪستان جي فنڪار ۾ فرق هو.

ساڳئي وقت خانصاحب تي آل انڊيا ريڊيو سنڌي سروس تان نشر ٿيندڙ پروگرام ۽ ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي ڪوريج مان اهو ضرور ثابت ٿئي پيو ته منظور علي خان هند ۽ سنڌ ۾ هڪ جيترو مقبول هو. ان مشترڪ ڪوريج مان ائين محسوس ٿي رهيو هو، جن خانصاحب ٻن ملڪن جي وچ وارا ويڇا دور ڪري رهيو هجي. هن قسم جي ڪوريج جو اتفاق صرف هڪ دفعو اڳ، مئي ١٩٧٢ع ۾ ٿيو هو. جڏهن سرگواسڻ اندارا گانڌي ۽ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي صاحب، هندستان ۽ پاڪستان جي ناتن سنوارڻ لاءِ شملا معاهدي تي صحيح ڪئي هئي، ٻنهي صاحب ۽ خانصاحب پنهنجي پنهنجي ميدان جا به عظيم رهنما هئا، جن هندستان ۽ پاڪستان جي مشترڪ تاريخي ثقافتي ورثي تي زور ڏئي ٻنهي ملڪن کي دوست بنائڻ پئي گهريو.

خانصاحب جي وفات کان پوءِ جڏهن مان پنهنجي گهر ويس ته دادو وارو شيخ عبدالله صاحب بي اختيارءِ بار بار چئي رهيو هو ته: "منظور علي خان سان گڏ سنڌ ۾ راڳ به مري ويو". مون ادب سان شيخ صاحب کي چيو ته: "پاڳين جا پاڻ خالي نه ٿيندا آهن. خدا ڪندو ته ڪونه ڪو خانصاحب جو شاگرد سندن خال ڀريندو". پر شيخ صاحب پنهنجي ضد تي قائم رهيو ۽ ڀٽائي جو هي بيت پڙهيائين ته: "ويا مور مري، هنج نه رهيو هيڪڙو".

شيخ صاحب شايد درست ۽ مان غلط هئس.

خانصاحب منظورعلي خان جي وفات کان پوءِ سندن خال اڃا تائين نه ڀريو آهي ۽ نه ئي شايد ڀر جي سگهي، گلزار علي خان جي وفات کان پوءِ ته راڳ جي ميدان ۾ واقعي ڀينگ ٿي وئي، پر دل چوي ٿي ته سنڌ جي سرزمين وري ڪو ٻيو "منظور علي خان" ضرور پيدا ڪندي.

مان استاد منظور علي خان کي هڪ ڳويي جي حيثيت سان گهٽ پر هڪ شفيق انسان جي حيثيت سان وڌيڪ سڃاڻان ٿو. خانصاحب، ٽنڊي آدم ۾ جنهن بازي ۾ رهندا هئا اُتي ٻين جا به دڪان آهن. ١٩٧٢ع ۾ جڏهن ٻولي جي بنياد تي فساد ٿيا، ان وقت هڪ شرپسند ۽ خانصاحب وچ ۾ جهيڙو ٿيو. جهيڙي جو بنياد شرپسند دڪاندار طرفان سنڌين کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ هو. خانصاحب سندس ئي دڪان مان تنبو جهلڻ وارو لڪڙو پٽي هن کي به ٿي وهائي ڪڍيا.

جڏهن ته خانصاحب گهر ۾ پنجابي ڳالهائيندا هئا، پر پنهنجي ٻارن کي سنڌي ميڊيم اسڪول ۾ تعليم ڏياري، جنهن مان سندن سنڌ سان لڳاءُ ظاهر ٿئي ٿو. خانصاحب سڄي زندگي لطيف ۽ لطيف جي سورمين کي ڳايو، پاڻ چوندا هئا ته جڏهن به اتفاق سان لاهور ويندا هئا ته سندن پير تپندا هئا ۽ جڏهن ترين ريتي جي اسٽيشن تي پهچندي هئي ته کين ملير جي مهڪ محسوس ٿيندي هئي.

خانصاحب منظور علي خان سڄي زندگي سنڌ ۽ سنڌين کي ڳايو، سنڌ به خانصاحب کي پنهنجو سپوت ڄاتو. ڪاش اهي ماڻهو جيڪي خود يا انهن جا وڏا جيڪي ٻاهر کان آيل آهن، اهي به "مهراڻ" جو پاڻي پي خانصاحب وانگر هن مقدس مٽيءَ سان بي لوث محبت ڪري سگهي وٺن.

ريسرچ لائبريري

"مسرور" ڪهڙو ڪريان، هي حال ڏکن جو مان،
پينن پوري هيءَ تان، سورن لئہ سامائي...

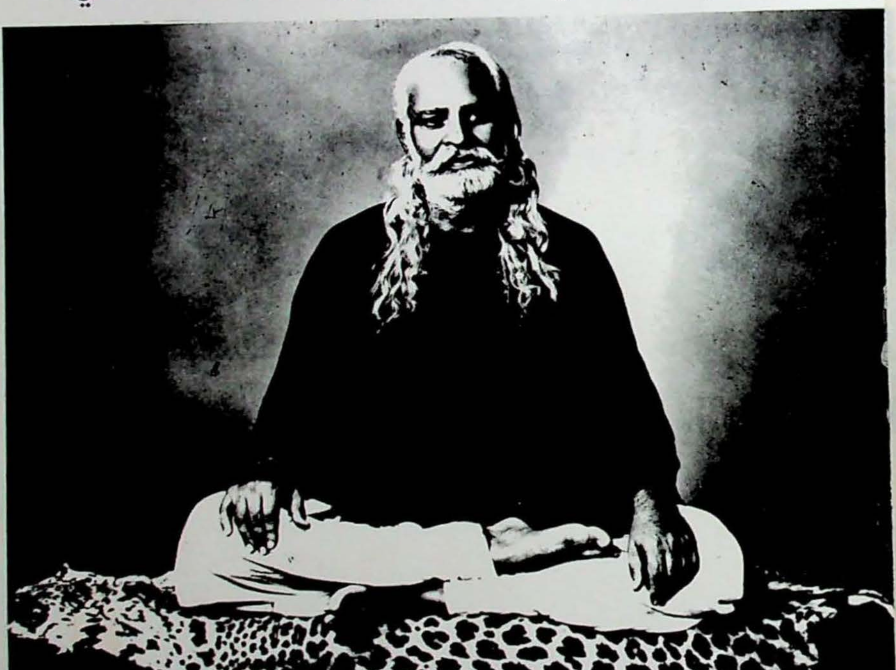

فقير غلام علي "مسرور"

Quarterly Mehran Regd. No. NS-20

KALHORA RULE IN SINDH
SEMINAR 96

"سنڌ ۾ ڪلهوڙا دور حڪومت" بين الاقوامي سيمينار جي موقعي تي، سنڌ جي ٻن جڳ مشهور عالمن مرحوم پير حسام الدين راشدي ۽ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لاءِ "ويهين صدي اسڪالر اوارڊس" جو اعلان ڪيو ويو. ان موقعي تي پير صاحب جو پوٽو، علي رضا شاهه راشدي، سنڌ جي وڏي وزير جناب سيد عبدالله شاهه صاحب کان، پير صاحب مرحوم جو اوارڊ وٺي رهيو آهي. سيمينار جو سرپرست جناب سعيد احمد صديقي ۽ جنرل سيڪريٽري جناب يعقوب علي زرداري ساڻن گڏ آهن. - (ڪراچي: ١٦-سيپٽمبر ١٩٩٦ع)